

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
K Ø B E N H A V N

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

AXEL LINVALD
RAADSTUEARKIVAR

ANDEN RÆKKE

IV. BIND

KØBENHAVN
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
1929—30

INDHOLD

AFHANDLINGER		Side
Underbibliotekar <i>C. Behrend</i> : Skuespillerinder fra 18. og Beg. af 19. Aarhundrede	110,	381
Forfatter <i>Carl C. Christensen</i> : Ejendommen Sophiegade Nr. 40. Fra Johan Henrik Bremers Forlystelseshave til Thomas Potters Jernstøberi		92
— De første Schweizerkonditorier i København. Fra Johan Soltani til Jacob Mini		446
Cand. mag. <i>Harald Jørgensen</i> : Jødeuroligheder i København 1830		241
Oversergent <i>Victor Krohn</i> : Kastellet Frederikshavns Brønde og Vandforsyning		264
<i>Henrik Earsen</i> : Brønshøj By i Fortiden		70
Pastor emer. <i>H. D. Lind</i> (†): Smaa Bidrag til den københavnske Skibsfarts Historie i Slutningen af det 17. Aarhundrede		475
Raadstuearkivar, Magister <i>Axel Linvald</i> : Gamle københavnske Kort		375
Dr. phil. <i>Vilh. Lorenzen</i> : Problemer i Københavns Historie 1600-1660. Belyst ved samtidige Kort		145
Viceskoleinspektør <i>V. Møller</i> : Sognedegnen i Brønshøj, Lorentz Pedersen Holst		119
Oberst <i>H. U. Ramsing</i> : Christian IV's Mageskifter og Erhvervelser i Anledning af Ladegaardens Anlæg, samt hans Vej- og Vandarbejder		277
— En københavnsk Ejendoms Historie gennem 550 Aar. Matr. Nr. 40, 27, 28 i Strand Kvarter		393
Kaptajn <i>Th. Thaulow</i> : Hof og Hofliv under Kong Frederik III .		1
Havearkitekt <i>Johs. Tholle</i> : Planteskolerne ved Frederiksberg Slot og i Ledøje 1775-1852 samt deres Betydning for Havedyrkningens Fremme		333
Fhv. Adjunkt <i>Fr. Weilbach</i> : Kirken og Kommandantboligen i Kastellet		249

SMAASTYKKER

	Side
1. Klubber og Selskaber i København c. 1820. Af <i>M. Vogelius</i> (†)	276
2. Smaating fra Vor Frue Kirkes Arkiv i Raadstuearkivet. Af <i>M. Vogelius</i> (†)	388
3. Johan Herman Wessels Indbo 1784. Af <i>Carl C. Christensen</i>	389
Raadstuearkivar, Magister <i>Axel Linvald</i> : Meddelelser fra Raad- stuearkivet 1928.....	130
— Meddelelser fra Raadstuearkivet 1929	488
Register	505

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Løvsalen paa Frederiksdal 1668. Tegning i Arkivet paa Ravn- holt.....	10
Løvsalen paa Frederiksdal 1668. Grundrids i Arkivet paa Ravn- holt.....	11
Brønshøj By ca. 1809. Kort.....	79
Plan af Kastellet. Chr. V's Tid (?). Det kgl. Bibliotek.....	251
Midparti af Kirken i Kastellet. Fot.	253
Kommandantboligen i Kastellet. Tegning af E. D. Häusser. Rigs- arkivet.....	256
Kirken og Fængselsbygningen i Kastellet. Tegning i Ingeniør- korpsets Arkiv.....	260
Kort over Ryvangen 1621-22.....	292
Kort over Ny Hollænderby 1682.....	300
Terrainet nord for Vesterbrogade 1633-1677.....	313
Roskilde Landevej.....	326
Kort over Vejanlæg paa Amager 1774. Tegning af Bagge.....	331
Plantør H. N. Hansens Forslag til Omdannelse og Omlægning af Planteskolen. 1836. Rigsarkivet.....	360

HOF OG HOFLIV UNDER KONG FREDERIK III.

Af TH. THAULOW.

Allerede kort efter sin Tronbestigelse aftakkede Frederik III en Del af sine Hoffolk, væsentlig Hofjunkere og Pager med tilhørende Tjenerskab. Under Rigets daværende Tilstand — mente han — burde der ikke være en større Hofstat end under hans Fader.

Tiderne var saadanne, at der maatte spares paa alle Leder og Kanter. Landets Indtægter svigtede, Statsgælden var stor, og Kreditorerne var tidlig og silde paa Færde. Ydermere var Kongens private Pengeforhold stærkt medtagne og havde været det i det meste af hans Hertugtid. Hans betroede Kammerskriver, Christopher Gabel, havde haft de største Vanskeligheder med at faa Økonomien til at glide.

Indskrækningen var ret betydelig. Den svenske Resident Durel skriver herom til Carl Gustav¹⁾, »at man næppe har beholdt en tredie Del af alle Hoffets Betjente, som Hofjunkere og andre, og de, der er blevne i Tjenesten, lade sig nøje med mindre Løn«. Rigsraadet var da ogsaa meget tilfreds med denne Foranstaltning. 13. Juli 1650 noterer Rigsraad Christen Skeel i sin Dagbog²⁾; at »Kongelig Majestæt selv haver begyndt at reformere

¹⁾ Beckers Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regering, I, S. 11.

²⁾ Danske Magasin, 3. R. IV, S. 38.

og formindske sin Hofholdning, hvorved det hele Land sig glæder».

Længe varede det dog ikke, før Hoffet paany voksede. Alle Landets Stænder var grebne af Trang til Overdaadighed og Luksus og det i den Grad, at Kongen og Rigsraadet maatte gribe ind ved alle de kendte Forordninger for at dæmme op derimod.

Heldigt havde det jo derfor nok været, om Kongen og Dronningen var vedblevet at lade Hoffet gaa i Spidsen for Sparebestræbelserne, men sligt laa ikke for Dronning Sofie Amalie. Hun var ung og havde ikke arvet sin Oldefader, Christian III's økonomiske Sans og alvorlige Livssyn. 1654 sukker den ængstelige Christen Skeel, at Hoffet nu skulde op paa en Udgift paa 300,000 Rdl. Han opholder sig over, at der spises og drikkes for meget ved Hoffet, og gør Forslag om, hvorledes der kunde holdes Kontrol med Spisningen, »som skete udi sl. og højlovlig Ihukommelse Kong Frederik den Andens Tid, medens nu ædes og ødes det meste af Rigens Indkomst, hvorudover Kgl. Majestæt haver intet til at føre Krig eller anden fornøden Rigens Udgifter«¹⁾. Det følgende Aar vover Rigsraadet ret dristigt at udtale i en Betænkning, at »Eders Kgl. Majestæt naadigst ville lade moderere den store, unødige og usædvanlige Omkostning paa Hofstaten, hvorved underdanigst formenes, en anselig Summe kunde samles til videre højtrængende Fornødenhed, eftersom vi ere forsikrede, Eders Kgl. Majestæt selv dertil ingen Behagelighed haver«

Kongen tog ogsaa Rigsraadets Betænkning ad notam, og i den følgende Tid reduceres Hoffet med en Del »unyttige Betjente«, hvortil Christen Skeel noterede: »Hofstaten reformeres, ingen gifte«.

Før 1660 lykkedes det saaledes Rigsraadet at standse Hoffets Udvidelseslyster. Hofudgifterne var i Slutnin-

¹⁾ Danske Magasin, 3. R. IV, S. 38.

gen af Halvtredserne ikke meget over, hvad de var ved Christian IV's Død, men en endelig Ordning af Hofsets Forhold naaede man ikke at faa gennemført inden Krigen. Under denne tvang Forholdene af sig selv til et vist Maadehold.

Med Regeringsforandringen i 1660 forsvandt Rigsraadet. Den bedste Bremse paa Hoffets Udgifter blev de daarlige Tider, som ogsaa formaaede at forhindre alt for voldsomme Spring. De følgende 5—6 Aar viser derfor kun en jævn Stigning, hvad i nogen Grad skyldtes Hofsets Forøgelse, efterhaanden som Børnene blev store.

Under Christian IV var i 1642¹⁾ Udgifterne til Spise- og Drikkevarer budgetterede til 50,000 Rdl., men efter Frederik III's Tronbestigelse i 1651 til 76,000 Rdl. Selv om disse Tal ikke giver noget ganske paalideligt Udtryk for, hvad der i Virkeligheden blev brugt, faar man dog ikke Indtryk af Ødselhed i Frederik III's Levemaade, navnlig da ikke, naar man tager hans Faders Nøjsomhed paa hans sidste Aar i Betragtning. Heller ikke i Aarene efter Enevælden bliver Tallene forfærdende. Et aarligt Gennemsnit paa 355,346 Rdl. (heraf f. Eks. i 1664 93,541 Rdl. til Spise- og Drikkevarer) for samtlige Hofudgifter finder i alt Fald Arkivar Carl Christiansen i sine grundige Undersøgelser²⁾ af Statshusholdningen ikke saa overvældende i Sammenligning med Hofudgifterne før Enevælden, kun store i Forhold til Landets øvrige Udgifter. Talen om Ødselhed ved Frederik III's Hof har været stærkt overdreven. For Aarene 1666—1668 viser Udgifterne til Hofspisningen en Nedgang, men den mærkelige Kontrakt med Slagter Niels Olufsen (se senere) spiller her betydeligt ind paa det regnskabsmæssige.

¹⁾ Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, S. 193.

²⁾ C. Christiansen: Bidrag til den danske Statshusholdnings Historie, I, S. 491.

Et Indtryk af Hofudgifternes Stigning faar man ved en Gennemgang af Køkkenregnskaberne¹⁾, der viser, at de aarligt leverede Antal Retter i Aaret 1650 beløb sig til 89,544 Retter, i Aarene 1658, 59, 60 til ca. 97,552 Retter, i Aaret 1668 til 107,744 Retter og i Aaret 1669 til 113,519 Retter. Dette svarer godt til, at der i 1663 daglig blev bespist ialt 276 Personer paa Slottet, men ved Kongens Død 318.

I Fraadseri og Fylderi stod Hoffet ganske vist ikke tilbage for de store Adelshuse. Paa den anden Side vilde det være en Fejl at tro, at det gik værre til, eller at Hoffet var særlig stort. Det var f. Eks. mindre end det svenske og næppe stort større end de almindelige tyske Hoffer.

Tidsalderen krævede Pragtudfoldelse og yndede Umaa-deholdenhed med Mad og Drikkevarer, og Adelen selv var gaaet godt i Spidsen. Jens Bircherod fortæller i sin Dagbog²⁾ 12. Septbr. 1658: Førend denne Krig med vores Naboer anno superiori angik, var det kommet paa det højeste med Folks Overdaadighed, særdeles i Spise og Drikke. Hvad der fremkaldte Kritikken, var da ogsaa nærmest, at Hofudgifterne forøgedes paa et Tidspunkt, hvor Landet var langt nede i økonomisk Henseende. Samtidig faldt det opblussende Liv ved det nye Hof mere i Øjnene paa Baggrund af den gamle, nys afdøde Christian IV's forholdsvis beskednere og roligere Leve-maade.

Frederik III var en stille Natur og elskede de rolige boglige Sysler, levede afholdende og har sikkert ogsaa haft den oprigtigste Vilje og Trang til at sætte sin Tæring efter Landets Næring. Anderledes med Dronningen, der fra sin Barndom ved det brunsvig-lüneborgske Hof var vant til Afveksling. Paavirkningen fra Solkongens Hof havde givet hende Trangen til at omgive sin og Kong

¹⁾ Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

²⁾ J. Bircherods Dagbøger ved C. Molbech, S. 14.

Frederiks Trone med større Pragt og Glans, end det havde været Tilfældet tidligere her i Landet. Hun var livslysten og lidenskabelig, maaske ogsaa hensynsløs i sine Krav om sin egen Underholdning. Desuden trængte Landet til større Repræsentation udadtil, hvad netop et mere kultiveret og et mere festligt Hof i overordentlig Grad vilde bidrage til. Indadtil vilde hun gøre Hoffet til det store, det mere ophøjede, som alle kunde samle sig om og se op til, og hvorfra en forfinende Indflydelse kunde brede sig ud i Befolkningen.

Og var end Tidspunktet hertil ikke det rette, saa besad Dronning Sofie Amalie Evner og Handlekraft som faa til at gennemføre saadanne Planer, og med sin glimrende og sikre Smag forstod hun i en ganske sjelden Grad at skabe virkelig Skønhed om sig. Intelligent og fint arrangerede hun de livligste og fornøjeligste Underholdninger, hvor undertiden hele Hoffet og alle Gæsterne optraadte i de forskelligste og mest fantasifulde Forklædninger¹⁾, og ingen vil fornuftigvis dadle hende for, at hun i ungdommelig Forfængelighed elskede selv at være Midtpunktet ved disse Fester. Heller ingen Steder staar der nævnt andet end, at hun optraadte med den mest fuldkomne kvindelige Ynde og med majestætisk Værdighed.

Ved Fyrste- og Gesandtmodtagelser udfoldedes al den Pragt, man formaaede. Det kgl. Kapel under Kapelmester Casparo Førster maatte ikke blot spille, men ogsaa efter italiensk Mønster synge hele store Partier; der opførtes italienske og franske Balletter og Komedier eller vistes Tableaux, hvor Dronningen og de andre kongelige Personer hyppigt selv var agerende sammen med Adelen. Trods sin tyske Afstamning elskede og beundrede Dron-

¹⁾ Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, S. 167 f. samt Note 35 til samme. Om Dronningen se iøvrigt E. Nystrom: Fra Søllerød Sogn, Ellen Jørgensen og Johanne Skovgaard: Danske Dronninger S. 147 f. Historiske Meddelelser om København VII, S. 68 f.

ningen fransk Aand og Smag, klædte sig efter franske Moder og holdt franske Kammerjomfruer.

Store Festligheder afholdtes f. Eks. 1649 i Anledning af Prinsesse Frederikke Amalies Fødsel, 1650 ved Prinsesse Vilhelmine Ernestines Fødsel, 1651 ved Besøget af Dronningens Brødre, ved Enkeprinsesse Magdalene Sybilles Trolovelse og ved Hertug Ernst Günther af Slesvig-Holstens Bryllup med Hertuginde Augusta af Slesvig-Holsten-Glücksborg¹⁾, 1653 for den nederlandske Gesandt Nanning Keyser og i Anledning af Prins Jørgens Fødsel, 1655²⁾ ved Prins Christians Hyldning og for Dronningens Moder og Broder³⁾, 1656 for den hollandske Ambassade, 1659 paa Frederiksborg for Kong Carl Gustav, 1663 i Anledning af den sachsiske Kurfyrstinde Magdalena Sybilles Besøg med sin Søn og dennes Trolovelse med Prinsesse Anna Sophie. De medførte et Følge paa 312 Personer⁴⁾. 1664 for den franske Ambassadeur Terlon og den engelske Ambassadeur Grev Carlisle. 1667 holdtes Kronprins Christians Bryllup paa Nykøbing Slot med Prinsesse Charlotte Amalie, og samme Aar kom Kurprinsen af Sachsen paa Besøg, 1668 kom den holstenske Hertug paa Besøg, til hvilken Anledning Kongen byggede »Lysthuset« Frederiksdal, 1669 kom den tatariske Gesandt Mustaffa Aga o. s. v. Prinsesse Anna Sophies Bryllup 9. Oktbr. 1666 fejredes derimod i forholdsvis Stilhed paa Grund af Dronningens Upasselighed⁵⁾. Ingen af de fremmede Diplomater var indbudte. Kurprinsens eget Følge bestod dog af 112 Personer.

Desuden viste Kongen og Dronningen hyppigt Adelen og specielt deres Hofkavallerer og Hofdamer den Op-

¹⁾ Gigas: Grev Bernardo de Rebolledo, S. 82.

²⁾ Nyerup: Efterretninger om Kong Frederik III, S. 418 f.

³⁾ Ny kgl. Saml. Folio 654 b, S. 144 f.

⁴⁾ Danske Saml. II, S. 178.

⁵⁾ Christoffer Schesteds Arkiv, Ravnholt, Ceremonielbeskrivelse.

mærksomhed at »gøre deres Bryllup«. Talrige Eksempler kendes, og her skal blot som Eksempel nævnes Niels Banners Bryllup i 1651 med Anna Catharina Schult. Til Festen var indbudt 111 Adelsmænd foruden Rente-mestrene, alle Hofjunkere, Oversecretairer og Cancelli-Herremænd, alle med deres Hustruer og Døtre. Særskilt var indbudt 10 Fruer¹).

Om Efteraaret holdtes store Jagter, hvor Dronningen selv var en af de ivrigste og mest forvovne Deltagere. Snart var det Svanejagt paa Amager, ved Kallundborg eller paa Falster, snart Harejagt paa Ibstrup eller Parforcejagt ved Hørsholm, Frederiksborg eller ved de andre kongelige Lystslotte. Overalt færdedes Dronningen kækt til Hest og fulgte Kongen paa de dristigste Jagtridt til stor Beundring for de fremmede Gesandter. I 1652 styrtede hun med Hesten og slog sit Ansigt saa alvorligt, at man endog frygtede for hendes Liv, og hun maatte i flere Dage holde Sengen. I 1651, da hendes Brødre var heroppe paa Besøg, var de Kongelige en Dag ude paa Krigs-skibene paa Hajjagt og i 1663 med Kurprinsen af Sachsen paa Sælhundejagt. God Jagt havde Kongen Mængder af Steder, og det nærmeste var selve Københavns Omegn. 1660 indskærpede han Forbudet mod, at andre tillod sig at jage her²).

Sommeren tilbragtes hyppigt paa de to smaa nye Lystslotte Frederiksdal og Dronninggaard, hvis herlige Skove ved Furesøen allerede da var begyndt at blive en yndet Udflugtsegn for Københavnerne.

Ligesom senere i Tiden Dronning Marie Antoinette i Frankrig havde sin egen lille Tilværelse paa »Petit Trianon«, saaledes havde Sofie Amalie sin glade Tid paa sit lille Landbrug Dronninggaard, som hun iøvrigt drev fortrinligt som et Mønsterbrug. Hun havde her 30 Køer

¹) Personalhistorisk Tidsskrift, 5. V, S. 312 f.

²) Sjællandske Tegnelse. 1660. Nr. 512.

og et Hollænderi, som var indrettet efter Tidens mest moderne Krav.

Omkring 1660 havde hun købt den lille Halvø Tange, som skyder sig ud i Furesøens østlige Del. De to der-værende Bøndergaarde slog hun sammen, og i sidste Halvdel af 1661 opførte hun »an einem küstigen orth zwischen zweyen süssen seen belegen«¹⁾ en ny Hovedbygning eller et saakaldt »holstensk Bondehus«, sikkert af Bindingsværk, tækket med Straa, og med en stensat Kælder under.

Det varede dog ikke længe, før denne landlige Idyl alligevel blev hende for trang. Successivt udvidede hun Haven til en herlig Park, og det holstenske Hus suppleredes med flere andre Huse saasom »Residens-Huset« med en stor Sal og »Sommer-Huset«. Sine egne Gemakker beholdt hun dog i det holstenske Hus. Lederen af alle disse Nyanlæg var Ingenieuren, General Rüse, som ogsaa anlagde Haverne om det senere Sofie Amalienborg i København.

Herude var hun en charmerende Værtinde, holdt store Sommerfester med Sejladser paa Søen, bal costumé med pragtfulde Fyrværkerier. Costumerne svarede til Stedet og var enten Skovnymfedragter eller Bondepigekjoler. Under den sachsiske Kurfyrstindes Besøg i 1663 dansede man til almindelig Bondemusik med Sækkepiber, Giger og Skalmeyer.

Medens Dronninggaard havde Karakteren af et lille Lystslot, var Kongens Ejendom Frederiksdal mere et »Lysthus«. Kongen havde i Marts 1668 købt den gamle Herregaard Hjortholms Jorder med Kobbermølle og Ladegaard af Rentemester Heinrich Müller, og i den kommende Tid blev Ladegaarden bortforpagtet og en Del

¹⁾ Beskrivelse af Kurfyrstinde Magdalena Sybilles Besøg. Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

Gods lagt ind under den, f. Eks. Lundtofte og Dele af Virum.

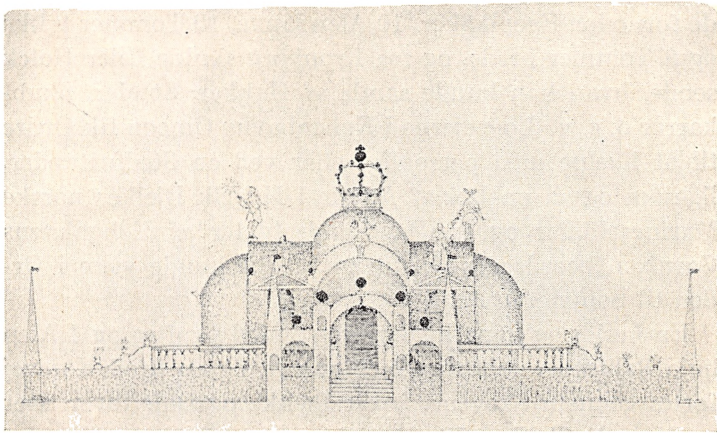
Allerede i samme Maaned (Marts) paabegyndtes Arbejderne paa at sætte den nye Erhvervelse i kongelig Stand. Gamle Grave fyldtes med Faskiner; Tovværk og Jern hentedes fra Holmen, og Bønderne i Frederiksborg Amt fik Ordre til at køre 10,000 Mursten, der laa deroppe, ned til Frederiksdal; fra Skovene i Kronborg Amt skaffedes de fornødne Egeplanker, 10 Alen lange, 10 Tommer tykke og 8 Tommer brede, og fra Kronborg skulde Eiler Holck sende, hvad han kunde samle af Hakker, Spader, Skubkarrer o. s. v. Lodsejerne i Københavns Omegn fik Ordre til at hjælpe med personligt eller ved en Stedfortræder, ligesom ogsaa en Del af Admiral Henrik Bjelkes norske Marinesoldater og en Del Landsoldater af Københavns Garnison beordredes derud, for at alt kunde være i Orden til Sommeren¹⁾.

En herlig og ypperlig Dyrehave med Grøfter og 4 Alen høje Pallisader omkring blev anlagt, og en bred Kørevej førtes gennem Skovene, »over Bække og Dale, over Søer og Moser¹⁾ til Hovedstaden.

Allerede den 13. April foretog de Kongelige deres første Udflugt for at bese den nye Erhvervelse, og ude i Ladegaarden indtog de en Forfriskning bestaaende af norske Østers, Pommerantser og Lemoner. Umiddelbart derefter begyndte Arbejderne under Ledelse af Geheimeraad Christoffer Parsberg til Jernit. Ladegaardens Træbygninger, Lader, Ridestald og Fæhus m. m. flyttedes hen paa den nye Plads ca. 200 m Nordøst for Voldstedet, hvor det gamle Hjortholm Slot havde staaet ude ved Søen. Tømrer Børge Gundesen fra København fik hele Arbejdet i Entreprise og skulde tillige bygge et Par nye Broer og en stor Festsal, som fik Navnet Løvsalen. Denne

¹⁾ Københavns Diplomatarium V, Pastor Hjørnings Optegnelser, S. 768.

var kvadratisk og i italiensk Stil, c. 50 Fod i Kvadrat, opført af Træ med Tagsten og to murede Ovne med tilhørende Skorstene¹). 20 firkantede Piller støttede Taganlægget, hvorpaa var anbragt 9 forgyldte Knapper og en ligeledes forgyldt Blikkugle samt en Del Figurer. Det er muligvis dem, som nævnes i Regnskabet²), at til Stadsfogeden og hans Karl i København var udbetalt et

1. Løvsalen paa Frederiksdal 1668. Tegning i Arkivet paa Ravnholt.

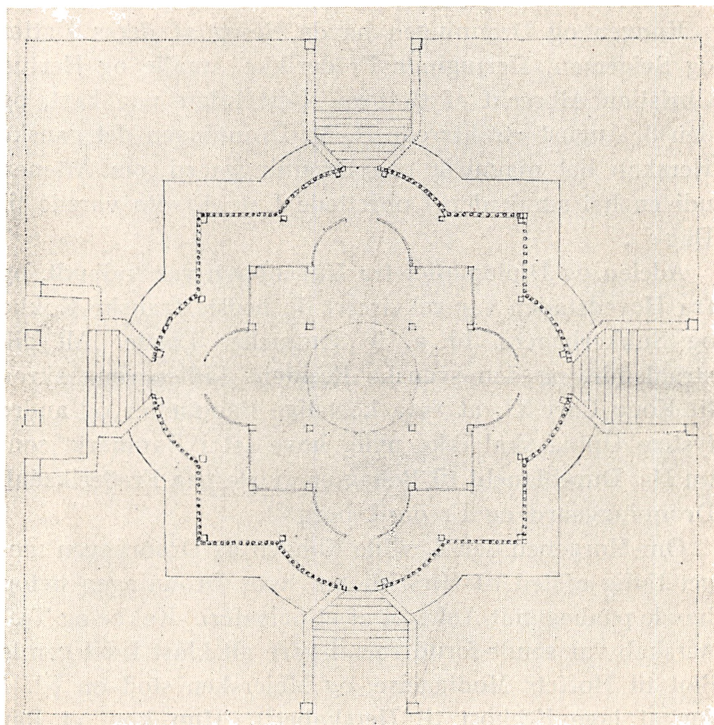
Beløb til Tømmer til Indpakning af Billeder og Spejle fra Kongens Have til Frederiksdal. Langs Trapperne var anbragt Træurtepotter med Blomster, og hele Huset var — efter Regnskaberne — malet i hvide, blaa og grønne Farver, de sanme som ogsaa Broerne blev malede i. Indvendig var Salen pyntet med Mængder af Guld og Fløjl, 400 Alen Taft, 800 kunstige Lemoner og Pommerantser op-hængt i Kuplen og under Loftet, et stort Spejl med forgyldt Ramme, ogsaa »heiset op«, Lysekroner og 80 Trælysestager, »stoppede Fugle«, egetræspanelerede Døre med Karme og flettede Maatter paa Gulvene. I et andet Hus,

¹) Fra Arkiv og Museum, V, S. 548.

²) Christoffer Parsbergs Afregninger, C. 34, Rigsarkivet.

Judiceerhuset (Gullænderhuset), havde Kongen sit Sovegemak, og baade dette og Løvsalen stod færdig den 28. Juli, da Majestæterne fejrede Indvielsen.

Selv om ogsaa Figurerne og en Del af Indboet hentedes

2. Løvsalen paa Frederiksdal 1668. Grundrids i Arkivet paa Ravnholt.

fra Kongens andre Slotte, og selv om Soldaterne havde udført det meste af det grovere Arbejde, kan Udgifterne til dette »Lysthus« ikke siges at have været store. Christoffer Parsberg havde en Regning paa ialt 1235 Rdl., som Kongen imidlertid ikke kunde betale, og han befalede derfor, at Pengene skulde laanes af Aarets Prinsessestyr.

Sommerligt har det hele været, og Inventariet stod i Forhold hertil. Der blev saaledes anskaffet Service

af Tin, 12 brogede Træfade og 36 Trætallerkener o. s. v. Kun findes en Post paa 7 Rdl. til 2 forgyldte Bægre, »nemlig Trolles Bægre«.

Et Skaar i Kongeparrets Glæde ved deres Ophold herude var Tildragelsen den 4. August 1668.

Kongen og Dronningen havde Besøg af deres Datter og Svigersøn, Hertuginde Frederikke Amalie og Hertug Christian Albrecht af Gottorp. Fest fulgte paa Fest, og den 3. August »trakterede H. M. Dronningen det ganske Herskab hel magnifik paa Dronninggaard om Aftenen udi en hel smuk dertil oprettede Løvsal, som varede til Dag«¹⁾.

Adelen og Diplomatiets fra København var indbudt, og fra Hovedstaden var rekvireret de bedste franske Kokke og Sukkerbagere, bl. a. le sommelier Lortie. Alt gik straalende, og den svenske Resident Lilliencrona skrev til Kong Carl XI, at »saa kostelige Banquetter og andre lystige Optog skal ikke nylig have set i Danmark, som nu Hs. Durchlaucht til Behag er gjorte paa Frederiksdal, Dronninggaard og Frederiksborg«²⁾.

Om Morgenen den 4. vilde Kongen og Dronningen meget tidlig afsted til Hirschholm, hvor Dronningen netop havde paabegyndt Anlægget af et Schæferi. Kokke og Tjenerskab var sendt forud for at gøre alt klart i det gamle Slot til Hoffets Modtagelse, og Mejersken stod op Kl. 4 for at lave Frokost til Herskabet³⁾. Hun kom et Par Høns i en Suppe, og da hun skulde over til Lortie efter lidt Mel, bad hun en kvindelig Slægtning af sig om at se lidt til Suppen. Denne puttede imidlertid for mange Æg i den, og da Mejersken kom tilbage, saa hun, at Suppen var ganske ødelagt. I en Fart gav hun sig til at lave en

¹⁾ Ove Juuls Dagbog. Hist. Tidsskrift. 3. R. III. S. 615.

²⁾ Beckers Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik III, II, S. 234.

³⁾ Geheimeraad Chr. Sehesteds egenhændige Beretning, Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

Fiskeret, men da Kongen og Dronningen hørte om Uheldet med Suppen, opgav de at vente længere og kørte afsted til Hirschholm. Kammerherrerne Schultz og Rathlow, der netop stod og glædede sig til deres Frokost, fik i sidste Øjeblik Besked om de Kongeliges Afrejse og maatte styrte fastende afsted for at indhente deres Herskab.

Tilbage var Generalinde Claus Ahlefeldt med sin Pige og tre Tjenere. De skulde til København, og tog den derfor mere med Ro, saaledes at de kunde naa at faa deres Morgenmaaltid. Paa Vejen hjem blev de imidlertid alle meget syge med saa voldsomme Smerter, at de troede, de skulde dø. Ogsaa Mejersken og hendes Slægtning, som havde spist af Retten, blev saa syge, at de i nogle Dage maatte gaa i Seng.

Ingen kunde tænke sig Grunden, men da to Dage efter Kammerherre Rathlow med Bygningsinspektøren, Hr. Bendix, atter var paa Dronninggaard og bleve beværtede med Mad, hvortil der var anvendt det samme Mel, som Mejersken den 4. havde faaet hos Lortie, blev de ligeledes syge. En Undersøgelse blev sat i Gang, og det viste sig da, at Lortie havde taget med derud en svensk Haandlanger, som »unerachtet es nachmals befunden, dass er in dieser Stadt ehlich verheirahtet war«, alligevel havde haft et stygt Kvindemenneske inde paa sit Kammer og i det hele taget havde opført sig saaledes, at Mejersken kraftigt havde maattet irettesætte ham. I Forhørene 21.—26. September nægtede Svenskeren først, men indrømmede senere, at han havde blandet lidt Kalk i det Mel, han havde givet Mejersken. Melet undersøgtes af Livlægerne og andre Laboranter, og det viste sig, at Pulveret, Svenskeren havde blandet i Melet, ikke var Kalk, men Arsenik. Sagen blev derefter overgivet til Generalprokureuren, og sikkert er det Svenskeren og Lortie, der senere nævnes som Fanger i det blaa Taarn.

Selv om Svenskeren næppe har haft anden Hensigt med Giften end at hævne sig paa Mejersken, gjorde hele denne Sag det alvorligste Indtryk paa Kongen. Stærkere og stærkere kunde han fra nu af henfalde i Grublerier over Livet og Døden. I sin Bog om Griffenfeldt skriver A. D. Jørgensen, at denne Episode ogsaa havde til Følge, at Kongen nu ønskede Arbejdet paa Kongeloven afsluttet af Hensyn til Arvefølgen.

Som nævnt, var det den italiensk-franske Paavirkning, som nærmest kom til at præge Dronningens Smag og hele Tankeliv, sikkert til Gavn for hele Udviklingen herhjemme, hvor meget man iøvrigt mener at burde laste hende for hendes Pengeforbrug. Det mest synlige og storartede Bevis for denne hendes kunstneriske Smag har man i det smukke Sofie Amalienborg, som hun og Kongen lod opføre i Aarene 1667—1673.

Utvivlsomt havde det ved det ældre danske Hof skortet paa den Elegance, som Dronning Sofie Amalie satte saa højt. Christian IV havde ikke lagt synderlig Vægt paa sligt. Hans Hof var saa jævnt og landligt, som Kardinal Bentivoglio fortæller det i sine Relationer fra Danmark i 1629, og stod i Stil og Kultur langt under de fleste af de datidige europæiske Hoffer. Den franske Gesandt Charles Ogier nøjes da ogsaa med at prise de danske Damers Skønhed og de danske Adelsmænds Sprogfærdighed¹).

I de første Aar af Frederik III's Regering var Forholdene ikke stort anderledes, og Franksmanden Philippe Boudon de la Salle, der havde været en Tid i Sverrig ved Dronning Christinas Hof og i 1653 paa Gennemrejse opholdt sig en kort Tid i København, skriver i

¹) Schlegel: Sammlung zur dänischen Geschichte. 1774, II. Charles Ogiers danske Rejse 1634.

sin Dagbog¹): La cour de ce roy étoit assez belle, il avoit quantité de noblesse, bien servie, mais pas avec la magnificence et la politesse de celle de France.

Den konservative danske Adel var opvokset med de naive Skolekomedier og de gamle Lege, Stikken og Renden. Nu kom den til at staa overfor Dronningens nye, elegante Selskabelighed, hvad i alt Fald næppe de ældre har kunnet goutere, til Trods for at Dronningen utvivlsomt har gjort sig Umage for at vinde dem. Den spanske Gesandt Rebolledo fortæller i 1649, at han føler sig tiltalt af Dronningens og Kongens Nedladenhed, »der er dem saa naturlig, at de spiser hos deres Undersaatter, og som oftest have nogle af dem ved deres Bord«²), hvad ingenlunde var Tilfældet ved de store udenlandske Hoffer. I Frankrig var det saaledes en meget stor Ære, navnlig om Mandagen, at blive tilsagt til blot at overvære Majestæternes Maaltid.

Har Sofie Amalie maaske til Tider ladet det mangle paa Forstaaelse af de danske Adelsmænds tungere Tanke- liv, har de til Gengæld staaet fremmed og maaske endog fjendsk overfor hendes stærke Temperament og livlige Aand. Hun gik i Spidsen for en ny Tid, og mødte her Modstand navnlig fra den ældre Slægt, som ikke mere kunde følge med i Udviklingen. I et Brev 1654 til sine Sønner spottede den gamle Rigsraad Oluf Parsberg saaledes bittert over de nye Fornøjelser ved Hoffet og glædede sig over, at de ikke som andre Hofjunkere lader sig sværte sorte som Morianner. Han tilføjer, at »jeg tænker, at hvo der kan stille sig galest an, han faar snart Len«. I Modsætning hertil er den spanske Gesandt Rebolledo og den franske Ambassadeur Terlon Dronningens begejstrede Tilbedere.

¹) Historisk Tidsskrift, 5. R. II, S. 238.

²) Gigas: Grev Bernardino de Rebolledo, S. 32.

Uden Tvivl maa Dronningen have følt den Uvilje, som de ældre af Landets Overklasse følte mod hende, og paa Trods af Adelens Ønsker om, at Udlændinge skulde være udelukkede fra Ansættelse i Hofetaten, formaaede hun at tvinge Kongen og Rigsraadet til at meddele Tilladelse hertil i adskillige Tilfælde. Chr. Bruun har dog i sin Bog om Gunde Rosenkrantz vist det overdrevne i Beskyldningerne mod Dronningen for Tyskeri, og det er værd at lægge Mærke til, at af de mange fremmede Hofkavallerer og Pager er kun et Faatal fra Dronningens Hjemland eller fra hendes Brødres Lande. Langt de fleste er fra Hertugdømmerne og Holsten, hvor Frederik III og hun levede de første Aar af deres Ægteskab, og fra hvilken Tid de kendte en stor Del af disse Egenes Adelsfamilier. Navne som Ahlefeldt, Rantzow og de to i hinanden saa indgiftede Familier Pogwisch og v. d. Wisch samt Buchwaldt er langt de talrigste af alle de forekommende ikke-danske Navne. Nogle faa er komne herop fra Meklenborg og Sachsen, hvilket maaske mindre skyldes Dronningen end den stadige Forbindelse, der i det sidste hundrede Aar havde været mellem disse Stater og Danmark.

Til sin egen Opvartning og Underholdning ansatte Dronningen tyske Hofmesterinder, nogle tyske Hofdamer samt en Del franske Kammerjomfruer og Syersker, nogle franske Fioloner¹⁾ og kort før Kongens Død et fransk Skuespillerselskab.

¹⁾ Musikken bestod 1670 af: Casper Berson, Nicolaj Gouffreuille, Edme Mollin, Mathieu Rossignol, Pierre Grouelle, Pierre Bouquet og Claude Clement, alle Violinister med Gage 365 Rdl. om Aaret. Endvidere Organist Johan Schrøder med 450 Rdl. aarlig, Bassist Johannes Lange med 200 Rdl. om Aaret, Tenorist Christian Gantzel med 500 Rdl. aarlig, Violon de gambe Alexander Leffverentz med 500 Rdl. aarlig, Harpenist Arent med 400 Rdl. aarlig, Violon George Huber med 500 Rdl. aarlig, Violon Baltzer Butheuck med 200 Rdl. aarlig, Violon de Basse Ulrich Højvall med 200 Rdl. aarlig og et Par yngre Mennesker, hvis Navne ikke er nævnede.

1657 indkaldtes Fru Marie Elisabet Haxthausen til Hofmesterinde hos Dronningen. Hun var født 1602 i Kaiserslautern ved Rhinen og var fra 1656 Enke efter Heinrich v. Haxthausen til Tienhausen, grevelig lippisk Drost. Efter hendes Død i 1665 ansattes Cathrine Hedevig Podevels. Hun var født 1590 i Pommern af Slægten Ahlefeldt og var fra 1647 Enke efter Dionysius v. Podevels, der havde været Hofmester hos den yngre Hertug af Holsten-Gottorp og senere Hofmarskal hos den udvalgte Prins Christian.

Stillingen som Dronningens Hofmesterinde var ingenlunde ubetydelig. Ikke blot var hun den fornemste Hofdame, men af de registrerede Skrivelser m. m. i Hofmesterinde Haxthausens Dødsbo¹⁾ ser vi, at hun havde en ret betydelig Virksomhed ved Hoffet. Under hende sorterede alle Oldfruerne paa Hirschholm, Frederiksborg, Koldinghus, Københavns Slot m. m., og det var hendes Sag at beskæftige disse med Vævning af Linned og Hørgarnslærred til Hoffets Brug. Tillige førte hun Fortegnelserne over Slottenes Inventar, Duge, Gardiner, Køkkensager m. m., forestod Indkøbene af Udstyr til Prinsesserne og Prinserne og var i det hele taget den, som betalte Dronningens og Prinsessernes Udgifter.

Navnlig før Regeringsforandringen var en Del af Hofdamerne af den gamle danske Adel, f. Eks. Ide Rosenkrantz, Datter af Jørgen Rosenkrantz til Kjeldgaard (gift 1657 med Hugo Lützow), Margrete Juel, Datter af Jens Juel (gift 1650 med Peder Juel til Hundsbæk), Tale Mund, Datter af Admiral Pros Mund og den kendte Oberst Cay Lykkes Søster Christence Lykke (gift 1655 med Frands Brockenhuus til Sebber). Ogsaa efter 1660 optoges flere dansk fødte Damer som Hofjømfruer, f. Eks.

¹⁾ Christoffer Sehestedts Arkiv, Ravnholt. Om de øvrige Hofkavallerers Pligter se: Emil Madsen: Forskellige Forhold ved den danske Hofstat i det 16. Aarhundrede. Hist. Tidsskrift 7. R., III, S. 443—53.

Døtrene af Norges Kansler Johan Marschalck og Døtrene af Amtmand Peder Charisius til Palstrup.

Hvad de højeste Hofembedsmænd angik, var de saa godt som alle fødte i Udlandet, men de var dog knyttede til Landet, længe før Frederik III kom paa Tronen.

Den første Hofchef, Adam Henrik v. Pentz, var Meklenborger og havde i Aarene 1631—34 været Hofmester hos den svenske Dronning Marie Eleonora. I 1646 var han Hofmester hos Christian IV's Søn Grev Valdemar Christian og fortsatte over i Stillingen som Hofmarskal hos Frederik III. Den næste Hofchef, Sachseren Johan Christoph v. Korbitz, kom til Danmark 1634 som Hofjunker hos den udvalgte Prins Christians Brud, Kurprinsesse Magdalena Sybille, og blev derefter Hofmarskal hos Prinsen. Den tredie Hofchef var Geheimeraad Christopher Sehestedt, tilhørende en holstensk Slægt, som i Generationer havde tjent de danske Konger. Staldmesteren, Kammerherre Hugo Lützwow, var fra Meklenborg, men var allerede 1632 Page hos Christian IV og blev 1640 Hofjunker hos ham. Livlægen Peter Bülche havde ligeledes været Livlæge hos Christian IV. 1664 udnævntes Marcus Gjø af den gamle danske Adelslægt til Dronningens Kammerherre, men da han samtidig udnævntes til Gesandt i Frankrig, betyder Hof titelen maaske kun, at Dronningen med sine varme Interesser for dette Land ønskede at knytte den derværende Gesandt specielt til sin Person.

Hofjunkerens Opgave var dels Beskyttelse af Kongen under Krig eller alvorlige Forhold, dels ved større Lejligheder at være med i Hoffets Repræsentation. Hvad det første angik, dannede de fra gammel Tid Kernen i Hof fanen. Det andet krævede blandt andet, at de var klædt i en ens Hofklædning, som Kongen som Regel forsynede dem med. Enkelte Gange ser man i Hofmønsterskriverens Regnskaber, at der er blevet udbetalt Rejsogodtgørelser

eller Lønninger til Hofjunkere, som har været med Kongen paa Rejse eller med et Gesandtskab. Af og til udbetales der ogsaa Lønninger til enkelte som en Slags Understøttelse¹⁾).

Tidligere havde det været almindeligt, at de unge Adelsmænd efter endt Udenlandsrejse tilsagde Kongen deres Tjeneste og derefter blev Hofjunkere. Disse Rejser var dog gaaet stærkt af Brug paa Grund af de daarlige Tider, som kun tillod de færreste Adelsmænd at give deres Sønner en saadan kostbar Uddannelse. Man nøjedes med at supplere Huslærerundervisningen med et Ophold paa Sorø, hvorefter de meldte sig ved Hoffet eller gik til Hæren.

Enkelte af Hofjunkerne, maaske de betydeligste eller de, som bedst forstod at indynde sig hos rette vedkommende, udnævntes efter nogle Aars Forløb til Forskærere. Dette var en Gunstbevisning, som gav højere Rang og en mere stadig Tjeneste ved Hoffet. Gennemgaaende naaede ogsaa disse højest opad Embedsstigen. Af de i 1668 tjenstgørende 5 Forskærere blev saaledes Erik Steensen karak. Oberstløjtnant og Godsejer, Matthis Lützw Staldmester hos Prins Jørgen, Johan Otto Raben Hofmarskal og Amtmand, Christian Kruse Amtmand og Ambrosius Charisius Amtmand. Af de i samme Aar tjenstgørende 31 Hofjunkere blev 1 Gesandt, 14 Officerer, hvoraf dog kun 1 naaede at blive karak. Brigadier og siden Amtmand, medens 6 trak sig tilbage til deres Gaarde efter endt Hoftjeneste. Om 8 vides intet. De bar alle udenlandske Navne og kan enten være døde tidligt eller være rejst til Udlandet. Enkelte har maaske kun været paa Besøg heroppe for at lære et Hof at kende, saaledes som, navnlig tidligere, ikke saa

¹⁾ F. Eks. staar der i 1661 om Peder Juel, Søn af den i 1664 afdøde Lensmand Jens Juel, at han har nydt sin Gage aarligen i den Tid, han haver været udenlands og i fremmed Tjeneste efter Kongens Befaling.

sjældent unge danske Adelsmænd forrettede Tjeneste ved fremmede Hoffer. Enkelte gik i holstensk Tjeneste som f. Eks. Christian Wonsfleth og Otto Rantzau, der endte som gottorpsk Hofmarskal.

Antallet af Hofjunkere var nogenlunde konstant, i 1668 som nævnt 33, foruden de 5 Forskærere, i 1654 ialt 30. Efter Krigene var Antallet som Følge af Reduktionerne langt nede; i 1661 var der endog kun 7, nemlig Knud Holck, Ebbe Rosenkrantz, Hans Vind, Hans Arenfeld Mogensen, Henrik Gyldenstjerne, Laurids Lindenov Henriksen og Peder Juel Jensen. Hofmønsterskriveren tilføjer da: »Om Hans Maj. naadigst vil haffue flere Hofjunkere udi Tjeneste end over specificeret er, ellers formener Hr. Rigens- og Hofmarschallen, at paa det ringeste 12 Hofjunkere burde at være, thi i den forrige Rulle var 20 Hofjunkere indført.« I 1654 var alle Hofjunckerne — i Overensstemmelse med Haandfæstningen — danskfødte, hvorimod i 1668 Halvdelen var Udlændinge. Tiden, Hofjunckerne tjente, var forskellig. Af de i 1668 tjenstgørende var 1 udnevnt 1661, 1 i 1663 og Resten i 1664 og derefter.

Af de antagne danske Hofjunkere var langt de fleste af gammel dansk Adel og Sønner af højtstaaende Embedsmænd, hvad enten disse selv har anmodet Kongen om at tage deres Sønner op ved Hoffet eller Kongen har villet vise fornemme Folk den Gunst at antage deres Sønner. Som Eksempler skal nævnes en Søn af Rigsadmiral, Rigsraad Jørgen Urne, en Søn af Rigskansler Just Høeg, en Søn af Vicestatholderen Ove Juul og to Sønner af Vicestatholderen Gregers Krabbe, en Søn af Marsken Jørgen Urne, en Søn af Stiftamtmand Mogens Arenfeld, en Søn af Stiftamtmand Henrik Lindenov, en Søn af Admiral Pros Mund, to Sønner af Hofmesteren paa Sorø Falk Gøe o. s. v. Alle de nævnte er antagne i Aarene 1662—68.

At Hofstillingerne var eftertragtede, kan ses af, at Hannibal Sehested fik sin Svigersøn, Wilhelm Wedell, ud-

nævnt til Kammerherre, at Rentemesteren Christoffer Gabel faar begge sine Sønner antaget til Hofjunkere, at Hofmesterinde Haxthausen faar tre nære Slægtninge ansat, at Rigsstaldmester, Rigsraad Sigvard Urne, hvis hollandske Kone, Cathrine Caysdatter Sehestedt, stod i stor Gunst hos Dronningen, faar sin Søn antaget til Hofjunker o. s. v.

Pagerne eller Edelknaberne var yngre end Hofjunkerne, almindelig 10—12 Aar ved Antagelsen. De kom gennemgaaende fra de samme Samfundslag, og for at fortsætte deres Skoleuddannelse var der ansat en Pagepræceptor. I sin Instruktion¹⁾ for Overkammerherre Gregorius Rathlow i Oktober 1670 paalægger Dronning Sofie Amalie ham, at Pagerne »soll er mit allem Ernst dahin halten«, at de foruden Undervisning i Fransk, Læsning, Skrivning og Regning tillige ogsaa opøves i andre Exercitier. Tillige skulde han paase, at de altid var rene i Klæder og Linned.

Enkelte Pager avancerede senere til Hofjunkerne, men langt de fleste blev kun faa Aar ved Hoffet, hvorefter de gik videre over i Hæren. Af 25 Pager i 1668 blev de 18 ansat i Hæren (heraf blev 3 Generaler og 3 faldt i den skaanske Krig), 1 blev Hofmarskal og 1 Amtmand; om 8 har det ikke været muligt at skaffe Oplysninger. Mulig er en Del af disse gaaet til Udlandet og andre er døde tidligt.

En betydelig Del af Pagerne var Udlændinge eller Hollenere, i 1661 og i 1668 omtrent tre Femtedele. Antallet af Pager var 18 i 1660, 15 i 1661 og 25 i 1668, heri indbefattet baade Kongens og Dronningens Pager, og i 1668 tillige Prinsessernes to.

Deres Maal var at lære høviske Manerer, og deres Tjeneste var Opvartning og Budsendelse. I Underhold og

¹⁾ Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

Behandling gik de i Flok med Lakajerne, og ligesom disse maatte de i Henhold til den kgl. Forordning kun 5 sammen holde en Dreng. I Løn fik Pager og Lakajer foruden Kost og Klæder henholdsvis 15 og 24 Rdl. aarlig.

Lakajerne var naturligvis meget jævner Folk, og de mange Sammenstød mellem dem og Garnisonens Soldater baade paa dette Tidspunkt og senere vidner ikke til Fordel for dem. Ikke saa faa synes ogsaa — efter Lakajrullerne at dømme — at have forladt deres Pladser ret hurtigt. De, der forstod at vinde deres Herskabs Tillid, kom derimod ofte i det bedste Forhold til dette. Den tidligere Skræder, Kammertjeneren Jacob Petersen, havde en lang Tid en meget stor Position, og den Fjer, der vel blev til de vilde Rygter, som Oberst Cay Lykke skrev om i sit letsindige Brev, kan maaske give et Fingerpeg om et i al Almindelighed mindre strengt Tjenerforhold mellem Herskab og Lakajer. Saadanne mere stabile Folk lykkedes det ofte med Aarene at arbejde sig frem til gode Embeder udenfor Hoffet, noget, man lidt haanende kaldte for Lakajisme, men som trods en saadan Embedsbesættelses uheldige Sider dog tyder godt om Herskabets Hjertelag og Trofasthed mod deres Tjenestefolk.

I det hele taget var Datidens Kultur gennemgaaende ringe, og Hoffivet med dets Fylderier og Drikkerier har næppe været opbyggende for alle de unge Mænd, som havde den Gerning at opvarte de ældre ved og efter Bordet. La Salle skriver, at der blev spist paa Fransk og drukket paa Tysk, og han fortæller, hvorledes man efter Taflerne drak til langt ud paa Natten og tilsidst maatte støttes hjem af Tjenerne. En Aften sad han selv med og drak til Kl. 6 om Morgenen, hvorefter han maatte støttes hjem af 2 Tjenere. »Man fortalte Kongen, at jeg havde været be-

ruset, hvorover hele Hoffet morede sig, og jeg blev mere anset«.

Den kejserlige Gesandt, Friherre Johan von Goess, skrev lejlighedsvis hjem, at han vægrede sig ved at komme til Kongens Taffel, da han der maatte drikke for fleres Sundhed, end det var sundt for ham. Lægger man Mærke til de daglige Rationer af Vin og Øl, der var tildelt og sikkert ogsaa blev drukket af Hoffolkene, forstaar man bedre, hvorledes Kongens Vinregning kan komme til at løbe op til en Tredjedel af, hvad hele Hoffets Bespising kostede.

Den spanske Gesandt Grev Rebolledo fandt da heller ikke, at den danske Levemaade lod noget tilbage at ønske. Rigtignok, skriver han¹⁾, frembringer Landet ikke selv Vin, men der indføres saa meget fra Spanien og Frankrig og der drikkes saa tæt, at man skulde tro, at den østes op fra Vandpytterne. I et af sine Digte beklager han, at ved en Hoffest havde en dejlig Dame ved at udbringe hans Skaal faaet ham til at drikke saa meget paa sin egen Sundhed, at han blev syg.

I sine Memoirer giver Charles Ogier følgende lille malende Skildring af Drikkelaget ved den udvalgte Prins Christians Bryllup 1634: Ikke alene de, som sade om Bordene, men ogsaa de, som stode omkring dem, drak paa hinandens Sundhed. De omfavnede hinanden og forsikrede hinanden om deres Venskab, og Forsikringerne ledsagedes af Trompet- og Fløjtespil blandet med en ikke ringe Støj. Endog efter at Ballet var kommen i Gang, fortsatte man med at drikke paa hinandens Sundhed, og da en af de fornemste, hvis Navn han ikke vil nævne, hurtigt vilde bore sig Vej ud af Salen gennem Vrimlen, naaede han ikke længere end til Døren, før han maatte aflevere, hvad han havde drukket. Ogier slutter med at skrive, at for den uerfarne og mere zarte Franskmand

¹⁾ Gigas: Grev Bernardino de Rebolledo, S. 40.

maatte dette synes ganske nyt og hæsligt, men havde man levet to Aar mellem de nordiske Nationer, forekom det ikke mere usædvanligt.

Intet Under, om Tonen blandt Pager, Lakajer og Tjenere ikke altid var den bedste. Eksemplet fra de fornemmere Herrer maatte demoralisere nedefter.

Et Indtryk heraf faar man ved to udaterede Hofbefalinger¹⁾, den ene med Frederik III's Navnechiffer og den anden med Christian V's. Der tales i den første om, at der begaaes megen »Uskikkelighed og Insolens«, saa at de fornemme ikke uden Vanskelighed kan komme frem, »hvorved voris Hof profaneris«. Lignende Udtalelser findes ogsaa i den anden Hofbefaling, hvor der tilføjes, at Uskikkeligheden begaaes »foruden nogen Frygt eller Undseelse for voris Hofofficerer«. Det taler ikke til Gunst for disse Hofofficerer²⁾, at de maatte finde sig i sligt. Deres eget Eksempel ved Drikkelagene har sandsynligvis berøvet dem al Autoritet. Kongen truede med strenge Straffe og lagde Ansvar for og Tilsynet med den fremtidige Orden over paa Drabanterne og Livgarden, hvad der næppe gik af uden Skænderi mellem Gardere og Lakajer³⁾.

Samtidig med Reduktionerne udgav Kongen 1650, efter Forslag af Hofmarskal v. Pentz, en Forordning om Hofkets Bispising m. m.⁴⁾. I Følge denne skulde Spisningen for adelige og uadelige, Over- og Underofficerer, saa vidt muligt foregaa ved bestemte Tafler og Diske. Spisning paa Kamre eller i Logementer var kun tilladt, naar Paa-gældende havde Forfald paa Grund af Tjeneste eller Sygdom. Pager, Lakajer og Fyrbødere skulde have deres Ophold af de tiloversblivende Retter paa Kongens og Dron-

¹⁾ Christoffer Sehestedts Arkiv, Ravnholt.

²⁾ Hofofficererne 1655, se Suhms Saml. 2, II, S. 182 ff.

³⁾ Hist. Tidsskrift 4, V, 384.

⁴⁾ Christoffer Sehestedts Arkiv, Ravnholt.

ningens Bord. Damernes og Kavallerernes Tjenere og Piger skulde paa samme Maade henvises til Resterne paa deres Herskabs Bord. Kun Kammerjomfruerne fik en Undtagelsesstilling, idet deres Tjeneste ofte medførte, at de ikke kunde møde til Spisetiderne, hvorfor det tilloodes dem at lade sig anrette à parte 2 Retter Mad. Det blev i Forordningen forbudt Pager og Lakajer at slæbe Sølvtøj bort saavel fra Kongens Gemakker som fra Kongens Bord og beholde det paa deres Kamre, da Sølvtjeneren da ikke kunde finde det. Navnlig gjaldt det Bægre og Flasker, som let kunde gemmes eller ødelægges. Den kommanderende Officer og Kammerjunkeren skulde paase, at ingen uvedkommende Personer trængte sig ind til Bordene for at spise Rester, hvad ofte hændte, og disse to Kavallerer skulde i det hele taget have Tilsyn med, at der ingen »unordentlicher Unterschleiff« skete. Al Frokost afskaffedes, og der skulde kun gives Brød og Smør til dette Morgenmaaltid. Alene Kammerjunkeren, der boede paa Slottet, kunde forlange en Kop Suppe. Det forbødes paa det bestemteste Personalet i Køkkenskriveriet, Kælder, Køkken, Bageri, Sølvkammer og Apothek at kræve ind, hvad de lystede. Hele Hoffet skulde holde sig til Maaltiderne, da det nu gjaldt om at nedbringe alle Udgifter.

Formaalet med det nye Hofreglement var altsaa ikke blot Økonomi, men det tilsigtede ogsaa at skaffe Orden tilveje i alle Hoffets Forhold. Megen gammel Slendrian var der vist at rydde ud, og let har det heller næppe været at faa det gjort. For Eksempel kan man af Regnskaberne og de senere Hofforordninger se, at der stadig rekvireredes ekstra i Køkkenet trods Forbudet derimod. Gentagne Gange paataler Geheimeraad Sehestedt den Slags Uorden, og i 1669 giver han Køkkenskriver Claus Sohn en skriftlig Paamindelse for at have givet Vinskænken ekstra Mad: »Efterdi Vinskænken sig beklaget med

den Portion, som jeg [Sehestedt] haffde ordineret, ej at kunne tilkomme, haffde hand [Køkkenskriveren] hannem saa meget mere ladet vere følgagtig; da end hand vell ved, at saa længe mig eller en anden Hans Majestæts Øconomi naadigst fortroes, det hannem ej tilkommer efter egen affection och Behag nogen Ordre, som hannem vorder meddelt, at forandre.«

Ved Taflerne serveredes Maden i to til tre Anretninger, hver bestaaende af flere Retter. Ved en saadan forstodes en vis Mængde af en bestemt Slags Mad, og altsaa ikke Spisens Art, som af Troels Lund er forklaret i »Dagligt Liv i Norden«. Størrelsen af Retten kunde variere lidt i de forskellige Hofbestemmelser. Almindeligvis beregnedes en Ret til 8 Personer¹⁾, men dertil kom, at Tillavninger som Gemyse og Syltetøj hver for sig regnedes for en Ret. Steg med Gemyse og Syltetøj regnedes altsaa for tre Retter.

Der spistes meget, og Maden var kraftig. Selvfølgelig var Tillavningen i det store og hele efter de danske Ganer, selv om der i Hofkøkkenet var ansat enkelte franske Kokke. Charles Ogier skriver et Sted: »il y avoit quelques plats, qui étoient accomodés au goust danois, mais point au goust francois».

Efter den Spisetakst²⁾, som gjaldt under Frederik III til 1669, gav 1 Okse paa 18 Lispund: 48 Retter; 1 middelstor Kalv: 5; 1 spædt Lam: 2; 1 Gaas: 1; 1 Par Høns: 1; 1 Hare: 2; 1 Raaeyr: 4; 1 Daadyr: 7; 1 Stk. Kronvildt: 9; 1 Par Ænder: 1; 2¹/₂ Par Agerhøns: 1; 1 Gris: 1; 1 fersk Oksetunge: 1; og 1 Td. Ærter: 96 Retter o. s. v. Christian V's Takst var omtrent som Frederik III's.

¹⁾ Hist. Tidsskrift, 4, V, S. 408, Fodnote 2.

²⁾ Christian IV's Takst af ¹¹/₈ 1627 er beregnet paa en noget anden Maade, men Retternes Størrelse nogenlunde den samme, 1 Td. Sild udgjorde 100 Retter, 1 Td. Ærter 120 Retter, 1 Td. Svinefødde 60 Retter, 1 Lispund Bergfisk 9 Retter.

Den gamle Prinsesse Magdalena Sybille paa Nykøbing Slot anordnede 1650 sin egen Spisetakst, hvor de enkelte Dele af Dyret var specificeret ud i Retter, f. Eks. et Svin: Hoved og Fødder 2 Retter, 1 Skinke 1 Ret, 1 Midterstykke 1 Ret, Ryggen 1 Ret, Flæsk, Blod m. m. 5 Retter. Af andre Spiser nævner hun frisk Fisk, alle Slags Frugt, frisk eller presset, Bagværk, Supper, Grød, Ris, Svesker, Gryn o. s. v. To Gange daglig, nemlig Kl. 10 Form. og Kl. 4^{1/2} Eftm. skulde Køkkenskriveren komme til hende med en Fortegnelse over Dagens Retter baade paa hendes og Junkernes Borde.

Alt til Køkkenet indkøbtes gennem Tilbud eller ved faste Hofleverandører. En ganske særlig Ordning traf man med Leverancen af Kød. Tidligere var Hans Hermansen Leverandør til Hofholdningen, men han trak sig tilbage, da han under Belejringen leverede Varer, som det var ham umuligt at faa Penge for, en Skæbne, han iøvrigt delte med adskillige af de andre Leverandører¹⁾. Senere søgte han paany at blive Hofslagter og sendte gentagne Gange Ansøgning ind derom. I Oktober 1659 antoges imidlertid en hel anden som Hofslagter, nemlig Anders Rasmussen, og samme Aar anskaffedes en Skude, saa Hofholdningen selv kunde forskaffe sig Kød til Nedsaltning fra andre Egne af Landet. En lignende Fremgangsmaade havde været anvendt helt tilbage i det 16. Aarhundrede. Forsøget synes dog denne Gang ret hurtigt at være opgivet, og 1665 sluttedes Kontrakt med Slagteren Niels Olufsen. Samtidig med at han blev Hofleverandør, blev han tillige Forpagter af Konsumtionsafgiften af København for 1500 Rdl. og yderligere 10 pCt. til Københavns Magistrat. I Kontrakten²⁾ af 14. Sept. s. A. hedder det: I lige Maade tilforpligter jeg mig herved paa det kraftigste,

¹⁾ Jvnf. f. Eks. Hofmønsterskriver Hans Boysens Skæbne, Hist. Tidsskrift 4, V, S. 412.

²⁾ Rentekammerets Afregninger, B, 8, 139 c, Rigsarkivet.

at naar min Leverance af Kødvarer til Hofspisningen imod det mig naadigst tilskødte Ringsted Klosters Gods efter den med mig tilforn oprettede Kontrakts Indhold dateret 5. Febr. nærværendes Aar er af mig fyldestgjort, da jeg siden fremdelis med Leveransen at continuere, og det for saadan Pris, som Hans Kgl. Majestæt hos ingen anden eller nogensteds for rede Penge bedre kan bekomme. Det følgende Aar fornyedes Kontrakten¹⁾ paa fem Aar og paa lidt andre Betingelser. Fremtidig skulde han nemlig forsyne Hoffet med Kød og Tællelys til Priser, som blev nærmere fastsat, og som var betydelig lavere end Priserne i den fri Handel. For Eks. var Prisen paa Oksekød kun det halve og paa Kalvekød endog kun en Trediedel af de almindelig gangbare Priser. I 1667 brugtes saaledes $523\frac{4}{5}$ Skippund Oksekød à $13\frac{1}{2}$ Rdl., ialt 6983 Rdl., 4 Mark og 8 Skilling. Efter Kontrakten var Prisen imidlertid kun 6 Rdl. og 4 Mark, og den samlede Pris blev derfor kun 3491 Rdl., 5 Mark og 3 Skilling. Endvidere brugtes der 1660 $\frac{1}{2}$ Vinterlam à 10 Mk. Prisen skulde have været 5219 Rdl., men blev efter Kontrakten kun 3769 Rdl. Ialt skulde den hele Slagterregning for dette Aar have været paa 24,368 Rdl., men Regningen kom kun til at lyde paa 8566 Rdl. I Tiden fra 31. Marts 1664 til 1. Januar 1665 havde Hofslagteren leveret $983\frac{1}{2}$ Kalvekroppe til 5963 Rdl. For den samme Pris kunde nu efter den nye Kontrakt leveres 1396 Kalvekroppe.

Niels Olufsen havde dog ved denne sidste Kontrakt forregnet sig betydeligt. Det følgende Aar beklager han sig stærkt over, at hans Forpagtningsafgift var for høj og havde givet ham et Underskud paa 5467 Rdl., samt at hans Priser paa Kødleverancerne var for smaa. Fra Mikkelsdag 1666 til Mikkelsdag 1667 havde han leveret

¹⁾ Rentekammerets Afregninger, B, 8. 159 d og e, Rigsarkivet.

Varer, som efter den tidligere Kontrakt beløb sig til 26,576 Rdl., men efter den nye kun til 17,844 Rdl. Han erklærer sig ganske ruineret, saa meget mere som de Jorder, han tidligere havde modtaget som Betaling i Stedet for rede Penge, havde vist sig at være meget mindre værd, end de var ansat til af Kronen. Kongen lod Sagen undersøge og maatte hjælpe ham lidt. Givet er det imidlertid, at Niels Olufsen i mange Aar vedblev at være Leverandør til det kgl. Køkken og sikkert forstod at skaffe sig en god Fortjeneste. I 1666 beskyldtes han for at have sendt nogle Kallun op i Hofkøkkenet¹⁾, som hans Kone Aftenen forinden som Lægemiddel skulde have stukket sine bare Fødder i. Dette nægtede dog baade Konen og Slagteren. Derimod lod Sehestedt Fodermarskallen Christian Viborg og de to Mundkokke Cort og Christoffer en Dag i 1668 syne det Kød, som Olufsen havde sendt op i Køkkenet. Det drejede sig om to For- og en Bagfjerding, »som grangiveligen kunde sees at være Kokød, idet Yverne kendes at være afskaarne, og var samme Kød meget blaat«.

Til hvert Maaltid var beregnet Brød, saaledes at de Kongelige og Hofdamerne til Frokost hver fik 1 Hvedesimle og 1 Jonkerbrød, til Middag 2—4 Hvedesimler og 2 Jonkerbrød. Kavallererne fik kun Jonkerbrød og de andre Hoffunktionærer Middelbrød og Grovbrød. Ialt bagtes daglig 150 Franskbrøds- og Hvedesimler, 196 Jonkerbrød, 448 Middelbrød og 387 Grovbrød. De tre sidste Slags var Rugbrød og kaldes ogsaa, f. Eks. i v. Pentz's Hofinstruktion af 1650, for Herrn Brodt, Junckern Brodt og Gesinde Brodt. Af et Lispund fint hollandsk Hvedemel kunde bages 116 Stykker Brød à 6 Lod, altsaa ialt 21 Pund og 24 Lod Hvedesimler. Jonkerbrødene, de finere Rugbrødssimler, vejede 12 Lod, de mellemste ogsaa 12 Lod og Grovbrødet 14 Lod. Af 2 Tdr. Dantziger Rug

¹⁾ Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

kunde bages 222 Stkr. Jonkerbrød, 360 Middelbrød og 396 Grovbrød. Brødenes Vægt var de samme, som brugtes af Byens Bagere.

I Hofbageriet brugtes hovedsagelig udenlandsk Rug og Hvede, idet Forskellen fra dansk Korn var ret stor. To Tdr. dansk Rug vejede før Malingen 23 Lispund og 11 Pund, efter Malingen 22 Lispund og 4 Pund. Af fint Mel indeholdt de kun 13 Lispund. To Tdr. Dantziger Rug vejede før Malingen 24 Lispund og 8 Pund, efter Malingen 23 Lispund og 14 Pund. Af fint Mel indeholdt de 17 Lispund. Af to Tdr. dansk Rug kunde kun bages 123 Jonkerbrød, 206 Middelbrød og 218 Grovbrød.

Fra Gartner Johan Clodius paa Rosenborg leveredes fra 26. Juli 1668 til 1. Jan. 1669 ialt 6184 Gartnerspiser, bestaaende af Salat, Æbler o. s. v. Priserne herfor kendes ikke, og heller ikke Spisernes Størrelse.

Fisk udgjorde en væsentlig Bestanddel af Kosten, og da først og fremmest Saltvandsfisk. Af disse købtes der i Aarene 1664—1669 gennemsnitlig for c. 2200 Rdl., og 1663 befalede Kongen Tolderne, at de ikke maatte lade nogen Fisker med Fisk passere Toldboddommen, før Køkkenskriveren havde udtaget saa megen Fisk, som der behøvedes til Hoffet¹⁾. En tilsvarende Ordre fik Vagterne ved Københavns Porte²⁾.

Fra Kongens egne Ferskvandsfiskerier i Københavns og Frederiksborgs Amter var der i Aarene 1662—1667 ialt blevet leveret 12,153 Retter Fisk. Da der i de samme Aar var anvendt 5684 Rdl. til Fiskeriernes Drift, bliver Gennemsnitsprisen for hver Ret, naar der fradrages 403 Rdl. som indkommet ved privat Salg, kun 2 Mark og 9 Sk. Det var dog kun i de første Aar efter 1662, at Fiskerierne formaaede at levere tilstrækkelig Fisk. Leverancerne aftager jævnt henimod 1667, og tilsidst maa man

¹⁾ Sjællandske Tegnelser. ¹⁵/₁₀ 1663.

²⁾ Københavns Garnisons Journal, Hærens Arkiv.

endog købe Ferskvandsfisk hos Fisker Niels Grøn ved Østerport.

1668 begynder man da ogsaa at tænke paa at forbedre de kongelige Fiskerier, og Overfiskemesteren, Oberstløjtnant Holstein, kalkulerede Udgifterne hertil i alle tre Amter, Københavns, Frederiksborgs og Kronborgs, til aarlig 3633 Rdl., den daglige Drift iberegnet. De to Fiskemestre, Peder Ibsen for Københavns og Frederiksborgs Amter og Hans Rostgaard for Kronborgs Amt¹⁾, indsender hver et Forslag henholdsvis paa 1731 Rdl. og 901 Rdl. I Forening med de to Fiskemestere udarbejdede Skatkammeret derefter et Overslag, der lyder paa 3641 Rdl. for de to førstnævnte Amter og 1069 Rdl. for det tredie. Heri er dog medregnet Restancer, som Kronen skyldte Fiskerierne, henholdsvis 2129 Rdl. og 390 Rdl. Trækkes disse fra, bliver Skatkammerets Overslag meget nær Fiskemestrenes Forslag. I Summerne er medregnet alle Udgifter, ogsaa Lønninger til Fiskere, Kuske samt Hestehold og Fiskeredskaber m. m.

Kongen ejede Fiskeret i Københavns Amt i 20 Søer og Damme. Heraf havde Statholder Christopher Gabel dog faaet Fiskeretten i Sct. Jørgens Sø og den tyske Hofpræst Magister Bremmer i Lersøen. I Frederiksborg havde Kongen 61 Søer og Damme; dog havde Præsident Hans Nansen, efter at han for sig og sine Arvinger havde faaet Lydstrup Gaard og Gods, ogsaa hermed faaet Fiskeretten i Lydstrup Sø. Efter Krigen var disse Søer meget medtagne, og der maatte sættes Fisk ud flere Steder, ligesom Landingsbroer m. m. maatte repareres. I Kronborg Amt

¹⁾ I Aarene 1660—61 nævnes Johan Funck som Fiskemester i Kronborg Amt, udnævnt ¹¹/₃ 1652, og Hans Merchell som Fiskemester i Københavns og Frederiksborg Amter, udnævnt ²⁸/₇ 1648. Oberstl. Frederik Holstein var udnævnt til Overfiskemester ²⁷/₇ 1663. Om Reparation af Fiskedammene udfør Østerport se Sjællandske Tegnelser. ¹⁰/₈ 1665. Nr. 397.

havde Kongen Fiskeret i 54 Søer og Damme. Heriblandt var 5 Damme ved Kronborg Ladegaard, som Kongen 1668 havde købt af Generalmajor Holck, og 4 forpagtede Damme i Ladegaardens Mark.

Frederik III naaede næppe at faa videre Glæde af de mange Penge til Fiskeriernes Istandsættelse; først efter Christian V's Tronbestigelse befaledes Fiskemestrene den 14. April 1670 ugentlig at levere Hofholdningen 116 Retter fersk Fisk.

Naturligvis var Datidens fornemme Damer ikke mindre slikmundede end vore Dages, og det var mange Penge, der medgik til Lækkerier. Til daglig var der paa Kongens Bord til hvert af de to Maaltider 12 Skaale Confect, ialt pr. Maaltid 6 Pund. Desforuden medgik der aarlig c. 2000 Rdl. til Sukker, Dadler, Figen o. s. v. udenfor Maaltiderne til Majestæterne og det unge Herskab, og denne Konto steg stærkt med Aarene, jo ældre Børnene blev. La Salle skriver: »le fruit fut grand, tout de sucreries, hors quelques compotes«. Confiturerne leveredes i 1664 af den engelske Konditor Johan Huadson; tidligere var de leverede af von Meyer og Olle Strube eller Struve, som begge stadig fornyede deres Tilbud om Leverance.

Som nævnt, drak man meget stærkt i Datiden, og Vin- og Ølregnskaberne er derfor ogsaa store. Leverandørerne af Vin var forskellige, vistnok de, der kunde komme med de bedste Tilbud, og i de første Aar af Tredserne nævnes som de to Hovedleverandører Christian Fischer og Christian Werdelman, af hvilke den sidste tillige var Leverandør af Linnedvarer og Manufaktursager.

Vinene var hovedsagelig Rinskvin, Spanskvin, Malvasier, Franskvin (vel Bourgogne), Frontignac, Alecant, Vineddike og Strasbourg Brændevin. Af Øl havde man tre Slags, Vinkællerøl, Kinderbier og Spisekammerøl. Disse blev alle fremstillede paa det kgl. Bryghus. Mjød nævnes

ikke. Vinkællerøl var det bedste. Til 18 Tdr. anvendtes 48 Tdr. Malt og 1 Skippund Humle. Til 8 Tdr. Kinderbier medgik der 6 Tdr. 4 Skp. Malt og $1\frac{1}{2}$ Lispund Humle og til 72 Tdr. Spisekammerøl 48 Tdr. Malt og 15 Lispund Humle. Ialt blev der fremstillet aarlig 952 Tdr. Vinkællerøl, $74\frac{1}{2}$ Tdr. Kinderbier og $1526\frac{1}{2}$ Tdr. Spisekammerøl, foruden at der indkøbtes en Del fremmed Øl.

Mod hele Hofadministrationen var der sikkert meget at indvende. Gehejmerraad Christoffer Sehestedt til Nislevgaard, som i 1662 blev Hofmarskal, var imidlertid en overordentlig samvittighedsfuld Mand, der tog sig sin Opgave meget alvorlig. Først fra hans Tid foreligger der ordentlige Regnskaber saavel fra Hoffets Mønsterskriver Lorentz Tuxen som fra Køkkenet, Vinkælder og Fiskerier. Alligevel formaaede han ikke at faa Balance, og da Hoføkonomien tværtimod stadig blev slettere og slettere, ansøgte han 1664 Kongen om og fik nedsat en Kommission, »som alting Hans Majestæts Øconomis Administration angaaende kunde examinere«.

Sehestedt indgav selv et Forslag¹⁾ til Kommissionen, som begynder saaledes: »Efter som den højeste Nød udkræver, at man paa de tjenligste og bedste Raad og Middel maa være betænkt, hvorved de daglige Mangler over alt ved Hofstaten formedelst dens slette Accomodements Skyld findes, engang for alle kunde corrigeres og hjælpes, saa at hans kongl. Majestæt for de daglige Memorialer og Besværinger, man ham derom overløber, kunde befries, som ej kan ske uden paa denne efterfølgende Maade.« Derefter foreslaar han, at man udarbejder et Overslag over, hvad alt maa koste, saaledes at man havde en Rette-snor for den daglige Administration. Fiskerierne og Bryggerset bør sættes i Stand, saa de bliver tilstrækkeligt yde-

¹⁾ Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

dygtige. Kronens 3 Ladegaarde, Ibstrup, Esromgaard og Frederiksborg bør kunne levere det aarlige Forbrug af Korn og Kvæg, og Statsskovene Brændselet, som ved Hjælp af Fanger og de fornødne Fartøjer uden for store Udgifter kunde transporteres til Slottet i Stedet for, at Brændselet nu opkøbtes til alt for store Priser. Endvidere maa Køkkenhaverne paa Frederiksborg og Kronborg forsynes med det nødvendige Frø og drives op til at levere Grøntsager i tilstrækkelig Mængde. Først og sidst lægger Sehestedt Skylden for den slette Administration paa Skatkammeret:

»Saa længe Skatkammeret drager til sig al den Myndighed, som Rigens Marskal og Hofmarskallen af hans kongl. Majestæt er tillagt, da kan de ej i ringeste Maade vide og komme hans Majestæts Gavn og Bedste at reparere, hvad udi Hofstaten brøstfældigt forekommer, efterdi de derved betages al Videnskab udi Husholdningen og skal befindes, at de ikke havde maattet raade for at slutte Købene om et Pund Kød eller Pund Sukker, der dog hans Majestæt udi deres Bestallinger dem tilholder og myndiggøre til at accordere og slutte med alle og enhver, som til Hofholdningen noget levere og uden dem ingen Accord at sluttes, og saa længe sligt ej i Agt tages, da nyde de aldeles intet den nødvendige Communication med Hofstaten, som de bør og fornøden er, og er forgæves alt, hvad man mener daglig at ville hjælpe, med mindre det fra Grunden bliver begyndt.«

Sehestedt udtaler sig skarpt mod den hidtidige Ordning's Mangler og mod al den Uhæderlighed, som gik i Svang under den. For at dokumentere dette vedlægger han en Redegørelse, hvoraf det fremgaar, at selve Rentemesteren, den meget entreprenante Heinrich Müller, foruden at forestaa Hoffets Udbetalinger tillige er dets Leverandør, og det paa en mindre tiltalende Maade.

I 1662 havde Sukkerbager Johan Watzøn en Regning til Hoffet paa 2500 Rdl. Heinrich Müller tvang ham nu til at kvittere for Pengene, men i Stedet for at modtage et Parti Messingtraad i Holland, som han solgte med et

Tab af 24 pCt. 1663 skyldte Hoffet Sukkerbageren 4000 Rdl., og atter maatte han kvittere for Beløbet mod af Müller at modtage en Ladning Stokfisk, som han under stort Besvær sendte til Dantzic og der fik byttet med en Ladning Rug. Da denne kom til København for at sælges ved Auktion, fik Müller ham til underhaanden at sælge ham Rugen til Hoffets Forbrug. I samme Aar havde Kongen tilskødet Johan Watzøn Kreyes Gaard i København for en Regning paa 8000 Rdl. Stadig kunde han dog ikke faa Skødet paa Ejendommen fra Müller, og efter 2 Maaneders Forløb tilbød Rentemesteren ham først 5000 Rdl. og siden 6000 Rdl. for Skødet.

I 1663 havde Müller sluttet en Handel med Hofslagteren om Levering af 5 Faar og 73 Lam fra Kallundborg og 65 Lam fra Sæbygaard¹⁾ samt en Del saltede islandske Partier Kød. Alt i alt udgjorde Beløbet herfor 378 Rdl. Prisen for Faarene og Lammene var i Gennemsnit sat til 1 Rdl. Stykket, skønt de kunde købes i den fri Handel for kun 3½ Mark Stykket. Endvidere var en stor Del af Kødet ganske ubrugeligt til Spising, og for at redde saa meget af det som muligt, maatte Slagteren nedsalte eller røge det. Endelig havde Rentemesteren i December s. A. tvunget Slagteren til at aftage 150 Stk. Øxne for ialt 2812½ Rdl., ogsaa en Pris, der laa langt over den gængse Handelspris, og tilmed maatte Slagteren selv fodre paa Dyrene, indtil der efterhaanden blev Brug for dem.

Køkkenskriveren havde Rentemesteren tvunget til at modtage for 750 Rdl. Smør og Stokfisk, der var saa raadent, at det udsendte »slig Stank, at enhver maatte væmmes derefter«. Da Køgemesteren kasserede det, maatte Køkkenskriveren, for ikke at blive Uvenner med Rentemesteren, søge at faa det solgt bedst muligt for egen Regning.

¹⁾ Heinrich Müller var fra 1658 Ejer af Sæbygaard og fra 1662 tillige Forpagter af Kallundborg.

Baade Køkkenskriver og Hofslagter blev forøvrigt ogsaa Genstand for Sehestedts Kritik.

Den første bebrejder han Unøjagtighed med Regnskaberne, f. Eks. at han fører Kalve paa Regning som fede Kalve, skønt de kun kunde deles i 5 Retter, og det ellers er Skik at beregne dem til 6 à 7. Det samme gjaldt en Del Lam o. s. v. Endvidere gik Tjenesten i Køkkenet daarligt, fordi Køkkenskriveren aldrig var der, men boede og opholdt sig ude i Byen, skønt der var tildelt ham Kammer paa Slottet, og skønt det var hans Pligt at være i Køkkenet paa de Tider, hvor der skulde spises. Men, tilføjer Sehestedt i en lille Randbemærkning, Køkkenskriveren Claus Sohn var Madame Abel Kathrines Favorit og bekvæmt med hende, »hvorfore hand maatte mainteneris«. Abel Kathrine, Stifterinden af den bekendte Abel Kathrines Stiftelse, havde tidligere været i Dronningens Tjeneste og vidste stadig at bevare sin høje Protektors Gunst. Hun var nu gift med Proviantskriveren paa Slottet Hans Hansen. Claus Sohn blev senere Grosserer, Brygger og Raadmand i København.

Heller ikke Hofbageren slipper for Bebrejdelser. Sehestedt beskylder ham for, at Brødet ikke var saa godt som det, Kongen fik i Nykøbing og paa sin sidste Rejse i Glykstadt. Bageren tilstaar det og indrømmer tilmed, at det Brød, Borgerne i København fik, var bedre. Han var dog ikke Synderen herfor, og han havde gjort Køkkenskriveren opmærksom paa, at Kornet var gammelt og »mufig«. Claus Sohn havde erklæret, at de havde ikke Penge til at købe godt Korn. Saalænge der var Korn i Kastellet at faa, havde man faaet det der, og det var ret ordentlig. Nu var det sluppet op, og man var nødt til at bruge af Beholdningen paa Proviantgaarden.

Med Vinkældereren var det ligesaa galt. I Følge Kongens Ordre af 30. Juni 1653 var det Overskænken, som havde Tilsynet med den, og som skulde føre Regnskaberne,

medens Hofmarskallen alene havde Bestemmelsesretten over, hvor meget der skulde udleveres fra den, og det var ligeledes ham, der forestod Indkøbene. I 1663, kort før og efter det kurfyrstelige sachsiske Besøg, skulde de to Leverandører Christian Fischer og Frederik Werdelman levere 800 Amer Rhinskvin. Af Fischers Levering var 8 Stk. saa daarlige, at de ikke havde kunnet sælges i Preussen. Mundskænken returnerede dem derfor, men Frederik Werdelman købte dem og leverede dem paany til Hoffet, denne Gang ledsaget af en Ordre fra Heinrich Müller om, at Vinkælderen skulde modtage dem. Da Sehestedt fik det at vide, sendte han dem tilbage, men da han efter en kort Rejse til Fyn kom tilbage, fandt han atter de 8 Amer i Kælderen, sendt derved efter Skatkammerets Ordre.

Bestandig fandt der et uforholdsmæssigt Svind Sted i Vinbeholdningen. »Imod Maaltids Tid — fortæller Rigsraad Gunde Rosenkrantz — da gaar der saa mange op med store Flasker at hente af Kgl. Majestæts Kjælder saa meget, som et hvert familia til et Maaltid behøver, foruden hvis som i Regnskaberne indføres«¹⁾). Tilsidst maatte Kongen give Overskænken, Helmuth Otto v. Winterfeld, Ordre²⁾ til at paase, at ingen kom derved, som ikke havde noget at gøre der, at »ingen der om Dagen med legen og dricken der fordriffuer, eller at ingen Vin eller Øl der af bekommer, . . . som vi dagligen fornemmer Øl oc Vin udi temmelig stor quantitet af voris slotte at neddragis«.

Kommissionens Resultat blev, at Antallet paa de Hofbetjente, der spiste paa Slottet, indskrænkedes, og de øvrige i Stedet fik Kostpenge. Tillige fik Sehestedt Befaling til at udfærdige en Hofrulle. Herved forstodes dog ikke alene en Fortegnelse over Personer, som var i Kongens Hof tjeneste, men ogsaa andre, som det var forundt at

¹⁾ Chr. Bruun: Gunde Rosenkrantz, S. 35.

²⁾ Sjællandske Tegnelse ³⁰/₁ 1667.

nyde »de Benaadninger, som voris Betjente her i Staden givet er«. I Følge kgl. Befaling optoges saaledes i 1666 Sognepræsten Essayas Fleischer og Billedhuggeren Gerhard Gelleman i den og i 1667 Handelsmand og Indvaaner i København Frederik Werdelman¹).

Nogen Bedring synes der ikke at være indtraadt i Hoffets Økonomi i de følgende Aar. Vanskelighederne har formodentlig været for store til en pludselig Forandring, fordi gammel Slendrian spillede for stærkt ind. Allerede i Oktober s. A. taler Sehestedt paany om dagligt Underslæb, og den 28. Marts 1665 skriver han til Kongen²): »Die noht, worinnen die gantze königl. Hoffstadt fast taglich verfelt, ist so gros, dass ich nicht unterlassen kan, solches Eure Kgl. M. auffs neue alleruntertänigst fürzustellen, gehorsamst bittend, dieselbe in gnade geruhen wolle, das dieses verck dermahleins recht gründtlich ventilirt, die aus fürfallenden täglichen Mangeln förührenden misbrauche abgestellt, eine schickliche ordnung eingeführt und durchgehends alles auf einen bestendigeren undt solideren Grundt gesetzet werden möge.« Skrivelsen slutter med at fremhæve Nødvendigheden af en bedre Administration og Oprettelse af den næsten forfaldne Hofdisciplin.

Utvivlsomt havde Sehestedt Ret. Det forbavser kun, at han ikke paa eget Ansvar og efter eget Initiativ tog fat paa Reorganisationen af Hofforholdene uden at behøve at blande Kongen ind i alt dette. Det synes unægtelig, som Sehestedt ikke har været Manden med Jernviljen til at magte sin Stillings Vanskeligheder. Atter og atter klager han, og paany i 1668 faar han nedsat en Kommission med Ulrik Frederik Gyldenløve som Formand angaaende »desordre i Hofstaten«. Den 10. Juni 1669 skriver han i et Brev til Statholder Gabel, at Tiden er dejlig,

¹) Sjællandske Tegnelser ²⁰/₁ 1667.

²) Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

blot han ikke havde saa mange daglige Ærgrelser. Kræmmere, Handels- og Haandværksfolk møder foran Porten og spørger efter Hofmarskallen, og saa ved han, at hans Humør er ødelagt den Dag.

Aaret før Sehestedt kom frem med sit Forslag om en Kommission, havde Skatkammeret udarbejdet et Overslag¹⁾ »belangende den ganske Hofstats Bekostning« og beregnet paa 276 Personer. Overslaget er gjort ret rigeligt. F. Eks. er Gennemsnitsprisen pr. Ret ansat til 3 M. i Stedet for Køkkenskriverens Beregning til 2 M. Det beskæftiger sig kun med de rene Hofudgifter, idet dog Udgifter til Raadstuerne og Kancellierne er medtaget. Derimod er der intet nævnt om de Kongeliges personlige Udgifter til Paaklædning, Gaver og Rejser, ikke heller Udgifter til de kgl. Haver, Reparationer af Slottene m. m., Pensioner, Jagter samt endelig heller ikke Hoffolkenes Lønninger, skønt disse tilsammen betød den ganske artige Sum af c. 90,000 Rdl.²⁾. Da Kongen, Dronningen, Kronprinsen, Prins Jørgen og Prinsesse Anna Sophie hver til Frokost faar 1 Ret, de tre Prinsesser 2 Retter, bliver det med de to Hovedmaaltider 125,580 Retter. Dette Tal er beregnet for højt, idet der f. Eks. ikke serveredes saa mange Frokostretter.

Ialt er Udgifterne til Køkkenet, herunder »Vox til Forme, Farver til Paaskeæg og andet med at staffere saa och til Duge at bære Maden udi, Sække, Poser, Skuffer, Baller, Trouue, Kaldkiøcken och andre Kurffue samt Øxer och atskilligt dislige«	67,527 Rdl.
Køkkenskriverens Udgifter til Kostpenge.....	2,548 »
Hofpræsten, Magister Bremmers Deputat	923 »
Brød	4,112 »
Confect, Sukker og andre Species	6,564 »
Liberier	18,718 »

¹⁾ Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt.

²⁾ Rentekammerets Afregninger, B, 8, 159 d og e, Rigsarkivet.

Lys og Fakler.....	2,612 Rdl.
Brænde, 3257½ Favne	6,515 »
Sæbe, Stivelse og alt til Rengøring samt til Old- fruen at forspinne og Linned at lade forfærdige	1,467 »
Til Raadstuer og Cancellier.....	2,699 »
Staldetaten, Kongens, Dronningens og Kronprinsens	17,352 »
Vinkældereren	21,505 »

Ialt.... 152,542 Rdl.

Sehestedt indrømmer, at der efter Vinordnancen af 1662 tilkommer hver Person 4 Potter Øl om Dagen, men at man dog nøjes med 3, og »saa fremt dem bevilges Rinskvind i Stedet for fransk Vin, da kan hver Person nøjes med 1 Pot Øl for hvert Maaltid; videre consumeris ikke«. Dette Forslag synes at være taget til Følge, thi 1668 beregnes der til hver af de kongelige Herrer daglig 2 Potter Rinskvind og 2 Potter fremmed Øl, til de kgl. Damer det halve. Til Hofkavallererne anrettedes der pr. Hoved 1 Pot Rinskvind og 2 Potter Vinkælderøl og til Hofdamerne 1 Pot Rinskvind og 1 Pot Vinkælderøl eller Kinderbier. De kgl. Børn fik kun Kinderbier, saalænge de var smaa. Til Pager, Lakajer m. fl. beregnedes der gennemgaaende ½ Pot Franskvin og 3 Potter Spisekælderøl, til Drengene 2 Potter Spisekælderøl. Kun de fornemmere fik Vinkælderøl. Gennemgaaende fik de voksne 3 Potter Øl og Drengene 2 Potter pr. Maaltid.

Kun de allerfornemste fik Hvedesimler til Maaltidet, ellers fordeltes Jonkerbrød og Grovbrød efter Rang, saaledes at Lakajer, Pager og derunder kun fik Grovbrød. Gennemsnitlig var 2 Brød pr. Maaltid den almindelige Ration.

Det almindelige var, at Lakajer, Pager, Tjenere og deres Dreng fik Resterne fra deres Herres Bord. Kun hvor Maden ikke kunde slaa til, bevilgedes der et Supplement af 2—4 Retter. Af Herrernes rigelige Tildeling af Vin, Øl og Brød blev der formodentlig intet tilovers, thi heraf til-

staas der altid Tjenerne og Lakajerne m. m. ekstra Rationer til hvert Maaltid.

Hver Dag blev der dækket op ikke mindre end 23 Tafler og Diske. Oversigten over Fordelingen mellem dem giver et Indtryk af Hofetatens Størrelse og S sammensætning i 1663¹⁾. De anførte Antal Retter er opgivet for hvert af de to Maaltider:

Kgl. Majestæters Taffel.

Kongen, Dronningen, Kronprinsen, 3 Prinsesser og 2 ordinaire Gæster. De fik til hvert af de to Maaltider 24 Retter. Spiste Kronprinsen alene med 4 ordinaire Gæster, serveredes der for dem 12 Retter.

Prins Jørgens Taffel.

Prins Jørgen, Hofmester Grot, Kammerjunker v. Osten, Mons. Roland, Præceptor²⁾ og 2 ordinaire Gæster. De fik hver Gang 10 Retter.

Prinsesse Ulricas Taffel.

Prinsesse Ulrica, Hofmesterinden, Gyldenløves Frue (Marie Grubbe), en Jomfru, Hofmester Parsberg og 2 ordinaire Gæster. De fik 10 Retter.

Hofofficerernes Taffel.

Kongens Kammerherrer Vitinghof, Lindenou, Rantzau, Wedel og von Qualen. Dronningens Kammerherrer Gøe og Ahlefeldt, Oberst Arensdorff, Drabanthauptmanden, Hofjægermester, Hofkøgemester, Forsnider, Staldmester Besel, Kapelmesteren, 2 ordinaire Gæster. De fik 12 Retter. Desuden fik den Forskærer, der havde Opvartning, ekstra 2 Retter.

Husjomfruernes Taffel.

Fru Hofmesterinden³⁾, Dronningens Kammerjomfru, Prinsesse Anna Sophies Kammerjomfru, Jomfruene Wildorf, von der Wisch, Rensborg, Munte, Raben, Haxthausen, Suartzen, en fransk Frue og 2 ordinaire Gæster: 12 Retter.

¹⁾ Efter Skatkammerets Overslag 1663.

²⁾ Præceptor Ulrich Luft nævnes allerede som Præceptor i Anledning af Prinsessestyret 1664. I Aarene 1656—58 var den senere Professor Villum Lange Præceptor for Kronprinsen og ¹¹/₁₂ 1656 ansattes Adolf Rolland. Se iøvrigt Chr. Bruun: Gunde Rosenkrantz, S. 60 ff.

³⁾ Hofmesterinde Marie Elisabeth v. Haxthausen.

Kronprinsens Bi-Taffel.

Hofmesteren¹⁾, en Kammerherre, Staldmesteren, Medicus²⁾, Mons. Matesius, en Sprogmaster, 2 ordinaire Gæster: 6 Retter. En Forskærer, som havde Opvartning, fik ekstra 2 Retter. De franske Damers Taffel³⁾.

Madame Pero, Madame Mariana med deres 2 Piger: 4 Retter.

Kongens Overkammertjeners Taffel.

Jacob Petersen⁴⁾, Mons. Noel, Jacob Petersens 2 Tjenere og 2 ordinaire Gæster: 4 Retter.

Dronningens Pigers Disk.

Dronningens Kammerpige, Prinsesse Anna Sophies Kammerpige, Kongens, Dronningens og Prinsesse Anna Sophies 3 Vaskerpiger, Gyldenløves Frues Pige, Hofmesterindens Pige, Kammerjomfruens Pige, Hofjomfruernes 3 Piger, den franske Frues Piger, Opvartningspiger, 1 Fyrbøder og 1 Dreng: 8 Retter.

Prinsessernes Pigers Disk.

Kronprinsens og Prins Jørgens Vaskerpiger, Prinsessernes 3 Piger, Hofmesterindens Pige, 1 Kvinde i det liden Køkken, 1 Fyrbøder, 1 Dreng: 6 Retter.

Kronprinsens Kammertjeners Disk.

Kronprinsens Kammertjener, 1 Dreng, Prins Jørgens Kammertjener, 1 Dreng, 1 Ingenieur, 1 Parykmager, 1 Barber, 1 Skræder, 2 Livkarle, 1 Vinskænk, 1 Dreng, 1 Sølvpop, 2 Dreng: 8 Retter.

Kongens Pagers Bord.

Kammerpage Stensen, 1 Dreng, Kammerpagerne Krabbe og Grubbe, 15 Edelknaber, 3 Dreng, 1 Præceptor, 1 Dreng, 2 Fyrbødere, 1 Dreng. Disse fik foruden Resterne af de 10 Retter af Kongens Bord tillige 6 andre Retter.

Deres Majestæters Lakajers Bord.

Kgl. Majestæts 8 Lakajer, Dronningens 4 Lakajer, 1 Dreng, Dronningens 3 smaa Dreng. Disse fik foruden Resterne af de 8 Retter af Kongens Bord tillige 2 Retter.

¹⁾ Rigsraad Offe Skade, udnævnt $\frac{9}{2}$ 1654, og fra 1660 Christoffer Parsberg.

²⁾ Om Hof- og Livkirurgen samt Livbarberen se Fra Arkiv og Museum IV, S. 371 ff og V, S. 463.

³⁾ Dronningen fik dels syet Kjoler i Paris, dels syet herhjemme af franske Syersker. Endvidere havde hun franske Kammerjomfruer.

⁴⁾ Om Jacob Petersen se Biogr. Lex.

Kronprinsens Pagers Bord.

4 Pager, 1 Dreng, 3 Lakajer, 1 Fyrbøder, 1 Dreng, 5 Cavalertjenere. Alle disse fik 6 Retter. Desforuden gaves Kostpenge til en engelsk Page og 2 franske Lakajer à 2 Rdl.

Prins Jørgens Pigers Bord.

2 Edelknaber, 1 Fyrbøder, 2 Lakajer, 1 Dreng, 3 Cavalertjenere. Disse tager Resterne fra Prins Jørgens Bord og faar ellers intet.

Prinsessernes Pagers Bord.

Prinsesse Anna Sophies 2 Pager, de andre Prinsessers 2 Pager, 4 Lakajer, 2 Fyrbødere, 1 Dreng, 1 Taffeldækker, 1 Dreng, 3 Cavalertjenere. Disse fik foruden Resterne fra Prinsessernes Bord 2 Retter.

Køkkenskriverens Bord.

1 Køkkenskriver gives Kostpenge, Vin, Øl og Brød, men ingen Disk. 1 Underkøkkenskriver, 1 Karl som Udspiser, 2 Dreng og 2 Arbejdskarle faar alle 4 Retter. 1 Indkøber faar Kostpenge, men ingen Disk.

Vinkælderbetjentens Bord.

1 Vinskænk faar ingen fri Disk, men har Kostpenge, Vin, Øl og Brød. 1 Mundskænk har fri Disk og tillige Kostpenge. 1 Vinskænksvend, 3 Vinskænkdreng, 2 Mundskænkdreng og 2 Arbejdskarle faar tilsammen 4 Retter.

Sølvkammerets Betjentes Bord.

1 Sølvpop er bevilget Kostpenge foruden fri Disk, fordi Lønnen i Sølvkammeret er saa ringe. 2 Svende og 1 Sølvskurer faar 4 Retter.

Køkkenets Betjentes Bord.

2 Mundkokke, som har Opvartning, 1 Ridderkok, 2 Mestersvende, 6 store Dreng ved Herten, 4 smaa Dreng, 1 Dørvægter, 2 Arbejdskarle, 1 Kedelskurer. Alle disse faar 8 Retter. Bagerens og hans Betjentes Bord.

1 Hofbager, 2 Svende og 1 Dreng faar tilsammen 3 Retter.

1 Glasscherer og 1 Wachspousirer faar hver 1 Ret.

Fadebursstuens Bord.

1 Fadeburskvinde, 4 Vaske- og Sypiger, 4 Tvætte- og Skurekvinder faar tilsammen 4 Retter.

Officerernes Betjentes Bord.

22 Tjenere tager Resterne af Officerernes Bord og desuden 4 Retter. Hofofficerernes Taffeldækker med 2 Dreng faar Kostpenge, en Forskærers Tjener, som har Opvartning, faar Resterne af sin Herres Bord og Øl og Vin.

1668 fortog Geheimeraad Sehestedt en Undersøgelse af Hofholdningens Udgifter og giver i den Anledning en »Designation over alle Tafler«. Nogen større Forskel fra Overslaget 1663 viser denne ikke, udover hvad der var en Følge af Forandringer inden for Kongehuset. Kronprinsen var blevet gift den 25. Juni 1667 og havde faaet sin egen Hofstat, hvilket bevirker en Stigning paa Personellet. En mindre Nedgang hidrører fra, at Marie Grubbe havde afbrudt sit Samliv med Gyldenløve, og at Prinsesse Anna Sophie var bleven gift den 10. Oktober 1663. Rent midlertidig er Prins Jørgens Hofstat ophævet, da Prinsen i Maj s. A. har begyndt sin Udenlandsrejse.

Som hidtil anordnes der til Frokosten kun Ost, Smør og Brød, Permesanost til de Kongelige og hollandsk Ost til de øvrige. Smørret og Osten gives i bestemte Portioner pr. Uge, c. 1 Pund Smør og c. $\frac{1}{5}$ Pund Ost pr. Hoved. De mindre fornemme Hoffolk fik ikke Ost. Kongen fik alene en Frokostret, og, som nævnt, var det tilladt den paa Slottet boende Kammerjunker hver Morgen at forlange en Kop Suppe.

Ekstraordinært er opført Fru Eleonora Christine Ulfeldt i det blaa Taarn og en Kvinde til hendes Opvartning. De faar tilsammen 4 Retter og ugentlig 3 Pund hollandsk Ost og 3 Pund Smør. Blandt de andre Fanger samme Sted er Doctor Sperling, Ulfeldts gode Ven. Han faar 2 Retter og ugentlig 2 Pund hollandsk Ost og 2 Pund Smør. Jørgen Walter faar 2 Retter, den fangne franske Sukkerbager 1 Ret, og den svenske Fange 1 Ret. Af Brød fik Eleonora Christine daglig 3 Hvedesimler og 3 Jonkerbrød, hendes Kvinde 3 Middelbrød. Doctor Sperling fik 3 Middelbrød, Jørgen Walter 3 Hvedesimler og 3 Jonkerbrød, den franske Sukkerbager 3 Middelbrød og Svenskeren ligeledes 3 Middelbrød.

Et særligt Regnskab foreligger over et Kavallertaffel paa 21 Personer. De faar daglig 20 Retter, ialt aarlig 7280

Retter med Smør, Grøntsager, anslaaet »efter forrige Køkkenskriver Hans Olufsens ¹⁾ Overslag« à 32 ¹ / ₂ Sk. pr. Ret til	2464 Rdl.
Hertil gives daglig 2 Pund Smør à 10 Sk. og 1 ¹ / ₂ Pund Ost à 10 Sk.....	132 »
Rinskvin, 21 Potter daglig à 31 Rdl. pr. Ame	1481 »
Øl daglig, 42 Potter Vinkælderøl	241 »
Til disse Kavallerer hører 23 Lakajer, som foruden Resterne af Bordet faar 46 Potter Spisekælderøl	156 »
42 Finbrød og 46 Grovbr., begge Slags à ¹ / ₃ Sk.	109 »
Lys i 30 Uger à 4 ² / ₃ Pund à 10 Sk.....	14 »
	ialt.... 4597 Rdl.

Til alle disse ordinære Retter kommer en Del ekstraordinære, dels til Gæster, og dels fordi det unge Herskab og Hoffets Kavallerer og Damer undertiden har afhentet ekstra Retter til Frokost og paa andre Tider af Dagen. Tillige leverede Køkkenet Mad til Falkene, Hundene og Nattergalene. Den 2. Januar indberettede Køkkenskriveren, at han ugentlig leverede 2072 Retter.

Foruden den daglige Husholdning udredede Køkkenskriveren ret betydelige Beløb i Kostpenge, væsentlig til Kavallerer. Denne Post var stigende, hvorimod Deputatet til Hofpræsten, Magister Bremmer, af en eller anden Grund var nedsat fra Naturalydelse til et Beløb af ialt 323 Rdl. til kun 62 Rdl. En Del af de fornemste Hofembedsmænd, som ikke spiste paa Slottet, saaledes Rigens Marskal, Hofmarskallen, Overskænken, Hofkøgemesteren m. fl., fik Brødportioner. Det samme gjaldt Drabantførerne, de 8 Drabanter i Hovedvagten, de to Drabanter paa Livvagten og de to Drabanter i Portstuen, Dronningens Bademoder og mange flere. Kød og Brød fik ogsaa Falkene, de vilde Dyr og de kongelige Papegøjer. En hel

¹⁾ Hans Olufsen ansat som Køkkenskriver ⁷/₇ 1658.

Række Hoftjenere som Køkkenskriveren, Mundskænkene, Sølvpoppene, Oldfruen o. s. v. fik baade Vin, Øl og Brød.

En stor Post var *Liberier*. Det gjaldt jo baade Sommer og Vinter, og yderst dyrt blev det, naar der som i 1665 pludselig skulde anskaffes Sørgetøj til alle Folkene.

Styrken, der skulde iklædes, udgjorde gennemsnitlig noget over 300 Personer (i Overslaget 1663 320 Personer) og hertil medgik c. 18—19,000 Rdl. Købmand Frederik Werdelman leverede Tøj, Knapper, Nattrøjer, Baand o. s. v., og Byens Skræddere syede Dragterne. Efter Overslaget 1663 skulde det Aar følgende Personer iklædes: 66 Pager, Fyrbødere, Lakajer og Dreng, 12 Trompetere og 1 Poucerer, 35 Drabanter og Føreren, 47 Personer i Kongens Ride- og Kuskestald, 26 Personer i Dronningens Ride- og Kuskestald, 8 Personer i Kronprinsens Ride- og Kuskestald, 1 Calcant¹⁾ og 126 Personer af Livgarden til Hest.

Enhver Page og Lakaj fik aarlig om Sommeren en Klædning og en Kappe til en Pris af 76 Rdl., om Vinteren endnu en Klædning til 46 Rdl. Enhver af disse fik endvidere Kammerdug til Krave, Lærred til Skjorter, 12 Par Sko, alt til en Udgift af 40 Rdl. De 12 Trompetere og Pouceren fik aarlig en Kjole, en Hat med Hattebaand, 1 Gehæng, Knæbaand og Bandoler med Knapper, ialt pr. Person 38 Rdl. Tillige anskaffedes aarlig Damaskes Faner med Vaaben til Pouceren. Drabanterne fik aarlig 1 Kappe, 1 Klædning, Hat, Strømper, Knæbaand og Gehæng, ialt 59 Rdl. pr. Drabant. Desuden 34 Vaaben paa Drabanternes Kapper à 4 Rdl. og Kvaste til Bardisterne à 2 Rdl. Kongens Ridestald bestaaende af 1 Berider, 1 Sadelknægt, 1 Livknægt, 1 Smed og 2 Rejseknægte fik hver 1 Gang aarlig 1 Kappe, 1 Gehæng, 1 Hat med Hattebaand, ialt 28 Rdl. pr. Person. 17 Stalddreng og 1 Smededreng fik aarlig 1 Klædning, 1 Hat med Hattebaand, 1 Par

¹⁾ Calcant: Bælgetræder.

Strømper og Knæbaand, ialt pr. Person 31 Rdl. Kongens Kuskestald bestod af 1 Smed, 1 Svend, 12 Kuske, 5 Forridere og 4 Biløbere. Hver fik aarlig 1 Kjole, 1 Trøje, Bukser, Hat med Hattebaand, Strømper med Knæbaand, Smeden og Svenden tillige Gehæng. Hver Klædning à 50 Rdl. og det hele tilsammen 1923 Rdl. Dronningens Ridestald bestod af 1 Berider, 3 Knægte og 1 Rustknægt. De fik ganske som Kongens Ridestald. Dronningens Kuskestald bestod af 4 Kuske, 4 Forridere og 4 Biløbere og fik det samme som Kongens. Kronprinsens Ride- og Kuskestald bestod af 1 Livknægt og 7 Stalddrenge, der fik som Kongens. En Calcant, som opvarter i Kapellet, fik aarlig en Klædning m. m. til 52 Rdl. Livgarden til Hest, ialt 126 Personer, fik Liberi hvert Aar og Kappe hvert andet Aar, ialt en Udgift paa 1618 Rdl.

Af Lys fandtes to Slags Voksllys og Tællelys. Kun de kgl. Personer fik de kostbare Voksllys, som igen deltes i Taffellys à $\frac{1}{2}$ Pd., Stagelys à $\frac{1}{3}$, Kammerlys à $\frac{1}{4}$, Kronelys à $\frac{1}{5}$ og Natlys à $\frac{1}{6}$ Pd. I 1663 beregnedes der til Kongen og Dronningen daglig 2 Taffellys og 1 Natlys, 10 Kammerlys og 30 Kronelys. Kronprinsen og Prins Jørgen fik hver 4 Kammerlys, 4 Studielys (?) og 2 Natlys, Prinsesserne 6 Kammerlys og 2 Natlys.

Af Tællelys fandtes to Slags, Herrelys og Svendelys¹⁾. Til Kongens Gemak beregnedes der 42 Tællelys og det samme til Dronningens. Til det gule Audiensgemak brugtes der 14 Lys og til en mørk Gang ved Majestæternes Gemakker 28 Lys. Gennemgaaende beregnes der c. 7 Lys til hvert af Herrernes og Damernes Gemakker og 4 til de underordnede Funktionærers Stuer.

1668 er Forbruget af Voks- og Tællelys nogenlunde det samme. Lysene købtes og fordeltes af Sølvkammeret efter bestemte Lyseruller for Sommer- og Vinterhalvaaret

¹⁾ Se Hist. Tidsskrift 4, V, S. 406, Fodnote.

Stærk Belysning har der næppe været Trang til, og erindrings man, at der paa vore Herregaarde op i det 19. Aarhundrede krævedes op til 70—80 gode Vokslys til en jævn stor Riddersal, kan f. Eks. Kongens 42 Tællelys ikke have givet en efter moderne Forhold blot nogenlunde tilfredsstillende Belysning. Men man bør erindre, at de mange Lys ikke blot krævede Pasning, men ogsaa kostede ikke saa lidt. I 1663 brugtes der for c. 1600 Rdl. Vokslys og for c. 2612 Rdl. Tællelys.

Af Fakler havde man ligeledes to Slags, Voksfakler og Begfakler. Kun de kgl. Personer fik Voksfakler, naar de om Aftenen vilde ud at spadserere; alle andre maatte nøjes med de billigere Begfakler. Enhver i Byen boende Kavaler var tildelt en saadan, og desuden fandtes der paa Slottet en Beholdning til Brug for de Damer eller Herre, som skulde i Selskab efter Mørkets Frembrud. Om Vinteren brugtes gennemsnitlig hver Aften 20¹/₂ Fakkler; fra Paaske til Mikkelsdag udleveredes ingen Fakkler.

Ogsaa Brændselet var dyrt, og naturligvis kunde der ikke være Tale om til daglig at opvarme hele det store Slot. Efter Brændselsrullen beregnedes der kun Opvarmning til et Gemak til hver af Majestæterne, men det Kvantum, der anvendtes hertil, er saa stort, at selv om Gemakkerne har været meget store, og selv om der kun fyredes i de store aabne Kaminer, hvor Størstedelen af Varmen forsvandt ud igennem Skorstenen, saa maa der med Udtrykket Gemak ogsaa menes andre tilstødende Værelser¹). Efter Overslaget 1663 anvendtes i hele Aaret 3257¹/₂ Favne til 6515 Rdl. Hver Uge brugte Kongen 6 Favne, Dronningen 5 Favne, Køkkenet 9 Favne og Dronningens lille Køkken 1¹/₂ Favne. Hver Kammerherre eller Hofdame fik 1 Favne, Lakajer og Pager tilsammen ¹/₂ Favne. Til Drabantsalen var be-

¹) Jvnf. Historiske Meddelelser om København, 1. R. VI, S. 451.

regnet 1 Favn. Ikke sjældent gav Kongen Folk en Gave paa saa og saa mange Favne Brænde, hvad der naturligvis ikke gjorde Forbruget mindre. I 1669 fik saaledes den kendte Læge og Kemiker, Kongens Hjælper i Alkemien, Francesco Giuseppe Borri Bevilling paa 300 Favne aarligt.

Et Beløb paa 1467 Rdl. er i 1663 beregnet til Sæbe, grøn og hvid, samt til Materiale til nogle Fadeburskvinde paa Antvorskov, Frederiksborg, Roskilde og Kronborg til Vævning af Lærred, Drejl og Dynevaar.

Staldetaten kostede 17,350 Rdl. Kongen havde i 1663 53 Rideheste og 41 Køreheste, Dronningen 70 Ride- og Køreheste og Kronprinsen 34 Køre- og Rideheste. Personalet er omtalt. Vejene var dengang yderst daarligere og Vognene tunge. Det almindelige var derfor at køre med Fir- eller Seksspand med alle Hestene i samme Farve. Livkuskene kørte Stang- og Mellembestene foran de Kongeliges Vogne, Forridere red Forløberne. Ved særlige Lejligheder red der ogsaa Forridere foran Spandet, men disses oprindelige Bestemmelse har vistnok været at ride Reservehestene. Biløberne, som ved højtidelige Lejligheder løb paa hver sin Side af Hestene, kørte til daglig Vognene for Hoffets Herrer og Damer.

Nogen Fortegnelse over, hvad der medgik til Sølvkammeret, findes ikke. Dettes Beholdning af Sølvsager var dog ikke særlig stor. En Optælling fandt Sted i Dagene 24. August og 10. Oktober 1669. Det ses, at der dengang ikke endnu fandtes Gafler. Først ved Christian V's Tronbestigelse købtes der en Del Stykker, nemlig 36. Ved samme Lejlighed fik Sølvsmiden i Opgave at forandre Frederik III's Navnetræk paa Fade og Tallerkener til den nye Konges. Ved Frederik III's Død var Beholdningen i Sølvkammeret 114 Tallerkener, 72 hel og halv Pots samt smaa Bægre, 24 Skeer, 134 Fade, 7 Forskærerknive, 96 andre Knive samt en Del andet. Straks efter

Christian V's Tronbestigelse anskaffedes for c. 11,178 Rdl. fra Jacob Kitzerow c. 131 Tallerkener, 47 Bægre, 36 Skeer, 36 Par Knive og Gafler m. m.

Overslaget 1663 medtager Udgifter til Kancellierne og Raadstuerne. Raadstuerne kostede 159 Rdl., Danske og Tyske Kancelli 937 Rdl. og Rentekammeret 1402 Rdl. Samtlige disse Penge gik væsentlig til Papir, forgyldt og uforgyldt, Blæk, Lak, Skrivepenne, Bindegarn, Silkelidser, Tællelys og Brændsel. Til Nyanskaffelser til alle disse Stuer beregnedes ekstra 200 Rdl.

Ved sin Tronbestigelse nedsatte Christian V en Kommission, bestaaende af Feltherre Hans Schack, Kansler Reetz, Rigsadmiral Bjelke, Statholder Gyldenløve, Statholder Frederik Ahlefeldt, Statholder Gabel, Rigmarskal Kørbitz, Skatmester Holger Vind og Overkammerherre Skinkel, til at lave et Hofreglement. Resultatet heraf blev en kraftig Reduktion af Hofholdningens Udgifter. Hofdamernes Antal indskrænkedes til 7, Hofofficerernes til 14, Pagernes til 26, Lakajers og Fyrbødere til 22 o. s. v. Alt i alt blev Hoffet reduceret med 218 Personer¹⁾, til

¹⁾ I Christoffer Sehesteds Arkiv, Ravnholt, findes en Liste over Forskærere og Hofjunkere, som var i Tjeneste ¹⁴/₈ 1670, med Angivelse af dem, som blev afskediget ved Hofreduktionen s. A. ¹⁴/₄. Datoerne i Parentes angiver Udnævnelsen. Forskærere: Erik Stenou (⁵/₄ 1661 afsk.), Mathis Friederich Ly zou (⁸/₁₂ 1667), Johan Otto Raben (²²/₈ 1668), Christian Kruse (⁵/₇ 1669), Ambrosius Carisius (vides ikke). Hofjunkere: Mogens Gøe (¹⁸/₁ 1663), Christian Seefeld (¹¹/₅ 1664, afsk.), Christian Lindenou (¹⁰/₁₁ 1664), Jørgen Urne (²²/₁₂ 1664), Ritmester Hans Arenfeld (²⁴/₁₂ 1664), Kornet Hans Lindenou (¹²/₂ 1665, afsk.), Johan von der Wisch (⁹/₂ 1665, afsk.), Henrich Gersdorff (⁹/₉ 1665), Diderich Roderigo (¹⁴/₆ 1666), Claus Krabbe (¹/₈ 1667), Niels Krabbe (¹/₈ 1667), Johan Christoffer Stensen (²⁰/₈ 1667, afsk.), Simon Ludvig von Alten (²¹/₈ 1667), Jørgen Bille (²²/₇ 1667, afsk.), Hinrich Augustus von Brockdorf (¹⁵/₅ 1668, afsk.), Christian Friderich Powisch, (²⁰/₇ 1668, afsk.), Christian Juel (²⁰/₉ 1668, afsk.), Helmar Suartze (²⁰/₉ 1668, afsk.), Friederich Gersdorff (¹¹/₁₁ 1668, afsk.), Wilhelm von Werselius (²⁰/₁ 1669, afsk.), Axel Urne (²⁸/₈ 1669, afsk.), Hinrich Stensen (²⁸/₈ 1669),

ialt c. 100, og Retternes Antal dalede fra 113,515 til 47,815. Men som det gik den første Enevoldskonge, gik det ogsaa den følgende. Hofudgifterne steg igen uhyre hurtigt til Summer, som det kneb for Landet at bære.

I 1657 blev Krigen mod Sverrig besluttet, og Rustningerne begyndte. Efter den første Svenskekrig omgikkes Frederik III stærkt med Tanken om Statsomvæltning, en Tanke, som vel baade han og Dronningen havde syslet med siden hans kendte Ytring til Korfits Ulfeldt: »I have i Dag bundet mine Hænder, hvem ved, hvo der kan binde eders«. Meget tyder paa, at Kongen i 1658 virkelig ogsaa var naaet frem til bestemte Planer om, hvorledes han kunde afkaste Haandfæstningens tyngende Baand¹⁾, men ethvert Skridt i saa Henseende maatte i al Fald støttes ved et passende Antal paalidelige Tropper.

Særlige Afdelinger, som bar Navn af Livafdelinger, var allerede oprettede af Christian IV, men kun midlertidigt og med Krig for Øje. Under saadanne Forhold havde man tillige fra gammel Tid en særlig kgl. Livvagt, Hoffanen²⁾, hvis Bestemmelser endnu var gældende ved Frederik III's Tronbestigelse. Da den udelukkende bestod af Adelsmænd, kunde den imidlertid ikke kaldes paalidelig, naar det var mod Adelen selv, at Kongen vilde føre Krig.

Vagten paa Slottene passedes under Fredsforhold af de

Hinrich Klüffer (⁹/₄ 1669, afsk.), Poul Rantzou (¹⁷/₄ 1669, afsk.), Constantinus Merselius (⁸/₈ 1669, afsk.), Friederich Sehestedt (⁶/₈ 1669, afsk.), Friederich Reventlow (¹/₁₁ 1669, afsk.), Hartvig Asche Schack (¹/₁₂ 1669), Christof Ernst von Rebsdorff (¹/₈ 1670), Anthonius Wulf von Haxthausen (²⁴/₈ 1669, afsk.).

1) Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, S. 501.

2) E. Madsen: Om Rytteriet i det 16. Aarhundrede, Hist. Tidsskrift 7. I, S. 9 f.

saakaldte Portliggere, Soldater, som i et Antal af 8—10 vaagede over Portene under Kommando af Slotsfogeden.

Ved Siden heraf havde man *Drabantgarden*, som allerede nævnes i Midten af det 16. Aarhundrede¹⁾, og som sammen med Hofsinderne dannede Kongens Hus-tropper. Den bestod af udsøgte Folk, tidligere hvervede Befalingsmænd og Menige, som fulgte Kongen overalt, hvor han ønskede at have dem med, hvad enten det var i Krig eller i Fredstid, under Ophold paa Fæstninger og Slotte. Chefen for Drabantgarden var Drabanthauptmanden, som var en Adelsmand, der havde Plads mellem Kongens fornemste Hofkavallerer. Selve Christian IV's uægte Søn Christian Ulrik Gyldenløve var saaledes Drabanthauptmand. Næstkommanderende hed Drabantførereren og var ofte udtaget blandt de paalideligste og flinkeste Drabanter. Var Stillingen som Drabanthauptmand ikke besat, hvad ofte synes at have været Tilfældet, stod Drabantførereren som den øverste direkte under Hofmarskallen. Foruden disse to Befalingsmænd bestod Garden kun af menige Drabanter, hvis Antal almindeligvis laa omkring de 50, men som kunde falde eller stige efter Behovet eller Kongens økonomiske Status.

Da Christian IV i 1602 var i Halland, blev han fulgt af 100 Drabanter, men samme Efteraar reduceres Antallet igen²⁾. 1634 krævede Kongen i et Brev til Rentemestrene Æresklæder til 100 Drabanter³⁾, men kort

¹⁾ Vaupel siger i sin: Den dansk-norske Hærs Historie, II, S. 688, at Drabantgarden oprettedes 1571. Dette er ikke rigtigt. 1560 druknede saaledes Størstedelen af Frederik II's Drabanter under Gotland og f. Eks. ^{30/5} 1565 (Kancelliets Brevbøger) sendes Erik Basse, en Drabanthauptmand og 10 Drabanter til Vagt paa Kallundborg Slot for at passe paa de svenske Fanger. Allerede 1505 nævnes 40 »Dravanter« ombord paa Kong Hans's Skib. (William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede. S. 366).

²⁾ Rentemesterens og Hofmønsterskriverens Regnskaber, Rigsarkivet.

³⁾ Christian IV's egenhændige Breve. ^{30/5} 1634.

Tid efter er de igen nede paa det normale Antal. I de følgende Aar indskrænkedes Drabanterne en Del og er ved Kongens Død nede paa c. 30. Efter Svenskekrigen 1659 nedsættes Tallet til 15—18, men 1661 forøges det paany til 34 og de følgende Aar er Antallet ret konstant 36¹⁾.

Alle var pragtfuldt uniformerede og bevæbnede med Partisaner, et Vaaben, som Garden beholdt til Vagt lige til dens Nedlæggelse i 1763.

Den 6. Februar 1571 blev Casper Wiees Drabanthauptmand, og i hans Ansættelsesbrev staar nedskrevet Drabanternes Pligter, de saakaldte Drabantartikler²⁾, der blev bekræftede den 23. Marts 1601 af Christian IV³⁾. For det første skulde Drabanterne sværge Troskab mod Kongen og være forpligtede til at følge ham overalt til Lands og Vands; blev de saarede eller fangne, vilde Kongen til Gengæld hjælpe dem. De skulde lystre Hofmarskallen og deres Hauptmand, aldrig være forsømmelige paa deres Vagt og ikke heller sætte deres Vaaben fra sig, naar de drabanterede. Overtrædelser heraf straffedes med Fængsel og Jern eller Døden. Hvad enten de var paa Vagt eller ej, maatte de ikke færdes paa Gader og Stræder uden deres Vaaben. De skulde være venlige mod Borgerne og maatte ikke bruge Vold mod Enker, gifte Kvinder og Jomfruer eller gamle Folk. De maatte paa Rejser ikke »von Weibern oder andern unnutzen Tross nach sich führen oder führen lassen«. Indbyrdes skulde de være gode Kammerater, ikke kalde hinanden for Skælme eller bruge andre Ukvemsord, ikke rotte sig sammen eller overfalde en bagfra. Spillede de, maatte Medspilleren ikke laane den anden mere end 2 Gylden. Hvad han tabte

¹⁾ Hofmønsterskriverens Ruller over Hofstatens Betjente 1660—1670, Rigsarkivet.

²⁾ Tyske Kançellis registrerede Concepter til Patenter, Rigsarkivet.

³⁾ Skaanske Tegnelser ²⁰/₃ 1601.

mere paa »Puf«, behøvede han ikke at betale. Naar to vilde slaas, skulde de nærmest staaende forholde sig upartiske og 3 Gange opfordre de stridslystne til Forlig. Sloges de alligevel og den ene slog den anden ihjel, skulde Gerningsmanden intet have forbrudt.

Den første Chef for Drabantgarden i Frederik III's Tid var Oberst Kjeld Lange, der senere blev kendt og skattet som Chef for Købmandssvendene og Studenterne under Københavns Belejring. Den 3. September 1658 blev han truffet af en Kanonkugle ved Vesterport og faldt. Allerede i 1657 var han dog fratraadt som Drabanthauptmand og udnævnt til Oberst, hvorefter Drabantføreren Matthis Alsing i den følgende Tid maatte fungere. Han var udnævnt den 30. Maj 1657 til Fører efter Eberhardt Dancklib, der vist er den samme, som i Aarene 1634—1637 var Indehaver af Stillingen som Rigens Hof-Profos¹). Matthis Alsing var avanceret fra Geledet, idet han havde været Drabant²). Hvor paalidelig han end maa forudsættes at have været, faldt det ham dog øjensynlig vanskeligt at tumle sine tidligere Kammerater. Den 22. August 1659 skrev Kongen nemlig følgende³) til Hofmarskallen: »Effttersom wi fornemmer, at en part af woeres drabantere sig iche alleniste meget u-billig udi deris opvartning anstiller, mens end oc saa derforuden ichun ringe agter deres førers commando, ey heller gifver hannem den respect, som wedbør, thi bede wi dig . . ., at du lader drabanterne forsamle, slig deris u-beskedenhed dennem forholder oc derhos alwaarligen dennem formaner oc strengeligen derofver holder, at en hver sig baade udi sin tieniste oc imod føreren flittig, tienlig og beskeedentlig anstiller oc udi alt det, som paa wore wegne eller effter

¹) Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872, S. 158 og Christian IV's egenhændige Breve. IV S. 53.

²) Hirsch: Danske og norske Officerer. (Kgl. Bibl.).

³) Københavns Diplomatarium, V, S. 652.

dine ordre forskreffne fører dennem befaler, at findes hannem hørig oc lydig, med ingen u-beqvems ord hannem begegne, saa fremt dend, som herimod gjør oc det hannem ofverbevises, iche strax paa timen vil miste sin tieniste oc hvis [hvad] hannem kand restere, men oc derforuden straffes som wedbør«.

Hvem denne Matthis Alsing har været, vides ikke. Efter Navnet at dømme kan han være kommen fra Als. Mulig er Christian Alsing, som var Underfører ved Drabantgarden i 1672—1676, en Slægtning af ham.

Matthis Alsing nævnes som Drabantfører endnu i 1679, men Frederik III har dog ment det rettest efter al den Uro, som ovennævnte tyder paa, at sætte en fornemmere og myndigere Mand i Spidsen for Garden, og 2. November 1660 udnævntes Grev Christian Christoffer Ditlev Holck til Drabanthauptmand. Holck var 31 Aar gammel og havde tidligere forrettet Tjeneste i det skaanske Felttog som Oberstvagtmester (Major) ved Gyldenløves sjællandske Sogneryttere og var vel da — ligesom de to Chefer for Kongens Livregiment — udvalgt og anbefalet af denne Kongens kære Halvbroder. Da Gyldenløve sad inde med et nøje Kendskab til Hæren og dens Officerer, var det naturligt, at Valget af Chefer for de kongelige Livvagter overlodes ham.

Drabanternes Lønninger var efter Datidens Forhold ikke daarlige¹⁾ — naar de blot kunde faa dem udbetalt. Paa dette Punkt delte de imidlertid Skæbne med saa mange andre Stats- og Hoftjenere, der ofte i lange Tider maatte vente paa deres Tilgodehavende. I 1666 maatte

¹⁾ Livregimentets Menige havde 1662 3 Rdl. pr. Maaned i Sold. Samme Aar lønnedes de menige Drabanter med 48 Rdl. aarlig i Kostpenge og 16 Rdl. i Sold. De Drabanter, der var paa Vagt, fik tillige Brød den Dag af Hofholdningen. Efter at Drabantgarden i 1666 var indlemmet i Hæren, fik en Drabant f. Eks. i 1670 75 Rdl. om Aaret, Drabantføreren 149 Rdl. (Hofmønsterskriverens Regnskaber).

Kongen gribe ind og beordre Kammerkollegiet at lade »voris samtlige Drabanter bekomme noget af deres Løn til deres nødtørftige Underholdning«. I 1658 ses da ogsaa kun godt en halv Snes Drabanter at have Lejlighed i Byen, og sikkert har det været paatrængende, naar Kongen i 1659 overfor Kørbitz udtrykker sin Tilfredshed med, at »vore Drabanter, som ej selv Hus og Gaard haver her udi Byen, saa længe de udi vor Tjeneste ere, maa herefter deres Livs Tid logere i de mellemste Rækker, som er i Dyregaden, i Elephantstrædet«. Tillige maatte deres Enker beholde denne Lejlighed i Nyboder i Naadensaaret.

Trods de smaa Kaar var Tilgangen til Garden god¹⁾, og da f. Eks. i 1669 de fire Drabanter David Lindtmand, Bartholomæus Ritter, Oluf Jensen og Jochum Schönning fik deres Afregning, blev Pladserne straks besatte, og en senere Ansøger faa Maaneder efter, Peder Rasmussen Halkier, maatte nøjes med Løftet om Ansættelse, naar der blev en Plads ledig.

Nogen større Sikkerhed gav Drabantgarden ikke, hverken ved sin Styrke eller sin Bevæbning. Den var en smuk Repræsentation om Kongen og figurerede derfor ogsaa ved alle Fyrstemodtagelser oppe i Slottet i saa stort Antal, som det var muligt at undvære fra Vagttjenesten. Rejste Kongen og Dronningen ud paa Lystslottene, rykkede et Antal Drabanter med, og under Københavns Belejring fik Hofmarskallen Ordre til, at 16 Drabanter skulde følge Kongen, naar han begav sig ud i Byen, 4 foran, 4 bagved og 4 paa hver Side²⁾.

Som Følge af hele sin Organisation egnede Drabantgarden sig kun daarligt til en Udvidelse, hvad ydermere vilde blive for kostbart. For at skaffe sig større og dog

¹⁾ Mange af Drabanterne var Udlændinge og var udgaaede fra de hvervede Regimenter.

²⁾ Københavns Diplomatarium, V, S. 461.

fuldt ud paalidelige Vagter omkring Slottet, maatte man prøve andre Veje.

Den 3. Marts 1657 gav Kongen Hofmarskal Sehestedts Svoger, Oberstvagtmester (Major) Ulrich von Dewitz, Kommandoen over et af de selvstændige Kompagnier, som stammede fra Christian IV's Tid. Det kaldtes Kongens Livkompagni, og efter at det havde kompletteret sin Mandskabstyrke ved Hvervninger i Danzig, forlagdes det 20. Marts 1658 til København for at gøre Vagt paa Slottet. Dewitz hørte til den meklenborgske Familie, som hyppigt var kommen til Danmark for at søge Tjeneste. Han var Hofjunker og avancerede senere til Oberstløjtnant i Livregimentet, men døde allerede 1680. Kompagniet maa have haft et godt Lov paa sig, thi da Kongen i 1652 skulde bruge en Del flinke Folk som Underofficerer ved de nationale Regimenter, maatte Kompagniet afgive Folk hertil.

Hovedbestanddelen af Mandskabet var hvervede Ty-skere, og Kompagniet var for saa vidt ikke forskelligt fra de andre hvervede Afdelinger. Helt anderledes forholdt det sig med et andet Livkompagni, som Frederik III dannede sig, nemlig det saakaldte Gjøngekompagni. Mandskabet her var fra Kongens egne Riger og Lande, Folk, som var ansete for deres Kongetroskab og Hengivenhed mod Danmark. De stammede fra en Landsdel oppe i det nordøstlige Skaane, Gjønge Herred, en fattig, men skovrig Egn, hvor de var opdraget til glimrende Skytter, til modige og nøjsomme Mænd, til Had mod deres gamle Fjende Sverrig, men var iøvrigt upaavirkede af hele Tidens indre Uro.

Den berømte »Gjøngehøvding« Svend Poulsen var endnu paa dette Tidspunkt ikke Gjøngehøvding¹⁾. Det blev han først under den skaanske Krig. Adskillige af Gjøngerne havde selvfølgelig tidligere været indrullerede

¹⁾ Geheimearkivets Aarsberetninger, V, S. 226.

som Soldater og da navnlig i de skaanske Regimenter. Noget selvstændigt Gjøngekompagni hører man derimod ikke Tale om, før Frederik III gjorde Forsøget.

Den 11. Februar 1657 sendte Kongen en Skrivelse til Befalingsmanden i Christiansstad, Henrik Lindenow¹⁾, at »vi naadigst haffuer anbefallet os elskelig Niels Løche udi Gjøngeherred at udtage 120 goede døchtige unge Gjøngekarle, som med Skiuder vel veed at omgaaes. Thi beder vi eder och naadigst ville, at i verer hannem behielpelig, at hand bekommer dennem, som goede ere och som iche ere gifte«. Til ovennævnte Niels Lykke til Søgaard, der i 1655 nævnes som en af Kongens Hofjunkere, gik der samtidig en Skrivelse²⁾ af samme Indhold, idet der dog her kun nævnes 100 Mand. I Skrivelsen siger Kongen, at han skal udtage Karle »paa vore Vegne«, og at han vil ansætte Niels Lykke som Kaptajn for dette Kompagni.

Det synes, som om det ikke har været Lykke muligt at skaffe tilstrækkeligt af Gjønger af den ønskede Kvalitet, og Oberst Hieronymus Kratz, der var Chef for det skaanske nationale Regiment, fik derfor Ordre til at sende de Gjønger, han havde, til Niels Lykkes Kompagni, som derved forøgedes med 27 Mand af det blekingske Kompagni og 58 Mand af Gjøngekompagniet i Christiansstad. For at skaffe Underofficerer, fik Befalingsmanden paa Kronborg, Arnt von der Kuhla, Ordre til at afgive Knægte af sit Kompagni, imod at faa lige saa mange af Niels Lykkes Folk igen. Ialt talte Kompagniet 24. Juni 1657 3 Sergenter, 1 Fourer og 130 Menige.

Til Trods for, at det saaledes havde været Niels Lykke umuligt at hverve hele sit Kompagni i Gjønge Herred, tillod Kongen faa Maaneder efter Kronprinsens Fægtemester Toussaint de Colombe de Beaufort, der var kom-

¹⁾ Skaanske Tegnelser. ¹¹/₂ 1657.

²⁾ Smstds. ¹⁸/₂ 1657.

met her til Landet fra Frankrig i 1649 og bleven ansat som Oberstvagtmester [Major], at hverve et Kompagni i samme Egn. Det lykkedes heller ikke Beaufort at faa sit Kompagni komplet, og atter fik Oberst Kratz Ordre til at afgive 10 Mand pr. Kompagni til Beaufort og helst Gjønger. Tillige fik Henrik Lindenow Ordre til ligeledes at afgive nogle dygtige Folk af Stadskompagniet i Christiansstad.

Niels Lykkes Gjøngekompagni var i Maj kommen over til Sjælland og foreløbigt indkvarteret paa Kronborg, hvor Niels Lykke 24. Juli blev Kommandant.

Fra første Færd viste Kongen Kompagniet stor Interesse, udnævnte det til sit Livkompagni og tog sig personligt af det. I Marts skriver den svenske Gesandt Magnus Durel hjem til sin Konge, at Gjøngerne skulde forsynes med de nye »Fyrrør«, som Ulrik Frederik Gyldenløve havde set nede i Spanien. Det drejede sig om Musketter med Hjullaas i Stedet for de gamle Luntebøsser. Nogen Tid efter melder Durel igen, at fra Gjønge Herred er 100 Mand ankommen, der skulde exerceres i Brugen af en Slags Bøsse, som med een Ladning kunde skyde 50 Skud, altsaa en Slags Espingol. I August fik Rigsraaderne Ove Gjedde, Christen Skeel og Otto Krag Ordre til at give Gjøngerne en Maanedes Sold¹⁾.

Allerede 16. Oktober fritoges Niels Lykke for at være Kommandant paa Kronborg, og samtidig er vel hans Kompagni bleven forlagt til Hovedstaden, thi ham selv anvistes der kort efter Kvarter derinde tillige med hans to Tjenere og fire Heste. En Dag kom han imidlertid i Klammeri med den senere Chef for 2. jyske nationale Regiment, Oberst Adolf Fuchs, der iøvrigt senere blev bekendt for sin brutale Optræden overfor Ægteparret Ulfeldt paa Bornholm. I den paafølgende Duel blev Niels Lykke dræbt 28. November 1657.

¹⁾ Sjællandske Tegnelser. 18/8 1657. Nr. 529.

Hans Efterfølger blev Niels Rosenkrantz, en glimrende Soldat, som efter at have tjent som menig Pikener i Holland var fulgt med Gyldenløve til Spanien, hvor han i de følgende Aar tjente som Kornet i dennes spanske Rytterregiment sammen med ovennævnte Oberst Fuchs. I Marts 1657 kaldtes han hjem og udnævntes til Chef for et Kompagni nørrejske Sogneryttere. Inden han var naaet tilbage til Danmark, var dette Kompagni imidlertid blevet ganske oprevet under en Fægtning i Skaane, og utvivlsomt paa Gyldenløves Anbefaling udnævnte Kongen ham i Stedet for den 6. September til Major og til Chef for Gjøngerne. Rosenkrantz's Udnævnelse var dateret Billeshave ved Middelfart, men straks derefter rejste Kongen over til Hæren i Skaane. Herovrefra i Snedstrup Præstegaard i Halland beordrede han Rosenkrantz til sig med »dine Gjønger, deres Heste, Flinter og de Støcker, som de har paa Vogne«. Han skulde forblive i Helsingborg, indtil Kongen sendte ham fornøden Convoy¹⁾. Paa Efterretningen om Frederiksoddes Fald forlod Kongen Skaane, og Gjøngerne beordredes nu til København. Herfra afmarcherede de i Marts 1658 til Frederiksborg, og Kongen bad Borgmestrene om at forhandle med Borgerne paa Christianshavn om at give dem 3 Dages Proviant med og 5 Vogne til at transportere dette paa.

En rolig Tid fulgte nu paa, og Rosenkrantz kunde faa Tid til at sørge for sine Folk. Alle de før omtalte Gjønger fra Beauforts Kompagni, der imidlertid havde været med ved Nakskov, var bleven fanget og stukket ind i Fjendernes Rækker, men var deserterede fra Svenskerne, optog han i sit Kompagni, hvad Kongen i Marts tilkendegav Rosenkrantz sin fulde Tilfredshed med. Gjøngerne indkvarteredes paa Christianshavn og Amager, hvor ogsaa Kongens andet Livkompagni under von Dewitz senere

¹⁾ Sjællandske Tegnelser. ^o/₁₀ 1657. Nr. 617.

blev anbragt. Christianshavn var nylig anlagt, Bygningerne nyopførte, og Kvartererne har formodentlig derfor ogsaa været bedre her end i den gamle By, som var tildelt de andre Regimenter. I August talte Kompagniet henimod 200 Gjønger, og den 9. fik Rigsraadet Ordre til at forsyne dem med Kjortler, Strømper og Sko. Christen Skeel jamrer sig, for Landet havde ikke flere Penge, og hvor skulde han faa alt dette fra. Den 31. Juli skrev han til den anden Rigsraad Otto Krag: ». . . i Dag, inden jeg kom i mine Klæder, var Kongens Lakaj to Gange hos mig, at jeg skulde skaffe Gjøngerne Sko og Bukser og lade Klæder sy, foruden Kjolerne, som jeg tilforn havde skaffet Klæde til«.

Skønt kun benævnt Livkompagnier, var dog baade Ulrik Dewitz's og Niels Rosenkrantz's Kompagnier udset til at være Livvagter, og begge de to Chefer blev da ogsaa i 1660 i Listen over dem, der aflagde Hyldningsed, henregnet til »Hofstatens Officerer«¹⁾. Som selvstændige Enheder blev Kompagniernes Levetid dog ikke lang, og i Længden var det ogsaa en unaturlig Ordning at oprettholde to ganske ens sideordnede Styrker til samme Formaal. Rimeligere var det at slaa dem sammen under en Kommando til en større Livgarde.

Kongen gik dog en anden Vej. Formodentlig tilskyndet af Gyldenløve besluttede han i 1658 Oprettelsen af »Kongens Livregiment«. En Livgarde, direkte under hans Kommando, blev det ganske vist ikke foreløbig, men dog en Afdeling, som i Følge sit Navn og sin Organisation til en vis Grad var knyttet til hans Person. Tanken med Regimentets Oprettelse fremgaar ogsaa af dets Betegnelse som »regiment de garde«, en Betegnelse som Kongen selv bruger i Udnævnelsesbrevene 1658 til Chefen Oberst Fr. Ahlefeldt og en af Kompagnicheferne, Kaptajn Lucas

¹⁾ Chr. Bruun: Gunde Rosenkrantz, S. 137.

Iversen¹⁾). »Garde zu fuz« kaldes det ogsaa i flere officielle Skrivelser og i Garnisonstjenesten.

Til de to øverste Chefer valgte Kongen Sønderjyden Oberst Frederik Ahlefeldt og den tidligere nævnte Oberstløjtnant Niels Rosenkrantz, der var Skaaning, to djærve Soldaterskikkelser, som havde tjent i Gyldenløves spanske Regiment, og som sikkert ogsaa var udpegede af ham til disse Stillinger. Begge var Kongen hengivne og sluttede sig stærkt til ham efter Regeringsforandringen. Ved Ahlefeldts Død i 1672 skrev den svenske Gesandt i sin Relation til den svenske Konge: Denne Ahlefeldt var en af de bedste Generalspersoner, som Kongen af Danmark havde i sin Tjeneste.

Uden at komme nærmere ind paa Livgardens Historie skal her blot peges paa den Særstilling, som Regimentet indtog i Sammenligning med de andre hvervede Regimenter, fordi den i overvejende Grad var en national Afdeling lige fra Starten. At den saa godt som udelukkende bestod af Folk fra Kongens egne Riger og Lande, sikrede den et godt Forhold til Borgerskabet, der efter dens røde Uniform kaldte den »den røde Garde«. Regimentet blev nemlig oprettet af de tre prøvede norske Kompagnier, som havde tjent under Ahlefeldt i Fæstningen Båhus, af de to Livkompagnier samt af de to selvstændige Kompagnier Mormand og Gedde²⁾), som begge bestod af skaan-

¹⁾ Kapt. Lucas Iversen var ¹⁰/₄ 1664 Løjtn. i Norge, laa 1657 med et Komp. norske Soldater i Malmø, fik ¹⁰/₇ 1658 Bestalling som Kapt., saaredes haardt ved Vesterport ²²/₁₀ 1658, døde s. D.

²⁾ Kapt. Mormand havde været Elev paa Herlufsholm, havde gjort Tjeneste under Gyldenløve i Spanien, var derefter i 2 Aar Adelsburs i Prinsen af Oraniens Livgarde og 3 Aar Kadet i den franske Schweitzergarde. 1657 var han i dansk Tjeneste og laa med et Kompagni skaanske Knægte i Landskrona. Kort Tid efter Krigen fik han sin Afsked og trak sig tilbage til sine skaanske Godser. Han blev 1661 gift med Dorte Urne, hvis Søster 1659 var hemmelig gift med Ulrik Frederik Gyldenløve. — Kapt. Christopher Gedde, f. 1637, var

ske Knægte. Endnu i 1663 var der blandt Regimentets 1223 Menige 205 Skaaninger (heraf 32 Gjønger) til Trods for, at Skaane var afstaaet til Sverrig, samt 254 Nordmænd, 40 Sønderjyder eller Holstenere og 607 Danske¹⁾.

Kongen havde nu i København de to paalidelige Regimenter, Livregimentet og General Ruses Regiment, saafremt Adelen skulde tænke paa Modforanstaltninger, men Absolutismen krævede Glans om sig, og en virkelig kongelig Livgarde var derfor ønskelig. Oberst Frederik Ahlefeldt havde i sit Memorial²⁾ af 20. September 1658 foreslaaet at gøre Livregimentet beredent. Dette vilde Kongen dog ikke paa daværende Tidspunkt, vistnok af Bekostningshensyn.

Ved de store Overvejelser efter 1660 om Hærens Reduktion fremkom der imidlertid fra Krigsraadets Side et Ønske om at bevare alle de Officerer og Underofficerer, som var blevne overflødiggjorte ved Reduktionerne, til Raadighed for Riget i paakommende Tilfælde. Kongen greb denne Tanke med Tilfredshed. Forslaget gik først ud paa at danne en bereden Drabantgarde af dem, men i Januar 1661 blev Resultatet Oprettelsen af en Livgarde til Hest bestaaende af 120 Menige, hvoraf de 40 skulde være reformerede Officerer og de 80 reformerede Underofficerer.

Hvor mærkelig end denne Ordning maa synes for en moderne Betragtning, nemlig at Folk, som gennem lange Krige og Udmærkelser havde arbejdet sig op til en Befalingsmands Stilling, nu pludselig skulde reduceres til Menige igen, saa synes den alligevel at have været til alles

Søn af Admiral Ove Gedde. Han var immatrikuleret ved Universitetet i Siena, tjente 1655 i Kancelliet, fik Bestalling som Kapt. til Fods ¹⁶/₂ 1657, hvervede ⁹/₂ s. A. et Inf. Komp. med Løbeplads i Helsingborg. Besidder af Gundestrup i Skaane, død 1705.

¹⁾ Brammer: Livgarden, S. 42 f.

²⁾ Bestallingsprotokol, Rigsarkivet.

Tilfredshed. Delvis skyldtes det, at Hestgarden straks fra Starten fik sin fornemme Særstilling som Kongens Livgarde direkte under hans Kommando, altsaa en Stilling ganske sideordnet Drabantgarden. For yderligere at præcisere dette fik Mandskabet højere Lønning, Officererne fik en Grads højere Rang end Kammeraterne ved Regimenterne, og Kongen betalte af sin egen Kasse Gardens Uniformer, hvorimod de andre Udgifter til Lønning m. m. betaltes af »Militien« og ikke gik af Hofkassen, saaledes som Tilfældet var med Drabantgarden.

Til Chef for Hestgarden valgte man Meklenborgeren Oberst Frederik Arenstorf¹⁾, som ligesom Broderen Carl Arenstorf havde gjort hele sin militære Karriere i Sverrig og havde været mod os i begge de svenske Krige, sidste Gang som Generaladjutant hos Carl X Gustav, i hvilken Stilling han skal have haft en Del Indflydelse. Ved den svenske Hærreduktion i 1660 blev han afskediget, og ved Nytaarstid 1661 kom han tilbage til Danmark.

Man studser uvilkaarligt over Valget af netop denne Mand til en saa betroet Stilling. Selv om han havde et saa godt militært Renommé²⁾, at man gerne ønskede at optage ham i Hæren, saa er der dog et Spring herfra og til at optage ham i selve Hofstaten. Danmark havde netop paa den Tid efter de store Reduktioner mange paalidelige ledige Officerer med gode militære Navne, ogsaa naar det gjaldt at sikre sig overfor Modforetagender fra den gamle Adels Side. Oberst Arenstorf som Menneske har man sikkert ikke kendt stort til, selv om han ogsaa som ung havde gjort Tjeneste i et dansk Regiment. Hans Valg viser tilfulde, hvor lidt man paa den Tid tog Hensyn til det nationale, og hvor meget militært Ry betød.

Som Næstkommanderende valgtes Major Rabe Schil-

¹⁾ Om Oberst Frederik Arenstorf, se Biogr. Lex.

²⁾ Beckers Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik III, I, S. 437.

der, en westphalsk Adelsmand, f. 1630, der sidst havde tjent i Oberst Hans Friises Regiment. Han var gift med den som »den onde Fru Merete af Lindersvold« kendte Merete Sophie Urne, der var en Datter af den i 1649 afdøde Rigsmarsk Jørgen Urne. En af hendes Søstre var gift med Kaptajn Holger Mormand ved Kongens Livregiment, og en anden var 1659 hemmelig gift med Ulrik Frederik Gyldenløve. Det har altsaa næppe manglet Majoreren paa Fortalere til den fornemme nye Stilling.

Ved de store Fyrstemodtagelser er det fremtidig baade Drabantgarden og Hestgarden, som danner den fornemste Ramme om Kongens og Dronningens Personer, Hestgarden i sin røde Uniform med Kongens Navnetræk i Guld paa venstre Skulder, Drabantgarden i røde, hvide og gule Farver. Al Eskorte udenfor Slottet tilkom naturligvis den beredne Livgarde, men Side om Side med Drabanterne havde Garderne ogsaa Vagterne i Slottet.

Disse to Korps dannede Kongens egentlige Livgarde, og Livregimentet var endnu paa dette Tidspunkt kun at betragte som et Eliteregiment indenfor Hæren.

Om Vagterne paa Københavns Slot fra den Tid ved man kun saare lidt og ligeledes om hele Vagtceremoniellet. Først fra 1682 foreligger en kgl. Befaling for Honorafgivelse af Vagter og Poster og fra 1686 en virkelig Vagtordonnance, altsaa først efter at Livregimentet er ophøjet til Livgarde til Fods.

De fornemste Poster besattes af Drabanterne og Hestgarden. Af de første var 12 Mand daglig paa Vagt. Af disse udstilledes en Dobbeltpost i Portstuen, en Dobbeltpost udfor Kongens Forgemak, den saakaldte Bivagt, medens de øvrige 8 Mand dannede to Afløsninger og havde Vagtløkkale i Drabantsalen, den saakaldte Hovedvagt.

Af Kongens foranførte udaterede Dagsbefaling angaaende Lakajernes Opførsel fremgaar det, at der i Ridder-

salen og i Drabantsalen var Vagter af Drabanter og Hestgardere, at en Soldatervagt var opstillet neden for Trapperne og Borgstuen, og at der udfor Forgemakket var en Dobbeltpost af Drabanter.

Efter dette maa Livgarden have haft sin Hovedvagt i Riddersalen (i Vagtordonnancen af 1650 kaldes den »Slotets Paradesal«) og i alt Fald have haft Poster nedenfor Trapperne og udfor Borgstuen, sandsynligvis ogsaa andre Steder. Naar Hestgarden kun bestod af 120 Mand, og der heraf skulde afgives Folk til Oppassere, Ordnonancer, til Vartning og Røring af Hestene m. m., kan den daglige Vagtafgivelse næppe have været stort over c. 18 Mand, hvad der svarer til 6 Enkeltposter eller 3 Dobbeltposter.

Der nævnes i Taffellisterne ikke nogen vagthavende Officer, og Vagtkommandørerne har da i Frederik III's Tid sikkert kun været Underofficerer. Derimod deltog baade Drabanthauptmanden og Livgardens Chef, Oberst Arenstorf, begge i Hofkavallerernes Taffel¹).

København var dengang en Fæstning, og overalt stod der Poster ved Portene, Raveliner, Bolværk o. s. v. samt om Vinteren tillige paa Voldene, for at forhindre de hvervede Soldater i at desertere over de tilfrosne Fæstningsgrave. Tillige var der udstillet Hønnørposter udenfor de fremmede Ambassadørers og Landets fornemme Embedsmænds Boliger.

Vagterne deltes ligeligt mellem Livregimentet og General Rüses Regiment, men i sin Egenskab af Livregiment fik det første tillige Slotsvagten. Denne bestod i 1663 af en Capt. d'armes (Underofficer med Korporals Rang, Vaabenmester), 1 Korporal og 18 Mand²). Slotsvagten

¹) I 1698 var baade Hestgardens og Fodgardens Slotsvagter under Kommando af en Kaptajn, thi ¹⁸/₂ d. A. resolverede Kongen, at den paa Slottet værende Kaptajn af Garden til Fods kan ligesom Ritmesteren af Garden til Hest komme til Hoffet.

²) Garnisonsjournal, Hærens Arkiv.

var etableret i en lille Vagtbygning mellem Stormbro og Højbro, kendelig paa Billeder fra den Tid ved den sædvanlige Træhest, Pæl og Skilderhus foran¹⁾). Fra Vagten udstilledes i 1664: 1 Dobbeltpost i den lille Port til Slottet, 1 Enkeltpost ved Krigskollegiet, 1 Dobbeltpost udfør Generalmajor Fr. Ahlefeldts, Livregimentets Chef, og 1 Enkeltpost udfør Stadsobersten Frederik Thuresens Boliger. Hyppigt skete der dog Forandringer i Vagtens Styrke, og f. Eks. i 1668 bestod den kun af 15 Mand. General Ahlefeldts Dobbeltpost er reduceret til en Enkeltpost, Stadsoberstens Post er strøget og i Stedet for har Statholder Gabel og Rigsmarskallen (Geheimeraad Chr. Sehestedt) hver faaet en enkelt Honnørpost²⁾).

Foruden Slotsvagten besatte Livregimentet almindeligvis Hovedvagten paa Kongens Nytorv³⁾), Vagterne paa Bryghuset, i Stalden, Løngangen, Vesterport og Vester Ravelin samt Nørre Ravelin. Ogsaa her vekslede Vagternes Styrke betydeligt. I alt gik der saaledes daglig paa Vagt i København i 1666 c. 500 Mand, men i 1668 kun 340 Mand.

Selv for en Fæstning af Københavns Størrelse var en saadan Vagtstyrke ret betydelig, og værre blev det, naar der ved Fyrstebesøg og lign. krævedes endnu flere Poster

¹⁾ Paa Slotsholmen, midt i den nuværende Slotsholmsgade, laa endvidere Slotsholmsvagten, en anselig Bygning, hvor der paa 1. Sal fandtes den store kgl. Skræddersal. Slotsholmsvagten var dog ikke etableret paa dette Tidspunkt. Først da Livgarden til Fods oprettedes i 1684, indrettedes her Arrest for Livgarderne og Grenaderkorpset, og der oprettedes da en Vagt.

²⁾ Livregimentet udstillede i 1663 tillige Vagt ved den russiske Gesandt (1 Uoff. og 6 Mand), Skarpe Hjørne (6 Mand) og Helmers Runddel (4 Mand). Oberst Rüses Regiment havde de andre Vagter, nemlig: Nørreport (12 Mand), Østre Ravelin (7 Mand), Østerport (9 Mand), Amagerport (12 Mand, herfra en Dobbeltpost foran Feltherre Hans Schacks Bolig).

³⁾ Hovedvagten paa Kongens Torv laa dengang lidt fra det Sted, hvor den senere Hovedvagt blev opført.

udstillede. Under de utrygge Forhold omkring 1663, da Kastelet byggedes, og hvor man gav det Udseende af, at der var Fare for Overfald fra Sverrigs Side, steg Vagtstyrken saa stærkt, at man ligesom tidligere krævede Vagttjeneste af Byens Borgere. Paa Slottet skulde der Nat og Dag være en vagthavende Kaptajn¹⁾, som »bey Verlust Ehre, Leib und Erbens« skulde paase, at der til Slotsvagt kun udtoges de bedste Folk, og at ingen uvedkommende kom ind paa Slottet. Iøvrigt skulde han være til Raadighed for Hofmarskallen, hvem Slotsvagterne var underlagt.

Garnisonen skulde være klar til at træde an paa Allarmpladserne, naar der blev blæst eller skudt, og af de i Byen garnisonerede 4 Rytterkompagnier skulde daglig 60 Heste kommanderes paa Vagt. Heraf skulde 8 Heste staa paa Amagertorv, 12 afsiddede Ryttere med Karabin paa Slotsbroen saa længe, til Porten var lukket, Resten var Vagtreserve bag Slottet og skulde sende Patrouiller gennem Gaderne.

Paa Frederik III's Tid havde man kun een Vagtparade, Garnisonsvagtparaden, der trak op Kl. 7 Form. om Sommeren og Kl. 9 om Vinteren. Der stilledes paa Vandkunsten, hvor Mandskabet blev eftersat og inddelt. Marchen gik til Hovedvagten paa Kongens Nytorv, hvorfra de andre Vagter detacheredes.

Vagtinspektøren var en Oberstløjtnant eller Major, der havde sin Kommandostation i Kastelet, og som til Inspicering af Vagter og Poster havde et Par subalterne Officerer til Raadighed som Dag- og Natronder. Hovedvagten og Portvagterne var Officersvagter, de andre Underofficersvagter.

Først da Livregimentet i 1684 ophøjedes til Livgarde til Fods og fik samme Rang og samme Privilegier som

¹⁾ Garnisonsjournal. Hærens Arkiv.

Livgarden til Hest, udgik den af Garnisonsvagtparaden. Vagterne marcherede vistnok derefter hver for sig til Slottet og de forskellige kgl. Palæer lige til c. 1740, da Christian VI bestemte, at Livgardens Vagter fremtidig skulde trække op samlet i en særlig Parade til Slottet med Fane, Piber og Trommer. Der afmarcheredes en Time efter Garnisonsvagtparaden, og fra Slotsvægten detacheredes derefter Vagterne til de kgl. Palæer. Kun skulde Slotsholmsvægten afmarchere for sig selv. Den skulde bevogte Livgardens og Grenaderkorpsets Arrester, og man fandt det derfor ikke passende, at Vagtparaden bestod af Gardere, der baade skulde bevogte de kgl. Herskaber og Arrestanter. Livgardens daglige Vagtstyrke udgjorde da 1 Kaptajn, 1 Premierløjtnant, 1 Sekondløjtnant, 1 Fændrik med Fane, 8 Underofficerer og 110 Gardere. Naar Paraden naaede Holmens Bro, skuldrede Officererne deres Espontons, og der fastsattes i det hele taget et Vagtceremoniel, som i alt væsentlig er bevaret uforandret lige til vore Dage.

BRØNSHØJ BY I FORTIDEN.

Af HENRIK LARSEN.

Brønshøj bestod 1682 af 8 Gaarde og 9 Huse. Endvidere henregnedes da i Matrikelen, ligesom ogsaa i den nuværende Matrikel, til Brønshøj Præsteholmen, hvorpaa nu Gaarden Brønshøjholm ligger, skønt den tidligere ikke havde noget Fællesskab med de øvrige Gaarde i Byen.

Af Gaardene tilhørte de 5, Nr. 1—5, efter Christian V.s Matrikel eller Matriklen 1688, Kongen eller Kronen. Gaard Nr. 6 tilhørte Biskoppen, Dr. Hans Bagger, i København, og Nr. 7 og 8 ejedes af Hospitalet i København, det nuværende Vartov.

Af Husene var det ene et Landgildehus, der tilhørte nævnte Hospital, et andet var et Holdshus, tilhørende Kongen. Et Landgildehus var et Hus, der svarede Landgilde og var indført i Jordbogen, Holdshusene var derimod ikke anførte i disse. De gav aarlig Afgift Husbondshold eller Hold, men denne blev for de Holdshuse, der tilhørte Kronen, ofte opkrævet af Sognefogederne. Af de øvrige 7 Huse laa de 6 paa Gaardenes Grund. Paa Gaard Nr. 2's Grund fandtes 1 Hus, paa Nr. 4's Grund 2 og paa Biskoppens Gaards Grund 3 Huse, hvoriblandt Degneboligen, som 1682 beboedes af Degnen Peder Olsen. Om Grunden, hvorpaa de 2 andre af disse Huse stod, var der forøvrigt 1683 Stridighed, og Resultatet var vist, at Grunden blev tildømt Kongen. Det sidste Hus beboedes

af Enken efter den forrige Præst, Hr. Claus Pedersen, og var hendes egen Ejendom. Grunden var hende skænket af Kongen.

Præsteholmen tilhørte som Embedsjord, der var ingen Bygninger paa den, de 3 Sognepræster ved Frue, Trinitatis og Nikolaj Kirker i København, den blev brugt af ovennævnte Kirstine, sal. Hr. Clauses.

Den første Hartkornsberegning til Matriklen 1688 blev kasseret, og efter den nye Beregning fik Byen lidt mindre Hartkorn; samtidigt blev dette fordelt mellem Gaardene efter den Størrelse, disse skulde have efter gammelt Maal, skønt der ved Maalingen havde vist sig lidt Forskel. Af nedenstaaende Oversigt vil man se Hartkornet baade efter den gamle Matrikel fra 1664, eller maaske snarere fra en revideret Ekstrakt af denne fra 1680, og efter Matriklen 1688, først den oprindelige Ansættelse og i sidste Rubrik det reducerede Hartkorn.

Gaard	Gl. Matrikel. Hartkorn.				Ny Matrikel. Hartkorn.				Reduceret Takst.		
	Nr.	Tdr.	Skp.	Fdk.	Alb.	Tdr.	Skp.	l	A b.	Tdr.	Skp.
1	9	2	»	»	10	7	2	»	9	4	3
2	9	2	»	»	10	6	2	1	9	4	3
3	9	1	1	»	20	»	3	1	19	1	2
4	13	4	3	1	10	2	3	1	9	4	3
5	9	1	1	»	10	3	»	2	9	4	3
6	20	»	»	»	21	6	1	2	19	1	2
7	8	5	2	»	11	3	1	1	9	4	3
8	8	5	2	»	11	6	»	2	9	4	3
9	»	»	»	»	5	5	3	»	5	5	3

Angivelserne fra den gamle Matrikel er vist ikke paa-lidelige for Gaardene Nr. 3 og 4. For Nr. 3 skulde det snarere være det dobbelte, da denne Gaard er dobbelt saa stor som f. Eks. Nr. 1 og 2. Hartkornet efter den gamle Matrikel, der beregnes efter Landgilden, var

ikke højt, for det meste plejer det at være højere end Hartkornet fra Matriklen 1688. For Gaard Nr. 6, den senere Præstegaard, synes den reducerede Takst ikke at være traadt i Kraft; saaledes anføres i den nuværende Matrikel dens gl. Hartkorn at være 21 Tdr. 6 Skp. 1 Fdk. 2 Alb. Da den som Præstegaard var skattefri, havde dette imidlertid intet at sige. Husene havde ingen Jord og intet Hartkorn.

Kronen ejede 1682 5 Gaarde i Byen, i 1611 havde den kun 4. Forskellen hidrører fra, at den ene Gaard i Mellemtiden er blevet delt i 2, antagelig er dette sket kort før Landmaalingen 1682. Landgilden for Kronens Gaarde var 1611 for de 2 største for hver 4 Pund (16 Tdr.) Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns og 4 Tdr. Havre, det er den ene af disse Gaarde, der er delt i 2; og for hver af de 2 mindre 2 Pund (8 Tdr.) Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns og 2 Tdr. Havre. Om Gaardenes tidligere Historie er fortalt i en tidligere Afhandling¹⁾. Kronens Gaarde i Brønshøj blev under Svenskekrigen pantsat til Raadmand Arent Berntsen i København, der alt havde en af Kronens Gaarde i Fæste, hvilken vides ikke. Alle Kronens Gaarde i Byen henregnedes 1611 til Sokkelund Herred, men 1655 henføres de 2 smaa Gaarde derimod til Københavns Birk, idet de beboedes af Ugedagsbønder til Slottets Ladegaard.

De to Gaarde, der tilhørte Vartov, gav omkring 1660 hver i Landgilde 2 Pund Byg, 1 Td. Havre, 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns og 2 Mark slet Fornødspenge. Landgildehuset gav i Afgift 1 Td. Havre.

Byen bestod 1682 af 5 Bol, de 2 store Gaarde Nr. 3 og 6 udgjorde hver et Bol, de smaa Gaarde var hver

¹⁾ Historiske Medd. om København 2. R. II B. Side 349—79. Paa Side 353 bør Linie 11—13 f. o. udgaa, da disse Linier vedrører Vanløse og kun ved en Fejltagelse er kommen paa denne Plads.

paa et halvt Bol. Nr. 1 og 2 laa i Bol sammen, ligesaa Nr. 4 og 5, samt Nr. 7 og 8.

Nedenfor vil man finde en Oversigt over, hvorledes de gamle Numre fra 1688 og de nye Numre efter den nuv. Matrikel svarer til hverandre, og ligeledes vil man kunne se det gamle Hartkorn efter Matriklen 1688 og det nuv. Hartkorn efter Matriklen af 1844.

Gammelt Nr.	Matr. Nr.	Gammelt Hartkorn				Hartkorn 1844			
		Tdr.	Skp.	Fdk.	Alb.	Tdr.	Skp.	Fdk.	Alb.
1	6	9	4	3	»	7	2	2	2 ¹ / ₄
2	5	9	4	3	»	6	5	3	2 ³ / ₄
3	{ 4 10 19	9	4	3	»	6	6	2	2 ¹ / ₂
		9	2	»	»	5	6	2	1 ³ / ₄
		»	2	3	»	»	2	»	2 ¹ / ₄
4	{ 9 20	9	1	2	1 ¹ / ₂	6	7	1	1 ¹ / ₄
		»	3	»	1 ¹ / ₂	»	2	2	1 ¹ / ₂
5	3	9	4	3	»	7	2	1	»
6	1	21	6	1	2	14	6	2	3 ¹ / ₄
7	8	9	4	3	»	6	6	2	1 ¹ / ₄
8	7	9	4	3	»	6	5	1	»
9	11	5	5	3	»	4	7	1	1 ¹ / ₄
	2, 12-18, } 21-32	»	»	»	»	2	4	1	»
Tilsammen		104	2	»	2	77	2	1	1 ¹ / ₃

Som man vil se, blev det gamle Hartkorn ikke saa lidt formindsket ved den sidste Matrikulering. Præstegaardens (Matr. Nr. 1) Hartkorn 14 Tdr. 6 Skp. 2 Fdk. $\frac{3}{4}$ Alb. var privilegeret. Byens Areal er 610 Tdr. Land. Der gaar altsaa lidt under 8 Tdr. Land til 1 Td. Hartkorn. Byen er med Hensyn til Areal den tredie største af Sognets Byer, idet Husum og Utterslev har mere Jord end den. Derimod er den den næstmindste med Hensyn til Hartkorn, idet Vanløse her er større end den.

Brønshøj blev udskiftet 1783 af Overlandinspektør Bærner, efter at Byens Mark i Forvejen var blevet opmaalt af Løffler. Denne synes at have været Tysker, idet man f. Eks. paa Kortet over Byen, som han optog, finder Skrivemaaden Binlod i Stedet for Indlod. Udskiftningen skyldes særlig Ejeren af Matr. Nr. 9, pens. Kontrollør Andreae, der 1782 begærede sin Jord udskiftet, og de andre fik da samtidig deres udskiftet. Andreae fik som den, der begærede Udskiftningen, en Udlod. Af de andre Bønder ønskede kun Jens Andersen at modtage en Udlod, men han stillede visse Betingelser, nemlig 200 Rdl. i Bygningshjælp, Frihed for kgl. Skatter, Rejser og Hoveri i 2 Aar, 60 St. Egestolper, 2 Skovlæs hele Træer af Skoven samt forsvarlig Gødning til 6 Tønder Land. Landvæsenskommissionen fandt imidlertid, at det var for meget og spurgte, om ingen vilde gøre det for mindre. Jacob Rasmussen tilbød da at udflytte mod 20 Rdl. mindre Bygningshjælp, hvad Jens Andersen gik ind paa, og den første fik da en Udlod mod Nord op til Utterslev Mose og Mark. Det er nuv. Matr. Nr. 10, Nebbegaard. Andreae fik sin Lod syd for Godthaabsvej mellem denne og Grøndalsaaen og mod Øst op til Utterslev Mark. Det er den nuv. Frederiksgaard. Desuden beholdt begge disse Gaarde deres gamle Gaardsplads og deres Toft ved Byen, som de forøvrigt snart solgte. De øvrige Gaarde med Undtagelse af Præstegaarden fik hver en Indlod og en Udlod. Disse sidste kom til at ligge syd for Godthaabsvej og strakte sig fra denne ned til Grøndalsaaen. Østligst, vest for Frederiksgaardens Lod, laa Udlodden til Matr. 3, derefter fulgte de andre til Matr. Nr. 5, 4, 8, 7 og 6 i denne Rækkefølge. Præstegaardens Jord kom til at ligge vest, nord og nordøst for Gaarden, fra Husum Skel til Utterslev Skel. Desuden fik hver af Gaardene en lille Lod i Kirkemose, og de beholdt deres Andel og Rettighed i Utterslev Mose i Fællesskab med Undtagelse

af Præstegaarden, der fik sin Del af denne udlagt ud for sin Grund. Skolelodden kom til at ligge lige syd for Godthaabsvej op til Vanløse Skel. Præsteholmen (nu Brønshøjholm) berørtes ikke af Udskiftningen.

Præstegaardens Lod var paa c. 111 Tdr. Land. Af de øvrige Lodder var Matr. Nr. 9 den største, med Toften og Gaardspladsen i Byen c. $56\frac{1}{3}$ Tdr. Land. Den mindste Lod var Matr. Nr. 7 med 47 Tdr. Land. Den næstmindste Lod var forøvrigt den anden Udlod, idet den var paa 49 Tdr. Land. Her var altsaa ingen større Forskel. Den Jord, Udflytterne fik, synes altsaa at have været lige saa god som den, de ikke udflyttede Gaarde fik. Mere Forskel var der paa det Hartkorn, som Gaardene fik ved sidste Matrikulering. Det største Hartkorn fik Matr. Nr. 6 7 Tdr. 2 Skp. 2 Fdk. $2\frac{1}{4}$ Alb., Nr. 10 med dens Toft i Byen det mindste, ialt 6 Tdr. 3 Fdk. 1 Alb.

I Aaret 1682 var i Byen 8 Gaarde og 9 Huse foruden Præsteholmen. Da Matrikuleringen fandt Sted her, fandtes der med Præsteholmen, der nu var en Gaard, 10 Gaarde, 1 Skole, 1 Kro, 18 Huse, en Fælleslod (Utterslev Mose) samt en Lod, hvortil Ejendomsretten var omtvistet, ialt 32 Matrikelsnumre. I 1787 var Byens Folketal 151 Mennesker, fordelt paa 33 Familier. Ved Folketællingen 1845 opføres under Brønshøj 56 Gaarde og Huse med 74 Familier og 337 Mennesker. Men desuden er under Utterslev By opført Nebbegaarden med 12 Personer. I 1870 var der 12 Gaarde (med Nebbegaard), 42 Huse med ialt 87 Familier og 399 Indbyggere. Endnu omkring Aar 1900 var Bebyggelsen indskrænket til Byen og Frederikssundsvej og et lille Villakvarter østen for Kirken. Men senere er den vokset betydeligt, og flere Villakvarterer har rejst sig. Indbyggerantallet var 1926 i de 3 Roder Nebbegaards, Degnemosens og Frederiksgaards Roder henholdsvis 4582, 2890 og 1708 Mennesker, men om disse 3 Roder omfatter hele Brønshøj Ejerlav

eller endnu mere, tør jeg ikke udtale mig om. Selve Brønshøj By er dog ikke meget bebygget, et Par af de gamle Gaarde ligger her endnu, og ingen høje Huse har rejst sig her.

Da Københavns Rytterdistrikt 1718 blev oprettet, blev Vartovs 2 Gaarde i Byen henlagt under det. Gaardene under Rytterdistriktet blev Selveje ved Skøder af 16. Juli 1766, ratificerede af Rentekammeret 13. Jan. 1767. Der var da 8 Ryttergaarde i Byen, idet den store Gaard Nr. 3 var blevet delt i 2 mindre. Husene overgik først senere omkring Aar 1800 til Selveje. Senere har vist ingen af Gaardene været i Fæste, derimod har flere af dem været bortforpagtede. Afgiften under Rytterdistriktet synes, thi der findes ingen Jordebøger fra den Tid, at have været 1 Rdl. af hver Tønde Hartkorn. Denne Afgift vedblev, efter at Bønderne var blevne Selvejere, desuden skulde de svare 1 Rdl. i Recognition ved Ejerskifte af hver Td. Hartkorn. Endvidere gjorde Gaardene Hoveri, ikke just Avlingshoveri, men Kørsler og Ægter, og dette blev først afløst, efter at de var blevne Selveje, da dette Hoveri ikke kunde undværes.

Gaardene i en dansk Landsby laa i gamle Dage omkring dennes Gade, der var det centrale i Byen. Gaden kunde være smal eller bred, og fra den udgik ikke sjældent Sidegader. I Brønshøj var Gaden, der nu tildels er bebygget eller paa anden Maade benyttet, temmelig bred, fra Gaardene paa den østre Side og til dem paa den vestre var og er ca. 200 Alen, medens Længden fra Præstegaarden og til den sydligste Gaard i Byen var 400 Alen. Dens Areal bliver altsaa henved 80,000 Alen eller c. 5½ Td. Land. Af Gaden indtager Gadekæret eller, som det officielt kaldes, Branddammen den sydligste Del. Det var 1809 godt 1 Td. Land. Samme Aar var det tiloversblevne af Gaden med Gadekæret 3¼ Tdr. Ld. Resten af den var bebygget eller i privat Eje. En Del af Byens

Gade optages af Veje, mod Nord Frederikssundsvej, mod Vest Brønshøjvej og mod Øst og Syd Krabbesholmvej. Om Byens Gade var Gaardene beliggende. Nord for den ligger Præstegaarden gl. Nr. 6, øst for den laa fra Nord mod Syd gl. Nr. 7, 8 og 1, syd for Gadekæret laa Nr. 2 og vest for Gaden laa og tildels ligger endnu regnet fra Syd gl. Nr. 3, siden delt i 2 Gaarde, Nr. 4 og 5.

De Gaarde, der laa i Bol sammen, laa ved Siden af hinanden, saaledes Nr. 7 og 8, Nr. 4 og 5 og paa en Maade ogsaa Nr. 1 og 2, idet der ikke laa nogen Gaard mellem dem. Bag Gaardene laa deres Tofter, dog synes Gaardene Nr. 1 og 2 ingen Tofter at have haft, i alt Fald var de ikke Agerjord. Syd for Byen og Gaard Nr. 2 laa et Kær, Puttekær. Udenfor Byen laa saa igen dens Agerjord, der var delt i 3 Marker, der blev besaaet 2 Aar og derefter hvilte i et Aar. Disse Marker, heri ikke medregnet Præsteholmen, var atter delt i 11, 15 og 14 Aase eller Skifter, der igen var delt i henholdsvis 111, 167 og 131 Agre. Det hele dyrkede Areal udgjorde 389 Tdr. Land, hvoraf 16 Tdr. faldt paa Præsteholmen. Paa de udyrkede Strækninger af Byen, paa Enge og i Moser kunde der 1682 avles 22 Læs godt Hø og 8 Læs Mosefoder eller mindre godt Hø. Præsteholmens Høvi udgjorde henholdsvis 7 og 8 Læs. Byens nuværende hele Areal er 610 Tdr. Land, heraf er Brønshøjholm eller Præsteholmen 51 Tdr. Ld. Af det hele Areal var altsaa 1682 kun c. 64 pCt. dyrket, men en Del af Byens Areal optages jo af Utterslev Mose.

Paa Byens Mark nævnes 1682 Tønnerup Aaes, hvis Agre ifølge Markbogen strakte sig i Øst til Utterslev Mark. Den laa lige syd for Landevejen (Frederikssundsvej) og bestod af 9 Agre, hvoraf Gaard Nr. 2 havde den første og nordligste og Nr. 1 den næste. Her har vel en Gang ligget en Gaard eller Torp af dette Navn, som senere er flyttet ind til Byen igen. De 2 nævnte Gaardes Agre var

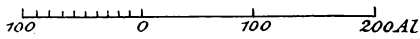
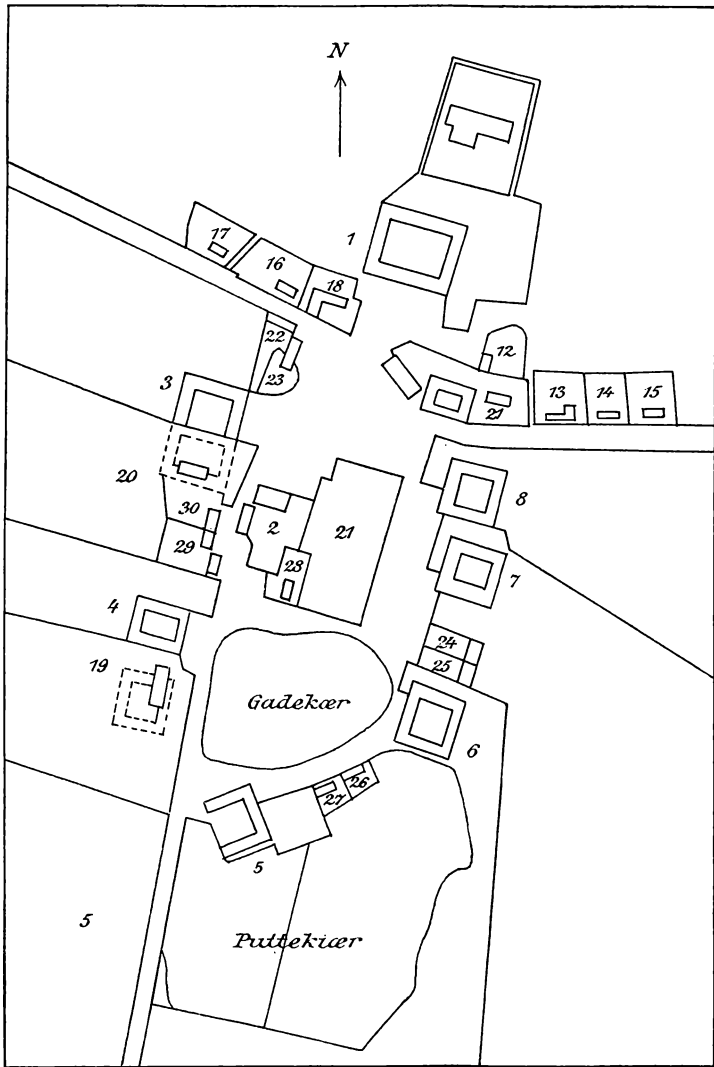
dobbelt saa brede som de øvrige mindre Gaardes Agre i Aasen. Da de ingen Tofter synes at have ved Byen og desuden ligger i den ene Ende af denne, er der en Mulighed for, at det er disse 2 Gaarde, den Gang maaske kun een Gaard, som har ligget herude.

I det følgende skal gives en kort Oversigt over de enkelte Gaardes Beliggenhed og Historie. Tillige vil man finde et Kort over Byen omtrent fra Tiden omkring 1809, da Byen blev matrikuleret. Det er hovedsagelig tegnet paa Grundlag af Udskiftningskortet, som blev anvendt ved Matrikuleringen. Senere blev dog dette Kort af en eller anden Grund kasseret og et nyt optaget 1811 af N. Lyngbye.

Gaard Matr. Nr. 1, gl. Nr. 6, er Præstegaarden, som 15. Juni 1560 blev skænket Biskoppen tilligemed Kaldet. I 1682 blev Gaarden drevet af en Bonde Thorsten Nielsen, dens Landgildehartkorn var 20 Tdr., formodentlig har dens Landgilde da været 20 Tdr. eller 5 Pund Byg. Siden beboede og drev Præsten Gaarden, saaledes 1787 Hr. Povl Egberg. Derimod havde i det 19. Aarh. Biskoppen Præstetienden af Sognet, ligesom han ogsaa havde Konge- og Kirketienden. Præstegaarden ligger lige syd for Kirken. I 1794 laa Hovedbygningen mod Nord, den bestod af 21 Fag, af Mur og Ege-Bindingsværk, den havde Straatag med 2 Rader Tagsten forneden. I Nutiden er den nedrevet og den nuværende Præstebolig opført, ligesom ogsaa Jorden for en stor Del er bebygget.

Matr. Nr. 2 er Skolen, den gamle Skole, der var en af Frederik den Fjerdes Rytterskoler og laa øst for Brønshøjvej norden for Gadekæret. I de sidste Aar er der opført en stor ny Skole vesten for Byen. Skoleloden, der var c. 5 Tdr. Land med 5 Skp. 2 Fdk. $2\frac{1}{4}$ Alb. Hartkorn, laa syd for Godthaabsvej.

Matr. Nr. 3, gl. Nr. 5, ligger endnu i Byen vest for Gaden, ikke langt fra Frederikssundsvej. Dens Indlod

Brønshøj By.

laa vest for Byen, grænsende op til Husum Mark. Den var 1682 øde og havde sidst været beboet af Rasmus Pedersen. Den blev 1766 tilskødet Christen Jensen, der havde fæstet den 1744. Derefter ejedes den af hans Svigersøn Jens Andersen; hans Enke bragte den først til Peder Nielsen, død 1814, og derefter til Rasmus Christiansen fra Husum. Denne havde Gaarden i mange Aar, fra 1815, da han blev gift, og til 1872, da han afstod den til Sønnen Jens Rasmussen, der havde den til 1896. Rasmus Christiansen var Sognefoged og døde 10. Marts 1874, 79 Aar gammel. Medens Peder Nielsen ejede Gaarden, blev den 1797 takseret til Assurance. Stuebygningen laa mod Nord og havde ligesom Byens øvrige Gaarde klinede Vægge og Straatag. Der var 2 Værelser og et Kammer. Tillige fandtes en Jærnbilæggerovn, i Køkkenet en aaben Skorsten. Gulvene omtales ikke, men har rimeligvis som i de øvrige Gaarde været Lergulve.

Matr. Nr. 4 er den ene Halvdel af gl. Nr. 3. Gaarden ligger endnu i Byen, vest for den nordlige Del af Gadekæret og dens Indlod strækker sig fra Gaarden ned til Godthaabsvej. Den beboedes 1682 af Jens Madsen, men 1715 havde den 2 Beboere, Henning Madsen og Christen Olufsen. Den ene Halvdel, Matr. Nr. 4, blev 1766 tilskødet Jens Jensen, der havde fæstet den 1749; siden ejedes den af hans Søn af samme Navn og fra 1789 af dennes Brøder Peder Jensen. Senere har den været ejet af Mathias Jensen, dennes Enke og fra 1844 af Sønnen, Peder Mathiesen, der havde den til 1862.

Matr. Nr. 5, gl. Nr. 2, har ligget syd for Gadekæret, omtrent paa Hjørnet af Brønshøjvej og Krabbesholmvej, dens Indlod laa vest for Brønshøjvej og strakte sig syd paa til Godthaabsvej. Gaarden beboedes 1682 af Niels Christensen, den blev 1766 tilskødet Hans Pedersen, der havde fæstet den 1764, siden ejedes den af Christen Olsen, hvis Enke 1811 solgte den til Kommissionær Andreas

Budde Lund og Løjtnant, Brygger Mathias Casse for 20,000 Rdl. En Pris, der dog kun skyldes Pengenes ringe Værdi paa dette Tidspunkt. Disse 2 Mænd, der drev en Del Ejendomshandel eller Spekulation, skødede den allerede næste Aar 1812 til Stolemagermester Magnus Holm for 32,500 Rdl. Han solgte den snart igen til Grosserer Wulf Levin von Halle, der atter 15. Juli 1815 skødede den til Brændevinsbrænderne Jørgen Møller, Ole Møller og Christen Thomsen for 14,500 Rbd. Navneværdi med Besætning og Inventarium. Disse ejede Gaarden i Forening til 1819, da den sidste fik Skøde af de 2 andre paa sin Trediedel, Matr. Nr. 5 b, Hartkorn 3 Tdr. 1 Skp. 1 Alb. Værdien af hans Part ansattes til 3000 Rbd. Sølv. Resten af Gaarden blev Ole Møller senere Eneejer af.

Matr. Nr. 6, gl. Nr. 1, laa østen for Gaden, lige øst for Gadekæret. Dens Indlod strakte sig fra Gaarden ned til Godthaabsvej paa østre Side af Brønshøjvej. Paa dens Udlod, der var den vestligste, er senere anlagt et Teglværk. Gaarden beboedes 1682 af Peder Nielsen og blev 1766 tilskødet Jesper Svendsen, der havde fæstet den 1759. Senere ejedes den af hans Eftermand i Ægteskabet Lars Andersen, der 1801 skødede omtrent en Trediedel af Gaarden til sin Stedsøn Svend Jespersen for 300 Rdl. og Resten til dennes Broder Jens Jespersen for 899 Rdl. 92 Sk. Denne købte endnu samme Aar sin Broders Part for 300 Rdl. Siden ejedes den af Peder Larsen, som overdrog den til sin Svigersøn Anders Jørgen Rasmussen fra Mærløse i Holbæk Amt, der ejede den i mange Aar, fra 1828 indtil han 1875 overdrog den til sin Datter. Han døde snart efter, 24. Sept. 1875, som Dannebrogsmænd.

Matr. Nr. 7, gl. Nr. 8, er en af de Gaarde, der i sin Tid tilhørte Vartov. Den laa øst for Byens Gade, lige syd for den nuværende Rostgaardsvej. Dens Indlod laa Sydøst for Gaarden og strakte sig med et smalt Stykke ned til Godthaabsvej. Den beboedes 1682 af Peder Laur-

sen; Poul Erichsen, der havde fæstet den 1747, fik 1766 Skøde paa den; derefter ejedes den af Sønnen Lars Poulsen og dennes Søstersøn Svend Jespersen, der 1810 skødede den til Brygger Mathias Casse, der atter 1812 skødede den til Grosserer M. Stampe. Denne havde den til 1820, da han skødede den til Skomagermester og Løjtnant i det borgerlige Artilleri Jens Jensen Bøj for 7300 Rbd. Sølv. I Købet medfulgte Besætning m. m., bl. a. 6 Arbejdsheste, 10 Malkekøer, 2 Kvier, 1 Kalv, 3 Faar og 1 Vædder, 10 store Svin og 10 Grise. Han havde den heller ikke længe, thi 22. Maj 1822 skødede han Gaarden til Bundtmager Christopher Liehr for 6300 Rbd. Sølv. Denne skødede den allerede næste Aar til Brændevinsbrænder Rasmus Bøstrup for 6000 Rbd. Sølv. Derefter ejedes den af Anders Andersen fra Fejø, der 6. Jan. 1836 skødede den til Anders Møller uden Besætning, da Gaarden var bortforpagtet, for 2110 Rbd. Sølv. Gaarden, der nu hedder Brønshøj Bakkegaard, er udflyttet og ligger nu ved Godthaabsvej, lige syd for Vandværket.

Matr. Nr. 8, gl. Nr. 7, tilhørte ligeledes tidligere Vartov. Gaarden laa øst for Gaden paa Hjørnet af Frederikssundsvej, hvor nu Brønshøj Tivoli findes. Dens Indlod laa paa begge Sider af ovennævnte Vej og gik mod Øst hen til Utterslev Mark. Gaarden beboedes 1682 af Anders Jensen og blev 1766 tilskødet Niels Pedersen, der 1747 havde fæstet den og ægtede den forrige Fæsters Enke. Han skødede den 1797 til Jens Pedersen med Besætning o. s. v. for 3500 Rdl. samt Aftægt. Den næste Ejer var Peder Olsen, der fik Skøde paa den 3. Dec. 1800 for 4000 Rdl. Senere har den været ejet af Ole Hansen, der 24. Juni 1835 skødede den til Kaptajn og Inspektør ved Vandvæsenet Magnus Urbanus Synnestved for 7000 Rbd., dels Sølv, dels Sedler. Denne døde 23. April 1843, og hans Bo skødede derefter Gaarden 11. Dec. 1843 til Ritmester, senere Generalmajor, Benjamin von Marcher

for 11,000 Rbd. rede Sølv. Han havde den til 1854. Gaarden kaldes eller har været kaldt *Julianehøj*.

Matr. Nr. 9, gl. Nr. 4, laa vest for Gaden omtrent lige over for Skolen, lige syd for nuværende Matr. Nr. 3. Gaarden, der 1809 var udflyttet, er paa Kortet angivet med punkteret Omrids. Dens Lod er tidligere omtalt. Den fraflyttede Gaardsplads og Toft, der nu har Matr. Nr. 20, fik 3 Skp. 1½ Alb. Hartkorn, medens Hovedlodden fik 9 Tdr. 1 Skp. 2 Fdk. 1½ Alb. Hartkorn. Gaarden beboedes 1682 af Hans Hansen og blev 1766 tilskødet Peder Jørgensen, der havde fæstet den 1740. Efter hans Død tilfaldt den Svigersønnen Niels Jensen, der 28. Juli 1781 skødede den til kgl. Pensionair Controlleur Christopher Andreæ for 1800 Rdl. I Købet medfulgte Afgiften af 3 Huse. De 2 af Husene nævnes alt i Matriklen 1688 som staaende paa Gaaardens Grund. Han fik Jorden udskiftet og Gaarden opført paa den ny Lod, medens Gaardspladsen og Toften i Byen frasolgtes. Den nye Gaards Bygninger blev assureret 1786 og bestod da af 4 Længer, alle af Bindingsværk og med klinede Vægge og Straatag, altsaa som en almindelig Bondegaard, dog var der Bræddegulv i Stuerne. Han døde dog, førend Gaarden blev takseret, den 6. Aug. 1786, »over 50 Aar gl.«, og blev begravet i Brønshøj Kirke. Hans Enke, Maria Anne Post, havde Gaarden i nogle Aar, og skødede den derpaa 12. Juni 1790 til Henrich Rampe for 3050 Rdl.

I Skødet kaldes Gaarden *Johannshaab*. Den nye Ejer skødede allerede 23. Dec. 1793 Gaarden til Grosserer Moses Levin Mariebo for 2200 Rdl. I Skødet kaldes Gaarden nu *Frederiksgaard*. Den nye Ejer, der tillige ejede Bellehøj paa Utterslev Mark, solgte 3 Aar efter, 22. Dec. 1796, Gaarden til Niels Vilhelm Meck, Major og Ridder af den kgl. svenske Sværdorden, for 4500 Rdl. uden Besætning. Denne skødede den igen 23. Juli 1803 til Sukkerraffinadør Andreas Frederik Beyer for 6500 Rdl.

med Besætning. Denne, der var en Præstesøn fra Glumsø nord for Næstved, havde taget teologisk Embedseksamen og søgt Embede, da han pludselig brød af og blev Grosserer i København, Sukkerrafinadør, Skibsreder m. m., desuden erhvervede han flere Landejendomme, bl. a. Islegaard. Imidlertid da de vanskelige Aar kom efter Krigen, maatte han gøre Opbud, og hans Ejendomme, deriblandt Frederiksgaard, blev 1820 sat til Auktion. Den købtes for 4400 Rbd. Repræsentativer af en Ven af Familien, Salomon Lindegaard, der fik Skøde paa den 21. Juni 1820. Den bestod da endnu af 4 straa-tækte, lerklinede Længer. Salomon Lindegaard overlod Gaarden til Beyer, der blev Ejer af den, da Lindegaard døde. Beyer tilbragte nu Resten af sit Liv her som Landmand. Han døde 9. Juli 1847, 83 Aar gl. Derefter ejedes Gaarden af hans Enke Elise Høst, der døde 1851, og senere af hans Døtre, hvoriblandt var Forfatterinden Sille Henrikke Christine Beyer, som døde her 10. Sept. 1861. Gaarden, der var blevet ombygget af Beyer, brændte i Pinsen 1857, den forblev i Slægtens Eje, indtil den 1902 overgik til et Aktieselskab »Frederiksgaard«¹⁾.

Matr. Nr. 10, Halvdelen af gl. Nr. 3, laa sydligst paa den vestre Side af Gaden, den frasolgte Gaardsplads og Toft har Matr. Nr. 19. Gaarden er paa Kortet angivet med punkteret Omrids. Matr. Nr. 19 fik 2 Skp. 3 Fdk. Hartkorn, medens selve Gaarden, der nu kaldes *Nebbe-gaard*, fik 9 Tdr. 2 Skp. gl. Htk. Matr. Nr. 10 blev 1766 tilskødet Gudmand Jensen, der havde fæstet den 1763, ejedes derefter af Jens Svendsen og fra 1776 af Jacob Rasmussen og var længe i hans Families Eje. Hans Enke Eble Pedersdatter, skødede den 14. Febr. 1833 til Sønnen Rasmus Jacobsen for 3300 Rbd. og Aftægt. Senere, fra

¹⁾ Om Familien Beyer paa Frederiksgaard, se: Sille Beyer, Erindringer vedkommende Slægterne Beyer og Høst.

1863, ejedes den af dennes Søn, Peter Rasmussen, død 1888.

Som man vil se, gik flere af Gaardene efterhaanden ud af Bondestandens Eje og blev købt af københavnske Borgere. I 1845 var der kun 3 Gaarde, hvis Ejere var født i Sognet. Peder Mathiasen paa Matr. Nr. 4, der var født i Brønshøj, Rasmus Christiansen paa Matr. Nr. 3, der var født i Husum, og Rasmus Jacobsen paa Matr. Nr. 10, der var født i Brønshøj. De andre var fremmede, af disse havde dog den ene, Anders Jørgen Rasmussen, faaet Gaarden ved Giftermaal.

Matr. Nr. 11, gl. Nr. 9, Præsteholmen eller Brønshøjholm, tilhørte Sognepræsterne i København. Dens Jord ligger og har altid ligget for sig selv nord for Byen. Mod Syd støder Jorden til Præstegaardens Jord og mod Øst til Nebbegaardens og er ellers for det meste omgivet af Utterslev Mose. Præsteholmen blev ifølge Reskript af 27. Nov. 1722 og Købekontrakt af 20. Febr. 1725 solgt til Regimentskriver Thomas Hansen, at overtage fra 1. Maj 1725 for 1600 Rdl. Dens Hartkorn var 5 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk., Skødet blev dog først udstedt 12. Dec. 1741. Thomas Hansen var omtrent samtidig blevet Ejer af Brønshøj Gæstgivergaard og Kro, og Holmen fulgte nu denne Ejendom som dens Jord. Om dens Historie og Ejere i den Tid henvises derfor til Kroens Historie. Ejendommene havde fælles Ejere, indtil Morten Christensen Bundgaard frasolgte Præsteholmen og 12. Juni 1769 skødede den til Jørgen Christensen Tyrgaard for 3500 Rdl.; medens Byens Gaarde var Arvefæste og svarede Afgift til Kronen, var denne helt Selveje, og det er vel dette, som betinger den høje Pris. Tyrgaard døde 1779, 47 Aar gl., og Ejendommen blev derefter ved Auktion solgt til Johan Køhler, Forpagter ved Gaarden Godthaab, og Heste- og Kvæghandler Peder Land fra Torp i Lisbjerg Sogn ved Aarhus. Skødet er udstedt 18. Dec. 1780, og Gaarden

kaldes i det *Brønshøjholm*. Prisen var 2510 Rdl. Nogle Dage efter, 21. Dec. 1780, skødede han Ejendommen til Justitsraad, Professor og kgl. Hofbygmester Caspar Frederik Harsdorff for 2950 Rdl. Denne fik 1794 Gaardens Bygninger, der hidtil havde været assureret for 1210 Rdl., forsikret for 1950 Rdl. i Anledning af, at en ny Længe var blevet opbygget. Stuebygningen, der laa mod Nord, bestod da af 13 Fag af Mur og Ege-Bindingsværk og havde Straatag. Indgangen var fra Gaarden, og der var bl. a. 2 Stuer, der begge havde gibside Loftter, den ene havde hvide Vægge, den anden var forsynet med Panel, begge havde naturligtvis Bræddegulv, endvidere var der et Køkken med aaben Skorsten og 2 Kamre og et Tørvehus, hvert Fag blev vurderet til 60 Rdl. Indretningen var altsaa ikke saa lidt bedre end i Bøndergaardene. Harsdorff havde Gaarden til 1798, da han den 11. Dec. skødede den til Raadmand Philip Lange og Forvalter, senere Auditor, Hans Christopher Sonnin for 6000 Rdl. Disse lod 1799 paa Præsteholmen opføre en ny Bygning i Øster og Vester, 40 Fag lang, 6 Fag dyb, 1 Etage høj, af Fyrretømmer og med Straatag med 2 Rader Tagsten forneden. Bygningen var indrettet for 20 Familier med 20 Stuer, 20 Kamre og ligesaa mange Køkkener. Bygningen, der ved Vurderingen den 7. Sept. endnu ikke var færdig, blev da vurderet til 1600 Rdl. Den har formodentlig været bestemt til dem, som endnu var husvilde fra Københavns Brand 1795. Næste Aar lod de opføre en ny Hovedbygning, 10 Fag lang, 4 Fag dyb, 1 Etage høj, af Mur og Fyrre-Bindingsværk, ovenpaa var en gennemgaaende Kvist paa 4 Fag. Taget var Stentag. Bygningen var indrettet med Indgang fra søndre Side og forsynet med en sirlig Trætrappe. Der var 5 Værelser, hvis Loftter var gibside, og hvor Væggene var malede med Vandfarve. Bygningen vurderedes til 120 Rdl. pr. Fag, ialt 1200 Rdl. Philip Lange døde 28. Marts 1805, og hans Enke ejede

da hans Part indtil sin Død, da deres Bo og Auditor Sonnin 30. Juni 1810 skødede Ejendommen til den kgl. Vandkommission for 10,000 Rdl. Siden den Tid har den tilhørt Vandkommissionen eller Københavns Kommune, der har drevet den ved Forpagtere.

Husene Matr. Nr. 12 til 18 eller deres Grund har oprindelig tilhørt Præsteembedet. Paa Grunden til Matr. Nr. 13, som laa lige østen for Degneboligen, nu en Del af Kroen, fik Væver Søren Christiansen Medhold Skøde 11. Maj 1793 mod 5 Rdl. Grundskat til Præsten. Disse Huse laa alle norden for Frederikssundsvej paa Præstegaardens Grund.

Matr. Nr. 19 er den frasolgte Gaardsplads til Gaard Matr. Nr. 10.

Matr. Nr. 20 er Toften og Gaardspladsen til Gaard Matr. Nr. 9.

Matr. Nr. 21 er Kroen, som skal omtales senere.

Matr. Nr. 22 til 30 var Huse, der formodentlig i de fleste Tilfælde forhen har tilhørt Kongen. Nogle af dem var opført paa en Gaards Grund og svarede da tillige Grundskat til dennes Fæster eller Ejer.

Matr. Nr. 31 var den Part af Utterslev eller Søborg Mose, der tilhører Gaardene Matr. 3 til 10, heri havde disse Gaarde ifølge et Forlig 1810 Ret til Græs, Siv og Rør, medens Kongen eller senere Københavns Kommune havde Ret til Tørveskær og til at anlægge Vandreservoirer.

Matr. Nr. 32 var et Grundstykke ved Utterslev Mose, hvorom der da var Tvist mellem Vandkommissionen og Ejeren af Nebbegaard.

Desuden var der Byens Gade og Kirkegaarden.

I Kop- og Kvægskat Mandtallet fra 1678 nævnes Kromand Jacob Jacobsen i Brønshøj, som boende paa Biskoppens Gaards Grund. Senere hørte imidlertid Kroens Grund Kongen til, og der svaredes 4 Rdl. Grundskat af

den til ham. Foruden Kroen nævnes i den ældste Kirkebog 1684 Gæstegaarden i Brønshøj. Den laa paa en Plads, som, 4. Juli 1672, Præsten i Brønshøj, Hr. Claus Pedersen, fik kgl. Brev paa uden Afgift som fri Ejendom. Den var 32 Favne lang og 20 Favne bred. Pladsen er den Del af Matr. Nr. 21 (Kroen), der ligger imellem Gadekæret og Frederikssundsvej, og som nu er Kommunens Ejendom. Paa denne Plads fik Rasmus Pedersen, der forhen havde været Tjener, det vil sige Skriver hos Amtsforvalteren, og havde erhvervet Pladsen med paastaaende Gæstegaard ved Giftemaal med Christian Friderich Kanters Enke, 23. Marts 1697 nyt Skøde af Kongen. Han var Ejer baade af Kroen og Gaarden, men synes ikke at have kunnet klare sig, maaske var der ikke Brug for begge disse Ting her. Han kom i Gæld til Vinhandler Gert Ackerman i København, og denne lod 1714 Ejendommen sætte til Auktion. Den bestod da af en Ejendoms-Gæstgivergaard, bestaaende af 4 Længer, og »en liden norden over for beliggende Bygning, hvori holdes Kro for Rejsende«. Denne laa paa Kongens Grund og maa have ligget, hvor Kroen endnu ligger. Gæstgivergaarden maa have ligget tværs over for, syd for Vejen. Ejendommen blev købt ved Auktionen 1714 af Birkefoged Hans Jensen Reigelsen for 601 Rdl. Han døde dog snart efter, og Skødet blev derefter 1719 udstedt til hans Enke. Hun giftede sig siden med Raadmand Andreas Becher i Helsingør, der derved blev Ejer af den. Han skødede den dog allerede 11. Dec. 1719 til Christen Frandsen Fischer af Helsingør. Men denne kunde heller ikke klare sig og gik Fallit, hvorefter Raadmand Becher lod Ejendommen stille til Auktion. Den blev købt for 350 Rdl. af Regimentskriver Thomas Hansen, som fik Skøde 18. Dec. 1724 paa den. Omtrent samtidig havde han købt Præsteholmen, som blev lagt under Ejendommen. Thomas Hansen solgte atter ved Skøde af 16. Dec.

1741 Ejendommen til Orgelbygger Lambert Daniel Carstens. Den bestod da af »Gæstehuset«, den i Byen »inden for Ledet næst ved Degnen beliggende Kro« og Præsteholmen. Prisen var 3910 Rdl., og der medfulgte bl. a. 21 Køer, 1 Sprøjte og 1 Brandstige. I et af de følgende Skøder omtales blandt de medfølgende gamle Dokumenter en Kopikontrakt mellem Daniel Carstens og Jomfru Dorothea Jatho om Brønshøjgaard og Jorden af Dato 29. Juli 1743. Det er muligvis en Købekontrakt, men hun fik ikke Skøde paa Ejendommen, thi denne blev 11. Juni 1746 af Carstens Enke tilskødet Baron Maximilian Vilhelm von Haxthausen, der 30. Dec. 1744 havde ægtet hende. Han bortlejede Kroen til Aage Svendsen Kolding og Jorden til 3 Bønder. Men snart efter maatte det hele overtages af Herman Gamst. Haxthausen, der var indvandret Tysker og tidligere havde været Fændrik, blev nu igen Militær og døde 1789 som Generalmajor. Han blev 1776 naturaliseret som dansk Adelsmand og er Stamfader til den ældre danske adelige Linie af Slægten. Ejendommen blev stillet til Auktion og solgt til Jens Olsen Førsløv, der fik Skøde paa den 23. Juli 1747. Prisen var 2870 Rdl. Til Ejendommen hørte nu ogsaa en Hestemølle. Den ny Ejer skødede den atter 11. Juni 1751 til Friherre Friderich von Brochtorf til Scheelenborg for 4000 Rdl. og 50 Rdl. i Diskretion til Sælgerens Hustru. I selve Skødet bruges her Navnet Brønshøj Gæstgivergaard, men i Fortegnelsen over medfølgende Adkomstbreve benyttes Betegnelsen *Brønshøjgaard*, og dette Navn anvendes ogsaa i senere Skøder. Den næste Ejer var Jens Michelsen, Bager i København, der 7. Jan. 1754 fik Skøde paa Ejendommen for 4400 Rdl., men han skødede den atter 31. Dec. samme Aar til Hans Mathiasen Bielfeldt for 4800 Rdl. Bygningerne var da ifølge Police af 22. Nov. 1754 assureret for 2800 Rdl. Den næste Ejer var Assessor Enevold Berregaard Lugge, der fik Skøde paa

Ejendommen 1. Okt. 1757 for en Købesum af 4500 Rdl. Til den hørte da en Stol i Kirken, som Regimentskriver Thomas Hansen havde ladet opbygge. Derefter ejedes den af Morten Christensen Bundgaard (Skøde 18. Juni 1766 for 4700 Rdl.), som 12. Okt. 1768 bortskødede Gæstgivergaarden, Kroen og Hestemøllen, men ikke Præsteholmen til Kancellisekretær Christian Tidemand for 1700 Rdl. Denne bortlejede 1775 Kroen og Hestemøllen til Hans Hansen Østergaard mod 58 Rdl. aarlig Afgift. Kroen havde vist ogsaa tidligere været bortlejet, thi 1757 nævnes Kromand Hans Pedersen. Tidemand lod 1783 Ejendommen stille til Auktion og opraae for 8200 Rdl., men ingen bød denne temmelig store Sum. Derefter blev Gæstgivergaarden eller Brønshøjgaard alene opaaet og tilstaaet Degnen Jens Jensen Lund i Brønshøj for 400 Rdl. Han fik Skøde paa den 22. Dec. 1783. Han havde Gaarden, indtil han 4. Marts 1799 skødede den til Bager-svendene Johan Friderich Platfuss og Jørgen Wich for 550 Rdl., af hvilke den sidste dog samme Aar blev Ene-ejer af Gaarden, som han 1801 solgte til Kromand Schou for 261 Rdl. Snart efter maa Gaarden være blevet ned-revet.

Kroen og Hestemøllen solgte Tidemand til Morten Pedersen Wilmann, der forhen havde været Møller i Roskilde for 760 Rdl. Skødet er dateret 19. Dec. 1786; han skødedes den igen 9. Sept. 1795 til Hans Jørgensen Schou for 1500 Rdl. Denne, der senere ligeledes købte Brønshøjgaard, døde 14. Okt. 1802, 55 Aar gl. Hans Enke Karen Christensdatter skødede derefter Ejendommen 21. April 1804 til Sønnen Christen Hansen Schou for 3750 Rdl., som dog ikke skulde udbetales, derimod skulde hun have Aftægt eller i Stedet for 150 Rdl., hvis hun ønskede det. Schou købte endvidere ved Auktion Brønshøj Degnebolig, som laa lige øst for Kroen. Prisen var 372 Rdl., og Skødet er udstedt 14. Jan. 1806. Han døde allerede

8. Dec. 1813, kun 32 Aar gl. Hans Enke Ane Marie Lund ægtede derefter 29. Sept. 1814 Iver Bie Rasmussen, der saaledes blev Ejer af Kroen. Hun overlevede ogsaa denne Mand, der døde 25. Sept. 1835, 52 Aar gl., skønt hun var 14 Aar ældre end han, og solgte derefter Kroen med Rejsestald og Hestemølle til Skræddermester Lars Heldt. Han fik Skøde paa den 16. Juni 1838, og Købesummen var 10,000 Rbd. Sedler. Han skødede den snart efter, 17. Dec. 1842, til Jens Larsen for 15,000 Rdl. Sølv. Han havde den til sin Død, 27. Juni 1866, 58 Aar gl. Vænget, hvorpaa Gæstgivergaarden havde staaet, er senere fra-solgt og overgaaet til Kommunen. Kroen ligger endnu paa sin gamle Plads.

EJENDOMMEN SOPHIEGADE NR. 40.
FRA JOHAN HENRIK BREMERS FORLYSTELSES-
HAVE TIL THOMAS POTTERS JERNSTØBERI.

Af CARL C. CHRISTENSEN.

Blandt de Huse, der brændte i 1728, var ogsaa det daværende Nr. 219 i Nørre Kvarter, Hj. af Teglgaaardsstræde og Nørrevoldgade. I Ejendommen, der da ejedes af »afgangne Jonas Jonassøns Sterbbo«, boede en Øltapper ved Navn Johan Henrik Bremer¹⁾, der allerede i 1724—25 havde drevet sit Øltapperi her²⁾. To Aar efter Bybranden træffer vi ham som Ejendomsbesidder af Skt. Annæ Vester Kvarter Nr. 352 i Klerkegade mellem Adelgade og Rigensgade, hvilken Ejendom han den 7. Juli 1730 havde købt af Prokurator Christian Davidsen³⁾. Ejendommen bestod af et lille Hus mod Klerkegade med en bagved liggende Have, som vendte ud til Sølvgade tæt ved det Sted, hvor senere den borgerlige Skydebanes store Haveplads var beliggende⁴⁾.

Kun et Par Aar bliver Bremer boende i Klerkegade,

¹⁾ »Københavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«, Pag. 22.

²⁾ Skattemandtal for 1725 (Raadstueark.).

³⁾ Obligationsprotokollen 1731—32, Folio 124 (Landsark.).

⁴⁾ Den borgerlige Skydebane laa, hvor nu Sølvgades Skole og Nabohuset Nr. 18 samt »Trøstens Bolig« i Klerkegade er — Jfr. Jonge »Den anden Tome af Kiøbenhavns Beskrivelse« (Kgl. Bibl. Manuskriptsaml.). — Geddes Karréplaner: Skt. Annæ Vester Kvarter (Raadstueark.).

thi da sælger han Ejendommen og køber den 28. Maj 1732¹⁾ af Fuldmægtig ved Ruslæderfabriken Poul Møller »et udi Sophiegaden paa Christianshavn beliggende Hus og Hauge Plads«, hvilket Hus i Skødet angives at være nybygget. Ejendommen, der var det nuværende Nr. 40, havde mod Sophiegade en Façade paa 44 Al. 18 T., mod »Niels Merling Artillerists Huus«²⁾, som laa paa Hjørnet af Sophiegade og Prinsensgade (nuv. Prinsessegade), 50 Al. 12 T., og paa de to andre Sider henholdsvis 34 Al. 8 T. og 52 Al. 12 T. Ved sidstnævnte Side laa et Areal, der betegnes som »Øde Plads«, og som i Trekant dannede Hjørnet af Sophiegade og Voldgaden »Mod Volden«³⁾.

Poul Møller lod 400 Rdlr. blive staaende paa 2. Prioritet, medens Skoutbynacht Vilhelm Lemvig havde 600 Rdlr. paa 1. Prioritet⁴⁾. Mod Sophiegade laa med en Bredde af ca. 22 Alen selve Huset, der var paa »7 Fag, 2 Loft højt [d. v. s. Etager] med Quist, og overalt af Muur og Bindingsværk«; endvidere fandtes 6 Kakkellovne⁵⁾. Bag Huset laa Gaardspladsen med et lille Hus, og det øvrige Areal indtoges af den store Have med den aabne Plads, som kom til at spille en vis Rolle i Christianshavns sparsomme Forlystelsesliv.

Hyggeligt maa der have været i Bremers Ølhavn i Sophiegade, naar Gæsterne sad bænket under de skyggefulde Træer, mens de i lange Drag skyllede Øllet ned og bakkede paa deres lange Kridtpiber.

Slige Ølhaver var ikke ukendt i Datidens København.

¹⁾ Skødeprotokollen 1732, Pag. 798 (Landsarkiv.).

²⁾ Obligationsprotokollen 1731—32, Folio 811 (Landsark.).

³⁾ Balles Opmaalingsbøger, Christianshavns Kvarter (Raadstueark.).

⁴⁾ Obligationsprotokollen 1731—32, Folio 811 (Landsark.).

⁵⁾ Skødeprotokollen 1732, Pag. 798 (Landsark.).

Saaledes laa i St. Kongensgade Nr. 77¹⁾ den fra Holbergs Komedier kendte »Mester Daniels Have«, der havde en meget betydelig Udstrækning, idet den gik bag Nabogrundene helt ud til Borgergade Matr. Nr. 104—118 inkl.²⁾. Ikke langt fra »Mester Daniels Have« havde »Urtegaardsmand« (d. v. s. Gartner) Christian Ditlev Hector sin store Gartner- og Ølhave »Sorte Christians Krog« i Dronningens Tværgade Nr. 55, hvor nu Dansesalonen »Kæden«, de tilstødende Huse og en Del af Kronprinsessegade er³⁾. Denne Have var senere kendt under Navnet Hieronymus Hammers Ølhave og forsvandt først ved Anlæggelsen af Kronprinsessegade i 1797.

En anden kendt Ølhave laa i Gothersgade Nr. 8, den nuværende »Baron Boltens Gaard«, tidligere kendt under Navnet »Weltkuglen«. I denne Ejendoms bageste Del laa en stor Have, der stødte op til Nikolaj Kirkes Assistens Kirkegaard (»Landgreven«)⁴⁾, og i denne Have residerede i Aaret 1717 en Øltapper ved Navn Henrik Christian Møller⁵⁾. Til Underholdning for sine Gæster fandt Møller paa i sin Ølhave at foranstalte en Art »Tyrefægtning« og indsendte til Kongen, Frederik den 4de, Ansøgning om Tilladelse til at maatte afholde saadanne. Den 12. November 1717 forelaa Kongens Svar⁶⁾, der var stilet til Københavns Magistrat og gik ud paa, at Møller fik Tilladelse til »udi den ved hans til leye havende huus værende haugé en hitzebane maa holde og derpaa en oxe med nogle hunde hidtze. Dog skal han formedelst

1) Jfr.: O. Nielsen »København paa Holbergs Tid«, Pag. 209—10. — Bering Liisberg »København«, Pag. 400—01.

2) Geddes Karréplaner (Raadstueark.).

3) Carl C. Christensen: »Sorte Christians Krog« og »Fredensborg Hauge« (Hist. Medd. om Kbhvn. 2. R. I, S. 332).

4) Geddes Karréplaner (Raadstueark.).

5) Indkvarterings Mandtal 1717 over Skt. Annæ Vester Kvarter Nr. 65 (Raadstueark.).

6) Kollegiebreve 1717 Nr. 107 (Raadstueark.).

denne vores allernaadigste bevilling ei til saadan alleene være privilegeret«. Tilladelsen har af Magistraten faaet Paategning om, at Møller »maa hitze en oxen med nogle Hunde imod at give noget af hans profit til de Fattige«, medens der i Magistratens Resolutionsprotokol¹⁾ Nr. 2 for 1717—19 anføres Pag. 44 under 15. November 1717 »Henrich Møllers Bevilling at maa lade hidse med biørne [!] og hunde«. Som man ser, er Oksen pludselig blevet til den vilde Bjørn, og en »Hidsning« af sidstnævnte havde unægtelig været mere nervepirrende, men sandsynligvis er det den brave Magistratsskriver, der har været lidt tankeløs ved Kopieringen og begaaet en Fejlskrift.

Muligvis har denne københavnske »Tyrefægtning« fra 1717 været i Øltapper Bremers Erindring, thi han faar den gode Idé, at noget lignende maatte kunne lade sig udføre i hans store Ølhavn i Sophiegade. Som tænkt, saa gjort, og den 9. Februar 1733 læste de undrende Københavnere i »Kjøbenhavns Post-Rytter, som medfører Post-Tidenderne«, følgende²⁾

Avertissements.

Kundgiøres hermed Liebhaberne, at hver Mandag Eftermiddag Klokken 2 paa Christianshavn, hos en Borger, Navnlig: Johann Henrick Bræmer, udi Sophie-Gaden, i hans ved Volden beliggende Hauge, for billig Priis er et Hitzeri at see, af en Tyer, Biørne og Hunde; Saa og en udklæd, med Schwermere besatt Biørn, som fremføres paa Bagbeenene; Iligemaade Hunde, som ved et Toug hidses efter Schwermere; Hvilket Liebhaberne paa a parte Dage og Timer, efter Forlangende ogsaa kand faae at see; Og foruden alt dette een Plaisier med nogle Vand-Schwermere: Skulle nogen behage selv at medtage en Hund, staar det dennem frit for.

¹⁾ Raadstueark.

²⁾ Jfr.: P. M. Stolpe »Dagspressen i Danmark« IV, Pag. 97. — B. Tengnagel Jørgensen »Gøglere og Forevisere i København i det 18. Aarh. sidste Halvdel« (Hist. Medd. om Kbhvn. 1. R. V, S. 527).

Det var noget ganske andet end Øltapper Møllers Okse og Hunde, thi Bremer bød jo baade paa en »Hidsning« af en Tyr og en Bjørn samt paa en udklædt Bjørn, der kunde gaa paa Bagbenene, og som ovenikøbet var »med Schwermere besatt«¹⁾. Bremer fortsatte med disse Forevisninger det meste af Aaret 1733, saa de har uidentvivelst slaaet godt an blandt Byens Borgere. Endnu i Oktober Maaned averterer han i »Postrytteren«²⁾ om Opvisningerne og meddeler, at de finder Sted hver Mandag og Onsdag Kl. 2. Han har endda paa sit Program noget saa nervepirrende og spændende som, at »førstkommende Mandag hidses en Tyr til døde«. Mindre kunde ikke gøre det: Sydens Tyrefægtninger omplantet paa dansk Grund i en christianshavnsk Ølhavn i den lille Sophiegade!

Hvorvidt denne Opvisning har vundet Bifald hos Byens Borgere, vides ikke, thi der er ikke bevaret nogen som helst Efterretninger, hverken om Bjørne- eller Tyrehidsningerne. Der er dog vel snarere Grund til at antage, at Bremer ikke har spundet Silke ved sin Ølhavn eller sine Dyreopvisninger, thi han gaar i Stykker i 1734, og det bliver overdraget en vis Rasmus Holm »at bringe Johan Hendrich Bræhmers Bo udi Rigtighed«.

Ejendommen i Sophiegade bliver stillet til Auktion, men inden denne finder Sted, bliver der foretaget en Vurderingsforretning den 10. Juli 1734 af Murermester Ole Larsen og Tømremester Johan Engelsen, og i Vurderingen³⁾ beskrives Ejendommen som bestaaende af et »Gadehus paa 7 Fag, 2 Loft højt med Kvist over 3 Fag,

¹⁾ Ved »Schwermere« forstaas sandsynligvis mindre Fyrværkerisager som kinesiske Pistoler, Skrubtudser el. l. »Vand-Schwermere« (d. v. s. Wandschwermer) er rimeligvis Fyrværkerisole.

²⁾ Nr. 81 den 9. Oktober 1733.

³⁾ Vurderingsforretninger over Christianshavns Kvt. Matr. Nr. 351 (Raadstueark.).

Indgang fra Gaden til en afdelt Forstue, en Stue, et Kammer, et Køkken med aaben Skorsten, Hylder og Reoler«. Ovenpaa fandtes 2 Sale, 2 Kammere og 2 Køkkener, medens der i Kvisten var en Sal m. m. samt Loft. Foruden Gaardsrummet var der en »Haugeplads afdelt i 3 Parter med en Del Bænke udi«; den ene Havepart bestod af en Lysthave, indhegnet med Stakit, og omkring Haven var der 29 Fag Plankeværk. Hele Herligheden blev af Vurderingsmændene takseret til 700 Rdlr. Courant.

Ved Auktionen den 7. August 1734 blev Ejendommen udlagt og tilskødet den tidligere Ejer, Fuldmægtig Poul Møller. I de paafølgende 50 Aar skiftede den hyppigt Ejere, og disse var:

Ifl. Skøde af $\frac{24}{2}$ 1738 Brændevinsbrænder Emanuel Wiese (Weyse).

Ifl. Skøde af $\frac{24}{10}$ 1740 Generalmajor Grev Philip Ditlev Trampe.

Ifl. Skøde af $\frac{11}{12}$ 1743 Brændevinsbrænder Henrik Svendsen Bjørnsgaard.

Ifl. Skøde af $\frac{11}{12}$ 1749 Fabrikør Lucas Neumann.

Efter Neumanns Død ægtede hans Enke, Anna Maria, Fabrikør Johan Daniel Helmer, som ved dette Ægteskab blev Ejer af Ejendommen. Lucas Neumann¹⁾ var foruden af Nr. 309 (Bremers Ejendom) tillige Ejer af Nr. 310 (den øde Plads paa Hjørnet af Sophiegade og Voldgade) samt af Nr. 307 (den øde og uindhegnede Plads mellem Prinsessegade og Volden). Saavel Neumann som hans Eftermand, J. D. Helmer, boede i Ejendommen, men en Del af dennes Stueetage var udlejet til en Øltapper, saa Traditionen fra Bremers Dage blev holdt vedlige.

Ved det i Anledning af Ekstraskatten 1762 optagne

¹⁾ Lucas Neumann, der var født i Polen, fik 11. August 1749 Borgerskab som Overskærer (Borgerskabsprotokollen, Raadstueark.).

Mandtal¹⁾ anfører Ejeren, J. D. Helmer, paa Skemaet over Ejendommen, at der foruden hans Familie tillige boede:

Christen Madsen	} alte Bürger Leute skienke Øl og Brv.
Paule Gunners Daatter	

Medens Helmer er Ejer, bliver Ejendommen vurderet 22. Oktober 1761²⁾, og i Vurderingsforretningen anføres, at der findes »en anseelig stor Haugeplads, hvorudi plantet Gevexter til Fabriqvens Brug, udi Haugen et aabent Lysthus og en ny Klæderamme 60 Al. lang«. Hele Ejendommen vurderedes da til 2500 Rdlr. Courant.

Efter Helmer blev Ejendommen den ²²/₁ 1781 udlagt og tilskødet De Fattiges Væsen her i Staden og samme Dag tilskødet Skibstømmermand Abraham Hermansen Lyngge, der den ²³/₁₂ 1783 solgte den til Spækhøker Søren Andersen, som 3 Aar efter, den 16. Januar 1786, solgte den til Grosserer *Thomas Potter*.

Nu indtraadte der en ny Æra for Bremers gamle Ølhave. Der, hvor 55 Aar tidligere Bjørnene og Tyrene var blevet hidset med Hunde, og hvor Tilskuernes gjaldende Tilraab lød til de brølende Bjørne og Tyre og til de halsende Hunde, kom nu fremtidig til at lyde Hammerslag og Klang af det støbte Jern, medens det glødende Metal gnistrede under Bearbejdningen.

Thomas Potter, der var født den 24. Maj 1746 i Edinburgh³⁾, var Grundlægger af det 2det Jernstøberi i Danmark, og hans Støberi kom til at bestaa i samfulde 158 Aar. Det 1ste Jernstøberi var det, der omtales i det kgl. aabne Brev af 15. Februar 1684⁴⁾, i hvilket meddeles, at

¹⁾ Rigsarkivet.

²⁾ Raadstueark.

³⁾ »Iris og Hebe« for Januar, Februar, Marts 1808, Pag. 180.

⁴⁾ O. I. Rawert »Danmarks industrielle Forhold«, Kbhvn. 1850, Pag. 159.

der »til den gemene Mands Nytte og Tieneste er anlagt en Smelte- og Hammermølle ved Helsingør«¹⁾).

Hvornaar Thomas Potter er kommet til Danmark, kan ikke siges med Bestemthed, og naar det i »Danmarks ældste Forretninger« meddeles²⁾, at han var indvandret i 1778, er dette, som efterfølgende udviser, ikke korrekt. Den 7. Februar 1769 fik han nemlig af Kongen, Christian den 7de, Bevilling paa at anlægge et Smelteværk i København³⁾; denne kgl. Bevilling er, saavidt vides, ikke tidligere blevet offentliggjort, hvorfor den her meddeles in extenso:

C. 7mus

Giøre alle Vitterligt: At som Englænderen Thomas Potter for os allerunderdanigst haver andraget, hvorleedes hand forstaaer at omsmelte gammelt Jern samt deraf at støbe Gryder af alle Slags Façons og til den Ende søgt om vores Bevilling og Tilladelse paa at anlægge et saadant Smelte-Værk her udi Vores Kongl. Residence Stad Kiøbenhavn, Saa have Vi paa denne hands allerunderdanigste Ansøgning og Vores General Commerce Collegii derom giorte Forestilling allernaadigst for godt befunden herved at bevilge og tillade benævnte Potter paa Christianshavn ved den saa kaldede Applebyes Rebslager-Plads, som til saadant Anlæg uden Fare for Naboerne er anset beqvemt, at maa oprette og fortsætte et Smelte-Værk for alle Façons af Jern-Gryder at støbe og forfærdige.

Hvorefter enhver Vedkommende sig allerunderdanigst haver at rette og giørende herudi icke nogen Hinder eller Forfang under vor Hyldest og Naade.

Givet paa Vort Slot Christiansborg udi Vores Kongl. Residence-Stad Kiøbenhavn den 7de Februarij 1769.

Under Vor Kongelige Haand og Seigl:

Christianus

Bernstorff, Wasserschlebe, Cederfeld.

¹⁾ Det er denne Smelte- og Hammermølle, som Hammermølle-skoven skylder sit Navn.

²⁾ »Danmarks ældste Forretninger«, Kbhvn. 1915, Pag. 191.

³⁾ Kommercekollegiet: Danske og Norske Privilegier 1764—69, Protokol Nr. 326, Pag. 510 (Rigsark.).

Det Sted, hvor Thomas Potter anlagde sit Jernstøberi, var paa den endnu eksisterende Applebys Plads i Langebrogade, og den tidligere Reberbane er de nuværende saakaldte »Holms Huse«.

Til at begynde med var det kun smaat med Støberiet, men det tog stort Opsving, da Thomas Potter den 3. April 1771 fik kongeligt Privilegium paa »at gjøre Alle Slags Messing, Smedde og Støbt Jern Arbejde«¹⁾. Ikke uden svære Kampe var det lykkedes Thomas Potter at erhverve dette Privilegium, thi saavel Isenkræmmerlauget som Gørtlerne, Ankersmedene og Nagelsmedene havde meget energisk protesteret derimod, dog uden Resultat²⁾.

Thomas Potter stod nu ved sine Ønskers Maal. Ikke blot kunde han støbe Jerngryder, som hidtil havde været Støberiets Hovedbeskæftigelse, men det kgl. Privilegium gav ham tillige Ret til at forfærdige alt Slags Messing- og støbt Jernarbejde. Saaledes kom han til fremtidig at have meget store Leverancer af Kanonkugler og Jernankre til de forskellige Handelskompagnier.

Forretningen havde lidt efter lidt taget saa stort Opsving, at Thomas Potter den 5. August 1778 kunde tage Borgerskab som Grosserer i København³⁾; han blev dog ikke Medlem af Grosserersocietetet, og i Vejviseren anføres han derfor blandt de Grosserere, der ikke var indskrevne i Societetet.

Pladsen ved Applebys Reberbane blev ham efterhaanden for trang, og han saa sig nødsaget til at udvide Støberiet, men det var ikke nemt at finde noget passende Sted, der dels skulde ligge i Nærheden af det gamle Støberi, dels ikke for langt fra den af ham i 1785 opførte smukke og statelige Gaard i Overgaden oven Vandet

¹⁾ Kommercekollegiet: Danske og Norske Privilegier 1769—71, Protokol Nr. 327, Pag. 53 (Rigsark.).

²⁾ Jfr.: Carl Bruun »København« III, Pag. 532.

³⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstueark.).

(nuv. Nr. 10), hvor han havde sin Privatbolig¹⁾. Tidligere havde han boet paa den Grund, der ligger mellem Volden og Lille Søndervoldstræde, og i Vejviseren for 1773 anføres han saaledes som »Potter, Chrvn. i Møllergade 199«. En Del af denne Grund er det nuværende Søndervoldstræde Nr. 2, og det synes, som om Navnet Møllergade eller Møllegade, som den ogsaa kaldtes indtil Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, har været det folkelige Navn baade for Lille Søndervoldstræde og for en Del af Sophiegade. I Vejviseren for 1805 anføres saaledes Bødker Ole Jensen som boende »Chrvn. Sophie- eller Møllergade 296 og 97«, men efter den Tid er Navnet Møllergade paa Christianshavn forsvundet.

Ikke langt fra sin Privatbolig fandt Thomas Potter et Sted, der syntes ham som skabt til et Jernstøberi, thi der var Façade til 3 Gader, stor, rummelig Plads samt Udviklingsmuligheder.

Det var Øltapper Bremers gamle Forlystelseshave med den store ubebyggede Plads, han havde faaet Kig paa. Den 16. Januar 1786 blev han Ejer af hele Herligheden, hvor han straks tog fat paa Opførelsen af et efter Datidens Forhold moderne og stort Jernstøberi. Der opførtes saaledes mod Sophiegade²⁾ et grundmuret Forhus, 23 Al. langt, 7 Fag, 16 Al. dybt og 3 Etager højt med Heltag. 1ste Etage (Stueetagen) indeholdt kun en mindre Lejlighed med Køkken samt Forstue og Trappeopgang, medens 2den Etage (Førstesal) var en 5-Værel-sers Lejlighed med Køkken. For Enden af Bygningen

¹⁾ Vilh. Lorenzen: »Christianshavns borgerlige Bygningskunst«, Kbhvn. 1914, Pag. 50—51. I samme Bogs Pag. 48 findes et Billede af Thomas Potters endnu eksisterende Ejendom i Overgade.

²⁾ Jfr.: Vurderingsforretninger af ²⁹/₁₁ 1785 og Oktober 1793 (Raadstueark.); sidstnævnte Forretning udviser en nyopført Bygning. Ejendommen vurderedes da til 15,680 Rdlr. — Brandassur-rancevurdering af ¹¹/₅ 1804 (Landsark.).

var ud mod Gaden opført en Mur, $7\frac{3}{4}$ Al. lang og 6 Al. høj, i hvilken var en stor Dobbeltport. Op til denne Mur stødte et andet Hus, 19 Al. langt, 5 Fag, $16\frac{1}{2}$ Al. dybt og 1 Etage højt. Endvidere var der den store Gaardsplads med Støberiet, og bagved dette laa den store Have, indhegnet med $112\frac{1}{2}$ Al. Plankeværk.

Som omtalt boede Thomas Potter selv i Overgade oven Vandet, hvorimod en Del af hans Folk havde Bopæl paa Jernstøberiet, hvor der i 1787 boede følgende¹⁾: Eskild Andersen, Frb. Karl med Hustru og Søn, Ninive [!] Veys, Grydestøbermester med Hustru og 3 Sønner, Georg Mitchell, Fuldmægtig hos Potter, med Hustru og 3 Børn.

Jeg skal ikke her komme nærmere ind paa selve Jernstøberiet under Potters Ledelse, da dette ligger udenfor nærværende Artikels Ramme og ogsaa vilde kræve for megen Plads.

Ved Thomas Potters Død den 12. Oktober 1811²⁾ blev hans efterladte Enke og 2den Hustru³⁾, Inger Dorothea Hertz, ifølge kgl. Bevilling af 16. Oktober 1811 siddende i uskiftet Bo og overtog baade Jernstøberiet og Ejendommen i Sophiegade⁴⁾. Det var imidlertid ikke hendes Agt vedblivende at drive Jernstøberiet, vel nærmest paa Grund af Landets daværende fortvivlede finansielle Forhold, og den 5. Januar 1813, altsaa paa den samme Dag, som Loven om Oprettelsen af en Rigsbank udstedtes, udbød hun i Tillæget til »Adresseavisen« Jernstøberiet til Salg:

¹⁾ Folketælling af $\frac{1}{7}$ 1787: Christianshavns Kvarter Nr. 307—9 & 10 (Rigsark.).

²⁾ Richters 100 Aars Dødsfald. — Sv. Dahl & P. Engelstoft »Dansk biogr. Haandleksikon«.

³⁾ Hans første Hustru, Gertrud Maria, var Datter af Kunstammerforvalter Lorenz Spengler.

⁴⁾ Panteregisteret over Christianshavns Kvt. Matr. Nr. 351 (Byrettens Brevskriverkontor).

Det ældste og mest bekiendte Jernstøberie, beliggende i Sophiegade Nr. 351 paa Christianshavn, som i mange Aar har været drevet under Firma Thomas Potter & Comp., er underhaanden at faae tilkiøbs. Foreløbigen meldes: at Værket bestaaer af grundmurede rummelige Bygninger, hvoraf et grundmuret Vaaningshuus paa 2 Etager med gode gibside og betrukne Værelser. Liebhaveere ville henvende sig til Ejeren, som boer paa Stedet, for at erfare det videre fornødne, og hvis dette Sted, som desuden formedelst dets store og rummelige Plads er skikket til ethvert Slags Fabrik anlæg, ei skulle blive solgt underhaanden, vil samme i næste Maaned blive stillet til offentlig Auktion.

Der meldte sig ingen Liebhaveere til Ejendommen, og da det viste sig, at samme ifølge Pantebøgerne var pantsat ved en den 10. Juni 1799 tinglæst Obligation paa 18,000 Rdlr. til den kongelige Manufaktur, traadte Kongen, Frederik den 6te, hjælpende til, og til ham blev hele Ejendommen tilskødet den 3. Maj 1813 for 20,140 Rdlr.¹⁾

Kongen kunde selvfølgelig ikke give sig af med at agere Jernstøber; det gjaldt derfor om at faa fat paa en saadan, der kunde drive Støberiet for egen Regning, og om hvem man vidste, at han i ethvert Fald havde nogen Forstand paa Driften af et Jernstøberi. Der meldte sig da ogsaa en saadan Mand, og han var ikke nogen *homo novus* hverken for Kongen eller Regeringen, thi det var den indvandrede Skotte *John Gillespie*.

Han var født i Edinburgh ca. 1783²⁾, og det var ved et Tilfælde, han var kommet til Danmark. I Aaret 1806 var den danske Professor O. Warberg blevet udsendt til England for at indkøbe 3 Dampmaskiner, 2 til Orlogsværftet og 1 til Mønten, og havde i England truffet 2 Mekanikere, John Gillespie og James Adamson,

¹⁾ Panteregisteret (Byrettens Brevskriverkontor).

²⁾ Jfr. Folketællingsliste $\frac{1}{2}$ 1850 over Vester Kvarter Nr. 158 i Løngangsstræde (Rigsark.).

som han tog med sig ved sin Tilbagerejse til Danmark¹). Adamson rejste dog allerede i 1807 tilbage til England, hvorimod John Gillespie forblev i Danmark indtil sin Død den 18. Marts 1864²).

Samme Aar, han kom til København, blev han den 26. Juni viet til Jomfru Elisabeth Grant³).

Det var navnlig til Orlogsværftet, John Gillespie var knyttet, men han havde mere højtflyvende Planer. I 1812 søgte han saaledes Kongens Bistand til Anlæg af en Maskinfabrik, uden dog at kunne opnaa den ansøgte Assistance. Aaret efter er det da, at Thomas Potters Jernstøberi averteres som ledigt, og efter at Kongen er blevet Ejer af Ejendommen med det deri værende Jernstøberi, øjner John Gillespie en Chance for at kunne blive selvstændig, hvorfor han melder sig som Aspirant til Jernstøberiet. Det lykkes ham ogsaa at blive enig med Regeringen, og den 15. December 1813 faar han Borgerskab som »Metalstøber og Maskinbygger efter Cancelliets Skrivelse af 30. Oktober d. A.«⁴).

Den 23. Juli 1814 har Adresseavisen⁵) forøvrigt en lille Notits om, at John Gillespie »ganske« har overtaget Jernstøberiet, »drevet af afg. Potter under Firma Potter & Comp. i Sophiegade Nr. 351«.

Noget frisk Blod synes der ikke at være tilflydt den danske Maskinudvikling og Industri ved Gillespies Overtagelse af Potters gamle Jernstøberi⁶), og helt glimrende maa det vel neppe være gaaet for ham, siden han i 1820 maatte modtage Ansættelse som »Opsynsmand« eller vel

¹) Jfr. C. Nyrop »Et Stykke dansk Haandværks- og Fabriks-historie« (Museum 1892 II, Pag. 184 o. fl.).

²) Adresseavisen 1864 Nr. 68.

³) Garnisons Kirkes Vielsesprotokol 1806, Pag. 166 (Landsark.).

⁴) Borgerskabsprotokollen (Raadstueark.).

⁵) Bladets Nr. 170 Spalte 4.

⁶) Jfr. C. Nyrops førnævnte Skrift.

rettere som en Slags Inspektør ved Dampmaskinen paa Orlogsværftet, efter at Kongen den 31. Juli 1815 havde udnævnt ham til Dannebrogsmænd¹⁾).

I 1816 indgav han Ansøgning til Regeringen om i 10 à 12 Aar at maatte faa Eneret paa at bygge Dampbaade og bruge disse paa alle danske Kyster saavel som til Fart paa Hertugdømmerne, men Forslaget var for vidtstvævende til, at Kommercekollegiet vilde forelægge det for Kongen²⁾). Om Kommercekollegiet ikke har haft fuldt ud Tillid til Gillespie og betragtet ham som noget af en Projektmager, er ikke godt at vide, men hvis Sagen var blevet forelagt Kongen, er det muligt, den vilde have faaet et andet Forløb. Frederik den 6te, der i adskillige Retninger kunde udvise en vis Stædighed i Opfattelsen, havde ogsaa den gode Egenskab, at han personlig satte sig meget nøje ind i en Sag og udfra sin egen Opfattelse afgjorde, om den vilde være værd at fremme. Omtrent samtidig med den her nævnte Sag var der fra Blikkenslagermester Johannes Irgens paa Købmagergade blevet indgivet et Andragende om Tilladelse til at maatte lade Hovedstaden oplyse med Gas samt om at maatte anbringe Apparaterne til disse i Nikolaj Taarn³⁾). Irgens søgte og fik da Audiens hos Kongen, der imidlertid fraaadede ham at inklade sig paa et saa stort Foretagende i Betragtning af de daværende daarlige Tider.

Da Auditor Steen Andersen Bille i 1818 indkom med et Andragende om Oprettelse af en Dampskibsforbindelse, fik han, Gillespie og en tredie Ansøger Meddelelse om, at den af dem, der kunde sætte en ordentlig Dampbaad til 30 Personer i Gang med Fart een Gang ugentlig

¹⁾ Hof- og Statskalenderen for 1817.

²⁾ M. Rubin: Frederik den 6tes Tid, Pag. 142.

³⁾ Carl C. Christensen »Da København skulde have Gas i 1825« (Kronik i Nationaltidende 1925).

imellem København og Kiel i Løbet af Aaret 1819, skulde faa Eneret paa denne Fart¹⁾.

Det blev Bille, som blev den heldige, og som fik Eneretten. Den 21. Maj 1819 blev en Begivenhed i Københavns Historie. Den Dag indkom nemlig i Havnen det af Bille indkøbte Dampskib »Caledonia«, og dermed var det første Dampskib erhvervet til regelmæssig Besejling af danske Farvande.

Kun i knapt 4 Aar forblev Ejendommen i Sophiegade i Kongens Besiddelse, thi den 3. Marts 1817 tilskødedes den John Gillespie for 10,000 Rdlr. Sølv-Mønt, saa nu var han Indehaver baade af Jernstøberiet og af Øltapper Bremers gamle Grund.

Et godt Aarstid derefter er »Mekanikus og Jernstøber« (som han kalder sig) Gillespie atter paa Tærne med en Ansøgning, men denne Gang er det ikke Majestæten, det gælder. Det er Fonden ad usus publicos, til hvilken han den 26. August 1818²⁾ retter en Ansøgning om et Laan paa 4000 Rdlr. Sølv eller 6000 Rdlr. Sedler, som han agter at anvende til Fabrikation af Agerdyrkningsredskaber, da Afsætningen af hans Maskiner til Bomulds-spindrierne for en stor Del er standset efter Freden. Samme Aar, den 7. December, indsender han en Ansøgning til Kongen om et Laan paa 4000 Rdlr. Sølv, men opnaaede intet, og Direktionen for Fonden ad usus publicos erklærede rent ud, at den aldeles ikke var i Stand til at udrede en saa stor Sum, men den indrømmede dog, at Gillespie var en flittig og indsigtfuld Kunstner, af hvem der kunde ventes noget. Desværre kom der aldrig noget rigtig reelt ud af hans Projekter, hvor »flittig og indsigtfuld« han end har været.

Den 14. Oktober 1825 døde Gillespies Hustru, Elisa-

¹⁾ M. Rubins førnævnte Skrift, Pag. 142.

²⁾ »Fonden ad usus publicos«, udg. af Rigsarkivet II 1801—26, Kbhvn. 1902, Pag. 446.

beth Grant¹⁾, men allerede 7 Maaneder efter, den 9. Maj 1826²⁾, giftede den da 43aarige Enkemand sig med den 26-aarige Sara (Sally) Cecilie Wright fra Helsingør³⁾, (død $20/3$ 1880).

Jernstøberiet har neppe været nogen lukrativ Forretning for Gillespie, thi omkring 1827 afstaar eller udlejer han det til Smed Niels Mogensen, medens han selv vedbliver med at beholde selve Ejendommen. I Vejviseren for 1828 forekommer da for første Gang: »N Mogensen, Jernstøber, Chrvn. Sophieg. 351«. Gillespie flytter bort fra Ejendommen, og nu er det Niels Mogensen, der kommer til at staa for Styret af Thomas Potters gamle Jernstøberi.

I 1834 er der blevet foretaget en ny Brandkassevurdering⁴⁾ af Ejendommen, og i denne, der er underskrevet paa »Mechanicus Gillespies Vegne, N. Mogensen med ført

¹⁾ I dette Ægteskab fødtes 2 Sønner: a) John Gillespie, f. i København den 22. Januar 1808, død sammesteds den 1. Oktober 1858 som afskediget Sekondløjtnant (»Stambog for det kongelige danske Landcadet Corps 1813« samt »Bekjendtgjørelser om Avancementer etc.«, Hærens Arkiv). Det er denne, der med Urette har faaet Skyld for at være identisk med den af Adolph Recke i Visen om »Pjaltensborgs Brand« besungne »Men fine Folk man ogsaa fandt, Ja, der boede en Lieutenant«. »Pjaltensborg«s Løjtnant var en fhv. Maanedsløjtnant Thomsen, der var fast Beboer i Logishuset. (Carl C. Christensen »Pjaltensborg og Løjtnanten«, Hist. Medd. om Kbhvn. 2. R. I, S. 127). — b) James Colquhoun Gillespie, f. i Kbhvn. den 8. December 1810, død sammesteds den 1. Oktober 1853 som afskediget Kaptajn ved Fodfolket. (V. Richter »Den danske Landmilitæretat 1801—94«).

²⁾ Helliggejstes Kirkes Vielsesprotokol 1826, Pag. 167 (Landsark.).

³⁾ Det eneste Barn i Gillespies 2det Ægteskab var Datteren Mary (f. 4. August 1826, d. 16. Maj 1890), der 14. Maj 1853 paa Frederiksberg blev gift med Fr. Lange (Onkel til Skuespillerinden Fru Emma Thomsen), Efterslægtens Skoles mangeaarige, bekendte Skrivelærer. Naar Knud Bokkenheuser i »Da man var ung« meddeler, at Fr. Lange var Ungkarl, er dette urigtigt.

⁴⁾ Brandkassevurdering af 14. Juni 1834 (Landsark.).

Pen«, ses, at der er blevet opført ud mod Sophiegade den i 1927 nedrevne dekorative Port, der bestod af »2de murede Piller, 6 Al. høje og imellem disse en Jernstang og en dobbelt glat Port«. Bremers gamle Forlystelseshave eksisterede endnu den Gang, om end i en noget mindre Skikkelse, og først ved en Vurdering i 1849¹⁾ ses Haven at være fuldstændig forsvundet.

Samme Aar, den 19. Marts, solgte og tilskødede John Gillespie hele Grunden til Jernstøber Niels Mogensens Søn, Jens Frederik Mogensen, men ved en Fejlskrift blev i Skødet Køberens Navn anført som Niels Frederik Mogensen, og denne Fejl blev først rettet den 28. Januar 1856 ved en Paategning paa Skødet²⁾. Mogensens Jernstøberi havde i flere Aar sit Udsalg i Nr. 14 i en af de mange store og smaa Butikker³⁾, der indtil for henved et halvt Aarhundrede siden var indrettet i Børsbygningens lave Stueetage saavel ud mod Børsgade som mod Slotsholmsgade.

J. F. Mogensen drev Jernstøberiet indtil sin Død i Aaret 1905⁴⁾, hvorefter det fortsattes af hans Enke, Anna Dorthea Mogensen med Bistand af Sønnen, Maskinfabrikant Frederik Vilhelm Mogensen.

Siden Øltapper Johan Bremers Dage havde det lille ca. 400 Kvadratalen store Sted paa Hjørnet af Prinsessegade og Sophiegade Nr. 38 (gammelt Nr. 308, nyt Matr. Nr. 350) ligget hen som et almindeligt Beboelseshus, hvor der snart havde været Høkerforretning, snart Værtshushold. Det var dette Hus, som i Bremers Skøde af 28. Maj 1732⁵⁾ betegnes som værende »Niels Merling Artille-

¹⁾ Brandkassevurdering af 9. August 1849 (Landsark.).

²⁾ Panteregisteret: Christianshavns Kvarter Matr. Nr. 351 (Byrettens Brevskriverkontor).

³⁾ Jfr. Vejviseren for 1843.

⁴⁾ »Danmarks ældste Forretninger«, Kbhvn. 1915, Pag. 191.

⁵⁾ Se nærværende Artikel Pag. 93.

rists Huus«; i henved 200 Aar havde det været noget for sig selv, uden Tilknytning til Jernstøberiets store Grund, som omgav det paa alle Sider. Endelig blev det lille Areal dog opslugt af Støberiet, og den 5. Juli 1909 blev det af Ejeren, Værtshusholderenke Metaline Marie Magdale Christiansen tilskødet Enkefru A. D. Mogensen¹⁾, saa nu var hele Trekanten mellem Sophiegade, Prinsessegade og Voldgaden paa en Ejers Hænder.

Efter Fru Mogensens Død overgik baade Støberiet og de to Ejendomme, Sophiegade Nr. 40 og 38, ved Arveudlægsskøde af 27. Maj 1918²⁾ til F. V. Mogensen, og i 9 Aar forblev det i dennes Besiddelse, indtil Støberiet nedlagdes og hele Komplekset i 1927 bortsolgtes til Nedbrydning.

Det gamle Støberi med alle dets Bygninger er nu forsvundet; hverken af Bremers Ølhavn, hvor Tyrene og Bjørnene hidsedes i 1733, eller af Thomas Potters Jernstøberi er der mindste Spor tilbage. Kun Erindringen om en christianshavnsk Folkeforlystelse for 200 Aar siden og om Danmarks næstældste Jernstøberi er der levnet os, og paa det Sted, hvortil disse Minder er knyttet, har der nu rejst sig en stor, moderne Bygning med Automobilgarager etc.

¹⁾ Panteregisteret: Christianshavns Kvarter Matr. Nr. 350 (Byrettens Brevskriverkontor).

²⁾ Panteregisteret: Christianshavns Kvarter Matr. Nr. 350 og 351 (Byrettens Brevskriverkontor).

OM NOGLE SKUESPILLERINDER FRA 18. OG BEG. AF 19. AARHUNDREDE¹⁾.

Meddelt af C. BEHREND.

VI. Mad. Hallesen.

Der synes at have hvilet en beskyttende Haand over *Maria Elisabeth Hallesen*, f. Martin, paa hendes Teaterbane. Da hun i 1759 debuterede, 20 Aar gammel, var hun, efter Beretningerne, en kvik, ung Pige med et smukt Udseende, hvem Roller som muntre, unge Piger og Perniller overdroges; men naar vi læser Kritikerne over hende, indeholder de næsten stadig nedsættende Domme («Mad. H.s Aktion er under Kritiken», »hun er ikke værd at nævne blandt de andre« eller: »hun spillede bedre end sædvanlig«, »gik endda an«); hun beholdt dog sine Roller, indtil Publikum fordrede dem overlodte til sin Yndling Caroline Halle. Mad. Hallesen, der var bleven gift 1761 med Billetkasserer Nic. Hallesen (eller Hallensen), gik da over i det ældre komiske Rollefag; men ogsaa her kritiseredes hun stærkt; alligevel blev hun ikke afskediget, men forblev ved Teatret til sin Død 1792.

Det Forhold, som i det følgende skal behandles, frembyder ogsaa Mærkeligheder. Det viser sig nemlig, at hun i Løbet af 11 Aar, 1759—70, har modtaget af Skuespiller og Instruktør Iver Als en Sum af 1174 Rdlr. Dette var dengang et meget betydeligt Beløb, hvilket bl. a. ses af

¹⁾ Jfr. Hist. Medd. 2. Rk. III, S. 280 ff.

at hun i Løn først havde 6 Rdlr. om Ugen, senere 440 Rdlr. aarlig; Laanet var altsaa ca. 3 Gange saa stort som hendes Aarsløn; i heldigste Tilfælde vilde der gaa en Aarrække, inden det kunde betales tilbage, og mest Udsigt var der vel til, at hun aldrig fik noget tilovers til Tilbagebetaling — tilmed viser det sig, at hun slet ikke behøvede at betale tilbage, idet hun, som det vil ses, kunde skyde sig ind under, at hun som gift var umyndig og ikke havde Raadighed over sine Indtægter. At hun har opnaaet dette store Laan, synes at maatte skyldes særlige Aarsager: at Als har sat megen Pris paa hende — maaske har der bestaaet et intimt Forhold imellem dem — eller at Als af en eller anden indflydelsesrig Person, der interesserede sig for hende, er blevet formaaet til at yde hende Laanet.

Den 17. Sept. 1773 fik Justitiarius i Hof- og Stads-Retten Fr. Horn et Kongebrev af flg. Indhold: Da vi allernaadigst haver forundt Maria Elisabeth Hallesen af Kiøbenhavn Bevilling paa ustemplet Papir at maa udføre en af os elskelig Prof. Als imod hende anlagt Sag ang. en Sum paa 1174 Rdlr. 7 Sk., som han formener, hun skal være skyldig til hans afgangne Broder Iver Als' Stervbo, saa er hermed Vor Villie, at Du anordner bemældte Maria Elisabeth Hallesen en Procurator, som [kan føre] samme Sag for hende med det hende forundte beneficio paupertatis, som herhos følger.

Sagen appelleredes til Højesteret, og ved Brev af 27. Oktbr. 1775 forordnedes Prokurator Chr. Colbjørnsen til at føre hendes Sag uden nogen Betaling.

Først d. 22. April 1776 kom Sagen til Behandling i Højesteret: Prof. Peder Als indstævner til Underkieldelse, Forandring og bedre Rettes Nydelse en Hof- og Stads-Rets Dom af 18. Aug. 1774 udi en Sag betr. en Capital stor 1174 Rdlr. 7 Sk., som Actricen ved det danske Comodie Huus Maria Elisabeth Hallesen for be-

komne Vahre og Forskud, imedens Citantens Broder Iver Als var Inspecteur ved det danske Comodie-Huus, til bemelte Iver Als er bleven skyldig m. v. [Hof- og Stads-Rets Dommen havde frifundet hende].

Efter at Als' Sagfører Uldall havde paastaet Dommen forandret og Mad. Hallesens Sagfører Colbjørnsen den stadfæstet, voteredes der. Den først voterende var Ole Wessel, Digterens Broder, hvis Votum lød saaledes: Actricen ved det danske theatre Maria Elisabeth Hallesen søges under denne Sag at betale en Sum af 1174 Rdlr. 7 Sk., hvilke hun, imedens hun var i Egteskab med hendes Mand, er bleven den afdøde theatre Inspecteur Als skyldig, og som hun exciperer sig fra at betale paa Grund af, at Gielden er contraheret, medens hun levede in communion med hendes Mand, og altsaa ey uden hans expresse Samtykke kunde gjøre Gield. At en Kone, saalænge hun er i Fællig med sin Mand, ey bliver anderledes at ansee end som umyndig, viiser [Danske Lov] 1.23.9. og 10 og 5.1.13. Den Gield, Maria Hallesen tiltales for, er saa langt fra contraheret med Mandens Vidende og Villie, at han har endog d. 11. Juni 1769 i Aviserne ladet avertere¹⁾, at ingen maatte betro hende noget paa hans Navn, og under Sagen har d. 21. Febr. 1774 declareret, at Als har handlet med hende uden hans Vidende og Samtykke. Til fælles Nytte og uomgiengelig Fornødenhed er Gielden ey heller gotgiordt at være skeed, thi hvor nødvendig det end kunde være for hende at indløse sit Tøy fra Assistance Huuset, samt at have hvide Silkestrømper

¹⁾ Ikke den 11. Juni, men den 23. Juni 1769 findes et Avertissement fra N. Hallensen, Casserer ved det kgl. danske Theatre, hvori dog Hustruen ikke nævnes: »Da jeg maa fornemme, at der imod min Villie og mig uvitterlig bliver gjort endeel Gæld . . . , lader jeg hermed bekiendtgjøre for alle og enhver, at de ikke betroer nogen, hvem det og være matte, noget paa mit Navn eller Regning ey heller paa Pant, uden mit Beviis«.

etc., saa dog, saalenge Manden er nærværende, bliver vel det retteste, at hun i Henseende til slige besoins adresserer sig til Manden og ey til Fremmede, da dette vilde give en Kone Anledning til en dissipation, som ved Mandens Tilsyn kunde hindres, der var ey alleene Boets men ogsaa hendes Værge, og den i Artiklen omtalte uomgiængelige Fornødenhed vel ikke kan finde Sted, naar Manden er tilstede og kunde, om ikke selv assistere hende, dog i det mindste givet sit Samtykke til at give en slig Contract den Gyldighed, som den ellers vilde mangle. At hun som Actrice har disponeret over sin Gage, om dette end tilstrækkelig var gotgiort, kan ey gjøre noget til Sagen; thi saalænge det ey gotgjøres, at hun derved unddrages Mandens Værgemaal, sees ey rettere, end at jo Manden som Boets Værge er berettiget til at holde til raade med hende og endogsaa, naar han finder det fornødent, at disponere over hendes Gage, som, naar de ey ere separerede, nødvendig maae tilhøre det fælles Boe . . . ; og han concluderer da, at Hof- og Stadsrets Dommen bør ved Magt at stande.

Assessor Anchersen¹⁾ derimod udtalte: Dersom Mad. Hallesens Mand i denne Sag blev søgt, var det, at 5.1.13 kunde allegueres, endskiøndt dog ikke gandske til hans Befrielse, da Artiklen exciperer udtrykkelig den Gield, som er giort til fælles Nytte, og uforgiængelig [!] Nødvendighed, hvortil den hende af Als giorte Forstrekning bør henregnes, da hun hermed for det meste har indløst hendes udsadte Klæder og Pynt, som hun nødvendig maatte have for at kunde præsentere sig paa Theatret, men Alses Stevning viiser, at det er hende og ikke ham, som søges. Naar Loven taler om, at gifte Koner ikke kan forbindes ved visse Handlinger, innuerer den ikke til de Koner, som har Embeder og altsaa deres eget pecu-

¹⁾ Joh. Joachim Anchersen, f. 1721, Assessor i Højesteret 1770, død 1785.

lium (Særformue), da Lovens Supposition i Almindelighed er, at Konen intet acquirerer uden under Mandens Tutel. Han hævder, at Loven kun tænker paa de Koner, der ikke har egen Fortjeneste, men at f. Ex. de gifte Kvinder, som selv driver Handel (Auktion, Marchandiseri), maa være forpligtet til at betale den Gæld, de gør. Da nu Raadmand Becks¹⁾ Attest viiser, at Mænd og Koner, som staaer ved Theatrets Tieneste, i Henseende til deres Løn, ingen Communion har med hverandre, men at de, ja endog Forældre og Børn hver for sig quitterer for samme, saa indsees ikke, hvorfor Mad. Hallesen, som har aparte Embede og aparte Løn, skulde kunde echappere at betale den Gæld, hun er skyldig. Et andet er det, om der kan skee Execution i det fælles Bo efter Dommen og om Als kan søge sin Betaling i hendes Gage. Og han concluderer: Mad. Hallesen bør til Prof. Als som Formynder betale de paastevnte 1174 Rdr. 7 Sk. med Renter.

Af Højesteretsassessorerne stemte Holtermann, Bartholin, Juel, Treschow, Koren, Cortsen, Reiche og Hielmstjerne med Wessel; Seidelin og Hoppe med Anchersen, — saa Dommen har sikkert været til Gunst for Mad. Hallesen, og Als' Bo fik ingen Penge, men selv om det havde vundet Sagen, er det tvivlsomt, om Beløbet var blevet betalt, da Mad. Hallesen stadig levede i Fattigdom og overhængte Direktionen med Anmodninger om peku-nær Hjælp.

VII. Et Smædeskrift mod Caroline Halle.

Da denne Episode i Caroline Halles Liv ikke omtales i de almindelige Biografier af hende, gives her en kort Fremstilling af den.

¹⁾ H. C. Beck var Teatrets Kassedirektør 1767—70.

I Aaret 1774 udkom en lille Bog paa 24 Sider: Morpionade, et Helte-Digt. Indholdet er i Korthed følgende: Morpion og Cotytto elsker hinanden; Avind, der er misundelig paa dem, beder Troldkvinden Amusia om Hjælp; denne forvandler en af sine Tjenerinder til Cotyttos Skikkelse og da Morpion ser denne i Stigmosions Arme, tror han, det er den virkelige Cotytto, der er ham utro, hvorfor han hengiver sig til Amusia. Dette erfarer Cotytto og kaster sig i Stigmosions Favn; det ender med, at Guderne ynkes over dem, og at Morpion og Cotytto atter forenes.

Hverken ved Indholdet eller Udførelsen, der var holdt i den almindelige Heltestil med Paakaldelse af Muserne osv., var der noget usædvanligt. Men naar man ved, at Morpion betyder en Fladlus, at Cotytto var en Frugtbarhedsgudinde, der dyrkedes med vilde Orgier, at Amusia betyder Smagløshed eller Mangel paa Dannelse, og at der findes ikke saa faa Tvetydigheder i Digtet, kan man ikke andet end finde det mærkeligt, at Digtet er tilegnet Skuespillerinden Caroline Halle med følgende Ord:

Til Jomfrue Karoline Halle.

Skiønneste!

De har saa meget tilfælles med min Heltinde Cotytto, at det fuldkommen kan give mig Dristighed, til at til egne Dem dette Helte-Digt. De ligner fortreffelig det Skilderie, jeg har givet min Heltinde. — Maaskee min Muse tog Dem, Skiønneste! til Mønster. — De er en Nymphe hos den Danske Thalia. — De er hendes skiønneste Nymphe! — Deres Skiønhed forskaffer Dem sikkert Morpioner — ligesaa tilforladelig som den giver Deres Elskere Urolighed af en Stigmosion — Skiønheds almindelige Skiæbne. — Eene De, Skiønneste! har drevet min Muse til at synge! Deres smilende Biefald vorde min Løn. — Jeg saae en Nymphe — Dem selv saa liig — af de gamle at være mishandlet med en skiændig Dyr-

kelse. — Uskyldigheds Gudinde dyrkede Athenienserne under Cotyttos Navn; jeg burde — det var min Pligt — redde dette Navn fra sin Vanære. — De veed, til hvilket uværdigt Dyr Franzosen laaner Navnet Morpion. — Burde jeg ikke ogsaa her lade Sandheden skinne? Var det min Pligt? — Velan! Den er da efter Evne opfyldt. Er min Sang mine Helte værdig — vel, saa lover min Muse mig et Glimt af Deres henrivende Øjekast, til Løn for min Flid. — Hvor vil De da tilbedes, Skiønneste! Skrevet den 24. Maji 1774. af Forfatteren.

At Caroline Halle til Trods for Forf.s Smigrerier har følt sig fornærmet ved at sammenlignes med en Cotytto og tildeles en Elsker med Navnet Morpion i et Digt, der ikke var frit for flere Tvetydigheder, kan ikke forbavse. Og hun indgav da ogsaa Klage derover. Dommen faldt d. 29. Nov., afsagt af Politimester Fædder, og lød saaledes: »Da Bogtrykker Joh. Rud. Thiele, som ikke alene har trykket men endog ved foregaaende Anmeldelse i Aviserne divulgaret og dernæst udsolgt et Skrift, kaldet Morpionade, hvis Autor bemeldte Bogtrykker ikke har kunnet eller villet bringe tilstæde, og hvilket Skrift saavel i Henseende til Titelen er imod gode Sæder som i Henseende til den til Klagerinden, Caroline Halle, rettede Fortale og den mellem hende og Autors utugtige Heltinde, Cotytto, gjorde Sammenligning er bemeldte Klagerinde fornærmende, saa bliver . . . Bogtrykkeren efter Reskript af 20. Oct. 1773 at ansee; hvorfor og kien-des for Ret: At Bogtrykker Thiele for at have trykt og i Aviserne have ladet bekiendtgjøre samt forhandlet nævnte mod gode Sæder stridende, Caroline Halle fornærmende Skrift Morpionade bør bøde til Politikassen 50 Rdlr. — Oplæst for Thiele og Hr. Soelberg [Teatrets Regisseur] paa Caroline Halles Vegne d. 30. Nov. 1774.«

Thiele søgte at faa denne Bøde eftergivet ved et Bøn-skrift til Kongen af 2. Dec., hvori han bl. a. skriver: Da

jeg har været saa uheldig at trykke et lidet Skrift, Morpionade, som er befundet at være anstødeligt, men som jeg ikke kunde forestille mig eller indsee, saa er jeg bleven citeret for Politieretten, hvor jeg har opgivet Forfatterens Navn og Opholdssted, men formedelst jeg ikke har kundet bringe ham tilstede, er jeg bleven dømt ...; jeg er min Uskyldighed bevidst, at jeg ikke forstod det ommeldte Skrift eller efter Forf.s Ord kunde tro, at det skulde være anstødeligt.

Magistraten erklærede sig herom d. 14. Dec. — Sagen indstilledes til Hans Majestæt og i Statsraadet d. 26. Jan. 1775 bestemtes det: Forbliver ved Politiemesterens Kien-delse.

Hvem Forfatteren er, faar vi saaledes ikke at vide, det maa have staaet i Forhørsakterne, men disse findes, saa vidt jeg har kunnet erfare, nu ikke mere. Man har nævnet Chr. Pram som Forfatter, men noget sikkert Grundlag herfor er der ikke. Caroline Halle har uden Tvivl haft mange forsmaaede Tilbedere, og blandt Skuespillerinderne Misundere (f. Eks. Mad. Hallesen); til disses Kredse hører vel Forfatteren. Forøvrigt havde Thiele allerede ²⁶/₈ 1774 i Adresseavisen anmodet Forf. om at betale Trykningen, da han ellers maa sælge Skriftet for at faa sine Bekostninger betalt; og d. 31. s. M. meddelte han i Avisen, at det nu kan faas for 6 Sk., hvilket bekiendtgjøres forinden det sælges, »at jeg kan være fri for videre Tiltale«.

VIII. Anna Catharina Materna.

Om denne Skuespillerinde findes en længere Artikel i »Morgenbladet«, udgivet af I. Kragh Høst, 1819 Nr. 19 —28, hvor hendes Liv og Virksomhed skildres og Breve fra hende gengives paa en Maade, der tyder paa, at For-

fatteren har haft Adgang til Familiens Papirer. (Denne Artikel anføres her, fordi den hverken nævnes i Dansk biografisk Lexikon eller i Erichsen og Krarups Dansk historisk Bibliografi).

Jfr. Materna blev ligesom den i det foregaaende (under Nr. I) nævnte Jfr. Thorsager gift med en Militær. Hendes Mand Chr. Albrecht *Passow* (f. 17. Marts 1731) har aabenbart været en ret upaalidelig Person. Kort efter Bryllupet (Dec. 1753) rejste han — uden hende — i Sommeren 1754 til Trankebar. Her paadrog han sig snart Guvernørens Misfornøjelse; han opnaede dog at blive Kaptajn, men blev i 1758 (hans Kone var død $\frac{3}{4}$ 1757) anklaget for ulovlig Omgang med en Obligation paa 3000 Pagoder (en indisk Mønt); i den Anledning blev han arresteret og sikkert fundet skyldig, thi den 12. Aug. 1758 blev han kasseret af Tjenesten uden Pas og Afsked. Han søgte siden i Evropa at gøre sin Lykke ved et rigt Giftermaal. Gesandten Grev Bothmer skriver i Maj 1761 fra London, at hans Forsøg paa at ægte en Frk. Lasaller [Lascelles?] var strandet; han havde deretter bortført en Frk. Jenny Childern, Datter af en rig Købmand og Landadelsmand. Forældrene var meget forbitrede over Bortførelsen; men vilde lade sig forsones, dersom Passow vilde ophøre »at være Aventurier« og skaffe sig en fast Ansættelse; i saa Fald vilde de udbetale ham 11,000 £. De blev virkelig gifte i 1761, og Passow opnaede at blive Major og Etatsraad. Han levede endnu 1777.

SOGNEDEGNEN I BRØNSHØJ, LORENTZ PEDERSEN HOLST.

Af V. MØLLER.

For en halv Snes Aar siden blev der nedrevet en lang, straatækket, lav 7 Fags Bindingsværks-Bygning, der laa mellem Brønshøj Kro og Kirkegaarden. Det var den gamle Degnebolig eller rettere dens Stuehus, idet Udbygningerne fjernedes for ca. 100 Aar siden. Her havde Sognedegnene til Brønshøj-Rødovre Menigheder Embeds- bolig gennem flere Hundrede Aar. Da Degnekaldet blev nedlagt 1805 — den sidste Degn døde 1803 — solgtes Huset til Kromanden for 372 Daler. Det blev saa en Tid Skik, at Byens Graver og Ringer boede der; derved bevaredes Traditionen, at Husets Beboer gjorde Tjeneste ved Kirken.

Fra 1660—1803 virkede 6 Degne der, og indtil 1741 var det, økonomisk set, en helt god Stilling. Omkring 1740 anslaaer Bispnen Degnens aarlige Indtægt til omkring 200 Daler — lige saa meget som Præstekaldet; man sammenholde dermed, at Skoleholderne ved de »kongelige« Rytterskoler kun havde 24 Daler aarlig i rede Penge. Det ses da ogsaa, at Skoleholderne ofte søgte Degnekald. »Den rige Degn« (saaledes kalder Præsten ham) Anders Jensen, der virkede fra 1706—41, kunde endog stifte et Legat paa hele 50 Slettedaler, der skulde staa hos Præsten til 5 pCt.; Renterne skulde hver Jul uddeles til de fattige i de to Sogne.

Men Aar 1742 slog Degnekaldets Skæbnetime. Da blev Degnetraven 3: Kornindkomsten, Tienden til Degnen, lagt over til Præstekaldet, hvis Tiende Sjællands Biskop havde Ret til. Formentlig har man ment, at der nu kom den rette Balance i Sagerne, saaledes at forstaa, at Præstens og Degnens Indtægter stod i passende Forhold, hvor der tidligere havde været et Misforhold. Klogeligt benyttede Præsten Aaskov et Mellemrum, da førstnævnte Anders Jensen var død — og den ny Degn skulde kaldes — til at faa Sagen afgjort. Da blev Degnekaldet et magert Levebrød.

1751 blev Nordmanden *Lorenz Pedersen Holst*, Student fra Trondhjem Skole, kaldet til Degn. Han beklædte Embedet i 25 Aar. Aabenbart har han siddet haardt i det og ofte været inderlig led og ked af det hele. Der var Smalhans i Degnehuset; maaske har de ogsaa været lidt forslugne der, eftersom Kirkebogen beretter, at »Peder Murmester døde hos Holst af et Stykke Kød i Halsen«. Boligen blev elendig vedligeholdt, og en Stormnat 1761 væltede Huset! Der blev foretaget en Indsamling blandt Gejstligheden i Sjælland, og under mange Kvaler blev det opført igen. Degnen havde evindeligt Strid med Præsten, med Skoleholderne i Brønshøj og Rødovre. Hertil kom ulykkelige huslige Forhold, saa at det endte med en Katastrophe: Degnens Ægteskab blev opløst, og han selv rejste til København.

Her skal anføres nogle af hans Skrivelser, der kaster Lys over hans Tilværelse.

4. April 1759 skriver han saaledes:

Høyædle,

Høyærværdige og

Høylærde Hr. Biscop.

Naadige Herre.

Da jeg ofte har haft den Naade mundtlig at andrage for Deres Høyærværdighed mine slette Omstændigheder, saa understaar jeg mig endnu skriftlig at anmelde samme. Det er Deres

Høyærværdighed altfor vel bevist, at jeg er den eneste Degn her i Sjælland, som ingen Korntiende nyder, men allene det uvisse, som falder, som i disse besværlige Tider er ganske ringe, hvoraf jeg med min Familie hverken kan subsistere eller mindre istandsætte min forfaldne og før min tiid ruinerte Bolig, thi jeg har ikke isaa meget som et knippe Halm af den hele tiende.

Nu er Tagene dels af Ælde fortærede og dels af Vinden afblæste, Væggene hartad udspringende — Sparrer og Lægter forraadnede, saa vi nu knap har et Sted at sætte vor Seng paa, naar det regner, og maa være bange, naar det blæser, at den paa fald staaende Hytte skal falde ned over os, hvilket er hele Menigheden bekiendt. Ja, jeg har i Aar af Mangel paa Foder været nødsaget til at skille mig med mine Faar, som hidindtil har været mig og mine en stor Hielp til Klæder og føde. Naar altsaa dette andre Degne kan forbædre sig, fordi de i disse Tider haver foder og Kiærnen vel betalt, saa er jeg med min familie færdig at crepere, fordi jeg har ingen af Delene, og naar andre Degne kan holde baade Heste og Wogne, maa jeg, som ingen Hest kan holde, gaa og udstrabadsere mig til 6 Byer, ja, min Kone sidder indemuret som i et Kloster og ingensteds kand komme.

Dersom jeg nu, da Degne-Boligen saa haardelig trænger til reparation, ingen Hjelp nyder, nødes jeg at overlevere den til Præste Enke Cassen, som har den i Pant, at den kand lade den reparere og gjøre sig betalt af min Eftermand; da jeg aldeles ikke forlanger noget for den, men dog vil betale de sædvanlige renter for at bo i den.

Dersom det ikke kand gaae an, nødes jeg til at søge Hans Kongelige Mayestæt om, at hans Rescript om Degneboligerne maa staa ved Magt, navnlig at den af Kornindkomsterne skal holdes i Stand. Men for at befries fra alle fortrædeligheder i denne trælagtige Tienneste er min underdanigste Begiering, at Deres Høyærværdighed vil redde mig af min yderlige Elendighed ved at meddele mig et andet Brød, da Gud saadan retmæssig naade visselig skal belønne, hvornæst jeg i Haab om gunstig Bønhørelse henlever i dybeste underdanighed.

Høyædle og Høyærværdige

Høylærde Hr. Biscop

Naadige Herre.

Deres

underdanigste Tiæner
Lorentz Pedersen Holst.

Ovennævnte Bønskrift havde ikke den forønskede Virkning; et Par Maaneder efter — 16. Juni 1759 — skriver Degnen atter til Biskoppen:

Høy-ædle og høyærværdige Hr. Biscop.
Naadige Herre.

Jeg understaar mig herved at fremsende inlagte Memorial ydmygst bønfaldende, at Deres Høyærværdighed vil proponere min Sag paa det beste, at jeg dog som andre Degne maatte naae det ønske at see min Degne-Bolig i forsvarlig Stand, thi hvis jeg selv uden hielp skal bestride dens reparation, vil det ufejlbarlig befordre min total ruin.

Hvornæst jeg i dybeste Underdanighed henlever

Høyædle og Høyærværdige
Hr. Biscop.

Naadige Herre.

Deres
allerydmygste, underdanige
og ærbødige Tiæner
Lorentz Pedersen Holst.

Heller ikke dette frugtede; og da Degnen hører, at hans Kollega i Kirkeværløse ligger for Døden, skynder han sig at indsende Andragende om at blive befordret til dette Degnekald.

Højædle
Højærværdige
og Højlærde Hr. Biscop.

Min naadige Herre.

»Da Degnen udi Kirke Wærløse ligger for Døden, og der er intet Haab om hans Forbedring, saa er det min allerydmygste Begiæring, at om hand ved Døden skulde afgaa, Deres Højærværdighed da vilde forunde mig Degnekaldet, thi baade er der kun en Kirke at opvarte og en ny opbyggt Degnebolig samt flere Herligheder, der hører Degnekaldet til, hvilket kunde komme mig som en fattig Mand vel tilpas og kunde være Vederlag for min 9 Aars lange og møjsommelige Tieneste her i Brønshøj og for de store Bekostninger, jeg tiid efter anden har gjort paa den forfaldne Degne-Boelig.

Jeg forlader mig i det øvrige paa D. H.s mange høje Løfter og underdanigst recommenderer mig til D. H.s Retsindige

affection, hvornæst jeg med utallige forbønner for D. H. og ganske høje familie i dybeste veneration henlever.

Deres

Troe Forbeder hos Gud
og underdanigste Tiener
Lorenz Pedersen Holst.

Brønshøj, d. 13. Novbr. 1759.

Den ydmyge Tone, Degnen bruger overfor Biskoppen, falder daarligt i Traad med hans Skrivelser til Skoleholderne i Sognene. Aabenbart har han været et kolerisk og stridigt Gemyt. Da Præsten (Hersleb) en Dag sendte en Stedfortræder til Rødovre, bad denne Degnen kalde Menigheden sammen til Overhøring. Dette nægtede han pure i høje Toner, saa at nogle af Menigheden, der sad i de øverste Stole, kunde høre Mundhuggeriet. Degnen forlangte, at der skulde fremvises Bemyndigelse fra Biskoppen, at der maatte foretages Katekisation. Og der blev ingen den Dag. Da Kirkeklokkerne i Rødovre ikke blev rørt i lang Tid, maatte Præsten selv sørge for Ringningen. Degnen vilde have udtrykkelig Befaling dertil fra Kongen (!), og Skoleholderen i Rødovre, der saa ofte besørgede Degnetjenesten for Holst, havde tabt Taalmodigheden, da Degnen stadig lovede ham Betaling, men han ingen fik. Skoleholderen sendte følgende pudsige Skrivelse til Holst:

Monsr. Holst!

Da jeg fornemmer, at han med alle sine saavel skriftlige som mundtlige Løfter om en nøjagtig Betaling for mine Forretninger her i Kirken ej har haft anden Hensigt end at forhale Tiden, indtil Vejen og Vejr maatte blive saadant, at han selv kunde komme herud, saa vil jeg hermed lade ham vide, at jeg i Fremtiden ikke mere forretter Tjenesten for ham, da jeg af min Præst, Hr. Hersleb, har faaet Tilladelse undertiden at benytte mig af Søndagen til min fornødne Rejse; thi behager han herefter enten selv at forrette eller ved hvem han vil.

Rødovre Skole
d. 28. Novbr. 1764.

Af hans ydmygste Tjener
Johan Stephansen.

Skoleholder Pilegaard i Brønshøj havde ogsaa udført Degnetjeneste for Holst under dennes Sygdom — men Betalingen! Der blev klaget til Bispen, og Degnen maatte nu forsvare sig.

»Da D. H. har behaget at give det høje Løfte til min Kone om at decidere, hvad Skolemester Pilegaard her i Brønshøj skulde nyde i Betaling for at have forrettet mit Embede for mig udi Brønshøj Kirke i min langvarige og smertefulde Sygdom i mit Ben, og da han 3die Juledag overleverede mig sin Regning, svarede jeg: Han skal faa Svar i Morgen; men da han Dagen derefter kom for at erholde mit Svar, brugte han saavel den Tid som andre Tider nogle fornærmelige Ord; jeg svarede for at have Julefred: Hans Regning er indsendt til Decision; jeg havde og forrige Uge foresat mig at vilde indsende den til D. H., men jeg undser mig for at obruere D. H. med at indsende noget, førend Nytaar var forbi, saa understaar jeg mig at sende D. H. bemeldte Regning, hvoraf D. H. kan fornemme hans ubillige Forlangende med at begære 12 Skill. for at synge i Kirken hver Søndag, og naar der er indfalden en Ligprædiken paa, begærer han a parte 12 Skill. for at synge over Liget, det bliver da for en Søndagsforretning 24 Skill. Han har desuden beregnet 12 Skill. for at synge ved en Brudevise og i lige Maade 12 Skill. for at synge 2 Vers til en Trolovelse, da jeg kun selv derfor faar 24 Skill. Han har og indgrebet i min Forretning ved at synge til en Trolovelse uden at anmelden det for mig og maaske annammet sig den Betaling, jeg skulde have, ja jeg vil forbigaa den importunité han som en drikfældig Mand en Tid efter anden viser i mit Hus, da jeg med største Moderation omgaas ham som et skrøbeligt Kar. Men da jeg i Gaar mindst tænkte paa Ufred, indfandt Skolemester Pilegaard sig med tvende beskikkede Mænd og foreviste mig en skriftlig Decision fra Stifsprovst Heggelund, at jeg ufortøvet skulde betale hans Regning, hvorpaa jeg svarede, at naar min Lejlighed blev, skulde han faa sin Betaling, hvilket ikke kan ske førend til Paaske, thi nu har jeg udbetalt mit Juleoffer til Ildebrand, hvilket enhver fornuftig kan slutte er blevet brugt i min langvarige 14 Ugers Svaghed, foruden de store Omkostninger jeg har anvendt paa at curere Benet. Gud ved, at jeg har haft Udgifter nok i de 14 Uger, jeg har udestaaet en langvarig og smertefuld Svaghed i mit venstre Ben;

jeg har i afvigte hellige Dage forrettet med største Besvær-
lighed; thi da Senerne under Knæet endnu er stive og Benet
hovent, maa jeg med tvende Kæppe gaa baade langsomt og
pinefuldt.

Jeg indflyer derfor til D. H.s sædvanlige Retsindighed og
Medlidenhed, at ingen maa tillades at lægge Sten paa min
store Byrde, at jeg ej skulde blive et Rov og Bytte for saadan
uefterrettelig Mand som Pilegaard, men at han maa bie, til
mit Paaskeoffer, da han skal blive betalt.

I Haab om en naadig Resolution henlever jeg med et lyk-
saligt Nyaars Forønskning tillige med mange Velsignelser over
Deres høje Højærværdigheds høje Hus i største Ærbødighed.

Højædle, Højærværdige og Højlærde Hr. Biscop
Naadige Herre

Deres

Ydmygste Client og Tjener samt tro Forbeder hos Gud
Lorentz Pedersen Holst,

Sogne-Degn for Brønshøj og Rødovre Menigheder.

Brøndshøj d. 3. January 1764.

Holst maa aabenbart have rørt Bispem, thi det trak ud
med Betalingen. Overfor Skolemesteren var han nu helt
kry paa det og skrev til ham: I har ej opslidt sorte Klæ-
der for min Skyld, thi I har brugt Eders graa Vadmels
Kjole.

Præsten, der holdt med Skoleholderen, skriver følgende
til Bispem:

»... mange Gange har han (Skolemesteren) været udi Deg-
nens Hus for at kræve ham, men ikkun faaet knubbede Ord
og Bebrejdelse, at han ikke er af saa stor Stand som Degnen,
og at han gaar ikkun udi en brun Vadmels Kjole etc. Saa at,
naar Skoleh. har Aarsag at klage, klager Degnen, en Ufor-
skammethed, som ham i Særdeleshed er medgiven frem for
andre.

Det hænder sig ofte, at jeg kommer til Sogns om Morgenen
ej vidende, enten Degnen behager at komme selv, eller Skoleh.
skal forrette, ja, undertiden fører min Kudsk Ordre fra Degnen
til Skoleh. om at forrette for ham, saa at jeg af ham faar først
at vide, at Degnen ikke kommer til Kirke; undertiden har
Degnen ingen anden Aarsag til Udeblivelse, end at han har
fremmede, undertiden at han skal skrive et Testament over

en død, som i hele Uger skulde skrives; undertiden beordrer han Skoleh. at forrette og kommer dog selv, efter at Tjenesten er begyndt i Kirken. Og fordi jeg hartad er ked af at tale med ham om saadanne Ting, voxer hans Uforskammedhed des mere. Om en Supplik har han længe talt, som skulde være indgivet til Rente-Cammeret om, at enten jeg eller Sognet eller Biskoppen skulde blive tilholdet at skydse ham til Sogns, skønt jeg anser det for hans sædvanlige Skryderi paa hans egen Boldgade.«

Langt om længe fik Degnen »clareret« med de to Skole-mestre. Det var imidlertid rigtigt nok, at han søgte om fri Befordring paa Sognerejserne:

»Jeg tager mig ydmygst den Dristighed at anmelde for D. H., at jeg umulig længer kan udholde udi det miserable Brønshøj Degnekald, men maa enten employeres til noget bedre eller nyde noget Tillæg, thi jeg kan hverken i disse dyre og besværlige Tider subsistere, langt mindre svare de mange Udgifter, efterdi det er ubilligt, at jeg skal betale det samme som andre Degne, som har deres Tiende, og at jeg, som selv er fattig, skal erlægge Skat for de fattige, saa og langt mindre vedligeholde min Degnebolig eller istandsætte de oprejste trende Fag Udhus, som omsider igen maa nedfalde, naar det gamle Tømmer bliver vanddruken og forraadner, hvis jeg ej faar den forlangte Hjælp.

Min langvarige Benvaghed har og aldeles sat mig paa Knæene, saa jeg ej nu som tilforn kan formaa at gaa til Sogns, siden jeg ej er tilfulde restitueret, thi jeg har ved den idelig Gaaen, især om Vinteren, sat min Helsen til, og det er mig umuligt herefter at faa nogen Vogn af Sognemændene, thi de bliver ked af den idelig Overhæng, og de maa hver Løverdags levere Sten til Kongevejen, saa jeg ingen Vogn kan faa om Søndagen, og det falder mig for bekosteligt idelig at betale (!) Skolemesteren i Rødovre; som derfor Gudstjeneste ej kan opsættes, bønfaller jeg ydmygst D. H., at De naadigst vilde føje den Anstalt, at jeg maatte nyde Befordring hver Søndag til Rødovre, enten ved at udvirke en Øvrigheds-Befaling, at Bønderne skulde føre mig, da det kun kunde komme engang paa hver om Aaret, eller Hr. Hersleb, som har Tienden, maa befordre mig til Sogns, hvilket ingen retsindig kan nægte var billigt.«

Det lykkedes dog først Degnens Eftermand at faa denne Ordning gennemført.

Efter at Stormen havde væltet Stuehuset, blev det genopført 1762. Men Vedligeholdelsen magtede Degnen ikke:

»Da jeg formedelst det saa ofte anfaldende Regnvejr og Stormvind har lidt stor Skade paa mine Vægge, men især paa mine Stuetage, hvilket nu ved indfaldende gode Vejr skulde repareres, men jeg kan ikke af egne Kræfter formaa at foretage mig mit Huses Reparation, som nu med en ringe Hjælp kunde reddes, thi til Jul kunde jeg selv med stor Besværlighed udrette den, men da er den Tid forbi, som dertil er bekvem, og jeg har i dette Aar haft ganske ringe Forretninger, hvoraf jeg med mine besværlig har subsisteret. Gud ved bedst, hvad vi har lidt i dette haarde og dyre Aar, især i afvigte og strenge Vinter. Jeg havde ingen Ven at fly hen til i min Nød, thi jeg savner nu først Salig Hr. Herslebs Hus (Præsten Hersleb havde faaet Kald i Trøndhjem 1768 og døde der 1769), hvoraf jeg havde min behøvede Kornvare, men jeg nægter ikke, at Hr. Müller (den ny Præst) gerne hjalp mig med samme, om Evnen var dertil.

Saa er nu min underdanige Begæring, at D. H., som saa ofte har hjulpet mig i mine truble Omstændigheder, af højædel Naade vil assistere mig med 3 a 4 Rbd., at jeg i dette gode Vejr kunde reparere Væggene, at det ej ved indfaldende Vinter skal tage større Skade, og da jeg aldrig har gaaet ørkesløs fra D. H., har jeg den faste Tillid til Gud, at han bøjer D. H.s fromme og medlidende Hjerte til en naadigst Bønhørelse.

Men jeg beder ydmygst om Pardon for min store Dristighed, at jeg saa ofte banker paa Deres Barmhjertigheds Dør, thi den yderligste Trang driver mig dertil, efterdi jeg var bedst faren, naar jeg selv kunde hjælpe mig, men nu er det mig umuligt. Den allerhøjeste Gud bøje D. H.s høje Hjerte at se mig hjulpet til et bedre Brød, at jeg kunde leve en rolig og fornøjet Alderdom. Hvornæst jeg med alle Velsignelses Ønsker henlever i dybeste Ydmyghed.

Højædle og Højærværdige
og Højlærde Hr. Biscop

Naadige Herre

Brøndshøj Degnebolig
d. 17. Septbr. 1771.

Deres underdanige Tjener
og tro Forbeder hos Gud
Lorentz Holst.

Fra gammel Tid har Degne og Skoleholdere i Brønshøj haft Ekstraindtægt ved at herbergere Barselkvinder. Den 6. Decbr. 1775 hedder det i Kirkebogen »blev Tvillinger, uægte Børn, fremstillede ved Daaben. Drengen var hjemmedøbt og blev kaldet Christian, Pigen blev døbt Rebecca Sophia Christiana; Moderen er Wibecke Magdalene Sehested, som har gjort Barsel i Degnens Hus; til Fader blev udlagt en Tjener Christian Larsen, som siges at være borte«.

Præsten, Poul Egberg (i Brønshøj fra 1773—89), har øjensynlig ikke indført dette med god Samvittighed. Thi det var en kendt Sag, at nævnte Tjener, om han har eksisteret, ikke var Faderen. Han kunde ellers som bortrømt tage sig Faderpligten let. Havde man faaet fat paa ham, var han nok, som andre, der protesterede mod Ud-læggelse som Barnefader, blevet straffet med »Arrest i Blaataarn en Uge«. Man ledte vist heller ikke. Nej, det var Degnen, som var Fader. Egberg har skrevet om dette: »Om Forandringer i Degneboligen i min Tid«:

Da der var kommen Uenighed mellem Degnen Lorenz Holst og Hustru formedelst en Tjenestepige, som blev mistænkt af Hustruen, kom det omsider efter mange frugtesløse Forsøg til den Yderlighed, at Separation blev fornøden, som og skete i min Formands og min Nærværelse (paa saadan Maade, at Manden vilde tillade Hustruen at være i mit Hus i Haab at besinde sig, thi hendes Tænkraft var ude ved Afsindighed). Men dette Forsøg var forgæves; hun maatte derfor forlade mit Hus og fik et Kammer paa Sekretærens Gaard, men Sladdereren forvildede hendes Sind og gjorde endog mig forhadet for hende, thi naar jeg var bleven adspurgt om Aarsagen til Separation, havde jeg anført hendes Ord til mig, da hun paa truende Maade havde bevæget mig til at melde for vedkommende, om ovenmeldte Skridt skulde foretages eller ej, dels blev hun mig og ugunstig, fordi hun ansaa mig som den, der hemmelig arbejdede paa hendes Tilbagevenden til Manden. Hun flyttede da omsider til Herstedøster, men forinden havde Manden faaet en Husholderske, som blev alt mere og mere mistænkt og efter

Hustruens Bortrejse avlede Tvillinger. Da jeg nu i denne forargelige Casus maatte melde for Biskoppen Faktum, endskønt Barnefaderen blev kaldet en undvegen Tjener, saa frygtede jeg for at have Degnen paa min Vogn, nægtede ham derfor sit forrige Sæde der; men hvorledes denne min Forsigtighed er bleven henregnet til Ubarmhertighed, kan man næppe forestille sig. Den besvangrede Kvinde forblev imidlertid i Degneboligen og opfødte sine tvende Børn. Menigheden var, som billigt, misfornøjet; dog var en og anden synlig tilfreds med Horeriets Fremgang, at det blev taalt (fordi her manglede skriftligt Bevis; jeg tog og i Betragtning at være Fiskal). Imidlertid døde et af de uægte Børn; da blev ved Graven oprejst en Triangel med Inskription, hvor Barnet blev anført som takkende Gud, fordi dets Fjender ikke kastede det paa Landevejen, som de dog vilde etc. Dette Monument blev dog taget bort uden min Anmodning. Omsider blev det kundgjort, at Provsten vilde visitere; jeg ventede da vist, at nogle af Menigheden skulde klage over denne Forargelse; jeg ansaa og nogle nidkære, oprigtige og frimodige dertil, omendskønt de tve-tungede, som talte i ulige Toner med Degnen og mig, var mig bekendt; men om Søndagen kom de ivrige udi Kirke. Da Provsten spurgte, om Menigheden havde noget at klage, svarede ingen, men alle tav de; havde jeg da tiet med, da havde Skøgen triumferet, thi hun ventede paa Udfaldet. Jeg maatte derfor, da jeg blev tilspurgt af Provsten, fremstille mig som en Anklager, dog, Gud ved det, med den Moderation, at jeg ikke begærede mere, end at Degnen i Følge af Loven maatte skille sig med den berygtede Kvinde. Det blev ham ogsaa befaleet af Provsten, men han beholdt hende dog. Imidlertid gjorde dette saadan Opsyn, at Rygtet gik, han var suspenderet. Dette var Aarsagen, at nuværende Degn Monsr. Lund gjorde Mageskifte, og Holst blev Degn i hans Sted i Børnehuset, hvor han nu lever med sin Husholderske.

Saavidt Præsten. Det maa have været et pinligt Optrin i Brønshøj Kirke hin Søndag; formentlig har Holst følt Jorden brænde under sine Fødder. D. 18. Okt. 1776 byttede han Stilling med Degn og Skoleholder Jens Lund ved Børnehuset i København. Lund skulde betale 20 Rdlr. ved sin Indflyttelse i Brønshøj Degnebolig. Og dermed var Holsts Saga ude som Sognedegn i Brønshøj.

MEDDELELSER FRA RAADSTUEARKIVET.

1928.

Af AXEL LINVALD.

Forholdet mellem Administrationerne og de historiske Arkiver er ved at blive Genstand for Drøftelse blandt Udlandets Historikere og Arkivembedsmænd.

Næsten overalt er det for Tiden gældende Ordning, at Arkiverne alene modtager Akter og Protokoller, som er saa gamle, at de er uden Værdi for den daglige Forvaltning. Tilmed foraarsager Træghed og Ressortpatriotisme, at mange Myndigheder ogsaa ud over denne Grænse søger at fastholde deres Arkivalier. Undertiden bevirker det, at der opstaar historiske Smaaarkiver med særligt uddannede Embedsmænd og tilgængelige for historiske Forskere; oftere betyder det, at Samlingerne henligger som en død og utilgængelig Masse, der kun undtagelsesvis benyttes til videnskabelige Undersøgelser.

Med stigende Styrke fremsættes der Kritik over dette System. De historiske Forskere, som i stadig større Udstrækning søger deres Emner i den nyere og nyeste Tid, føler Manglerne og kræver en Forandring. I Almindelighed er det deres Ønske, at de administrative Myndigheder alene skal ligge inde med Sager, som er nødvendige for deres daglige Arbejde; alle andre kræver de afgivet til de historiske Arkiver.

I Danmark har Spørgsmaalet fra gammel Tid fundet en endnu radikalere Løsning. Praktiske Forhold —

mere end teoretiske Overvejelser — har forlængst bevirket, at de allerfleste Institutioner afleverer selv de nyeste Akter. Da baade Rigsarkivet og Raadstuearkivet har Lokaler og Magasiner i umiddelbar Forbindelse med Ministerial- og Kommunal-Kontorerne, har Embedsmændene haft let ved at skaffe Akterne til Veje, efter hvilke der bliver Efterspørgsel. Ganske vist findes der Undtagelser — det danske Krigsministerium har stadig sit eget Arkiv — i Almindelighed kan det dog siges for det danske Arkivvæsen at være en Hovedregel, at Sagerne, ofte kun et Aar gamle, afgives til Arkiverne og derefter udlaanes ifølge særlige Rekvisitioner.

De danske Arkiver — Statens og Kommunens — er ikke alene historiske Institutioner. De er samtidig et Led i Administrationen.

I Praksis er denne Ordning ingensinde stødt paa Vanskeligheder. Kun teoretisk har det afstedkommet nogle Brydninger, at enkelte Arkivfolk ensidig har villet fremhæve Arkivernes administrative Opgaver. I det store og hele har Systemet staaet sin Prøve. Ingen vil i Øjeblikket benægte, at Arkiverne i første Række er videnskabelige historiske Institutioner; alle vil ligesaa beredvillig indrømme, at de samtidig har betydelige praktiske Opgaver for Administrationen, som kræver deres samvittighedsfulde Røgt.

Om det danske System vil kunne opretholdes i al Fremtid, er maaske tvivlsomt. Dets Forudsætning er Ministerial- og Kommunal-Kontorerne stedlige Centralisation. Med Myndighedernes Spredning over et større Omraade vil det være et ulideligt Besvær og Tidsspilde at opretholde den stadige Frem- og Tilbagestrømning af Sager, som er den uundgaaelige Følge. Givet er det, at det af samme Grund vil være umuligt at overføre Systemet til Udlandet, hvis Administrationer er spredte omkring i Storbyerne. Adskilligt tyder paa, at det her vil

blive Løsningen, at Arkiverne gennem regelmæssige Afleveringer modtager alle Akter, som ikke længere benyttes i den daglige Forvaltning. Erfaringen viser, at den i Almindelighed kun har Brug for de sidste 5 eller maaske 10 Aars Arkivalier.

Systemet — i dets danske og skarpeste Form eller modificeret efter de praktiske Forhold — er utvivlsomt til Fordel baade for Administrationen og den historiske Forskning. I Administrationskontorerne maa Arkivaliernes Røgt og Ordning nødvendigvis blive mangelfuld. Tjenestemændene er mange og har talrige Opgaver, har væsentlig Interesse for de foreliggende Sager og tager mindre Hensyn til deres Efterfølgere. Pladsforholdene er i Reglen uheldige og bevirker, at Akterne maa sammenstaves. Arkivernes Embedsmænd vil paa en helt anden Maade være i Stand til at opretholde den nødvendige Orden og gennemføre et Udlaanssystem, som gør det muligt at følge de enkelte Sager paa deres Vandringer. Da det i vore Dage er Arkivernes Grundlov, at Akternes Ordning altid følger Administrationens System og Journalisering — derimod aldrig fordeles efter særlige Ordningsprincipper, som Tilfældet var med Fortidens Realgrupperinger — kan det heller ikke af den Grund volde Myndighederne nogen Betænkelighed at afgive deres Arkivalier.

Fordelene for den historiske Forskning ligger ligefor. Ikke mindst vil det for Fremtidens Historikere være af Værdi, at en hævdvunden dansk Praksis har fastslaaet, at det er Arkivernes Opgave at besørgede de nødvendige Kassationer, tage Initiativet til dem og efter Samraad med Administrationerne fastslaa deres Omfang.

Systemet giver Arkiverne et betydeligt Arbejde. Ingen vil benægte, at Størsteparten er rutinemæssigt og alene kræver Orden og Omhyggelighed. For Arkivernes Synder straffes Administrationen. Da dennes Ordning i Ti-

dens Løb undergaar mange Ændringer, viser dog Erfaringen, at nøje Kendskab til Forvaltningens Enkeltheder er en nødvendig Betingelse for dets tilfredsstillende Udførelse. Samtidig er det stadig Arkivledelsernes Opgave at fastholde Arkivernes videnskabelige Grundlag. Det vil altid blive deres vigtigste Arbejde at tilrettelægge Sagerne for den historiske Forskning og — indenfor visse Rammer — at yde en selvstændig Indsats ved de historiske Kilders Bearbejdelse og Udnyttelse.

Nogle enkelte Tal vil for de danske Arkivers Vedkommende give et Indtryk af, i hvilket Omfang de efterhaanden er bleven Led i den daglige Administration.

Af Rigsarkivets trykte Meddelelser 1916—20 (de senere er endnu ikke offentliggjort) fremgaar det, at Hovedarkivet i det nævnte Femaar fra Centraladministrationens samtlige Kontorer har modtaget gennemsnitlig aarlig 2576 Protokoller og 3357 Aktpakker. Af de tre Landsarkiver, som staar i tilsvarende Forhold til Lokaladministrationen, modtog Landsarkivet for Sjælland m. m. 775 Bd. og 799 Pk. om Aaret, det fynske Landsarkiv 382 og 563 og det nørrejyske 667 og 415. I det samme Tidsrum udgjorde Hovedarkivets Udlaan til Ministerierne gennemsnitlig 18,077 om Aaret. Da de tre Landsarkiver væsentlig ligger inde med ældre Sager, som er uden praktisk Betydning for Administrationen, er deres Udlaanstal i denne Forbindelse uden Interesse.

For Københavns Kommunes Vedkommende gør et lignende Forhold sig gældende. Raadstuearkivet er Led i Byens Forvaltning og bestemmes af dens Forhold; det mærker derfor ogsaa Følgerne af, at Hovedstaden omfatter en Femtedel af Landets samtlige Indbyggere, og at dets Styrelse stadig inddrager nye og store Opgaver under sin Virksomhed.

Afleveringerne fra Magistratens Kontorer, kommunale Institutioner og Huslejenævnene har i 1928 udgjort 198 Protokoller og 1640 Aktpakker. Af Tryksager 461 Bd. og 11 Pk. Tallene er næsten ganske de samme som i det foregaaende Aar. Blandt Afleveringerne er det Aktpakkerne, som volder det største Besvær; Protokollerne skal alene opnoteres og stilles paa Plads; Journalsagerne maa gennemgaas, ompakkes og forsynes med Mangelslister. Holder man sig til den sidste Gruppe, viser det sig, at Raadstuearkivets aarlige Tilvækst af Administrationsakter udgør Halvparten af Rigsarkivets og næsten det dobbelte af de tre Landsarkivers.

Udlaanene til Magistratens Kontorer og Institutioner udgjorde i 1927 332 Bd. og Pk. og 6385 Journalsager og andre Akter. 1928 har de tilsvarende Tal været 273 og 8663 (foruden 232 Tryksager). Som det vil ses, er der en Stigning paa 2219 eller næsten 33 pCt. En fortsat Sammenligning med Rigsarkivets Virksomhed lægger for Dagen, at Raadstuearkivet ogsaa i denne Henseende hører hjemme blandt vort Lands store Arkiver. Udlaanene til Statens samtlige Myndigheder udgjorde kun noget over det dobbelte af Kommunens.

Raadstuearkivets Læsestuer har i 1928 været besøgt af 1475 Personer. 1927 var Tallet 1208.

Ogsaa i 1928 har Raadstuearkivet ved forskellige Gaver forøget sine Samlinger vedrørende københavnske Ejendomme. Der er saaledes Anledning til at takke Hr. Grosserer, Vinhandler *Josua E. Larsen* for Sager vedr. Ejendommen Badstuestræde 20 (Snarens Kvarter Matr. Nr. 125) 1845—55, og Hr. Assistent *C. Erlanger* for et Maalebrev 4. Oktbr. 1700 for Vognmagergade 7 (Rosenborg Kvarter Matr. Nr. 60). Endelig har Universitetsbiblioteket afgivet en Samling Papirer vedr.

Øster Allé Nr. 6 (Udenbys Klædebo Kvarter Matr. Nr. 135 A) 1799—1890. Fra Hr. Grosserer C. G. Moritz har Arkivet modtaget Optegnelser om Slægten Moritz (1831—61) og fra Hr. Ekspeditionssekretær Knud Petersen 2 Borgerbreve fra 1784 og 1791.

Særlig vigtigt er det, at Raadstuearkivet har forøget sin Samling af gamle Lavsarkivalier, idet Glarmesterlavet har deponeret 2 Svendeprotokoller 1697—1737 og 1761—92.

Ordningsarbejderne indenfor de nye Arkivafdelinger har i 1928 haft et begrænset Omfang. Den daglige Virksomhed har kun levnet ringe Tid dertil. Da store Dele af de udlaante Akter henlægges ved de nye Sager, hvis Behandling giver Anledning til deres Fremtagning, bliver adskillige Pakker efterhaanden saa udtyndet, at en Ompakning er uundgaelig. To forskellige Rækker er i det forløbne Aar bleven underkastet en saadan Revision: Huslejenævnenes Journalsager (som derved reduceredes fra 1413 til 1054 Pakker) og Ejendomsdirektoratets Journalsager 1920—26 (som formindskedes fra 294 til 230 Pk.).

Nyordningen af Raadstuearkivets ældre Afdelinger med dertil hørende Undersøgelser vedr. Forretningsgangen og Udarbejdelsen af nye Registraturer fortsættes stadig. I 1928 — for enkelte Grupper Vedkommende var dog en Del af Arbejdet udført i det foregaaende Aar — er følgende Samlinger bleven gennemgaaet:

A.

NÆRINGSSAGER.

I. Akter vedrørende Prisforhold.

I Raadstuearkivet har der fra gammel Tid henligget store Mængder af Næringsssager, for Flertallets Vedkom-

mende i samme Tilstand, i hvilken de var blevet afleverede fra de paagældende Kontorer. Ældre Tidens Historieforskning har kun haft ringe Interesse for slige Akter. Anderledes i vore Dage, da man med særlig Iver dyrker Studiet af Fortidens økonomiske og sociale Tilstande. Ikke mindst under Indtrykket af den Omvæltning i alle Prisforhold, som vor Slægt har oplevet, søger man at skaffe Rede paa Svingningerne i Forholdet mellem ældre Tidens Lønninger og Priser. Bl. a. er det i Øjeblikket Genstand for omfattende Undersøgelser i det nyoprettede Institut for Historie og Samfundsøkonomi. Jævnlig viser det sig imidlertid vanskeligt at tilvejebringe et brugbart statistisk-historisk Materiale, og der er derfor Anledning til at henlede Opmærksomheden paa de af Raadstuearkivets Samlinger, som i denne Henseende kan have Betydning.

a) Først og fremmest indeholder Arkivet en Række saakaldte *København's Priskuranter* (1785, 1795, 1797, 1805 og 1815—24), trykte Tabeller, som ikke alene giver Oplysninger om Vekselkurser for Altona-Hamburg, Amsterdam og London, men ogsaa meddeler Priser paa Korn og Fedevarer, Brød og Kød, Fjerkræ og Fisk, Salt, Vin, Humle og Brænde.

b) For Aarene 1815—37 findes en særlig Gruppe *Indberetninger om Kød- og Smørpriser*. Allerede ifølge Christian V's Danske Lov 3—4—8 var Magistraten berettiget til, naar Omstændighederne fordrede det, at sætte Takster for Kød og andre Levnedsmidler. Denne Bemyndigelse blev fornyet ved en Kancelliskrivelse af 8. August 1815. Fra dette Tidspunkt og til 1827 foreligger derefter maanedlige Indberetninger fra hele Landet, dels til Kancelliet (ifølge Kancellicirkulære 10. Dec. 1814) og dels til Magistraten. Fra 1827 findes alene Rapporter fra Hovedstaden. Paa Grundlag af dette Materiale fastsatte Magistraten de københavnske Takster.

c) Endelig foreligger der fra 1798—1808 og 1808—51 Indberetninger om Torvepriserne paa Kornvarer, Ærter, Flæsk og Smør. Oprindeligt blev de afgivet af Torvemesteren, fra 1803—04 af Politikammeret. 1815—18 findes tillige i trykte Tabeller Oplysninger om Detailhandlernes Priser.

Alle disse Sager er nu bleven gennemgaaet, ordnet og henført til de Myndigheders Arkiver, under hvilke de til de forskellige Tider har sorteret: indtil 1801 Raadstueskriverens Kontor, 1801—05: Fjerde Hovedfag og 1805—58: Andet Sekretariat.

II. Akter vedrørende Næringsbevillinger etc.

Blandt Næringsagerne findes tillige forskellige Grupper, som særlig har personalhistorisk Interesse. I nogen Grad belyser de ogsaa Fortidens Næringsforhold.

a) En ejendommelig Virksomhed varetog de saakaldte Favnsættere og Læssere, som modtog offentlig Beskikkelse og var en Slags kommunale Tjenestemænd. Ifølge Anordningen om Maal af 5. Maj 1683 maatte »Brændeved ved ingen anden i Favnen sættes end af de dertil forordnede Favnsættere, for hvilke en Formand af Havnefogeden skal beskikkes«. Sager vedrørende deres Virksomhed — Ansøgninger, kasserede Beskikkelser og Indberetninger — er i Behold fra 1761—1869 og findes nu fordelt i Raadstueskriverens Kontor 1761—1801, Tredje Hovedfag 1801—05, Andet Sekretariat 1805—57 og Første Afdeling 1858—69.

b) Næringsbevillinger 1779—1857. Ved Forordningen af 22. Oktober 1701 paalagdes det Politimesteren at tilse, at ingen »bruger Handel eller Haandværk, som ej har taget Borgerskab eller derfor kan fremvise kongelig Tilladelse«. Undtaget var blandt andre de Militære, som oprindeligt uden særlig Tilladelse havde Ret til at handle med gamle Klæder, men ifølge Forordning

af 27. Juli 1742 skulde have en Bemyndigelse fra Magistraten. Ved Forordning af 23. Maj 1800 overdroges det tillige denne Myndighed at udstede en Række Bevillinger, som hidtil var givet af Danske Kancelli. Heriblandt var ogsaa Bevillinger til Næringsdrift: Bevillingerne til Kvinder til at sy Klæder for Personer af deres eget Køn, Bevillingerne til Handel med kinesiske og ostindiske Varer, Frimesterbevillinger og Bevillinger til at bage og udsælge Rugbrød. Andre kom til i Tidens Løb. Saaledes bestemte Kanc. Prom. af 18. December 1810, at Marskandisere, Traadhandlere, Værtshusholdere, Øltappere, Pottehandlere og Jernhandlere kunde nøjes med en skriftlig Tilladelse fra Magistraten i Stedet for Borgerbrev. Endelig var Soldater, der i 8 Aar havde tjent i Hæren, berettiget til at faa lignende Bevillinger af Stedets Øvrighed.

Af saadanne Bevillinger eksisterer en stor Mængde. Naar Ihændehaveren — ved midlertidig Bortrejse eller af andre Grunde — ikke ønskede at gøre Brug af Tilladelsen, deponerede han den hos Magistraten. Naar han løste Borgerskab eller fik en ny Bevilling, kasseredes den gamle. Bevillingerne giver bl. a. en Del Oplysninger om Fødested, Ægteskab etc. Af Raadstuearkivet er udarbejdet et Navneregister til dem.

c) **Markedspasser 1775—1826 og 1840—1855.** Ifølge Forordningen af 13. Februar 1775, der forbød al Omløben med Handels- og Haandværksvarer i Købstæderne og paa Landet, maatte kun Personer forsynet med Øvrighedspas foretage Rejser til Markederne. Passerne lød paa en enkelt Rejse, skulde indeholde Indehaverens Navn og Haandtering og angive de Varer, han førte med sig. Over disse Markedspasser findes der Protokoller. Da Passene efter Modtagerens Tilbagekomst skulde afleveres, er ogsaa disse bevaret og nu af Arkivet ordnet alfabetisk, saa de tjener som Register til Protokollerne.

III. *Komitéen af 20. Januar 1813 til at undersøge Detailhandlernes og Høkeres Priskuranter.*

Regulering af Priserne paa Levnedsmidler og andre Nødvendighedsgenstande kendes fra de ældste Tider. Magistratens Tilsyn med Næringsvæsenet havde det dobbelte Formaal at skaffe Handels- og Haandværksstanden et passende Vederlag for dens Arbejde og samtidig at sikre Forbrugerne gode Varer til en rimelig Pris. Selv under rolige og normale Forhold var det vanskeligt at bevare Ligevægten mellem Producenters og Forbrugerers modstridende Interesser. Helt umuligt blev det, naar voldsomme økonomiske Kriser bragte Forstyrrelse i alle tilvante Forhold.

Pengekrisens Dage, ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, er et særligt talende Eksempel og medførte da ogsaa ekstraordinære Foranstaltninger.

Ifølge kgl. Reskript af 18. Januar 1813 blev der af Magistraten den 20. s. M. nedsat en Komité, bestaaende af Magistratens samtlige Medlemmer, Politimesteren og de 2 Grosserere Bech og Vogel fra de 32 Mænd, til at undersøge Detailhandlernes og Høkernes Priser. Komitéen skulde af de indleverede Priskuranter lade uddrage de laveste Udsalgspriser paa enhver Vareartikel og derom til Publikums Efterretning udstede en Bekendtgørelse, der indeholdt de paagældende Detailhandlers Navne og Bopæle. Det viste sig imidlertid hurtigt, at de Handlende var ude af Stand til at opretholde de opgivne Priser. Ved Resolution af 27. Februar 1813 bemyndigedes derfor Københavns Magistrat til i Forening med Politimesteren at sætte Takster paa Flæsk, Smør, Ærter, Gryn og Mælk, Øl og Brændevin.

Komitéen ophævedes ved Reskript af 23. Marts 1814.

IV. Komitéen af 28. April 1847 til Brødprisernes Lettelse.

Selv med et saa moderne Fænomen som Udstedelse af Brødkort har man tidligt stiftet Bekendtskab. I Verdenskrigens Dage var det Formaalet at rationere Forbruget; ved Midten af det 19. Aarhundrede drejede det sig fortrinsvis om at skaffe Fattigfolk en Nedsættelse i Leveomkostningerne.

Ifølge kgl. Reskript af 23. April 1847 nedsatte Borgerrepræsentationen den 28. April en »Komité til Brødpri-
sernes Lettelse«, bestaaende af Overpræsidenten Michael Lange, Borgmester H. A. Møllerup, Raadmand, Professor C. N. David og de 4 Borgerrepræsentanter, Bankdirektør Hansen, Overauditor Holm, Agent Lund og Direktør Duntzfelt. Den 1. Maj vedtog Kommunalbestyrelsen, at der skulde uddeles Brødkort, lydende paa Godtgørelse af $1\frac{1}{2}$ Sk. pr. Pund Brød. Brødkortene skulde Bagerne modtage som Betaling og derefter have deres Værdi godtgjort af Komitéen. Fra 6. Maj 1847 blev de udleveret paa Raadhuset, i Fødselsstiftelsen og i det borgerlige Eksercerhus paa Kristianshavn. Alene i de første 2 Maaneder blev der uddelt Kort til et Beløb af over 33,000 Rdl.

V. Kommissionen af 9. Juni 1812 til visse Næringsvejenes Forlæggelse udenfor København.

Den 9. Juni 1812 befalede Kongen Magistraten at sammentræde i en Kommission for at overveje et af Kommissionen for at forfatte Udkast til en Medicinal-Politi-Anordning udarbejdet Forslag om visse Næringsvejenes Forlæggelse udenfor København. Det gjaldt at afgøre, hvilke Næringsveje der var sundhedsfarlige og derfor burde fjernes fra Byen, hvor de burde henflyttes og i saa Fald inden for hvilket Tidsrum, eller om de nye Bestemmelser evt. kun skulde gælde fremtidige Anlæg. Kommissionens Medlemmer var Major Steffens, Oberst Rømeling,

Raadmand Hammerich, Politimester Bagger og Stadsfysikus Lund samt Professor Castberg.

Resultatet blev Forslag om Oprettelsen af et offentligt Slagtehus med et Anneks til Fiskebløderier. Sagen strandede dog paa økonomiske Vanskeligheder, og den 19. Juli 1820 ophævedes Kommissionen.

B.

SAGER VEDRØRENDE BRANDEN 1795.

I. *Erstatningsfondskommissionen 1796—1814.*

Efter Københavns store Ildebrand 5.—7. Juni 1795 blev det 27. November 1795 overdraget Statsminister Ernst Schimmelmann, Deputeret i Rentekammeret J. E. Colbjørnsen og Kommitteret sammesteds Peder Wormskjold, Hovedstadens tidligere Borg- og Politimester Flindt, Justitsraaderne Malling og Lange samt Bankdirektør Larsen og Grosserer Lauritzen at træde sammen i en Kommission, der skulde udarbejde Forslag om Tilvejebringelse af Midler til Erstatning for de Grundejere, som ved Gardernes Udvidelse mistede større eller mindre Dele af deres Areal, samt til Dækning af Omkostningerne ved Brandvæsenets Forbedring.

Ifølge Kommissionens Betænkning og Forslag af 27. Februar 1796 blev det ved Reskript af 20. April 1796 til Dækning af Udgifterne, beregnet til henholdsvis 300,000 og 30,000 Rdl., besluttet at oprette et »Afbetalings- og Rentefond«, hvis Midler skulde tilvejebringes 1) ved Realisation af de ved kgl. Res. 11. September 1795 skænkede Byggepladser i Rosenborghave (hvor senere Kronprinsessegade blev anlagt) etc., 2) ved en forbedret Administration af Bistrup Gods (hvorom en særlig Kommission blev nedsat), 3) ved Salg eller bedre Udnyttelse af Stadens udenbys Grunde, 4) ved Part i de ved Portene opkrævede Passagepenge, 5) ved forskellige Besparelser,

6) ved Assurancesummen for Raadhuset etc. samt 7) ved Tilskud af Halvparten af Renovationskassens Indtægter. Administrationen af dette Fond blev overdraget en særlig Kommission bestaaende af Overpræsidenten Chr. Urne, de Deputerede i Rentekammeret J. E. Colbjørnsen og V. A. Hansen, Etatsraad Flindt, Kommitteret Wormskjold samt Justitsraad Lange, Bankdirektør Larsen og Grosserer Lauritzen. Sekretær blev Fuldmægtig i Finanskollegiet Peter Feddersen.

Efter den oprindelige Beregning skulde Kommissionen først i 1830 have løst sine Opgaver. Allerede i 1812 betragtede den dog sit Hverv som afsluttet, men fik først 2 Aar senere, 28. April 1814, Tilladelse til at opløse sig¹⁾. Dens efterladte Arkiv er meget omfattende.

II. *Den kommunale Afregningskommission 1795—99.*

Efter at Københavns Stadskonduktør og Stadsbygmester havde udarbejdet en Plan til Forandring af Gadenettet i den afbrændte Del af Byen, blev det ved kgl. Resolution 26. Juni 1795 befalet Magistraten at indgive en nærmere Betænkning angaaende Gennemførelsen af de forskellige Forandringer og om den dermed forbundne Bekostning. Magistraten overdrog det til Borgmester Hiort-høj, Viceborgmester Flindt, Raadmændene Wulff og Lund samt Stadskonduktør Rawert og Stadsbygmester Meyn nærmere at overlægge Sagen og fra Hus- og Grundejerne at indhente de nødvendige Oplysninger.

Efter at Magistraten havde modtaget en Række kongelige Resolutioner, som traf Bestemmelse om Bebyggelsen

¹⁾ Da den kongelige Resolution 14. December 1804 afslog en Ansøgning fra en Del af Nikolaj Sogns Beboere om deres Kirkes Genopførelse, blev det samtidig overdraget Erstatningsfondskommissionen at overtage Kirkens Rudera, stille Forslag vedr. dens Kapitaler og Gældsforpligtelser samt foranstalte Taarnet istandsat og Grunden bebygget.

i de afbrændte Gader og fastsatte Erstatningen for de overtagne Grunde, fik de ovennævnte — Stadsbygmester Meyn undtaget — ved Magistratsskrivelse 6. Februar 1796 overdraget at fastsætte de enkelte Erstatningsbeløb og udstede de nødvendige Afregningsbeviser.

III. *Kollektkommissionen 1795—99.*

»I Tillid til Nationens Ædelmodighed og Velvillighed« opfordrede Kongen den 1. Juli 1795 Landets Befolkning til ved Indsendelse af frivillige Gaver at mildne de Brandlidtes ulykkelige Kaar. Desuden blev der ombaaet Kollektbøger i Husene og udsat Bækkener ved Kirkedørene. Ialt indkom der ca. 150,000 Rdl., som anvendtes til Boliger for de Brandlidte, til Huslejhjælp og Rejsepenge for dem, der vilde forlade Byen, til Indbo og Klæder samt som midlertidige Forstrækninger til Indkøb af Haandværksmaterialer. Ved kgl. Res. 25. September 1795 blev det paalagt Magistratens Medlemmer at vælge en Kommission, som kunde administrere de indsamlede Penge. 30. September s. A. udpegede den Overpræsident Chr. Urne, Borgmester Hiorthøy, Viceborgmester Flindt, samt Raadmændene Aage Kaasbøll og N. Wulff.

C.

SAGER VEDRØRENDE BOMBARDEMENTET 1807.

I. *Gadereguleringskommissionen 1807—13.*

Ved kgl. Reskript 17. September 1807 blev det overdraget Borgmester Balthasar Schjøtt, Raadmand Rasmus Lange, Stadsbygmester Meyn, Stadskonduktør Rawert samt Oldermændene for Rodemestrene, Købmand Hans Jensen at sammentræde i en Kommission og udarbejde en Plan, hvorefter de afbrændte Dele af Byen i Overens-

stemmelse med de gældende Bygningsanordninger kunde blive genopført.

II. *Den kommunale Afregningskommission 1809—17.*

Ved kgl. Reskript 11. August 1809 blev der i Henhold til kgl. Resolution 29. December 1807 angaaende Reguleringen af de nedbrændte Gader fastsat nærmere Regler for Udbetaling af Erstatninger for de dertil afgivne Grunde. Ved Magistratsbeslutning blev det derpaa 29. November 1809 overdraget Raadmændene F. Lange, R. Lange og Hammerich som særlig Kommission at besørge Udbetalingen af disse Godtgørelser.

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE 1600—1660

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

AF VILH. LORENZEN.

I Tilknytning til det 1930 udkommende Værk: Haandtegnede Kort over København fra 1600—1660, udgivet efter Beslutning af Københavns Kommune, falder det naturligt for Undertegnede som Udgiver at give en samlet, historisk dokumenteret Fremstilling af Periodens bevarede og kendte Kortarbejder, gøre nærmere Rede for deres Tilblivelsestid, deres historiske Værd og Betydning. Dette vil igen være ensbetydende med at paavise, hvilke Oplysninger disse Kort er i Stand til at give om Københavns Bebyggelse og bytekniske Tilstande i hine Tider.

Disse gamle Kort afslører, hvilket mægtigt og imponerende Arbejde der er udfoldet med København i første Halvdel af 17. Aarhundrede, hvor Rammen bliver lagt for Aarhundreders Udvikling.

Bag de gengivne Kortarbejder tegner sig Bedriften og bag Bedriften skimtes Mændene, der øvede den.

Det 17. Aarhundrede er ogsaa for Danmarks Vedkommende den Tid, da Teknikerne i den store Stil — og det vil først og fremmest sige: Ingeniørerne — for Alvor begynder at gøre sig gældende. Det er disse vor Ingeniørstands Pionerer, hvis Profiler hastig glider os forbi, naar vi gennemblader de gamle Københavnskort.

De Problemer, Københavns ældste Kortmateriale rej-

ser, og som her søges belyst, samler sig naturligt om følgende Hovedpunkter.

- I. København c. 1600.
- II. Christianshavns Tilblivelse.
- III. Københavns Befæstning — med Kastellet — ca. 1600—60.
- IV. Ny-København med Forstæder 1629—60.
- V. Belejringen 1658—59 og Stormen 11. Febr. 1659.

I. KØBENHAVN c. 1600.

Hvor mærkeligt det end lyder, har det ikke været muligt at paavise noget Kort over Danmarks Hovedstad ældre end de sidste Aar af 17. Aarhundrede¹⁾. En Stad af Københavns Betydning — Residensstad og Fæstning — maa antages at have været kortmæssigt fremstillet ogsaa før dette sene Tidspunkt. Ævnen til at tegne Bykort var allerede højt udviklet i 16. Aarhundrede, og naar man ser de fortrinlige Kortarbejder, Jacob v. Deventer i 1550'erne kunde udfærdige for Kong Filip II af nederlandske Byer, beklager man dobbelt, at ikke en habil Korttegners Gengivelse af København fra noget ældre Tider er os overleveret. Den kendte Fremstilling af København under Belejringen 1536 i Oldenburgische Chronicon, udgivet 1599, er et Billede af Staden og som saadant af en vis historisk topografisk Interesse, men som Prospekt, omend i Fugleperspektiv, mangler det netop, hvad et Kort giver: Gadeplanen²⁾. Det gælder forøvrigt

¹⁾ Kortarbejder, der er tilbagegribende Rekonstruktioner har selv sagt ingen Interesse. Saaledes i Pontoppidan: Origines Hafnienses Topographia Nr. 2: Aliqualis Idea Respondens Hist. Sec. XII og s. St. Nr. 3: Topographia Hafniæ Ao. 1520 eller Nr. 4: Topographia Hafniæ Ao. 1590. End ikke det sidstnævnte støtter sig til virkelige Opmaalingkort, hvilket alene Befæstningens System viser. — For tilsvarende Kortarbejder i Resens Atlas af 1677 vil der senere blive gjort Rede.

²⁾ For Forholdet mellem Prospekt og Kort er gjort nærmere Rede i Indledningen til Kortværket citeret: Ktvk.

om alle ældre Prospekter af København, helt op til Midten af 17. Aarhundrede, at de burde tages op til samlet Behandling. Deres nøjagtige Tilblivelsestid, d. v. s. Tidspunktet, da de blev tegnet, bør paavises, deres større eller mindre Afhængighed af hverandre ligeledes. Endnu raader der altfor megen Forvirring og adskillige Gaader gemmer sig i dette paa saa mange Maader interessante byhistoriske Materiale. Sammenholdt med samtidige Kortarbejder vil Prospekterne af København give en klarere og rigtigere Forestilling om, hvordan denne vor eneste virkelige Storstad — efter de Tidens Maalestok — saa ud i Frederik II's, Christian IV's og Frederik III's Dage.

Det ældste Kort over København findes paa Det store Kgl. Bibliotek, nu ophængt i Udstillingssalen (Kortværk I).

Det gengiver *Byen med nærmeste Omegn* og er et farvelagt, noget skødesløst tegnet og malet Kort, men aabenbart et Originalarbejde, og for selve Byens Vedkommende et *Opmaalingskort*, der søger at gengive Virkeligheden — Byen som den var, da Kortet blev tegnet, idet der dog her maa tages Forbehold med Hensyn til Bebyggelsen af Slotsholmen, der for en Del synes at have Karakter af Projekt. Tidens Forkærlighed for det billedmæssige har givet sig et kuriøst Udtryk i Fremstillingen af Omegnen i Perspektiv. Med Nøjagtigheden af Kortet, og her tænkes særlig paa Byplanen, er det ikke videre bevendt — bl. a. er Hovedformen af selve Byen slemt fortegnet — og dog giver det interessante Oplysninger om Byens Tilstand, ikke mindst fordi det baade bestræber sig for at gengive Gadenettet og Befæstningen, men tillige indeholder en Række bogstavbetegnede Lokalteter. Tegneren gør — alle Fejl til Trods — Indtryk af at have været Fagmand. Han maa have haft Landmaaleruddannelse og været,

hvad man dengang kaldte: Geometer. Antagelig var han tillige Ingeniør og, hvis man kan slutte ud fra Sproget, han benytter, af tysk Afstamning. Den Omhu, hvormed Befæstningen og særlig Anlægget ved Portene er fremstillet, kunde lade formode, at han har været særlig benyttet som Militæringeniør.

Kortet gengiver København inden de store Udvidelser med Christianshavn og Ny København. Havnen mellem Holmene, blandt hvilke man lægger Mærke til Slotsholmens ejendommelige Form, er særdeles tydeligt gengivet. Ligeledes — som alt nævnt — Befæstningen omkring Byen. Alene i Betragtning af de fattige Efterretninger, der ellers haves om denne, før Christian IV paabegyndte sine store Arbejder, er dette Kort værdifuldt. Synes Befæstningen end paa visse Strøg, bl. a. østre Voldgrav og Bremerholm, mangelfuldt fremstillet¹⁾, er det dog ikke desto mindre det eneste samtidige Kort, der gengiver den middelalderlige Befæstning om København.

Af Enkeltlokaliteter indenfor Befæstningen er Kirker stærkt — lovlig stærkt — fremhævede. Særlig Umage synes Tegneren at have anvendt paa Slotsholmen, hvor selve Slottet er overmaade tydeligt fremstillet i Plan, ligesom der er gjort Rede for den øvrige Bebyggelse.

Ved Fastsættelsen af Tilblivelsestiden er navnlig Slots-holmsbebyggelsen vejledende. Men helt let at tyde er den ikke og der lader sig ud af dens Tale aflæse tre Svar.

Paa Slotsholmen er indtegnet et Tøjhusanlæg, »Zeughaus«, i Vinkelform, med Trappetaarn i Inderhjørnet. Anlæggets nordre Fløj kan være Christian III's først 1613 nedrevne bindingsværksbyggede Tøjhus, men kan ogsaa sigte til en aldrig opført, men planlagt Bygning her. Med

¹⁾ Velvilligst meddelt af Oberst H. U. Ramsing. Jeg bringer her-ved Oberst Ramsing min bedste Tak for Raad og Vejledning ved Udarbejdelsen af nærværende Afhandling.

vestre Fløj kan være tænkt den nuværende Tøjhusbygning, der blev paabegyndt 1598 og i det væsentlige var færdig 1609¹⁾). Da Grundstenen blev lagt til dette store Hus, havde den unge Christian IV gjort den første Begyndelse til sin nye Orlogshavn med tilhørende Arsenalanlæg, paa hvilket der arbejdedes videre i de første Aar af 17. Aarhundrede og, da det stod færdigt, med sine tre Fløje og Havnebassin i Midten, understregede Danmarks stærke maritime Stilling ved Østersøen.

Kortet mangler imidlertid helt den østre Fløj, Provi-anthuset, der paabegyndtes i Foraaret 1602, og Orlogshavnen, hvis Udgravning man tog fat paa samtidig. Den lave Fløj ud mod Sundet, hvorigennem Gennemsejlingen til Havnen skulde være, arbejdedes der paa 1604 og de følgende Aar.

Paa dennes Plads er indtegnet en Signatur, der kun vanskeligt lader sig bringe i Forbindelse med et Byggeforetagende.

Gaar man ud fra, at der med den vestre Tøjhusfløj er ment nuværende Tøjhusbygning, og at den nordre er Christian III's Tøjhus, kan Kortet ikke være ældre end 1598, da Byggearbejderne paabegyndtes, og er bleven til *c. 1600*.

Men ogsaa anden Tolkning af Kortets Tale lader sig fremsætte.

Da nuværende Tøjhusfløj paabegyndtes 1598, var Plannen for det hele mægtige Arsenalanlæg udarbejdet, omfattende foruden de tre Fløje ogsaa den aldrig opførte nordre Fløj paa nuværende Rigsarkivs Plads, samt Orlogshavnen med Indsejling gennem søndre Fløj. Selvom ovenstaaende Tolkning af Kortets Tilblivelsestid er rigtig, maa det alligevel undre, at Tegneren ikke har gjort det fjærneste Forsøg paa at indtegne *hele* det store Arse-

¹⁾ Blom: Hist. Tidsskrift VI, 1, 574 ff. — Otto Smith: Tøjhuskomplekset i »Før og nu«, Supplement til Nr. 14 p. 337 ff.

nalanlæg, der dog var afmærket i den lave Strand 1598. Der er derfor ogsaa en Mulighed for, at Kortet ikke beskæftiger sig med det Arsenalanlæg, vi kender, men at det gengiver Projekt til et ældre og mindre omfattende Anlæg, der kun skulde være at betragte som en Udvidelse af Christian III's Tøjhus. Og nu ved man, at Christian IV allerede sidst i 1596 havde Planer om en saadan Udvidelse. Den 5. Oktober dette Aar taler han om »det nye Rustkammer, han naadigen er tilsinds at ville lade indrette«¹⁾.

Der er da en Mulighed for, at det ældste Kort over København kan være tegnet 1596. Men der er en Omstændighed, der gør det muligt, at Planen om et nyt »Rustkammer« er noget ældre, og at Kortet er blevet til endnu tidligere.

I Fortegnelsen over de forskellige Lokalteter nævnes kun et eneste af Byens Privathuse. Det er »Hack Holgersens Gaard« — hack. holg. hoff — i Østergade, tæt ved nuværende Hotel d'Angleterre. Hack Holgersen kan kun være den i Christian IV's unge Aar højt betroede H. H. Ulfstand til Hikkebjerg, der døde som Rigmarsk 1594, efter kun at have beklædt sit høje Embede i eet Aar, fra Januar 1593. Hans Gaard kaldes imidlertid umiddelbart efter hans Død af en af Ulfstandsslægten ikke med hans Navn, men benævnes Anna Parsbergs Gaard, efter hans 1592 afdøde Hustru, med hvem han havde faaet Ejendommen²⁾. Betegnelsen »Hack Holgersens Gaard« er aabenbart kun benyttet saalænge han ejede den — fra sit Giftermaal med Anna Parsberg 22. November 1590 og til sin Død 10. November 1594. — Korttegneren kan have haft en særlig Tilknytning til Ejeren af denne Gaard, siden han udtrykkelig nævner den i sin Fortegnelse. Og Forholdet turde da være det,

¹⁾ O. Smith: Anf. Afh. p. 337.

²⁾ O. Nielsen: Københavns Diplomatarium I, Nr. 379.

at Kortet er udført efter Ordre eller paa Bestilling af Hack Holgersen Ulfstand, næppe i hans Egenskab af almindelig Regeringsraad, men som Rigmarsk og i saa Tilfælde i Tiden 1593—94. At Rigets Marsk kunde have Brug for et Kort over København, er indlysende, og at Hack Holgersen allerede paa dette tidlige Tidspunkt med den unge 16—17-aarige Konge kan have drøftet Muligheden for et mere tidssvarende Tøjhusanlæg, er det ikke urimeligt at antage.

Saa meget viser i alt Fald dette Kortarbejde, at det — med sine omhyggelige Angivelser af offentlige Bygninger og Anlæg — Tøjhus, Slot med Stald, Slagtehus og Vedhave, Rentekammer, Holmen med Smedje og Reberbane, Kongens Gaard, Boldhus, Admiralsgaard, samt Torve og Kirker — og sidst, men ikke mindst, Byens Befæstning med de tre Porte — vanskeligt kan tænkes gjort paa Bestilling af en Privatmand for hans egen Nyttes eller Fornøjelses Skyld. Kortet bærer i alt for høj Grad Præget af at være af officiel Art og at skyldes et offentligt, og dette vil sikkert igen sige et Statshensyn sin Tilblivelse.

Om dette, det ældste Kort over København, da er tegnet 1593—94, 1596 eller 1598, lader sig ikke afgøre med Sikkerhed. Kun saameget er vist, at det maa tilhøre *det sidste Aarti af det 16. Aarhundrede*.

Foruden det haandtegnede Originalkort fra 1590'erne findes der en anden Fremstilling af Staden København i dens gamle Skikkelse før Udvidelserne. Det er *et kobberstukket Kort i Resens Atlas*, udgivet 1677. Det er stukket af J. Husman og bærer Paaskriften *Kiöbenhaffn, Hafnia*. Gammel Kiöbenhafn allene i K. Christian 4. Regierings Begyndelse. Kortet medtager Byens nærmere Omegn — Søerne og Sundbyerne. Gadenettet er kortmæssigt fremstillet; derimod er Kirker og offentlige Byg-

ninger, Stadens Befæstning efter det 1606 planlagte Bastionsystem, Slotsholmen, Bremerholm og Forstæderne, ogsaa Sundbyerne, gengivne perspektivisk, hvortil kommer Skibene i Søen. Paa selve Kortbladet er kun anført: Hafnia, men dette opvejes af en Fortegnelse over talbetegnede Lokaliteter.

Trods det Husman'ske Korts sene Tilblivelsestid — Husman begyndte først sin Virksomhed her i Danmark i 1670'erne — var det jo altid tænkeligt, at et Originalkort fra ældre Tid kunde ligge til Grund. Men dette er lidet rimeligt. I Maal- og Terrainforhold hersker stor Vilkaarlighed. Som et enkelt Vidnesbyrd om dette Kortarbejdes Værdiløshed skal anføres, at den nye Kirke udenfor Nørreport er medtaget; Kortet maatte følgelig være yngre end 1625. Paa den anden Side er der ikke Antydning af Christianshavn, der paabegyndtes 1618.

Sandsynligheden for, at der til Grund for dette Kortarbejde skulde ligge et ældre Kort, er da den mindst mulige. Dette Arbejde af J. Husman maa stemples som ganske upaalideligt — i Helhed som i Enkeltheder —, end ikke Slotsholmens og Bremerholms Bebyggelse er der Mening i. Det har følgelig kun Curiositetens Interesse!

II. CHRISTIANSHAVNS TILBLIVELSE.

I Det store Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling findes et *Projekt til Christianshavn*, tegnet »efter Overdragelse og Befaling« af Christian IV, signeret *Johan Semp*, Geometer og Ingeniør, 1617, den 1. September (Ktvk. II).

Det er det første Vidnesbyrd om, at Kongen havde Planer om en ny By paa Amager. Kort efter, i Oktober Maaned, bringer han Sagen frem for Rigsraadet og i Januar 1618 kunde den første Sten lægges til det store Foretagende¹⁾.

¹⁾ H. F. Rørdam: Hist. Kildeskrifter. II, 718.

Kongen havde to Formaal med det nye Byanlæg — et merkantilt og et militært. Han vilde udvide Havnen, samtidig med, at han skabte Muligheder for Livsophold for flere Mennesker til Aflastning af den snævert bebyggede gamle By. Og han vilde tillige, ligeoverfor Slottet, det nye store Arsenalanlæg og Bremerholm med Flaaden, lægge en stærk Befæstning, der kunde være den vigtigste Del af Hovedstaden, ja den hele By til Værn og Beskærmelse!

Allerede Projektet af September 1617 viser Christianshavn som Havne- og Kanalby, som Torveby og som Fæstningsby. Men det Udkast, den vistnok hollandske Civil- og Militæringenjør, Specialist i Jordværker, i vanskeligt, vandfyldt Terrain, her havde forelagt sin kongelige Bygherre, vandt ikke dennes Bifald. Og med Rette. Det var en Komposition over italienske Renaissancearkitekters Tanker om et Centralanlæg i Polygonalform med Radial-Gader ud fra en Midtplads. Denne Byform var allerede i 16. Aarhundrede bleven overordentlig yndet, ogsaa Nord for Alperne, omend ikke altid, saalidt som i Udkastet til Christianshavn, anvendt i fuld polygonal Form.

Johan Semp's By er formet efter en Tikant, men da Byen skulde ligge ud mod Strand, kun med Tikantens 7 Sider. Fra det kvadratiske Midttorvs Sider og Hjørner udgaar 8 Trafiklinier, deriblandt en Kanal med Gadeløb paa begge Sider ud mod Stranden. Kirken er lagt ved Torvet. Befæstningen viser den bastionære Front med 6 Helbastioner paa hver af Polygonens Hjørner. Ud mod Strømløbet er der kun Halvbastioner, forbundne ved et Retrenchement med to Redouter. Systemet med smaa, spidsvinklede Bastioner er i Tidens sædvanlige, ældre hollandske Manér, omend Udenværker mangler.

Dette Byanlæg — i en typisk Renaissancestil — er overordentlig abstrakt i Udformning. Opdelingen i

Karréer giver altfor ofte slette Byggegrunde, Kanalen virker rent rudimentært, og der er ikke bragt noget videre ud af Havnemulighederne. Det er da heller ikke at undres over, at Kongen kasserede Johan Semp's Arbejde. Men ikke længe efter kunde denne »levere« Christian IV en »Afridsning«, der blev approberet, og paa Grundlag af hvilken Johan Semp 7. December 1617 sluttede Kontrakt om Anlæggelsen af Christianshavn, som det blev — og endnu tildels er. Dette endelige Projekt haves desværre ikke!

Til Gengæld findes *to Kort over Christianshavn i dets ældste Skikkelse*, og sikkert ret nøje svarende til Johan Semp's endelige Projekt — med Gadenæt og for største Parten bortskødede Grunde med Ejernes Navne. Det ene opbevares i Havnevæsenets Arkiv, det andet i Det store Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Ktvk. VI, 1 og 2).

Disse to Kort giver os tillige en Art Erstatning for Tabet af »den store Afrids« over hele Byanlægget, med Angivelse af hver enkelt Grund, som Kongen ret tidligt lod udarbejde, og efter hvilket Grunde blev afhændede til Borgere og Adelige, der igen modtog en Copi af Generalplanen, som de selv, til Vitterlighed, maatte underskrive med deres Navn¹⁾.

Har Semp i sit Septemberudkast 1617 mildest talt misforstaaet sine italienske Forbilleder, har han til Gengæld i det endelige Arbejde fra samme Aar sat sig et smukt Minde som Byplanlægger. Fejlen ved Opdelingen af Grunde er rettet; Byen er nu en virkelig Kanalby og har bedre Havnemuligheder. Men den er stadig den typiske Renaissancestad, symmetrisk delt af Torvegade i to ens Halvparter. Christianshavn er her formet efter et andet italiensk Skema, udviklet i 16. Aarhundrede — den regelrette, firkantede eller polygonale By, opdelt efter

¹⁾ Villh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst p. 5.

Skakbrætprincippet. I Kanalmotivet gør et særligt hollandsk Indslag sig gældende¹⁾.

Interessen ved de to bevarede Kort over Christianshavn knytter sig til den klare Forestilling, de giver, ikke blot om Byens almindelige Form og Skikkelse, men ogsaa om den rationelle Opdeling i Grunde. Dog undrer man sig over Kirkens lidet monumentale Beliggenhed i en Udkant af Byen. Men efter den første Bestemmelse skulde Kirken, som alt i det kasserede Projekt, ligge ved Torvet. Først senere, uvist naar, blev den paa begge Kort anførte Karré udvist til Kirken²⁾.

Helt lette at tidsfæste er de to Kort imidlertid ikke — trods de paaskrevne Navne paa Grundejerne, men med tilnærmelsesvis Sikkerhed lader det sig dog gøre.

Havnevæsenets Kort har bl. a. »Hr. Statholderens« Grund, d. v. s. Frantz Rantzaus († 1632). Dens nordligste Parcel er 9. December 1630 tilskødet Knud Erlandsen og Kortet er følgelig ældre end dette Aar og Datum. Men det er yngre end 25. Januar 1627, da Frantz Rantzaus udnævntes til Statholder. Kortet maa være blevet til i Tiden *fra 25. Januar 1627 til 9. December 1630*.

Det Kgl. Biblioteks Kort afviger kun lidt fra Synsforretningen over Christianshavn fra 27. Juli 1635. En vejledende Afvigelse er Angivelsen af Jochum Bech som Ejer af Sivert Grubbes Plads i Strandgade, medens dennes to Pladser i Store Torvegade synes at være øde og uden Ejer. Kortet maa følgelig være tegnet efter Sivert Grubbes Død 27. Marts 1636. Men den store Overensstemmelse med Synsforretningen af 1635 viser, at *meget yngre end dette Aar kan Kortet ikke være*³⁾.

¹⁾ Se om Johan Semps første Projekt: Vilh. Lorenzen: En Renaissancestad i: Festskrift for Kr. Erslev 1927.

²⁾ Kbh.s Dipl. VI, Nr. 877.

³⁾ Ovenstaaende Oplysninger er mig velvilligst meddelt af Oberst H. U. Ramsing.

III. KØBENHAVNS BEFÆSTNING MED KASTELLET.

Den sørgelige Mangel paa fuldstændige Kort over København fra 1590'erne til sidst i 1640'erne erstattes i nogen Grad af Kort, der viser Byens Befæstning — omend kun den. Det er ikke mange, og af Kortarbejder af denne Art, der behandler hele det paa givne Tidspunkt eksisterende Befæstningssystem, er der i Virkeligheden kun et Faatal. Dertil kommer saa Specialkort over Dele af Befæstningslinien — Kastelet indbefattet. Det er dette Kortmateriale, der her skal gøres Rede for. Hensigten er ikke at skrive Københavns Fortifications Historie, men kun at gøre opmærksom paa disse Korts Eksistens, saa vidt gørligt fastslaa deres Tilblivelsestid og samtidig pege paa deres almindelige Betydning for Byens Historie.

PLANEN AF 1606.

For Kendskabet til den ny Befæstning af København, Christian IV foretog i sine yngre Aar og som foreløbig kulminerede med Anlæg af Fæstningsbyen Christianshavn, er *et Opmaalingskort* i Det Kgl. Krigsarkiv i Stockholm af overordentlig Værdi¹). Det bærer Paaskriften: *Anno 1624*, og er det første kendte Kortarbejde over København efter Det Kgl. Biblioteks Kort fra 1590'erne. Paaskrevet er ligeledes: *Gemacht von Heinrich Thome*, Ingeniør. Det var en i svensk Tjeneste ansat Militæringeniør — anset Fagmand af Tidens internationale Tilsnit²) (Ktvk. III).

¹) Forf. har — foruden det Kgl. Krigsarkiv i Stockholm gennemgaaet Rigsarkivet, Det Kgl. Bibl. og Fortifikationsarkivet sammesteds, desuden i Oslo: Det Kgl. Bibliothek og de militære Arkiver, i Paris: Bibliotheque de l'arsenal, Archives nationales og Archives du Ministère de la guerre, samt i Haag: Algemeen Riksarchief og Krigsgeschiedkundig Archief. Fraregnet Stockholm, fandtes der intet Steds Kort over København ældre end 1660.

²) Munthe: Den svenske Fortifications Historia.

Kortet beskæftiger sig kun med Københavns og Christianshavns Befæstning, og baade derved og ved de mange paaskrevne Oplysninger om selve Befæstningen og om Forterrainet, dets almindelige Karakter og Vejforbindelser, giver det sig tydeligt til Kende som et Arbejde, der udelukkende skyldes faglig militær Interesse. Ved den flygtige og unægtelig højst summariske Behandling af det topografiske, afslører det sig tillige som et Hastværksarbejde, og Forfatteren bemærker da ogsaa selv i Forbindelse med Maalestoksangivelsen, der er i Roder (Ruthen), at dette er »ungefehr, den diese Designation ist nach keiner gewissen Masse gemacht«. Føjes hertil, at Kortets Ophavsmand var Ingeniørofficer i svensk Tjeneste, er al Tvivl udelukket om dets reelle Betegnelse. Det er et *Spionkort*, bleven til paa et Tidspunkt, da det af mange Grunde maatte være den svenske Regering magtpaaliggende at kende Københavns Forsvarskraft.

Unægtelig giver dette tilsyneladende saa overfladiske Kortarbejde — desværre lidt beklippet paa den ene Side, Østsiden — fyldige Oplysninger om Københavns daværende Forsvarstilstand, støttet af de paaskrevne Notitser og af Betegnelser paa en Række Lokalteter.

Først og fremmest viser Kortet det moderne bastionære System bragt i Anvendelse, foruden om Christianshavn — die neue Stadt — om selve den gamle By — fra Slotsholmen og hele Byen rundt indtil Bremerholmen og med Angivelse af Vester-, Nørre- og Østerport. Slotsholmen, Skarnholmen og Bremerholm er højst mangelfuldt og ukorrekt angivet og her mangler — besynderligt nok — enhver Antydning af vitterligt eksisterende Befæstningsanlæg. Det baade om København og Christianshavn anvendte bastionære Befæstningssystem giver sig, al Flygtighed i Tegningen til Trods, tydeligt til Kende som det ældre hollandske med smaa Bastioner og lange Courtiner.

Hvad der i ganske særlig Grad har interesseret den svenske Militæringenjør, er Graven foran Københavns Volde; han har med Flid studeret Vandstandshøjden og det anvendte tekniske System med Stendæmninger, Behr, d. v. s. »Bjørne« — Kamme (Batardeaux): Stendæmningen ved Vesterport, der holder Vandstanden $1\frac{1}{2}$ Fod højere paa Nordsiden af Dæmningen, Vandledningen umiddelbart Nord for Vesterports Bastion, fra Graven under »Bulværket« til »Kanalene«, Møllegraven indenfor Volden til Vandmøllen; en Sluseforbindelse af Træ fra Søerne, ledet ind imellem Jermers og Hanebastionerne, førende Vand ind i Stadsgraven, idet Vandstanden i Søerne er $1\frac{1}{2}$ Fod højere end Stadsgravens; en Stendæmning ved Østervold mellem St. Gertruds Bastion og Bastionen ved Lønporten, der holder Stadsgravens Vandstand 2 Fod højere paa Dæmningens nordre Side end paa dens søndre, hvor Graven kun er 5 Roder, det vil vistnok sige godt og vel 15 m bred, medens den ellers er 5, 6 eller 7 Roder hver, d. v. s. godt 15, 18 eller 21 m bred¹⁾; en ny Port umiddelbart Syd derfor.

Endelig er i selve Staden angivet forskellige Lokaliteter: Ved Paaskrift alene: Slottet. Ved Tegning: Vandmøllen og »Vandkanalen til Møllen« (Møllegraven), Bryghuset og Børsen, der aabenbart har imponeret Heinrich Thome stærkt (i en Notits oplyses, at den forneden har 40 Kræmmerboder, 20 paa hver Side, og foroven en stor Sal fra Gavl til Gavl). Fremdeles er vist Knippelsbro (helt misforstaaet kaldet: Ste Annebrücke) og Porten til »Skibsholmen«. Som »Havnen« er betegnet: Slotsholmskanalen, Børskanalen og Partiet mellem Børsen og Bremerholm. Sydligst i Havnen er indtegnet Københavns Vartegn.

¹⁾ Regnes her med den gl. danske Rode = 3,13 m eller er det svenske Roder? Der fandtes adskillige andre Rodemaal, bl. a. den rhinske Rode. Jvf. S. 208 Anm.

Udenfor Befæstningen er af Forterrainet medtaget Nordspidsen af Amager, Kysten til et Stykke Nord for Søerne (det er her, Kortbladet synes noget beklippet!) og lidt af Terrainet udenfor. Omhyggeligt er angivet, hvor der er lavtliggende og moradsagtigt — med sidstnævnte Ord betegnes bl. a. Søerne, hvad der er lavt og højt »Weidland«, og hvad der er »Bawland« og »bergicht« (ud mod Valby). Interessante er ogsaa Kortets, ganske vist højst summariske, Oplysninger om Bebyggelser og Vejnæt udenfor Stadens tre Porte: Vester-, Nørre- og Østerport; Bebyggelserne her betegnes som »Haver — (garten) med nogle Boliger«. Ogsaa Rosenborg Have er indtegnet. Vejene til og fra Byen maatte interessere ham stærkt; han har dog glemt Ladegaardsdæmningen og Nørre Landevej faar han ikke ført ud over Søerne. Thome viser Vejen fra Amagerport ud over »Amagerland« gennem en derværende Bebyggelse (Sundbyerne), dernæst Vejen fra Vesterport over en Bro, gennem Bebyggelsen her og videre ad Valby til, samt en Vej, der umiddelbart paa den anden Side Broen udenfor Graven løber til Vesterports Bro. En Vej fra denne fører ud gennem Bebyggelsen her, ned mod Søerne, og en anden, Hovedvejen, der fortsættes i nordlig Retning og lidt Syd for Søen, løber ind i Helsingørvejen fra Østerport; efter at have passeret Bebyggelsen, gaar Helsingørvejen over en Dæmning for Enden af Sortedamssø, hvorom det i en Notits hedder, at den stemmer Vandet i Søen — Moradset — op til en Højde af omkring 2 Fod. Ikke angivet paa Kortet, antagelig fordi Papiret her er beklippet, er Stedet, hvor Kongens Orlogsskibe ligger og Stedet for »gamle nedsænkede Skibe, hvorpaa et Blokhuis skal blive bygget«.

Som Heinrich Thome har set og opfattet København med nære Omegn i Aaret 1624 og nedfældet sine Iagtta-

gelses i sit Kortarbejde, stiller dette os, trods de store Mængder, ikke desto mindre for Øje Resultatet af Kong Christian IV's mangeaarige Arbejde paa at modernisere det gamle Københavns Befæstning, hvortil ogsaa hørte Udvidelsen af Havnen og Byen med det der helt nyanlagte Christianshavn. Det var 1606, Kongen med stor Bekostning begyndte det omfattende Arbejde¹⁾. Den 1. Maj 1620 vidner Borgmester og Raadmænd, at paa det 14de Aar er Byen bleven forbedret bl. a. paa »Volde, Runddele, Skandser og Grave«²⁾, men Arbejderne fortsattes i de følgende Aar og var, da Heinrich Thome besøgte København, aabenbart meget nær deres Fulden-delse³⁾. Dette udelukker ikke, at der ikke ogsaa i den følgende Tid arbejdedes paa Byens Volde; de trængte i alt Fald stadig til Reparation⁴⁾.

Sandt nok — Heinrich Thome har kun skænket os et skitse-mæssigt og stærkt fortegnet Kort over København med dens nærmere Omegn, og dets Paalidelighed og Fuldstændighed lader adskilligt tilbage at ønske. Han har, som alt nævnt, glemte Befæstningen af Slotsholmen, han har i nogen Grad misforstaaet Beliggenheden af Kam-mene. De mange Veje har han heller ikke altid gjort

¹⁾ Lassen: Aktstykker til Kbhvns Befæstnings Hist. p. 25 ff. — Allerede 1600 har Kongen Planer om, at Befæstningen skal forbedres og »blive noget videre udlagt end som den nu er«. Der kom dog ikke dengang noget videre ud deraf. K. D. IV, Nr. 874. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Hist. I, 105.

²⁾ K. D. I. Nr. 425.

³⁾ Den flittige Skribent N. Helvad omtaler i sin Dedicatio til: Amphitheatrum, trykt 1622, med Berømmelse Christian IV's store Byggeforetagender, bl. a., »at han har gjort Staden København fast med Volde og Bolværker«, ligesom han »nylig har begyndt at bygge Christianshavn paa Amager«. Desuden omtales Anlæggelsen af Glückstadt, Christianopol, Christianstad, foruden »herlige« Fæstninger i Skaane, Halland og Bleking.

⁴⁾ K. D. V. Nr. 146, 150.

rigtig Rede for, og Forstæderne er særlig flygtigt behandlede; det var jo heller ikke dem, han i første Linie interesserede sig for¹). Men alt i alt er her fæstnet til Papiret noget væsentligt i Københavns daværende Tilstand og Forbindelser med Omegnen. Ogsaa de paaskrevne Notitser øger Kortets Værdi som historisk Aktstykke. Det er det synlige Vidnesbyrd om Danmarks Hovedstad i et af dens store Øjeblikke, i Christian IV's Manddomsaaer, da han netop havde faaet Byens Havneforhold i Orden foreløbig og sikret den hele Stad ved en moderne og tidsvarende Befæstning efter hollandske Forbilleder.

Og dog indeholder Heinrich Thomes Kort et Vidnesbyrd om, at nye Planer og Tanker om en endnu bedre Sikring af København allerede da var ved at tage Form. Notitsen om de nedsænkede Skibe, hvorpaa et Blokhusskulde opføres, sigter til de to meget store kgl. Skibe, 20. Febr. 1624 sænkede som Underlag for to Blokhuse ved Indløbet til Havnen fra Nord og antagelig i Nærheden af det Sted, hvor snart efter Toldboden skulde bygges²).

Disse Blokhuse, d. v. s. letbyggede Forter, er i Virkeligheden at opfatte som Forløbere for den Skandse ved St. Anna Bro, der i sine Konsekvenser medførte en mægtig Udvidelse af Havnen, af Stadens Befæstning og af Staden selv!

PLANEN AF 1625—29.

Det næste Kortarbejde, der foreligger over København, stiller os overfor en helt ny Face i Byens Udvikling. Det er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder og viser*

¹) Om de mange Veje og Stræder her, se: K. D. I. Nr. 425: Kæmmerens Instruks og Stadens Jordebog 1. Maj 1620.

²) Rørdam: Hist. Kildeskrifter II. p. 727. — Jvf. H. D. Lind. Bidrag til Kbh. Havns Hist. i Hist. Medd. om Kbh. IV, p. 161 ff. — Da. Saml. II R. 3 p. 365.

en Del af den gamle By, samt en stor Udvidelse mod Nord, langs Sundet — med Bebyggelsesplan og tilhørende Befæstningsanlæg. Desværre er Originalen i de senere Aar forsvunden, men Kortet foreligger i Kopi i Raadstuearkivet¹⁾ (Ktvk. IV).

Om selve Bebyggelsesplanen vil senere blive talt. Den projekterede By er et Centralanlæg, presset ind mellem den gamle Østervold og en Befæstningslinie ført fra Nørreport Bastion i en Bue ud til Sundet, hvor der i punkterede Linier er angivet et stort Skanseanlæg.

Originalkortets Tilblivelsestid er af Fr. Schiøtt sat til mellem 1621 og 31. Det er i denne Forbindelse værd at bemærke, at Heinrich Thome i Aaret 1624 ikke giver mindste Antydning af den store Udvidelse af Byen eller af ny Befæstningsanlæg udenfor den gamle Østerport. Grænsen fremefter er, som Schiøtt rigtigt har sluttet ud fra det manglende Nyboder, Aaret 1631. Schiøtt er tilbøjelig til at henføre Kortet til 1629. I al Fald staar dette mærkelige Arbejde i Forbindelse med Christian IV's Planer om en stor Udvidelse af Havn og By, med et stærkt Fort ved St. Anna Bro til Beskyttelse af Flaadens Leje, og Indsejlingen til Havnen Nord fra. Som et afgørende Led i disse store Planer lod Kongen 1629 grave et Dige og en Grøft fra Nørreport til St. Anna Bro²⁾. Dermed var det første Spadestik gjort til den helt nye Bydel — Ny København —, som det dog skulde have endog særdeles lange Udsigter med, inden den blev helt til Virkelighed. Det er da nok tænkeligt, at Kortet, der nærmest har Karakter af Skitse og hvis væsentligste Indhold er Projektet til den nye By og dens Befæstning, stammer fra denne Tid og er *udarbejdet* i Tiden *fra sidst i 1620'erne til 1631³⁾*.

¹⁾ Det har tidligere været gengivet af F. Schiøtt i *Architekten VIII*, p. 517.

²⁾ Jvf. H. F. Rørdam: *Hist. Kildeskrifter II*, p. 731.

³⁾ Fr. Schiøtt: *Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie, Architekten VIII*, p. 516 ff.

I Virkeligheden ser det højst mærkeligt ud, at Christian IV planlægger et saa mægtigt Forehavende umiddelbart efter med store Bekostninger at have ladet den gamle By moderne befæste og især da han havde anlagt Voldstykket mellem Nørre- og Østerport saa godt som helt fra nyt. Dette maatte jo faktisk nu betragtes som spildt Arbejde, i alt Fald som en kun midlertidig Foranstaltning. Tvingende merkantile og militære Grunde har bevæget ham til denne Udvidelse af Staden omtrent til det dobbelte Omfang — foruden Hensynet til Havnen og dens Sikkerhed Ønsket om at give København som Handelsstad større Muligheder.

Kortets særlige Interesse i denne Forbindelse knytter sig dels til, hvad det beretter om den gamle Bys Befæstning, dels til det projekterede Befæstningsanlæg om den nye Bydel: selve Voldlinien og Fortanlægget.

Fremstillingen af *den gamle Bys Volde* fra Nørreport til Skibsholmen svarer ret nøje til Heinrich Thomes, men er nøjagtigere. — Graven mellem Nørre- og Østerport er paa det yngre Kort afdelt med to Kamme — een midt paa første Courtine fra Nørreport Bastion og een umiddelbart Øst for Bastionen ved Lønporten. Begge er tegnet saa omhyggeligt, at de gengiver de Smaataarne, der skulde hindre, at man ad Kammens Ryg overskred Graven. Ved den sidste Kam er angivet en Lønvej til Kongens Have. Ogsaa Broen over Graven ud for Østerport er indtegnet, ligesaa den Syd for liggende Kam. Alt i alt giver denne Fremstilling dog intet væsentligt Nyt sammenholdt med Heinrich Thomes Redegørelse.

Befæstningslinien fra Nørreport er ført i en stejl Bue til den store Skandse umiddelbart Nord for den kun antydede St. Anna Bro. Voldlinien har flere smaa stumpvinklede Bastioner, anbragte med ligelange Courtiner imellem; udenfor er antydet en Grav i fem Stumpvinkler svarende til de fem Bastioner og følgelig med Yderlini-

erne i Zig-Zagløb. Gennem den nordligste Bastion er Port med Bro over Graven.

Medens alt paa dette Kort ellers er tegnet i Streg, er den store Skandse ved St. Anna Bro angivet i stiplede Linier.

Dette Anlæg er i mange Henseender interessant. Det er Begyndelsen til det nuværende Kastel, og benævnes allerede 1629 af Kongen selv »St. Anna Kastel«¹⁾. I det følgende vil Skandsen kun blive betegnet som: Kastellet. Det anselige Værk danner de 4 Sider af en noget langstrakt formet Ottekant²⁾. I Diameter er det ca. 900 (sjællandske) Alen (Ellen), altsaa med en Radius af henved ca. 450 Alen, d. v. s. ca. 230 m. Som Kastellet her er tænkt, er det aabent mod Sundet, har tre Hel- og to Halvbastioner — og minder i sin Anlægsform noget om Christianshavn. Men ejendommeligt for dette anselige, bastionære Værk er, at det efter hollandsk Forbillede er forstærket med tre Kronværker ind mod Land, det sydligste skærende ind i det projekterede Bylegeme, det midterste kombineret med Voldlinien og kun det nordligste fritliggende. Værd at mærke sig er, at Værket — efter den angivne Kystlinie — maa forudsættes delvis at skulle anlægges ved Opfyldning ud i Stranden. Inde i Kastellet er angivet en firkantet Plads, lagt ligeud mod Sundet. Er det Pladsen til et Slot eller er den tænkt som et Havnebassin? For det første taler, at der 1629—30 arbejdedes paa en »Skabelon efter det Slot, som ved St. Annæ Bro skal bygges«. Arbejdet paa Skabelonen tog Snedkeren 57 Uger³⁾. Det er vanskeligt at afgøre, da »Slot« efter Datidens Sprogbrug ogsaa betyder et Kastel

¹⁾ Lassen: Anf. V. p. 131.

²⁾ Det uregelmæssige i Ottekantens Form skyldes vistnok kun en Fejl fra Tegnerens Side.

³⁾ Lassen: Anf. V. p. 53.

eller mindre Befæstning¹). Det turde dog være rimeligt at gaa ud fra, at den indhegnede firkantede Plads er tænkt som Havneanlæg.

Ved den forskellige Tegnemaade — Streg og stiplede Linie — antyder Kortet, at Voldlinien skal betragtes som noget for sig, Skandsen som noget for sig. Det er paa Forhaand rimeligt at antage, at, hvad der er udført med stiplede Linier, er et allerede paabegyndt Foretagende. Det vilde være i Overensstemmelse med andre af Tidens Kortarbejder. Og denne Antagelse støttes yderligere af historiske Kilder.

Allerede den 26. April 1625 har Kongen Planer om et befæstet Anlæg her. Han »er tilsinds i Fremtiden at lade bygge en Skandse ved St. Annæ Bro«. Arbejdet er vel blevet sinket noget paa Grund af Kongens Deltagelse i Trediveaarskrigen, men to Aar efter, i Foraaret — 24. April 1627 — er det i alt Fald ved at blive til Alvor med det. Da taler Kongen om, at han agter at lade opføre en Fæstning ved St. Anna Bro for vor Købstad København og han paalægger i den Anledning særlige Afgifter. Overfor de Skippere, der skal betale, forklarer han klogt, og forøvrigt ikke urigtigt — at det er »til Forsikring« for alle dem, der sejler i Sund og Belt. Kort før, den 25. Marts, i et lignende Paabud til Købstæderne kommer han dog frem med den egentlige Hensigt. Begrundelsen er forøvrigt her den samme, som han benyttede, da Christianshavn skulde anlægges, og det nye Værk er i Virkeligheden ogsaa kun en naturlig Konsekvens af Forholdene. Kastellet er, siger Kongen til Købstædernes Mænd, bestemt »til vores Skibsflaadens, Holmens, Tøjhusets, Slottets, Byens — og anden Rigets Defension og Forsikring²).

¹) Fr. Schiøtt Anf. Afh. Architekten IX p. 245 f. Jvf. Projekt til Kastellet i St. Kgl. Bibl. Ny Kgl. Smlg. 371 c. Fol.: Designé du *Chastau* Royale de Copenhaven.

²) Lassen: Anf. V. p. 128 ff.

Det er da en Kendsgerning, at der har været arbejdet paa et Kastel mindst et Par Aar før »Diget og Grøften«
gravedes 1629¹⁾. Og mulig kan Tidspunktet for Arbej-
dets Paabegyndelse sættes saa langt tilbage som til 1625.
Thi i Slutningen af Aaret 1627, 19. December, befaler
Kongen Bønderne i Københavns Len at arbejde paa »det
Værk vi nu er tilsinds at lade forfærdige, som vi for nogle
Aar siden for Vor Købstad København haver ladet be-
gynde«. Det Værk, der her er Tale om, kan vel vanske-
ligt være andet end Kastellet ved St. Anna Bro. Under
alle Omstændigheder maa der 1625 have forelig-
get en udarbejdet Plan for Værket, og det
Spørgsmaal rejser sig uvilkaarligt, om ikke dette Kort
for Kastellets Vedkommende viser Planen for dette, saa-
ledes som den er blevet approberet 1625. At Kastellet
alene er tegnet med stiplede Linier, tyder afgjort der-
paa! Men er dette Tilfældet, bidrager Kortet paa sin Vis
sit til at klare den historiske Udviklingsgang i hele det
store Foretagende: Fra første Færd er det øjensynlig
Christian IV's Hensigt kun at opføre en stærk Skandse
— et Kastel — ved St. Anna Bro. Senere — 1629 — har
han faaet den Tanke at forbinde dette Kastel med den
gamle Bys Befæstning, og dette affødte igen af sig selv
Planen om paa det store Terrain mellem den gamle By
og de nye Fæstningsværker at anlægge en ny Bydel.

Spørger man om, hvem der i 1625 kan have udarbejdet
Forslag til Kastellet, som det her er gengivet, da savnes
positive Oplysninger ganske. Vil man prøve paa at be-
stemme Navnet paa Forfatteren til det første Kastels-
projekt, er der ikke anden Vej frem, end kaste et Blik
paa, hvilke Ingeniører Christian IV paa det Tidspunkt
kan have betjent sig af. Men kun meget faa Navne ken-
des. Der er dog Grund til at hæfte sig ved en Mand som
»Kongens Ingeniør«, ogsaa kaldet »Kgl. Majestæts Vold-

¹⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 41.

mester«, Hollænderen Abraham de la Haye, stærkt og ofte knyttet til Fæstningsarbejder, foruden ved København ogsaa ved Skanderborg og Glückstadt, Bergen, Varberg, Halmstad og Christiansstad: Hans Bestalling er fra 18. August 1616; 1627 er han død¹). Det vilde kun være naturligt at gaa ud fra, at Christian IV har ladet den prøvede og erfarne Abraham de la Haye lave Udkast til det højvigtige Værk ved St. Anna Bro.

Hvem der ca. 1629 kan have givet Udkast til den nye Bydel og dens Befæstning med den nye Østervold, er det vanskeligere at udtale sig om. Af Ingeniører, Kongen da raadede over, kan nævnes den senere saa berømte Axel Urup, hvis Bestalling er fra 1627²), den ret ukendte Douchet, der ellers kun omtales ved rene Fortifikationsarbejder³), samt Poul Bussier og Jørgen Ploug, der da var beskæftiget med Anlæggelsen af Christianshavn efter Johan Semps Død.

Næste Kort i Rækken, der fortæller om København som Fæstningsby, er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder og omfattende hele Byen*, Christianshavn indbefattet, med *nærmere Omegn* (Ktvk. V). Det foreligger i *Original*, findes nu i Nationalmusæets Arkiv og er tegnet med Streg. Kortet mangler ganske Gadenæt. Dog er Slotsholmens Bebyggelse ret detailleret behandlet. Hvad den gamle By og Christianshavn angaar, er den egentlige Befæstningslinie den samme som i Heinrich Thomes Kortarbejde; derimod er Værkerne paa Slotsholmen taget med her: Meget muligt er dog Bastionen indenfor Løngangen at opfatte som Projekt. Ny Københavns Befæst-

¹) Hirsch: Danske Officerer. — K. D. III Nr. 251. At han var Hollænder, fremgaar af Sproget, han benytter: K. D. I, Nr. 432. Kancelliets Brevb. pass.

²) Medd. fra Rentekammerarkivet 1872 p. 197.

³) Erslev: Anf. V. I, p. 39, 70, 77.

ning er i alt væsentligt den fra sidstomtalte Kort kendte. Kastellet har nøjagtig samme Form og Skikkelse, den nye Østervold ligeledes. Men andetsteds er adskilligt Nyt kommet til. Den befæstede *Ladegaard* i Hjørnet ved St. Jørgens Sø. Ligesaa *Ny Vartov* ved Hjørnet af Sortedamssøen, opført og befæstet 1625—30¹⁾. *St. Jørgens Søes Bred ind mod Byen* har faaet en Befæstning i Form af et Retrenchement med to Redouter; ogsaa den modstaaende Bred har faaet et Anlæg, støttende sig paa Ladegaarden. Denne var bleven forsynet med Volde og Grave i Aarene omkring 1629. Derimod er ikke medtaget den 1631 paatænkte, men 1646 endnu ikke færdigbyggede Skanse ved Ravensborg for Enden af Broen, der førte over Sortedamssøen²⁾. Ligeledes mangler de under Krigen med Sverrig 1643—45 anlagte Befæstningslinier fra St. Jørgens Sø til Kalvebodstrand og fra Ny-Vartov til Kastelet.

Herefter skulde Kortet vise Tilstandene, som de var ca. 1630. For selve Ny-Københavns Vedkommende viser det et Befæstningsanlæg, der stemmer ret nøje med det foregaaende Korts, men sammenholdt med dette har nærværende Kortarbejde den særlige Interesse, at det er et veltalende Vidnesbyrd om den store Plan, der i en Aarrække optog Christian IV stærkt, og som gik ud paa yderligere at styrke Byens Forsvarskraft ved fremskudte Værker, støttende sig til Søerne og med bastionerede Skanser til at dække vigtige Hovedadgangsveje til Byen udefra. Det er denne store Plan — omend kun i dens Vorden — Kortet paa anskuelig Vis beretter om.

¹⁾ Senere, 1642, paatænkes en stærkere Befæstning af Ny-Vartov. Den 15. Okt. d. A. indberetter den hollandske Resident, Carl v. Craekow til sin Regering, at der her skal bygges en stor Skanse med 4 el. 5 Raveliner (Rigsarkivet i Haag).

²⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 56, 57, 49.

»Das neue angelegte Werck«, stærkt fremhævet ved Skygning og Farver, maa sigte til Arbejder paa den nye Østervold foretagen ca. 1630.

PLANEN AF 1642.

Siden 1620'erne har der stadig været arbejdet paa Kastellet og bestandig paalægges nye Afgifter til Opførelsen, men Arbejdet synes at være gaaet ret trevent. Ogsaa den nye Voldlinie har Christian IV stadig været betænkt paa at faa i Orden. Men her gik Arbejdet om muligt endnu langsommere end paa Kastellet. Det var Penge-mangel, der sinkede det store Foretagende. I Aaret 1642 kom der mere Fart i Sagen. Kongen faar, støttet af truende udenrigspolitiske Udsigter, Midler bevilget til for København at »opbygge en god real Fæstning«¹⁾. I dette Aar blev der da med Kraft taget fat paa den nye Østervold. Fra det følgende Aar — i April Maaned — foreligger en Skrivelse fra Ingeniør Hans Jacobsen Schiørt til Rigshofmester Corfitz Ulfeldt, hvori han opgiver, hvad han indtil da, i Følge Kontrakt, dels har oppebaaret og dels har til Gode for, hvad han har udført af »det nye Værk udenfor Østerport, fra det anlagte Kastel ved St. Annæ Bro indtil det Bulværk ved Kgl. Majestæts Have«.

Den Mand, Kongen havde overdraget at fuldføre de længst planlagte og paabegyndte Fæstningsværker, Hans Jacobsen Schiørt, er en af Tidens velkendte Ingeniører. Han var født i København, havde i sin Ungdom med

¹⁾ Lassen: Anf. V. p. 55. — Udtrykket: *real*, der benyttes meget i 17. Aarhundrede og særlig om Fortifikations- og Byggearbejder, behøver en nærmere Forklaring. Det betyder — efter Kalckars Ordbog over det gl. Danske Sprog — stor, anselig; det er atter ensbetydende med *regal* og *royal*. Angaaende sidstnævnte Ord se Littré. Jvf. Projekt til Kastellet: Designé du Chastau Royale de Copenhaven i Det st. Kgl. Bibliothek. Ny Kgl. Samlinger 371 c Fol. — I Forbindelse med Fæstningsarbejder synes disse ensbetydende Udtryk at antyde permanente, faste Værker i Modsætning til lettere Forskandsninger.

Kongens Støtte rejst i Udlandet i henved 8 Aar for at studere Mathematik og Fortification¹⁾. 1638 var han kommen hjem og havde 1641 været betroet det ansvarsfulde Hverv at anlægge Christianssand. Antagelig Aaret efter slutter han Kontrakt om Fortificationsarbejder ved København og her — om noget Sted — skulde han nu vise, hvad han duede til.

Den hollandske Resident, Carl v. Krackow, giver i sine Indberetninger til Generalstaterne nogle interessante Oplysninger til Situationen, som den laa i Aaret 1642, med Hensyn til Arbejder paa Københavns Befæstning. Residenten ved at berette, at den nye Befæstningslinie fra Kysten ved St. Anna Bro og til Nørreport skal bestaa af 6¹/₂ Bastioner, idet han dog her maa mene fra Kastellet til Nørreport. Han ved, at selve Volden skal være 22 Fod høj, Brystværnet 20 Fod tykt og Graven 16 Roder bred. Han ved ogsaa, at Ingeniøren er Københavner. Men han har talt med andre Ingeniører, der forholdt sig noget kritiske overfor Schiørts Projekt: Bastionerne er for smaa og Courtinerne for lange, saa Bastionerne kommer til at ligge for langt fra hverandre og ikke har de rette Proportioner. »De siger ogsaa, at det er Hans Majestæt, der har villet have det gjort saaledes«²⁾. v. Krackows Oplysninger om Anlæggets almindelige System og Kritiken deraf er af stor Interesse, fordi det viser sig, at man har fastholdt det ældre hollandske System i dets tidlige Form fra Aarhundredets Begyndelse.

Det maa meget beklages, at den officielle, af Kongen approberede Plan af 1642 ikke mere findes.

FORARBEJDERNE TIL PLANEN AF 1649.

Det forhaandenværende Kortmateriale belærer os forøvrigt om, at der i de sidste Aar af 1640'erne er opstaaet

¹⁾ Medd. fra Rentekammerarch. 1872, p. 175.

²⁾ Indberetning af 14. Juli 1642. Rigsarkivet i Haag.

Ønsker og Krav om Forandringer i Planen af 1642 om »den nye Fortofication«. Der er fremsat andre og mere moderne Tanker om, hvordan Arbejdet med et betrygende Værn for Hovedstaden rettelig burde gribes an.

Dette træder dog mindre frem i et Kortarbejde, der beskæftiger sig med *den nye Østervold*, og har den ældste kendte Kastelsplan med Kronværker som Forudsætning. Det er et *originalt Opmaalingskort med projekterede Arbejder, nu i Det Kgl. Bibliothek* (Ktvk. VII, 1)¹⁾. Kortet gør Indtryk af at være en Slags Arbejds- og Studiekort til Brug for en ved Fortificationen ansat Ingeniør, og har forskellige Paaskrifter, bl. a. Betegnelsen: Nieuwe Osterpoort. Dette viser, at Kortet ikke kan være ældre end 1640'erne. Indtegnet er bl. a. »Batterier«. Er det de Batterier, der 1645 blev anlagt — ialt — »paa det nye Butenværk langs med Indløbet«, er Kortet yngre end dette Aar og vel udarbejdet ved Aar 1647, da den nye Østerport maa være taget i Brug. Yngre end 1649 kan det ikke være, da Kastellet paa det Tidspunkt faar en anden Form i Overensstemmelse med den da vedtagne Befæstningsplan²⁾.

Anderledes skarpt og tydeligt kommer nye Tanker frem i *et originalt Opmaalingskort med projekterede Arbejder over hele Befæstningslinien fra Vestervold til Kastellet* uden dog at medtage noget af dette. Ogsaa det findes i Det store Kgl. Bibliothek, er i Karakter og Fremstillingsmaade beslægtet med det sidst omtalte Kortarbejde over Østervold og maa være tegnet nogenlunde samtidigt³⁾.

¹⁾ Ny Kgl. Samlinger 371 c. Fol.

²⁾ Erslev: Anf. V. III, p. 114.

³⁾ Nye Kgl. Samlinger 371 c. Fol. — Det er ikke reproduceret i Kortværket, da Kortets Karakter volder store Vanskeligheder for et tilfredsstillende Resultat.

Den ældre Befæstning med de smaa Bastioner er indtegnet med stiplede Linier; projekterede Nyanlæg, der viser Bastioner af større Type, med Streg. Naar dette Kortarbejde, der efter alt at dømme maa være fra 1640'erne, beskæftiger sig med en Ombygning ogsaa af Strækningen: Nørreport—Vestervold, betyder det, at man paa et eller andet Tidspunkt har tænkt paa at udvide Planen af 1642 til at omfatte hele Københavns Befæstning mod Sjællandssiden. De projekterede nye Bastioner viser tillige, at man under de fornyede Overvejelser har opgivet det ældre Befæstningssystem for et nyere og mere moderne.

At slige Tanker virkelig har været fremme sidst i 1640'erne, oplyses man om paa meget tydelig og lærerig Vis af et Kortarbejde af *Otto Heyder*, dateret 1648 (Ktvk. XIV).

Otto Heyder havde i sin Ungdom studeret i Leyden og virkede i Christian IV's sidste og i Frederik III's første Aar som Ingeniør. Han har dog ikke selv anset sig for helt færdiguddannet, thi i Begyndelsen af 1654 rejste han udenlands for yderligere at uddanne sig ved Studier af Fortifications- og Civilbygningskunst og var borte i halvandet Aar. Han døde 1660¹⁾.

Det af Otto Heyder udførte, baade signerede og daterede *Originalkort* findes nu i Ingeniørkorpsets Arkiv, er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder og beskæftiger sig hovedsagelig med Københavns Befæstning*. En Kopi fra 17. Aarhundrede — en smuk, farvelagt Haandtegning — findes i Det store Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling. Kortet bærer Paaskriften: *Carte und Grund Ritz der Königl. Kauf- und Handel Stadt Copenhagen mit nebenliegenden Seen und Aussen Wercken, gemessen und gezeichnet von Ihro Königl. Maytt. Unterthänigsten Otto Heyder Anno 1648*. Af Paaskriften til

¹⁾ Hirsch: Anf. V. Det st. Kgl. Bibliothek.

Befæstningsanlæg fra Torstensonkrigen fremgaar, at det er til Kong Christian IV, Otto Heyder har udarbejdet og tilegnet sit Kort, og at det følgelig er færdigtegnet inden Kongens Død 28. Febr. d. Aar. At der er arbejdet paa det allerede i det foregaaende Aar, 1647, er nok troligt¹).

Af Gadenæt findes der ikke Antydning paa dette Kort, men ogsaa her er Slotsholmens Bebyggelse detaljeret gengivet og yderligere er flere Lokalteter oplyste ved Paaskrifter, ligesom der hist og her er givet nærmere Oplysninger ved Notitser.

Den ydre Forsvarslinie, støttende sig til Søerne, som Christian IV havde tænkt sig den, er indtegnet og viser paa klar, tydelig Maade, hvad Kongens store Planer om en udvidet Befæstning af København gik ud paa: Et Retrenchement fra Halvbastionen ved Kalvebodstrand ført udenom St. Jørgens Sø til Ladegaardsskansen og den aabenbart ufærdige Skanse ved Ravnsborg, samt Ny-Var-tovs-Skansen i dens endelige Skikkelse og derfra et Retrenchement til Kastellet. Det var en Sikring af Adgangen til København, han vilde opnaa. Det bemærkes om Linien udenfor Vesterport: Dicie Auszenwercken hab Ihr May. in die Schwedshe Ziet bawen lassen, og om Linien udenfor Østerport: Dicie Aussen Werchen sind in die Scveedtsche seit gemacht²).

¹) Otto Smith har gjort opmærksom paa (Anf. Afh. p. 343), at Dateringen 1648 ikke har været helt korrekt, da Arsenalanlæggets Svovlhus er angivet, som det var før Branden i Januar 1647. Efter dette skulde O. H. have arbejdet paa Kortet 1646, hvilket lyder mindre sandsynligt. Den Tanke er ikke udelukket, at han har indtegnet Ruinerne af det brandskadede Svovlhus, ganske som han har indtegnet den brandlidte Tøjhusbygning!

²) Torstensonkrigen havde medført vigtige Arbejder paa Befæstningen i 1645. Den 25. Marts havde Kongen henstillet til Borgmester og Raad at reparere Voldene, »som fast overalt findes brøstfældige, i Synderlighed imod vores Have og fra Nørreport, hvor og ingen Værker er, dog der fornøden gøres, anseende Voldene først overalt er aabne og fra (paa) den runde Kirke kan gøres store Skade.

Alene ved at vise Systemet for Københavns Fortifikation i den stærkest udbyggede Form, Christian IV og hans Mænd havde tænkt at give den, er dette Kortarbejde værdifuldt.

Men det giver — som alt antydet — interessante Oplysninger ogsaa om andre Forhold, idet man her for første Gang har for sig en detaljeret og gennemarbejdet Fremstilling af et fuldt gennemtænkt Befæstningsanlæg over selve den kongelige Køb- og Handelsstad København med en helt ny Kasteltype. Medens Christianshavns Befæstningssystem stadig er det ældre fra Anlægstiden med smaa Bastioner og lange Courtiner som gammelhollandsk Befæstningskunst krævede det i Begyndelsen af Aarhundredet, er Linien fra Halvbastionen ved Kalvebodstrand og udenom saavel den gamle som den nye By til Kastellet een sammenhængende Linie med store Bastioner og korte Courtiner efter de mere moderne Principper fra Aarene omkring Aarhundredets Midte. Og hvad Kastellet angaar, er ogsaa det forandret til et Værk af en ganske anden Karakter end det tidligere. Samtidig er den

(K. D. V. Nr. 60 jfr. 609, 632). Der tales i dette Aar meget om »Butenværkerne«, hvorved forstaaes de fremskudte Forter, og Retrenchementer, saaledes 7. Juni: »Buten-Werkerne paa østre og vestre Side«, og det Værk »Udenfor Dammen, som gaar ud ad Vejen til Frederiksborg« (Ny-Vartovs Skansen) (Lassen: Anf. V. Nr. 56) D. 6. Juli tales om »det Butenwerk, som ved Vartov begyndt er«, sikkert Retrenchementet ud mod Sundet. (K. D. V. Nr. 624). Anlægene her kaldes ogsaa d. 4. Aug. »det nye Værk, udenfor Østerport, ligesom det aabenbart er Ravensborgskansen, der samtidig benævnes »det nye Værk for Nørreport« (K. D. V. Nr. 632; jfr. III, Nr. 375).

I det følgende Aar 1646 er der stadig Tale om Arbejdet paa »Butenværket udenfor Nørreport« (Lassen: Anf. V. Nr. 49), som Borgerskabet forsømmer. Kongen anmoder det derfor d. 12. April om at »drage det nye Værk ved min Have ind i den gamle Vold ved Nørreport, og dermed lukke Byen til denne Side«; men alt forblev uforandret ligetil sidst paa Aaret i November Maaned (s. St. Nr. 59), da selv Rigsraadet bliver ængsteligt over Sagernes sløje Tilstand.

gamle Østervold, der er tegnet i stiplede Linier, angivet som bortfalden: Die alten Wercke sind alle Demolirt bis die Norder Pfordte, — en Bemærkning, der dog ikke skal tages altfor bogstavelig. Rester af den fandtes endnu i 1650'erne.

Hvor meget og hvor lidt af den lange Befæstningslinie fra Kalvebodstrand til Kastellet der skal opfattes som projekterede Arbejder, er vanskeligt at sige med Bestemthed, og dette Spørgsmaal kræver en indgaaende Undersøgelse. Her skal kun gøres opmærksom paa Kortets Bidrag til Problemets Klaring.

Hvad oplyser da Kortet selv om Spørgsmaalet Virkelighed eller Projekt?

I gamle Nørreports Bastion og i de to følgende Bastioner, Ny-Nørreports og Rosenborgsbastionen, er de gamle smaa Bastioner indtegnet med stiplede Linier. De maa formodes at have været til endnu, da Kortet blev tegnet. Dette Parti af Østervold maa følgelig opfattes som Projekt.

Noget anderledes synes det at forholde sig med Strækningen herfra op til Kastellet. Som Otto Heyder har tegnet dette — uden Kronværker — er Østervold desuden bleven betydelig forlænget — efter Kortet: ca. 80 Roder, d. v. s. ca. 250 m.

Da der ikke paa denne Strækning, ved stiplede Linier, er indtegnet ældre Bastioner, kunde man med nogen Grund formode, at hele dette Parti af Østervold — fra Rosenborg Have til Kastellet — allerede var udført, da Otto Heyder tegnede sit Kort og udfra samme Begrundelse, at ogsaa Partiet fra Nørreport til Kalvebodstrand — Nørrevold og Vestervold — var det. Men denne Slutning er afgjort forhastet, Vestervold havde endnu under Belejringen 1658—59 sin gamle Skikkelse — i alt væsentligt — efter Planen af 1606.

Planen af 1642 forudsatte kun Gennemførelse af en

Befæstningslinie fra Nørreport og videre — til og med Kastellet. Fra Nørreport til Kalvebodstrand skulde Befæstningen forblive uforandret — i alt Fald foreløbig. Sammenligner man nu Fremstillingen af Vester- og Nørrevold paa det ældre Kort af ca. 1630 med Otto Heyders, er Forskellen paafaldende. Af Helbastioner er 1630 mellem Kalvebodstrand og Helmers Bastion kun angivet een, den ved Vesterport; paa Otto Heyders Kort af 1648 har Befæstningen her for det første faaet et andet Løb, men dernæst er angivet en kraftig Halvbastion ud mod Vandet, og Vesterport er paa moderne Vis — og i Modsætning til den oprindelige Ordning — lagt mellem to helt nye Bastioner. Paa Strækningen op til Jermers Bastion, hvor der altsaa 1630 kun var regnet med een Bastion, er der 1648 angivet $2\frac{1}{2}$. Dernæst er — som alt antydet — saavel Jermers som Hanens Bastion gjort større, med deraf følgende korte Courtiner.

Otto Heyders Kort turde da yderligere føre Beviset for, at man indenfor Fagkredse mellem 1642 og 1648 har sat sig helt andre og større Maal med Hensyn til Befæstningsanlæg om saavel den gamle som den nye Del af selve København. Kortet er i det væsentlige — i alt Fald Vester- og Nørrevold og visse Dele af Østervold — at opfatte som Projekt.

Dette gælder ogsaa Kortets Fremstilling af *Kastellet*. Kastellet er her konstrueret som et noget uregelmæssigt formet sekskantet Fort, hvis ene og længste Side vender ud mod Søen. Paa de fire Hjørner ind mod Land er lagt Bastioner. I Nord og Syd fører Porte ind midt imellem to Bastioner. Foran Graven er Contrescarper. Indenfor Volde og Bastioner er udsparet et Havnebassin med Indsejling udefra, flankeret af to Redouter. Interessant er, at der bagved Havnen er vist et helt lille Kanalsystem og indenfor dette et Bygningsanlæg af rektangulær Form

om to Gaarde og lagt saaledes i Forhold til Portene, at der er Passage gennem hele Komplekset. Kastellets indre Dimensioner er følgende: Den lange Linie ud mod Sundet er 90 Roder, den herpaa vinkelrette Linie ligeledes 90 Roder, Polygonens Radius 50 Roder.

Dette Kastelsprojekt har absolut intet tilfælles med det, der er gengivet paa tidligere Kort, sidst paa Kortet af ca. 1630 og endnu antydet paa et af Kortene over Befæstningslinien fra sidst i 1640'erne. Ja, det er saa forskelligt derfra som vel muligt. De kostbare Kronværker er faldet bort. Ny er ogsaa selve Hovedformen nærmest beslægtet med Sekskanten, og nyt er det tydelige Forslag til Havn og til et Bygningskompleks, der efter sine Dimensioner kan være et Slot og i saa Tilfælde et mægtigt Bygningværk med 30 og 40 Roders, d. v. s. ca. 90 og 120 m's Yderfaçader. Hvad Havnebassinet angaar, leder det Tanken hen paa det Navn, Frederik III snart efter skulde give Kastellet, *Frederikshavn*.

Ejendommeligt for Otto Heyders Kastelsprojekt og unægtelig noget overraskende, er, at det saa ganske forkaster den tidligere Plan og aldeles ikke synes at tage Hensyn til et Anlæg, der dog havde været arbejdet paa i lange Tider — i alt Fald fra 1627, om ikke før — og med store Bekostninger! Han forudsætter faktisk, at alt det Arbejde, der var udført, maatte jævnes med Jorden. Naar et saa radikalt Forslag overhovedet har kunnet fremsættes, kan Grunden kun have været den, at Christian IV, trods de store Udgifter, ikke var naaet synderlig langt med sit Kastel. Det maa helt op i hans sidste Aar have staaet som en Torso.

Uvilkaarligt rejser sig det Spørgsmaal: Paa hvilket Tidspunkt var det, man opgav den partielle Plan for Københavns Befæstning mod Sjællandssiden, først iværksat 1629,

og i Forbindelse dermed den forældede Kastelsplan fra 1620'erne.

I December Maaned 1646 fandt en mærkelig Meningsudveksling Sted mellem Rigsraadet og Kongen. Den 5. December forfatter Rigens Raad til Kongen en Skrivelse, der afslører den ringe Tillid, man har til Hovedstadens Værn mod Sjællandssiden. Raadet bruger saa stærke Udtryk som, at »det nye Værk« endnu ikke er bragt i Defension og at Byen, hvis det ikke sker, er ganske aaben. Man beder derfor om, at det hele Problem maa blive taget op paany til grundig og saglig Overvejelse — »at de Ingeniører, som ere nu her til Stede, maatte give deres Betænkning, hvorledes København bedst og bekvemest kunde fortificeres«. Raadet beder nu, at man tager fat paa Arbejdet, saa snart Foraaret kommer, og at Kongen forordner Conduktører og andre, der kan have Opsyn med Arbejdet — og først og fremmest en Generalinspektør over alt Værket. Kongen svarer tre Dage efter fra Frederiksborg Kansleren, Christian Thomesen Sehested, og Svaret har baade Næb og Klør. Den gamle Herre er bleven vred for Alvor over den skjulte Bebrejdelse mod ham for at have været sendrægtig i denne Sag, der, som Raadet skriver »det hele Rige mest Magt er paaliggende«. Kong Christians Ord falder hvast og deres klare, utvetydige Ord om hele den foreliggende fortificatoriske Situation fortjener at kendes: »Efterdi mig forgangen Søndag af Rigens Marsk ene og stiltiende blev en Seddel, med nogle af Rigets Raads Hænder underskreven, tilstillet, som jeg intet læste førend jeg kom hid. Den Tid jeg siden den læste, da skrev jeg straks korteligen min Mening derpaa in margine, og sendte hannem den samme tilbage igen, hvilket jeg hermed nu haver villet lade dig hermed vide, nemlig, at naar jeg erlanger det igen, som jeg af min egen Pung spenderet haver paa Københavns Fortification, da vil jeg skaffe Materialia til dette fore-

havende nye Værk. Havde de Godtfolk, Adel og Uadel, i de forrige Tider villet gøre mig det til Vilje, som de nu erbyder sig at gøre, da havde København for 20 Aar siden været in perfectione. Ingeniør og andre, som til Værket kan bruges, ere ved Haanden og Fortificationen er lagt, som den skal ligge, saa at der intet kan tages Fejl af den; og om der skønt kunde findes noget, som kunde have nogen Underretning fornøden, da er jeg intet langt borte¹⁾.

Der blev nu taget fat for Alvor paa at udbedre Skaerne. Det sidste Aar, Christian IV levede, arbejdedes der med megen Energi paa Byens Befæstning med Opbud af store Arbejdsstyrker²⁾. Og et Tegn paa den Alvor og Ansvarsfølelse, hvormed man nu gik frem, er, at vor sikkert betydeligste fortificatoriske Begavelse, daværende Oberst Axel Urup til Belteberg, Skaber af og selv i sin Tid Guvernør i Fæstningen Christianspris ved Kielerfjord, knyttedes til Befæstningsarbejderne. Han fik Ordre af Kongen til at møde i København inden den 11. April 1647, »hvor Du videre om vor naadige Vilje og Mening skal blive underrettet«, og fik 22. Maj samme Aar Direktionen — Overledelsen af den nye Fortification med 3 Kaptajner som Hjælpere. Han var dog underordnet Rigens Marsk³⁾. At Sagen nu var i gode Hænder, maa man gaa ud fra. Theoretiske Studier og lang Praksis i fremmed, mest hollandsk, foruden i dansk Krigstjeneste, har gjort Axel Urup vel kvalificeret til at løse denne vigtige Opgave. Den Ingeniør, Kongen omtaler i sit Brev som værende forhaanden, sigtes der til i en af Tidens mange Betænkninger om Rigets Forsvar. Den 16. April 1646

¹⁾ Kong Chr. IV's Egenhændige Breve VI, p. 214 ff.

²⁾ Om Arbejdet 1647 se Lassen: Anf. V. Nr. 62 ff. — Om Arbejdet paa Byens Fortification 1647—57 se i Rigsarkivet: København. Fæstningsregnskaber i nævnte Periode.

³⁾ Rigsarkivet: Privatarkiver. Axel Urup.

havde Landkommissarierne anbefalet, at man fortsatte med Befæstningen om København, »naar den (Ingeniør), som samme Arbejde sig haver paataget og en stor Summa Pennige af alle Danmarks Provinciers Stænder derpaa oppebaaret haver, for sine dertil af Kgl. M. tilforordnede Commissarier først Regnskab gjort haver«¹⁾. Ingeniøren kan være H. J. Schiørt. Ved Axel Urups Ansættelse har han i alt Fald mistet Ledelsen af Fortificationen, men mulig er det sket allerede tidligere²⁾.

Baade af Rigsraadets Fremhævelse af, at »det nye Værk« er ufuldført og af Kongens Ord om, at »Fortificationen er lagt som den skal ligge«, turde imidlertid fremgaa, at det stadig er Planen af 1642, der kun omfattede en ny Østervold, saavel Rigsraad som Konge først og fremmest har haft i Tankerne.

Men naar der i Christian IV's sidste Aar er syslet med Planer til Befæstningsanlæg, der baade i Omfang og i Princip gik langt ud over, hvad tidligere var besluttet, da ligger det unægtelig nær at sætte disse Planer i Forbindelse med Axel Urups Ansættelse 1647 som Leder af Københavns Fortification. Det vilde kun være naturligt, at han ved Overtagelsen af sin vigtige og ansvarsfulde Stilling fremkom med en samlet Plan for Hovedstadens Sikring — en Plan, der ogsaa maatte komme til at omfatte en Ændring af Kastellet. Som fuldt moderne uddannet Militæringeniør har han ikke turdet sige god for de forældede Befæstningsanlæg om den gamle By mod Nord og Vest, saa lidt som han har turdet paatage sig Ansvaret for Planen for Østervold af 1642.

Det har taget sin Tid, inden Tankerne har klaret sig

¹⁾ Erslev: Anf. V. III, p. 232.

²⁾ Schiørt faar 1647 Afregning som Kaptain. Hirsch: Anf. V. Om Schiørt se senere: S. 189 f.

og taget endelig Form, vel baade hos ham selv og hans høje Chef, og saalænge Christian IV levede, synes der næppe at have været taget en afgørende og sidste Bestemmelse om, hvorledes man skulde gaa frem. Det vil ogsaa senere blive paavist, at Frederik III i sin første Regeringstid stod vaklende overfor Problemet, der først 1649 fik sin endelige Løsning. Der kunde i Sandhed ogsaa være Vanskeligheder nok — ikke mindst økonomiske.

Ihvorvel der i Aarene 1647—49 blev arbejdet ivrigt paa Byens Befæstning — det viser Regnskaberne — maa det dog fastholdes, at det er Overvejelsernes og Drøftelsernes Aar, og som et Indlæg i den standende Diskussion om Københavns Befæstning er sikkert Otto Heyders Forslag at opfatte.

At han skulde have udarbejdet det som Privatmand og for at bringe sig i Erindring hos Kongen, er jo tænkeligt, og i saa Fald kaster det et mærkeligt Lys over Axel Urups Stilling — ogsaa overfor Kong Christian IV. Indtil videre kan kun siges, at Otto Heyders Navn ikke forekommer i Fæstningsregnskaberne i Tiden 1647—49. Heller ikke senere — i Tiden til 1657 — nævnes hans Navn i Forbindelse med Fortificationsarbejder ved København.

Det er saa heldigt, at vi ved god Besked med, hvem Axel Urup benyttede som sine Hjælpere, efter at Arbejdet havde taget sin Begyndelse allerede i Maj Maaned 1647 og i hele den Tid, han ledede det, indtil Henning Quitzow 1657 løste ham af¹). Han begyndte straks med to Kaptajner »fra Jylland«, Peder Munk og Hans Adzersen, men de blev meget snart afskedigede og i Stedet for antog Axel Urup to Ingeniører: Jan van Geelkerck²) og

¹) Rigsarkivet: Kbhvn.'s Fæstningsregnskaber 1647—57.

²) Samtidig virkede i Norge Ingeniør Isaac van Geelkerck, se C. S. Widerberg: Norges første Militæringenør. I. v. G. og hans Virke 1644—56. 1924.

Peter Bysser, hvortil kort efter kom Georg Hoffman. Den første af dem forsvandt imidlertid hurtigt igen, uvist hvorhen; hans sidste Kvittering er fra August samme Aar. Som Konduktør nævnes 1648 Gottfred Hoffman, senere (1649) bl. a. Oluf Steenwinkel.

Tre Kortarbejder, alle paa Det store Kgl. Bibliothek, maa opfattes som blevne til i Perioden 1647—49 og staar i Forbindelse med Axel Urups Virksomhed i disse Aar.

Det første er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder*, der dog kun gengiver selve Københavns *Befæstnings Inderlinie, samt Kastellet* (Ktvk. VIII)¹⁾.

Kortet maa være noget nær samtidigt med Otto Heyders, men er tegnet med en anden Haand. Da »die neue Osterpforte« er angivet, er Kortet fra 1647 eller noget yngre, det kan i al Fald tidsfæstes til Aarene inden 1649. Med svage stiplede Linier er her angivet, foruden den gamle Østervold, ogsaa den gamle Vestervold og Nørrevold, samt de første 5 Bastioner fra og med Nørreport. Med stærkere optrukne Linier den nye Vestervold, som den kendes fra Otto Heyders Kort med det nye Løb, og saavel Vester- som Østervold med større og andetsteds anbragte Bastioner, ganske som paa Otto Heyders Kort.

Man staar her overfor en skitsemaæssig Fremstilling af en Plan ældre end 1649.

Derimod afviger Planen for *Kastellet* fra den af Heyder anførte. Kastellet er her en Femkant, men konstrueret saaledes, at Hovedformen udgør de fire Sider af en Sekskant, med den lange Linie ud mod Sundet. De tre Hjørner ind mod Land har Helbastioner; mod Kysten er lagt Halvbastioner. Midt for den lange Linie er foreslaaet en Redoute. Udenfor ses en Dæmning, der beskytter Indsejling til et Kanalsystem — altsaa atter en Art Havneanlæg. Ved Paaskriften: Schlosz i Anlægets nor-

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c, Fol.

dre Hjørne, er her positivt angivet, at der i dette Havnekastel tænktes opført et Kongeslot. Dimensionerne er: Den lange Linie 130 sjællandske Roder, d. v. s. c. 390 m. Den herpaa vinkelrette Linie er 90 R., d. v. s. c. 270 m; Polygons Radius er 50 R., d. v. s. 150 m. Men disse Maal afviger i Virkeligheden ikke stærkt fra dem, der ligger til Grund for det af Heyder gengivne Projekt. Polygonradien er saaledes den samme.

Men medens det af Heyder tegnede Kastelsforslag slet ikke lod sig bringe i Overensstemmelse med det ældre Projekt fra 1620'erne, er dette derimod til en vis Grad muligt med det her omtalte. Maaler man Courtinernes Længde, bliver denne for begge Projekters Vedkommende mellem 32 og 38 Roder. Der er saaledes — efter Kortarbejderne at dømme — nogen Sandsynlighed for, at det ældste Kastelsanlæg, der var konstrueret som de fire Sider af en Ottekant, med Radius ganske vist paa c. 70 Roder, d. v. s. c. 200 m, har kunnet benyttes ogsaa til dette Projekt, idet man har kunnet bibeholde Dele af de tre Bastioner og Courtinerne imellem ved at rette Linierne efter Sekskanten i Stedet for efter Ottekanten. Anlægsradierne var saa nogenlunde de samme.

Det her behandlede Kastelsprojekt er forøvrigt mærkeligt ved at indeholde et Alternativ: et lille femkantet bastioneret Værk med Radius paa 30 Roder.

Det andet Kort er *et originalt Opmaalingskort med projekterede Arbejder* (Ktvk. VII, 2). Ogsaa det viser *kun selve Københavns Befæstningsanlæg* — uden Christianshavn¹⁾. Men Kortet giver tillige en Bebyggelsesplan for Ny-København — udført dels i Pen og dels i Blyant og efter denne at dømme kan Kortet — som det senere vil blive paavist — tidsfæstes til 1647—1649. Hvad Befæstningen fra Kalvebodstrand til Kastellet angaar, slutter dette Kort sig nær til det foregaaende ved

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c Fol.

at vise den ældre og den paatænkte Befæstning. Men *Kastellet* har atter her faaet en ny Skikkelse. Hovedformen er stadig den femsidede og Dimensionerne vistnok de sædvanlige med en Polygonradius paa ca. 50 Roder, men den lange Linie ud mod Sundet har her paa Midten en Bastion. Nyt er, at der Nord for denne er vist Indsejling til en Kanal, gravet langs Kastellets fem Sider indenfor Voldene.

Det tredie Kort — ligeledes *et Opmaalingskort med projekterede Arbejder* — gengiver kun Ny-København, men med *Projekt til Bebyggelse af den nye Bydel* (Ktvk. IX). Det slutter sig, hvad Befæstningslinien fra Nørreport til Kastellet angaar, ret nær til de to forrige Kortarbejder, men uden ved stiplede Linier at angive ældre Anlæg. Dette Kort er mere absolut i Udtryksmaade. *Kastellet*, der kun er skitseret, har samme Hovedform og Dimensioner som paa de to andre Kort, men her er Havnepartiet korsformet og har Indsejling midt for, mellem to Redaner, paa den lange Linie ud mod Sundet. Altsaa atter et nyt Havnemotiv.

Kastellets endelige Form og Skikkelse har, som samtlige sidst omtalte Kortarbejder, der har kunnet dateres til Tiden mellem 1647—49, afslører det, voldt de Sagkyndige meget Bryderi og sat adskillige Hjærner i Bevægelse. Det er særlig Havnemotivet, der har krævet Overvejelser og fremkaldt forskellige Idéer. Ogsaa Tankerne om et Slotsanlæg har spillet en Rolle og den baade praktisk og fortificatorisk rigtigste Ordning har øjensynlig været Genstand for mange Drøftelser. At der ogsaa har været taget Hensyn til den bedst mulige monumentale Løsning af Opgaven, turde være uomtvisteligt. Kastelsproblemet var dengang brændende i alle Europas Lande.

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c, Fol.

Om Interessen for Københavns Kastel foreligger imidlertid ogsaa andre Vidnesbyrd end de alt nævnte. Bevareret Kortmateriale taler sit tydelige Sprog. Hvorvidt de Kastelsprojekter, der her er Tale om, skriver sig fra Tiden før eller efter den endelige Beslutning blev taget 1649, er vanskeligt at afgøre. Men de er aabenbart blevne til ved denne Tid, da Sagen var særlig aktuel. At de først tilhører 1650'erne, tør dog ikke benægtes. I saa Fald er de at opfatte som Ændringsforslag til det 1649 vedtagne Projekt.

Det drejer sig her navnlig om en Række *Projekter til Kastellet* i Det store Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling. Her findes 10 sirligt og af samme Haand tegnede Forslag, der kun tager Sigte paa selve Kastellet og tilstødende Del af Østervold. De syv er farvelagte, tegnede i Pen og med Streg. Et er i Blyant og to er tegnede i Pen med stiplede Linier, men ufærdige. Paa alle Projekter har Kastellet den femsidede Form, med vekslende System for Grave og for Raveliner i disse. Men Hovedformen for selve Kastelsanlægget er stadig den samme. Og alle Projekter viser Havneanlæg, ligesom de ofte antyder en Bebyggelse indenfor Voldene. Polygonradien er stadig 50 Roder¹⁾.

Et Par næsten ens blyantstegnede Projekter sammesteds, der tillige viser Bebyggelsesplan for de tilstødende Dele af Ny-København, slutter sig nøje til de 10 ovennævnte Udkast, hvad Kastellet angaar. Ogsaa her er vist Forslag til Kanalhavn, og paa det ene tillige en stor slotsagtig, trefløjet Bygning²⁾.

Nærmest til denne Gruppe Kastelsprojekter hører et Arbejde i Nationalmusæets Arkiv, der betegner sig selv som »fantasieret« og desuden har paaskrevet Bemærk-

¹⁾ Et af dem er reproduceret i Kortværket (XI).

²⁾ Det ene reproduceret i Kortværket (X).

ninger om »Aussenwercke« og Dæmningskonstruktioner¹).

Hvorledes er nu disse mange forskellige Kastelsprojekter at opfatte?

Er det rigtigt — hvad er naturligt at antage — at det Kastelsprojekt, Otto Heyder har gengivet, er at forstaa som et Indlæg i Diskussionen om Hovedstadens Fortification, er det paa den anden Side givet, at det Forslag, han her har fremsat, ikke er bleven fulgt. Andre Projekter fra disse Aar afviger alle i deres Princip betydeligt derfra, idet samtlige ellers kendte Projekter fra Perioden 1647—49 har samme Hovedform tilfælles — Femkanten konstrueret som de fire Sider af Sekskanten, følgelig med den femte Side — mod Sundet — længere end de fire andre. Ogsaa Dimensionerne er de samme. Ligeledes er Forbindelsen med Østervold den samme, idet denne altid løber ind paa Midtbastionen. Det er kun Udenværkerne og Udnyttelsen af Terrainet indenfor Kastelsvolden, der varierer.

Der kan ikke være Tvivl om, at denne Kastelsplan — Femkanten med den lange Linie — er at føre tilbage til selve Fortificationsarbejdets Chef, Axel Urup. Naar han har foreslaaet netop denne Anlægsplan, kunde det se ud, som om han i højere Grad, end det havde været muligt efter Otto Heyders Projekt, har villet benytte det allerede fra tidligere Tid udførte Arbejde med Kastellet »Bolværker«. Saameget er i alt Fald vist, at det er samme Grundform, der fastlægges i den endelige Plan for Byens Fortification af 1649.

Til Kortarbejder fra Overvejelsernes Tid 1647—49 maa sikkert ogsaa henregnes en lille Gruppe — paa tre

¹) Hører det tidligere omtalte Projekt, paategnet: *Designé du Chastau Royale de Capenhaven* i Det st. Kgl. Bibl. til her? (Ktvk XI,2).

Kort — der beskæftiger sig med Befæstningen af København. Karakteristisk for dem alle er, at de foreslaar Foranstaltninger, der gaar langt ud over, hvad man ellers synes at have sat sig som Maal. Deres Udformning af Kastellet knytter dem nær til Axel Urups Idéer, der ligeledes afspejler sig paa visse rent byplanmæssige Omraader, velkendte fra det endelig vedtagne Projekt af 1649.

Gruppens tre Kort er alle *Opmaalingskort med projekterede Arbejder* og findes nu i Det store Kgl. Bibliothek.

Det ene, udført med Pen, gengiver København med Christianshavn og nærmere Omegn (Ktvk. XII)¹⁾. Udover Kystlinie og Omrids af Søerne indeholder Kortet: Befæstningslinien omkring det gamle København med Christianshavn, Retrenchementet udenfor Vesterport med Ladegaardsskansen og Ravnsborgskansen, samt Retrenchementet udenfor Østerport med Ny-Vartov-Skansen; Kastellet er tegnet med stiplede Linier. Men Kortet viser mere endnu: Fra den gamle Jermers Bastion er — med Centrum omtrentlig ved Lønporten i den gamle Østervold — i stiplede Linier angivet en Befæstningslinie, ført i Cirkellinie til ind imod Kastellets vestligste Bastion — en Befæstningslinie med store Bastioner og korte Courtiner — Bastionsbredde som Courtinelængde — og lagt saaledes, at den dels tangerer Søerne og dels gaar helt ud i disse. Der er her antydet et Befæstningsanlæg, med tilhørende Udvidelse af Staden, der gaar langt ud over, hvad Christian IV vides at have tænkt sig, og langt ud over den endelige Plan af 1649. Den fortificatoriske Idé at lægge Forsvaret af Hovedstaden mod Land saa langt ud, at Søerne blev Byens Grave og Forsvaret yderligere kunde støtte sig til de tre Skanser ved de gamle Indkørselsveje til Byen, er noget helt nyt.

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 372 d. Fol.

Kastellet, der her er projekteret med sin ene Halvdel ud over Strandkanten, med de her angivne Dæmninger, har i det væsentlige Form og Skikkelse som efter Planen af 1649. Det er samme femsidede, bastionerede Anlæg med den længste Side ud mod Søen. Kortet mangler Maalestok, men Kastellets Dimensioner synes at være de sædvanlige med en Radius paa 50 Roder:

Skønt det udover Terrainlinier og Fæstningsanlæg kun viser et Par Lokalteter, tegnet med Pen, er der med Passerhuller og et skarpt Redskab angivet saavel den fra andre Kort velkendte Befæstningslinie fra Nørreport til Kastellet som indenfor den en komplet Gadeplan. Denne Bebyggelsesplan er den samme som i den endelig vedtagne Plan af 1649.

Om Forslag, der ligeledes gaar ud over den endelige Plan af 1649, vidner *to farvelagte Opmaalingskort med projekterede Arbejder, omfattende København med Christianshavn og nærmere Omegn, begge udførte af samme Haand*¹⁾. Udover Terrainlinie — Kyst og Søer — for Københavns og Christianshavns Vedkommende, angiver de kun de Byen omsluttende Fæstningsværker med Kastellet. Det skal dog bemærkes, at Kysten mellem Bremerholm og Kastellet ved stiplede Linier er angivet reguleret med Dæmninger og Kanaler i Overensstemmelse med Planen af 1649. I Forterrainet er begge Retrenchementer samt Ladegaard- og Ny-Vartovsskanterne medtagne, men tillige er angivet Gadenæt for begge Forstæderne udenfor Østerport og Vesterport, ligeledes i Overensstemmelse med Planen af 1649.

Af disse to Kort faar man at vide, at der, og vel allerede før 1649, har været Planer fremme om at fortsætte det regulære Befæstningsanlæg med store Bastioner og korte Courtiner over Jermers Bastion i en Bue udenom

¹⁾ Det ene i Det Kgl. Bibl. (Ny Kgl. Smlgr. 372 d, Fol.) er gengivet i Kortværket (XIII). Det andet i Kort- og Billedsamlingen.

den ældre Befæstningslinie helt ud i Kalvebodstrand og hinsides denne udbygge en Befæstningslinie, der føjede Christianshavn direkte ind i Systemet. Alt dette er fremstillet i stiplede Linier.

Kastellet har Form og Skikkelse som efter Planen af 1649. Dimensionerne er væsentligt de samme, med en Polygonradius paa 50 Roder.

Det vilde være naturligt at gaa ud fra, at samtlige Kortarbejder fra Perioden 1647—49 — Otto Heyders dog fraregnet — er af officiel Karakter og udført i Embeds Medfør paa Generalinspektørens Tegnestue. Men derfor kan meget vel forskellige Indflydelser have gjort sig gældende og ligge bag de ret forskelligartede Projekter. Thi der var i Virkeligheden flere interesserede Parter. Foruden selve Generalinspektøren, Axel Urup, var der hans høje overordnede, Rigsmarsken Anders Bille. Og der var Rigsraadet, der ogsaa nok kunde ønske at have et Ord at sige. Endelig var der Kongen. Den Tanke, at enkelte af Kortarbejderne fra denne treaarige Periode skyldes et Initiativ ude fra, kan ikke helt afvises. Og saaledes er maaske netop Otto Heyders Kort at forklare. Det giver ogsaa et ret mærkeligt Indtryk af Axel Urups Arbejdsvilkaar i alt Fald i Frederik III's Dage, at denne Konge ogsaa kunde forhandle med helt andre Sagkyndige — og som det synes — bag Generalinspektørens Ryg. Kongen tog aabenbart mod Projekter til Københavns Befæstning, sendt ham af Udenforstaaende, og — hvad mere er — han tog vel imod dem. Ganske vist er kun et enkelt Tilfælde af denne Art kendt og historisk dokumenteret, men det kaster et ganske ejendommeligt Lys over Forholdene og fortjener at anføres i denne Forbindelse.

Hans Jacobsen Schiørt, der havde faaet Arbejdet paa

Københavns Befæstning i Entreprise 1642 og endnu var beskæftiget dermed 1643, blev Aaret efter Chef for et Fodfolkskompagni og fik 1647 Afregning som Kaptejn. Axel Urup har ikke villet eller kunnet bruge ham, og Schiørts Arbejdskraft er senere blevet anvendt andetsteds. Den 1. Januar 1649 bliver han, formedelst tro Tjeneste, udnævnt til Oberstløjtnant paa Fæstningen Akershus. Men fra da af kan han mindre end nogensinde have haft Tilknytning til Københavns Fortification. Desto mærkeligere er det derfor, at han, som det fremgaar af et 24. Februar dette Aar fra Kong Frederik III modtaget Brev, til Kongen har »overleveret en Afrids«, hvorefter han »formener, København paa den Manèr bedst at forsikres og befestiges«; Kongen anmoder ham om skriftlig at indsende sine Tanker — »sine Rationes og Aarsager«¹). Schiørts Afrids kendes desværre ikke, og vi ved intet om, hvad der kom ud af denne Sag!

Det vilde unægtelig have været af stor Betydning, om man havde haft paalidelige Opmaalingskort over hele Københavns Befæstning fra disse Aar, der kunde vise *nøjagtigt*, hvad der virkelig var udført. Man har desværre kun et enkelt, meget *fragmentarisk Forarbejde til en saadan Opmaaling* over Byens Befæstning, nu i Det store Kgl. Bibliothek (Ktvk. XVII)²). Fragmentet, der er udført i Pen, omfatter kun Befæstningsanlæg i den gamle By — dog delvis ufærdigt fremstillet fra Forfatterens Haand — lidt af Ny-København og af Christianshavn. Helt udført er kun Slotsholmen med Omgivelser. Bebyggelsen er hist og her antydet. Holmens Kirke viser, at Kortet ikke er ældre end 1640'erne, og Christianshavns Form henfører det til dette Tiaar.

Et andet, men kun partielt, Opmaalingskort fra samme

¹) K. D. V. Nr. 735.

²) Ny Kgl. Smlgr. 371 c. Fol.

Tid lod Christian IV udarbejde. Det har ikke hidtil været at finde nogetsteds¹⁾.

PLANEN AF 1649.

Først 1649 — i Frederik III's andet Rege-
ringsaar — var Overvejelse Tid forbi.
Vi har den store svenske Ingeniørofficer, Erik Dahlbergs
Ord for, at der i dette Aar blev udarbejdet en Plan for
Københavns Befæstning — deri ogsaa indbefattet Bebyg-
gelse af nye Kvarterer. Paa det i Pufendorfs: Res a Ca-
rolo Gustavo gestæ, gengivne og efter Dahlbergs Tegning
kobberstukne Kort over Københavns Belejring, anfører
Dahlberg udtrykkelig, at Kortet er »overensstemmende
med en Hs. Maj. Danmarks Konge 1649 forelagt Plan —
secundium architypum Seren. regi Daniaë Ao. 1649
exhibitum. Man tager næppe Fejl i at fortolke Udtryk-
ket: exhibitum som indbefattende i sig ogsaa Betydning-
en: approberet.

Nu er det saa heldigt, at der i Krigsarkivet i Stockholm
findes et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder*, der
ganske nøje — ja! næsten til de mindste Enkeltheder —
falder sammen med Erik Dahlbergs Belejningskort og

¹⁾ I et Brev til Ingeniør Jacob Rettich beordrer Kongen ham til
at forfærdige en Plan (plante) fra Nørreport til Enden af den Rund-
del, hvori den til Søfolkene forordnede Kirke ligger, og videre fra
Stendæmningen, med Vejen til Frederiksborg og hosliggende Vand,
til Skansen (Redouten) ved Ny Vartov og Stranden, hvor Bolværkerne
ligger i Vand, og videre langs Vandet og Reberbanen, samt Holmen.
I al sin Uklarhed giver Brevet dog en Forestilling om Tilstanden, og
særlig interessant er Oplysningen om »Bolværkerne« ude i selve
Stranden. — Brevet er dateret til 1626—27. Men dette kan ikke
være rigtigt, bl. a. da Søfolkenes Kirke, St. Anna Rotunda, forud-
sættes paabegyndt. Dette skete først 1640. — Allerede 1625 havde
Kongen befalet, at der skulde udvises en Plads til en Kirkegaard og
en Kirke udenfor Østerport mellem Svovlhuset og Vejen »uden For-
hindring for Skandsen, der skal bygges ved St. Annæ Bro (Lassen:
Anf. V. p. 128 f).

følgelig gengiver, hvad rettelig kan kaldes: Planen af 1649¹⁾ (Ktvk. XVIII).

Forholdet har sikkert været følgende:

I Sverige har man, som naturligt er, stadig søgt at følge Arbejderne med Københavns Befæstning, og rette Vedkommende har da ogsaa sikret sig en Kopi — eller flere — af den Plan, der 1649 har været forelagt Frederik III, og efter al Sandsynlighed er bleven approberet af ham. En saadan Kopi har Erik Dahlberg kendt og benyttet, da han udarbejdede Kortet til Pufendorfs Værk.

Kortet i det svenske Krigsarkiv faar da en overmaade stor Betydning som det tydelige Vidnesbyrd om, hvorledes man nævnte Aar og langt om længe i ansvarlige Kredse i København naaede til Enighed om Byens Forsvar og — hvad Kortet ogsaa viser — Bebyggelsen af nye Kvarterer inden- og udenfor Voldene.

Hvad angaar selve Befæstningen omkring Byen, fremgaar af Kortet, at man — som sædvanlig — lader Christianshavn urørt. Desto mere indgribende er de projekterede Ændringer i Befæstningen mod Sjællandssiden. Særlig Vestervoldpartiet er undergaaet en radikal Ændring, idet Voldlinien her fører i en stor Bue udenom Slotsholmen, ud paa Linie med dennes Kystrand. I Terrainet mellem Vold- og Slotsholmen er projekteret en ny Bydel, gennemskaaret af Kanaler. En afgørende Forandring har selve Systemet undergaaet. Bastionerne er voksede i Størrelse, saa Bastionsbredde og Courtinelængde paa det nærmeste svarer til hinanden. Foran alle tre Porte lægges Raveliner, og Contrescarper er ført udenom hele Anlægget. Kastelet har den allerede 1647 opdukende Form og Størrelse og har fra to tidligere Projek-

¹⁾ At der med dette Kort — eller rettere Pufendorfs Gengivelse — skulde kunne tænkes paa det Forslag til Københavns Befæstning, H. J. Schiørt 1649 forelagde Frederik III, er kun lidet troligt.

ter laant saavel Randkanaler som Korshavn med Indsejling midt for den lange Linie, mellem to Redouter.

Udenværkerne er medtagne tilligemed planlagte Bebyggelser mellem dem og Voldlinien. Til nærmere Oplysning findes en paa Tysk skrevet Fortegnelse over bogstavbetegnede Lokalteter og endelig er under Angivelse: Anno 1659 (skal være 1658), men med en anden Haand, paaskrevet Notitser om militære Begivenheder i Belejringstiden, ligeledes paa Tysk, f. Eks. for 8. Oktober (1658): War Amag. eingenommen und verbrandt. dito blib Ihr. hochgräfl. Escelltz. Herrn Gen. Lieut. Graf Jacob de la Gardie geschossen.

Et Vidnesbyrd om, at det var efter denne Plan, der arbejdedes, i alt Fald paa Kastellet, i de følgende Aar indtil Svenskekrigen, foreligger i et egenhændigt, af Axel Urup selv tegnet Kort over Sejladsforholdene i Øresund. København er her gengivet signaturmæssigt, men saameget fremgaar dog af Kortet, at Kastellet har den i Planen af 1649 fastsatte Hovedform med den lange Linie forstærket ved to Redaner¹⁾.

Axel Urup fortsatte som Generalinspektør til 14. Maj 1656, da han afløstes af Oberst Henning Quitzow, der var Direktør for Fortificationen til første Svenskekrig. Han efterfulgtes af Generalmajor v. Breda, der som Kommandant synes at have forestaaet Stadens Befæstningsvæsen, indtil Georg Hofmann 23. Juli 1659 fik Inspektionen over Københavns Fortification — en Stilling, han dog kun havde til 3. August, kort før Belejringen begyndte, da han traadte tilbage for Oberst William Loe-

¹⁾ Kortet, der findes i Det store Kgl. Bibliothek, Nye Kgl. Samlinger, 387 e, bærer Paaskriften: Afris imellum Amag. Saltholm, Malmø og Falsterbo. Distancen tagis efter Rodtmaal, oc dybet Regnis efter almindtlig fafuene. Bage Wandel hafuer maalt ded Ao. 1653. Rutten zu 12 fus. 28500 auf 1 Grad, 1900 auf 1 Miil, 15 Miil 1 Grad. Axel Urup den 5. decemb.

brecht¹⁾). De Arbejder, der udførtes op igennem 1650'erne til 1656, har følgelig Axel Urup Ansvaret for. Hans underordnede Ingeniører vides der en Del om, omend vor Viden ofte indskrænker sig til Navnet alene. Hvad de har udført, og hvilke Kort de eventuelt har udarbejdet, kendes ikke. Som Ingeniører, ansatte ved Fortificationen, virkede op igennem 1650'erne den alt fra 1647 ansatte Peter Busser og den 1648 antagne Georg Hoffmann. Til sidst — 1656 — er kun Peter Busser tilbage — imidlertid avanceret til Hauptmand. Som Konduktører virker forskellige. Foruden de tidligere omtalte, Oluf Steenwinkel og Gottfred Hoffmann, Mænd som Voldmester Claus Oehm, der dog døde allerede ca. 1650, og And. Ølgaard, der 20. Maj 1651 antages som Konduktør og Voldmester²⁾). Man faar Indtryk af, at den mest betydelige af Ingeniørerne var Peter Busser, og Ludvig Holberg kalder ham da ogsaa Axel Urups fornemste Medhjælper³⁾).

Det er saa heldigt, at der dog er bevaret eet Kortarbejde over Københavns Befæstning som den var, umiddelbart før Carl X Gustav i August 1658 med sin Hær indesluttede København og begyndte Belejringen. Det er et *Spionkort, udført egenhændigt af selve Generalkvartermesterlieutenant Erik Dahlberg* og findes nu i Krigsarkivet i Stockholm (Ktvk. XXII).

En senere Paaskrift beretter, at dette Kort og Afridsning har Dahlberg »hembligen medt egen Handt forfærdigat uti Københamb« og at det skete, da Carl Gustav 1658 begyndte sin anden Krig mod Danmark. Kongen

¹⁾ Lassen: Anf. V. p. 197.

²⁾ Om Ølgaard se: Hirsch: D. Officerer. Havde virket i Rendsborg under Kejsærkrigen, senere paa Christianspriis, levede og virkede endnu 1661. Om Claus Oehm se Lassen: Anf. V. Nr. 78.

³⁾ L. Holberg: Danmarks Riges Hist. III. p. 160. Han gengiver fejlagtigt hans Navn: Zyser.

sendte da i Juli 1659(!) Dahlberg i hemmeligt Ærinde til Gustav Otto Steenbock, Feltmarschal og Generalgouvernør i Skaane, for at meddele ham den tagne Beslutning. Men Kongen havde tillige paalagt Dahlberg at rejse gennem København »og al Lågenheet wåll i Øgonskeen taga, efter hans Maytt. Ærande Kiøbenhambn at belågra«. Dette Spionkorts Tilblivelseshistorie er da usædvanlig godt afhjemlet, og Dahlberg selv beretter yderligere fyldigt og malende, hvorledes det gik ham under hans Ophold i København¹).

I sin højst interessante Dagbog fortæller han meget udførligt om sin Optræden under denne vanskelige Sendelse. Dahlberg var i Virkeligheden to Gange i København, for efter sin Konges Ordre, »om muligt var at gøre deraf en Delineation« (Plantegning). Første Gang var den 27. Juli, da han besaa Volden og Fæstningen og lod to Ingeniører tilbage, der gik for at være hans Tjenere. De skulde tage alt nøje i Øjesyn! Efter at have forrettet sit Ærinde i Skaane, vendte Dahlberg 30. Juli tilbage til København. Hvad han derefter beretter, fortjener at anføres i sin Helhed: »Og ihvorvel jeg begyndte at forfærdige en Afridsning af Staden og Kastellet, men saa kunde jeg dog, i Anseende af de mange danske Officerer, som hos os i forrige Krig havde været fangne og mig kendte — altsaa at det, hvor hemmeligt jeg end vilde forholde mig, blev aldeles kendt (rygtbart), at jeg var i Staden og af en og anden visiteret og til Gæst huden. I Synderlighed vilde Generalløjtnant Gyldenløve, Kong Christian IV's naturlige Søn, fremfor alle modtage mig, idet han inviterede mig til en Banket, til hvilken han havde indbudt de fornemste Kavallerer i Staden, men fornemmeligt Hr. Generalløjtnant Hans v. Ahlefeldt, Frederik v. Ahlefeldt, den, der var Gouvernør i København, Oberst Bertram

¹) Erik Dahlbergs Dagbok (1625—99), udg. af H. Lundstrøm, p. 125 ff.

Rantzau og Oberstløjtnant Ejler Holck, samt flere, som mestedelen vare mine svorne Brødre og synderlige Venner.

Og ihvorvel jeg baade hos ham, samt flere, i nogle Dage over al Maade vel og høfligt blev trakteret, og mestentid med god Rus maatte gaa til Sengs, tog jeg ikke destomindre Morgenstunden, førend nogen var oppe, saaledes i Agt og mine Ærinder saa forrettede, at jeg udi 4 Dages Tid havde gjort en temmelig god Delination og Grundrids af København¹⁾, hvilken os siden meget vel kom tilpas. Dog skete saadant ikke uden stor Fare«. Efter at have berettet om sit fortrolige Forhold til Fr. v. Ahlefeldt, og at han havde besluttet, mens Tid var, at forlade Staden i Selskab med den svenske Legat Coyett — fortsætter han: »Blev jeg dog i mit eget Logement af bemeldte Fr. v. Ahlefeldt samt andre fornemme Officerer mod min Vilje med Drik opholden, saa at Coyett fortsatte Rejsen, medens jeg, som vel vidste, hvad herpaa hænde kunde, skyndte mig isomoftest til mine Vogne, som hele Dagen havde staaet for Døren, men blev dog alt opholdt, saa at jeg begyndte at faa underlige Tanker, alvorligen sigende mig selv ingenlunde at ville blive Natten over.

»Men som han (Fr. v. Ahlefeldt) mig paa Cavallers Parole tilsvor at ville slippe mig ud, fastend det var ved Midnatstid — altsaa blev Portene laasede ved Midnatstid, men Nøglerne baarne udi mit Logement. Vi gjorde os saa hele Natten lystige, til Klokken var slagen eet. Da ledsagede han mig selv til Stadsporten, hvilken han lod aabne, og saa drak vi sidst, midt ude paa Vindebroen, Kongen af Danmarks Skaal paa Knæ, hvormed jeg, da Klokken var halvgangen to, efter Midnat, fortsatte min Rejse.« Med særdeles god Grund føjer Dahlberg til: »Men havde man vidst, hvad jeg førte i Hjærtet og ellers hos

¹⁾ Fremhævet af Forf.

mig fordølgede, visselig havde jeg faaet andet Herberge.« Det var den 5. August, Dahlberg, med sin »Delination«, velbeholden slap bort, for snart efter at naa Store Bælt, hvor den svenske Flaade allerede var under Opsejling.

Da Kortet blev forelagt Carl Gustav i Korsør den 6. August om Aftenen, gjorde det et stærkt Indtryk paa ham. Dahlberg fortæller i sin Dagbog, at Kongen var aldeles besluttet paa at storme København, efter at have gjort sig bekendt med hans »Afridsning og Relation«. Generalen raadede selv ivrigt til Storm, idet han stadig understregede Fæstningsværkernes slette Tilstand. Ja! saa ringe var de, at han lovede i sin egen Vogn at køre over Grav og Vold ligeind i Byen i Spidsen for Stormtropperne! Som bekendt skiftede Kongen Sind og foretrak gennem en Belejring at tvinge Byen til Overgivelse.

Vender man sig nu til selve Kortet, beskæftiger dette sig hovedsagelig med selve Befæstningen, hvad jo ogsaa er at vente. Indenfor denne er kun enkelte Lokaliteter angivne, med eller uden Paaskrift, som: Alte Stattgraben, Königsgarten, Runde Kirche. Efter at Kortet har været færdigt, er der med Pen gjort et Par Tilføjelser. Enkelte Bogstaver og Tal antyder, at Kortet har været ledsaget af en skreven Betænkning — »Relationen«.

Dahlbergs Arbejde skal altsaa vise *Københavns Befæstning som denne var først i August Maaned 1658*, da den gamle Generalmajor Joakim v. Breda maa antages at have forestaaet Stadens Forsvarsvæsen.

Om særlig Nøjagtighed i Maal kan der med et Kort af denne Art ikke være Tale. Bylegemet er saaledes en Del fortegnet og Nyboders Bebyggelse misforstaaet! I det væsentlige maa Kortet dog antages at gengive Virkeligheden. Paafaldende er, at Kastellet — New Werk —, der har den af Urup givne Hovedform med »Batteriet paa Stenkisterne«, her har bevaret Kronværket ind mod Byen, om end af en væsentlig anden Beliggenhed end

i det oprindelige Projekt fra 1620'erne. Der maa følgende her paa et eller andet Tidspunkt være sket en Ændring i Planen for Kastellet. Naar Dahlberg indtegner Kronværket paa sit Kort, maa det være rigtigt, og viser følgelig, at man saa sent som 1658 endnu ikke havde faaet dette Kronværk sløjfet. Af Interesse er ogsaa, at Dahlberg har faaet Ravelinen udfør Østerport med. Derimod har han ikke faaet angivet »den lille Ravelin, en halv Redute stor«, foran Nørreport. Den blev 1657 anbefalet anlagt af Generalmajor v. Breda og forlangt paa-begyndt af Kongen den 20. November¹⁾. Af særlig Interesse er, at Dahlberg ved svagere Signaturer udskiller en Del af Gravene (og Voldene) — aabenbart som mindre værdifulde Forsvarsværker. Det gælder, foruden Kronværket, Voldstykket med Rosenborgbolværket og de to Nørreports Bolværker. At Kronværket paa dette Tidspunkt har været uden Værdi, siger sig selv, og Dahlbergs Angivelse af Hovedvoldens svage Parti, bekræftes af talrige Udtalelser saavel før som under Belejringen. Netop denne Strækning havde Borgerskabet skullet sørge for!

Forøvrigt saa v. Breda meget mørkt paa Byens fortifikatoriske Tilstand i Perioden imellem de to Krige og han kritiserer ogsaa ret skarpt Axel Urups Principper. De af ham planlagte »nye Værker« var ikke som de skulde være: »Volde og Grave er ikke helt rigtige.«

Medens Dahlberg med største Omhu har stræbt at forklare alle Udenværkerne mellem Ladegaardsskansen og Kalvebodstrand, der siden skulde blive den svenske Belejringshærs egentlige Operationsfelt, har han ikke faaet gjort meget ud af Slotsholmens Befæstningsanlæg, mulig fordi han kendte det i Forvejen. »Svinebatteriet bag Bryggerset« har han dog faaet med. Men de Udenværker, der ellers angives at strække sig fra Ny-Vartov til ned mod Kastellet, er ganske udeladte.

¹⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 100, 102.

Er Erik Dahlbergs Spionkort saaledes ikke helt paa-
lideligt, hvad naturligt forklares af dets Tilblivelses-
maade, giver det dog vigtige Bidrag til vort Kendskab til
den Tids København og da særlig til dens Fæstningsvær-
kers Tilstand. Her har man jo faktisk for Øje Resul-
tatet af Arbejdet med Byens Befæstning
mod Sjællandssiden i de foregaaende 9
Aar, helt fra Planen af 1649 belv lagt.

Resultatet var kummerligt!

Kortet belærer os om, at der kun er arbejdet med no-
gen Kraft paa Kastellet og Fæstningslinien derfra til
Kongens Have. Herfra igen og til Nørreports Bastion
var der, til Borgerskabets Skam, ikke gjort noget videre.
Og den gamle Befæstningslinie fra Aarhundredets første
Fjerdedel, fra Nørreports Bastion og til Kalvebodstrand
var der overhovedet ikke rørt ved. Et mere sløjt Resul-
tat af 9 Aars Anstrængelser og af Axel Urups og hans
Hjælperes Virke kan vanskeligt tænkes — omend det
som alt andet har sin historiske Forklaring, der dog
ikke skal fremsættes i denne Forbindelse, hvor kun selve
Kortenes Tale skal tolkes. Men Erik Dahlbergs Spion-
kort taler sandelig højt og tydeligt.

Der er imidlertid et Par Ting, der forbavser ved dette
Kort. Det er for det første det viste bastionære System;
thi det er ikke Systemet af 1649, idet Bastionerne af
1658 er en Del mindre. Og dernæst Kastellet, hvor Kors-
havnen er opgivet. Paa to saa vigtige Punkter maa man
tro Kortets Tale. Tilbage bliver da den Kendsgerning,
at Planen af 1649 — med Bastioner og Courtiner af
samme Dimensioner — paa et eller andet Tidspunkt er
bleven forladt og at man er falden tilbage paa
et System med mindre Bastioner og — som
det synes — et Kastel uden Havn.

Svenskernes Belejring af København skulde til for at
lære Regeringen, at en effektiv Befæstning om København

var en Nødvendighed, og Enevælden saa det som en af sine første og vigtigste Opgaver at gennemføre en forsvarelig, fuldt moderne Beskyttelse af Hoved- og Residensstaden.

IV. NY-KØBENHAVN.

PLANEN AF 1629.

Det første Kort, der bringer Bud om Christian IV's storstilede Plan om en Udvidelse af Staden mod Nord, er det allerede omtalte *Kort fra ca. 1629*, der foreligger i moderne Kopi i Raadstuearkivet. Hvad der i denne Sammenhæng har Betydning, er at klarlægge Kortets Tanker om Bebyggelsen af de store Arealer, der tænktes inddragne under Stadens Omraade, og belyse Bebyggelsesplanen i dens Forhold til Befæstningsanlægget (Ktvk. IV).

Allerede er fremhævet, at Kastelsanlægget synes at være ældre end Befæstningslinien — den nye Østervold; de to af Kronværkerne, det midterste og sydligste, maatte skære stærkt ind i det paatænkte Bylegeme, der i Forvejen var betydelig indskrænket af Rosenborg Have. Naar dertil kommer den ret nære Kystlinie, maatte det synes ret umuligt at presse et regulært Byanlæg, som Tiden krævede det, ind paa det tiloversblevne, fuldkomne irregulære Terrain. Og saa valgte Ingeniøren, hvem denne umulige Opgave var betroet, den eneste Anlægsform, som absolut ikke kunde benyttes her, nemlig Centralanlægget. Fra en ottekantet Plads løber Radialgader ud i Straaleform, dels fra Pladsens Hjørner og dels fra Pladsvæggenes Midte. Hvad der har fristet Ingeniøren, er aabenbart den Mulighed, der vitterlig var for at faa presset et Segment af Centralanlægget ind mellem Rosenborg Have og midterste Kronværk. Her, men ogsaa kun her, kunde den organiske Forbindelse tilvejrbringes mellem

Bastioner og 3 gennemløbende Radialgader; den ene ramte tillige Porten i nordligste Bastion. Thi en Centralplan af denne Art er i udpræget Grad skabt ud fra militære Hensyn. Den bød paa en intim, praktisk Forbindelse mellem Gadenæt og en bastioneret Befæstningslinie og gjorde det bl. a. muligt, hurtigt fra Vaabenpladsen — piazza d'armi — at naa ud til truede Steder paa Befæstningslinien. Tanken om Centralanlægget i Polygonalform, med Radialgader, der straalere ud fra en Midtplads, blev først og teoretisk fremsat af italienske Arkitekter og Ingeniører, og var — som nævnt ved Omtalen af Projektet til Christianshavn — allerede i 16. Aarhundrede konsekvent udformet. Første Gang, det blev gennemført i sin fulde Følgerigtighed, var ved Anlægget af Palmanuovo i det venetianske Landdistrikt 1593. I Nord-europa var denne Form for Centralanlægget allerede bragt i Anvendelse, omend paa særlig Vis, i Oraniernes Fæstningsby Coeworden i Holland fra 1597 og overalt i Værker om Bygnings- og Befæstningskunst var der agiteret stærkt for netop denne Bytype.

Christian IV havde selv ladet den bringe i Anvendelse ved Anlægget af Glückstadt i Holsten 1616, hvor den dog ikke, saalidt som i Coeworden, blev gennemført efter Systemet i dets fulde Udformning. Christianshavn repræsenterer en Særtype.

Men de mildest talt uheldige Betingelser, hvorunder de syv Ottendedele af den nye Bydel i København vitterlig maatte udfolde sig paa den givne Plads — selvom man regnede med Opfyldning udfor en Del af Kysten — giver ikke altfor store Tanker om vedkommende Ingeniør som Byplanlægger. Og det kan da heller ikke undre, at Kongen, selvom han endnu længe synes at have bibeholdt Planen til Befæstningen om den nye Bydel, kasserede selve Byplanforslaget. Man har ikke engang forsøgt at realisere det. Det viser det Byanlæg, han faa Aar

efter paabegyndtes — de nye Baadsmandsboliger, nu Nyboder.

PLANEN AF 1631.

Det var i Begyndelsen af Januar 1631, Christian IV foreslog Rigsraadet at organisere Flaademandskabet paa bedre Vis, bl. a. ved at opføre Boliger, »Lossementer«, til det. Rigsraadet gik ind paa Forslaget om Boliger, der synes at have været Kongens egen originale Idé, og bevilgede Midler til Sagens Gennemførelse.

Byggearbejdet paabegyndtes allerede i Sommeren samme Aar. Ved Kongens Død 1648 var man i det væsentligste færdig, og dermed var den første Begyndelse gjort til en rationel Bebyggelse af Ny København¹⁾.

»De nye Baadsmandsboder« eller Nyboder, som deres Navn er bleven, kom til at ligge indenfor den nye Befæstningslinie af 1629, op imod den foreslaaede Østerport. Desværre findes ikke mere Kort over Bebyggelsen fra Christian IV's Tid. Men Planer til Ny-København fra 1650'erne, der viser tilbage til Planen af 1649, giver dog en ganske god Forestilling om, hvad Christian IV her havde skabt, og vor Viden støttes af to Kortarbejder over Nyboder alene, vistnok fra 1650'erne, hvoraf det ene er gengivet i Kortværket og vil blive omtalt senere.

Det bebyggede Omraade fik Trapezform med 9 Vest—Øst gaaende Gader og Rækkehuse. Mod Vest danndes Grænsen af den nye Helsingørsvej og mod Øst af en dertil svarende skraat løbende Gade, der førte op mod Kastellet. Bebyggelsen blev i Nord—Syd Retning gennemskaaret af to Gader, — den ene parallel med Helsingørvejen, den saakaldte store Adelgade, der satte Nyboder i Forbindelse med den gamle By, og den anden, der gik vinkelret paa Tværgaderne og nu fortsættes i Borgergade.

¹⁾ Fra Arkiv og Museum III: H. D. Lind. Christian IV og hans Baadsmandsboder p. 177 ff.

Dette Fragment af en Bydannelse er saare mærkeligt, men gaadefuldt! At der er noget ufærdigt over det hele Anlæg, viser alene den Omstændighed, at østligste Karré-gruppe aldrig blev helt færdigbygget mod Nord. Men Spørgsmaalet er, om der ikke skulde have været bygget henholdsvis Vest og Øst for den gamle Helsingørsvej og Skraagaden til Kastellet. I alt Fald synes den eneste Byg-gelinie, der ligger fast, at være den sydlige — ved nu-værende Klerkegade; herfra er man øjensynlig begyndt og har bygget videre Nord paa¹⁾.

Under alle Omstændigheder staar man overfor et Til-løb til en regelmæssig formet Byplan for Ny-København — men ganske vist kun et Tilløb. Nogen helt regelmæssig Figur danner Nyboder ikke, men en Idé rummer det dog, forsaavidt som de Gader, der løber ind mod den gamle By, kunde tænkes udgaaede fra et Torv, ganske vist et meget stort og efter alt at dømme firkantet eller kvadratisk Torv, med en til Nyboders svarende Bebyggelse paa de tre andre Sider. Dette Torv vilde komme til at ligge nogenlunde, hvor Centralpladsen i Projektet af 1629 var tænkt, og man skimter virkelig, omend i utydelig Skikkelse, et Centralanlæg, ihvorvel den nyindlemmede Bydel var saa uegnet til et saadant Anlæg som vel muligt! Forøvrigt var den store kvadratiske Centralplads ikke ukendt i Datidens Byanlæg. I Tyskland var den 1599 bleven anvendt i Freudenstadt og 1619 var den benyttet ved Anlægget af Frederiksstad i Sønderjylland. Har Christian IV og hans Ingeniør anden Gang villet forsøge med et centraliseret Byanlæg under saa umulige Forhold, har de i alt Fald ikke haft Held med sig. Ogsaa dette andet Forsøg er totalt mislykket! Og dog — som Nyboders Anlæg nu engang var blevet, skulde det faa en afgørende Indflydelse paa den

¹⁾ H. D. Lind: Anf. Afh. p. 192.

næste Plan for Bebyggelsen af Ny-København og derigennem igen paa Bydelens Karakter den Dag i Dag.

PLANEN AF 1649.

I Det store Kgl. Bibliothek opbevares 9 forskellige Kortarbejder, der, suppleret med de to Kort sammesteds med Kastellet som Hovedgenstand, (S. 185) behandler Ny Københavns Bebyggelse ud fra et i det store og hele fælles Synspunkt. Af de 7 førstnævnte Kort er de to allerede omtalt i Anledning af deres Betydning for Kendskabet til Byens Befæstning (S. 183 f.).

Ældst er det, dels i Pen, dels i Blyant udførte Kort over Københavns Omrids og Befæstning, der paa meget skitse-mæssig Vis oprækker Gadennettet for den nye Bydel. Det er en Del af Gadenettet, der er udarbejdet med Blyant. Denne Del af Kortet har i højeste Grad Udkastets Karakter og skal ikke tages altfor alvorligt, fordi det næppe nogensinde har været tænkt overført til Virkeligheden. Men Tegneren har dog her antydnet en Bebyggelsesplan, der paa flere Maader er interessant, idet den baade synes at vise tilbage til noget forbigangent og fremad mod noget Nyt (Ktvk. VII, 2).

Det givne er — foruden Befæstningslinien og Kystlinien: Rosenborg med Have og St. Anna Rotunda samt Nyboderpartiet, der har Vifteform. Kun den vestligste Karrégruppe er tegnet ind — med Pen og i stiplede Linier.

Hele det Parti af Ny-København, der ligger mellem Rosenborg Have og Kastellet, er søgt opdelt regulært efter Skakbrætsystemet, idet *Nybodergadernes Retningslinie er bibeholdt som Hovedretningslinie Vest—Øst*. Dermed er man imidlertid kommen i Konflikt med de givne Linier for Rosenborg Have og Befæstningen. Medens Karréerne normalt har rektangulær eller kva-

dratisk Form, opstaar der, hvor Bebyggelsen støder mod Rosenborg Have og mod Befæstningslinien, Karréer af tilfældige Former. Umiddelbart indenfor Voldlinien er antydet en langstrakt smal Bebyggelse. Yderst mod Sundet er tænkt en kraftig Udvidelse, ved Udfyldningsarbejder, helt fra Holmen og Nord paa op mod Kastellet; her har man været helt frit stillet og kunnet gennemføre Skakbræt anlæget. Her er ogsaa planlagt en Kanal, følgende Kystliniens Retning, samt en Tværkanal Syd for Kastellet.

I denne Del af Bebyggelsesplanen er der — som i den endelige Plan for Christianshavn — Traditioner fra den italienske Renaissances Byplanlægning — Traditioner, der gaar tilbage til det 16. Aarhundredes første Halvdel. Skakbrætsystemet var blevet anvendt ved mangfoldige Nyanlæg af Byer eller Bydele Nord for Alperne, bl. a i de fleste af Christian IV's nyanlagte Stæder. Vanskeligheden bestod i det foreliggende københavnske Tilfælde i at komme til Rette med det tidligere Bebyggelses-system, Nyboderkvarteret repræsenterede. Betegnende for den nye By er Kanalmotivet, selvom det her nærmest kun er antydet.

Nordligste Parti af den foreslaaede Bebyggelse, har, som Udkastet foreligger, den Interesse, at det ved *sine Tanker viser frem mod Tilstande, der skulde blive de endelige*. Anderledes med det sydlige Parti af Bebyggelsen, ned mod den gamle By og Holmen. Her peger Kortet bagud. Thi her kan man ikke frigøre sig for en Forestilling om, at Gadenættet er komponeret over et ældre bestaaende — eller fra tidligere Tider planlagt Vejnæt. Særlig lægger man Mærke til Fortsættelsen af Nyboders Skraagade Syd paa og til Sving og Knæk i Forbindelsesvejene fra Kanalkvarteret ned mod en aaben Plads omtrent hvor Kongens Nytorv nu ligger. I alt dette raader en vis Bundethed og *man skimter den*

ældre Bebyggelse i Forstaden udenfor den gamle Østerport, hvortil der er taget Hensyn ved Udarbejdelsen¹⁾).

Næste Stadium i Udviklingen lader sig aflæse paa det ligeledes tidligere omtalte *Kort, der dog kun omfatter Ny-København med Befæstning og Gadenæt*. Det viser en regelret *Opdeling af hele det projekterede Terrain* (Ktvk. IX).

Det Kort, der her sigtes til, er, hvad Bebyggelsesplanen angaar, langt mere gennearbejdet end det sidst omtalte. Det er net og renligt udført, helt i Pen. Givet er her den løst antydede Kontur af tilstødende Dele af den gamle By, hvor dog kun een Lokalitet er indtegnet: Reberbanen paa Holmen; desuden Rosenborgs Plads og nærmeste Omgivelser, samt Nyboders Plads og Pladsen for St. Anna Rotunda. Hele den øvrige Del af Terrainet indenfor Befæstningen er opdelt af et Gadenæt, strængt gennemført efter *Skakbrætsystemet og med indlagte Kanaler*. Som det sidstnævnte Udkast fastholder ogsaa dette Nybodergaderne som Retningslinie, saavel som Tanken om Kanaler. Det er overmaade konsekvent i Udformning og forudsætter bl. a. en Regulering af Nyboderpartiet og af Rosenborghaven, saa disse Anlæg kommer til at passe ind i Systemet.

Ind mod den gamle By, paa det nuværende Kongens Nytorvs Plads, er udsparet en rektangulær Plads og Terrainet foran Kastellet er holdt fri af Bebyggelse, hvilket sikkert staar i Forbindelse med, at Kastels-Kronværket her endnu ikke var sløjft. Den trafikale Forbindelse med den gamle Bys Gader er kun lige antydede. Paa eet — og det et ret vigtigt Punkt — svigter Planen. Det er m. H. til en bekvem Forbindelse med Bydelens eneste Udgang til det omgivende Land — Østerport.

¹⁾ Det er interessant at sammenligne dette Projekt med en skitseret Fremstilling af det oprindelige Vejnæt i et Kort fra ca. 1700, gengivet af Fr. Schiøtt; anf. Afh. i Architekten VIII p. 514.

Denne, den »nye« Østerport laa imidlertid bag Nyboderkvarteret, der var urørligt. En Diagonalforbindelse var ganske vist mulig ved at forlænge Nyboders Skraagade mod Syd ned mod Torvet. Men det Offer har man, da det kom til Stykket, ikke villet bringe; Skakbrætsystemet var derved bleven brudt.

Planen kræver en radikal Kystregulering, der igen virkningsfuldt har udnyttet Mulighederne for Kanal anlæg, dels en lang Nord-Syd gaaende Kanal indenfor to smalle Dæmninger og dels to tværløbende Kanaler.

Der har imidlertid været Tanker fremme om et endnu mere kompliceret Kanal anlæg, hvilket fremgaar af to *blyantstegnede, næsten ens Projekter* (S. 185), hvoraf det ene er gengivet i Kortværket (X). Her skæres den store Tværkanal af en smallere Nord-Syd gaaende, der løber ind i nordligste Tværkanal, der atter staar i Forbindelse med Kastelsgraven. Medens den store Tværkanal ellers altid kun skærer ind til nuværende St. Kongsgade, er den i eet kendt Tilfælde — Nyboder-Kortet — ført helt ned til Borgergade (Ktvk. XX, 1).

Til den i det med Pen tegnede Kort over Ny-København fremsatte Bebyggelsesplan svarer saa godt som i alle Enkeltheder fire Kort, ligeledes i Det store Kgl. Bibliothek, udførte som farvelagte Haandtegninger i samme Teknik og Stil og i samme Maal¹⁾.

Det ene og mest oplysende af dem er gengivet i Kortværket (XIX). Forskellen mellem dette og det tidligere (S. 206) omtalte er kun, at Nyboderpartiet her er mere detaljeret udført, at et Par Karréer er kommen med mellem den gamle By og det egentlige Ny-København og at til Gengæld de to Dæmninger ikke er opdelt i Karréer. Alle fire Kort supplerer paa flere Maader det S. 206 omtalte Korts Gadenæt ved at være i større Maal

¹⁾ Kort- og Billedsamlingen. — Ny Kgl. Smlgr. 371 c, Fol.

og ved, omend kun for de tres Vedkommende at indeholde en, ganske vist ubenævnt, Maalestok paa $10 + 5 + 10$ — utvivlsomt danske Roder. Endelig beriges vor Viden ved, at der paa de to af dem med punkterede Linier, er indtegnet en Del Udstykninger. Det i Kortværket gengivne Arbejde har endelig den Interesse, at det har paaskrevet Gadenavne. Et andet af Kortene giver en Række Navne paa Parcelejere.

Er disse Kort end tegnede i forholdsvis stort Maal, er den Nøjagtighed, hvormed de er udførte sikkert noget omtvistelig. Men visse Forhold af Interesse belyses dog ganske godt, takket være Maalestokken¹).

Det er da straks paafaldende, at *samtlig*e Gader er tegnede ligebrede — ingen er fremhævede som Hovedgader; Bredden er $4 R = 12$ m. *Kanalerne*, ligeledes alle lige brede, er paa $10 R = 30$ m.

I det mest regulært udformede Parti — fra »Kongens Nytorv« til den store Tværkanal — skæres de Syd-Nord gaaende Gader af Tværgader, først paa $40 R. = 120$ m, dernæst paa $50 R. = 150$ m og endelig ved Kanalen paa $46 R. = 138$ m. De Vest-Øst gaaende Gader — fra Rosenborg Have til Kanalen — skæres af Tværgader paa $30 R. = 90$ m, $30 R. = 90$ m, $26 R. = 78$ m, $30 R. = 90$ m, $23 R. = 69$ m, $28 R. = 84$ m, $22 R. = 66$ m. Samtlige Karréer har i Øst og Vest en Udstrækning paa $27 R. = 81$ m eller $23 R. = 86$ m eller $18 R. = 54$ m. I Nord-Syd er Længden varierende; de største Karréer er paa $46 R. = 138$ m, deres Flademaal er $46 \times 26 R. = 11,000$ Kvadrat m — en betragtelig Størrelse! Indenfor Befæstningens skraatløbende og knækkede Linier og i Nyboder-

¹) En dansk Rode blev af Chr. IV sat til 6 sjæll. Alen (Arent Berntsen: Danmarks Riges frugtbare Herlighed p. 544). Omsat i Metermaal regnes den gl. d. Rode til 3,128535 m. Her regnes — ogsaa i Betragtning af Kortets lidt frihaandsagtige Karakter, med 1 Rode = 3 m.

partiet har Karréerne mere tilfældige Former. Særlig bemærkelsesværdige er de meget smalle, rektangulære Karréer ud mod Voldgaden.

De større og bredere Karréer har kunnet give gode Udstykningsbetingelser; de smallere har maattet volde en Del Vanskeligheder. Takket være de indtegnede Udparcelleringer af Byggegrunde faar man en Forestilling om, hvordan Udstykningen er grebet an. Det maa da straks siges, at noget fast System er ikke fulgt — som det til en vis Grad var sket med Udstykningen af Christianshavn. Der var dog en ret tydeligt udtalt *Tilbøjelighed til at dele Karréerne paa langs*. Men de enkelte Grundes Størrelse og særlig Façadebredden er varierende. Særlig hyppig forekommer en *Façadebredde paa 5 R. = 15 m.*

Det Stykke Byplanlægning, samtlige her omtalte Kort over Ny-København udviser, maa alt i alt siges at være reelt Arbejde. Diagonalforbindelser er ganske vist bannlyste, fraregnet Skraagaden gennem Nyboder, der stammer fra en ældre og anden Bebyggelsesplan. Mangelen paa Diagonalgader er forøvrigt en naturlig Følge af det med fanatisk Strængthed overholdte Skakbrætsystem. Men denne Byplanlægning er, al Doktrinarisme til Trods, et Vidnesbyrd om Energi og Storsyn. Den lod sig, som alt nævnt, ikke gennemføre uden en omfattende Regulering af Kystlinien, der igen maatte forudsætte mægtige Ingeniørarbejder. De Mænd, der stod bag hele denne Plan, har set stort paa Tingene. Og det de vilde, var i Sandhed ogsaa noget betydeligt. Kortarbejderne fortæller det selv — tydeligere end mange Ord.

Hovedinteressen ved Bebyggelsesplanen knytter sig til den intime Forbindelse, der er tilvejebragt — ikke mellem Gadenæt og Befæstning — men mellem Gadenæt og Kanalsystem, og det er i Virkeligheden dette sidste, der *karakteriserer den hele Plan som Planen til en ud-*

præget Havneby. Det kan ikke stærkt nok understreges, at som Ny-København her er tænkt — med sin lange Hovedkanal og Tværkanalerne, hvoraf den ene skærer sig dybt ind i Bylegemet, betyder det ikke blot en Fordobling af Stadens Omraade, men tillige en mægtig Udvidelse af Københavns Havn — en Udvidelse i Længden paa ca. 300 R. = 900 m fra Holmen Nord paa — altsaa op mod een km. Og denne lange Strækning Kajplads øges til omkring det tredobbelte, ca. $2\frac{1}{2}$ km, naar medregnes — hvad skal medregnes — Kajpladsen langs Kanalerne. Thi disse er i højeste Grad alvorlig mente. Her skulde Skuder lægge til, lade og losse. Man tør dog gaa ud fra, at disse Kanaler ogsaa har skullet have et andet Formaal end tjene Skibsfart og Handel. Store Dele af Ny-Københavns Omraade var paa Forhaand lavt liggende og overmaade fugtigt. Der-til kom, at de Dele af den nye By, der laa længst ud mod Sundet maatte bygges paa opfyldt Terrain. Ved Kanalerne opnaaedes da tillige en Afvanding af de lavtliggende Dele af Byterrainet, der maatte forekomme overmaade praktisk.

Æstetisk set er Bebyggelsesplanen bestemt af de lange, lige Gader, af Kanalerne med deres Kajgader, af Bestræbelsen for at forme regulære Torve og Pladser. Disse har alle Gadetilløb i Hjørnerne. Denne Plan for Ny-Københavns Bebyggelse er klart og konsekvent bygget paa Principper for Opdeling og Gadeføring, der er den italienske Renaissances, her suppleret med det hollandske Kanalmotiv. Planen rummer dog eet lille Træk, der vidner om, at den maa være bleven til i Baroktiden. Det er det lukkede Hjørne i St. Anna Rotunda Pladsen, opstaaet ved at Pladsen er indskaaret i Karréen. Denne Plads frembyder atter en særlig Interesse derved, at den i Midten havde en Monumentalbygning, Christian IV's St. Anna Rotunda. Her — og her alene — gør et monu-

mentalt-dekorativt Hensyn sig gældende; Rosenborg med Have tæller ikke med i denne Sammenhæng! Hvad aabne Pladser angaar, undrer man sig over, at saadanne kun findes i Ny-Københavns Periferi; man savner uvilkaarlig en større Centralplads — kort sagt nyskabte, storstilede Skønhedsværdier i Bybilledet! — Men ogsaa dette Forhold bidrager sit til at karakterisere det her foreliggende Byplanforslag som bestemt til en befæstet, nøgtern arbejdende Havne- og Handelsstad!

Det Navnesystem, der er fulgt, er meget kuriøst. Man gør dog vist rettest i ikke at tillægge Navnene symbolsk Betydning. De er, som saa mange Gadenavne ogsaa i nyere Tider, bleven til som Gruppenavne. Først mindes selve Riget i Rigersgade. Dernæst Kongehuset i Navnene: Kongens Dam (Dæmningen), Dronningens Dam, Kongens Kanal, Dronningens Kanal, Ny Kongensgade, Dronningensgade og Prinsensgade. Og fremdeles: Kongens Magtomraade efter Rigsvaaben og Titel: Danmark, Norge, Slesvig, Holsten, Ditmarsken, Oldenburg, Delmenhorst og Stormarn, Vender og Gother. Fremdeles Rigets Stænder: Borger, Adel, Herrer (Herregade), samt Klerke og Kirke. Desuden er der Hestegade og Fægade, der løber ud i de tilsvarende Torve. Ogsaa Vildpretgade forekommer. Endelig er følgende Metaller opnævnt: Jern, Kobber, Stenkul, Alun, Vitriol, Svovl, Bly og Sølv. Torvene har Navne fælles med tilløbende Gader eller omvendt.

Til disse 4 Kort over Bebyggelsen af Ny-København slutter sig et mindre *Udstykningskort, der kun beskæftiger sig med Grunde indenfor Østerport* — eller som den kaldes — Helsingørporten; det bærer følgende Paa-skrift: Bauplätze binnen Helsingørs Porte, So angewiesen werden können für Die Sch..... Plätze vor des Portes (Ktvk. XX, 2). Ogsaa dette Kort opbevares paa Det store Kgl. Bibliothek. Det har sin Maalestok i Roder

(Ruten) som de 4 Kort over hele Ny-København og viser ganske det samme Gadenæt for sit specielle Omraade. Udstykningen er dog stærkere gennemført her end i de tilsvarende Kort, men efter samme Principper. Ud for de enkelte Grunde er de fleste Façadebredder angivet i sjællandske Alen; Grundene spænder fra 18 til 36 Alen, d. v. s. ca. 10 m—ca. 20 m. Normalstørrelserne synes at være omkring 24 Alen, d. v. s. ca. 13 m — omtrent som i den øvrige Del af den nye By.

Tilbage staar Spørgsmaalet om Herkomst og Tilblivelsestid for de Kort, der alene beskæftiger sig med Ny-Københavns Bebyggelse. Om de, der tillige behandler Befæstningen, er allerede talt.

Den flotte, overlegne Maale- og Tegnemaade — kun for et enkelt Korts Vedkommende er der Spor af Hjælpe-linier — gør det mest sandsynligt, at alle fire Kort, der tager hele Ny-København med — er at opfatte som Kopier, saa meget mere, som de mangler Signaturer og Approbationspaaskrifter. Da de alle er udført i samme Teknik og Stil og i samme Maal og alle har til Hensigt at orientere m. H. t. Opdeling i Karréer og Udstykning af Grunde, er det tillige rimeligt at antage, at de stammer fra et Originalkort, der har tjent som Forlæg og at de er udarbejdede paa samme Tegnestue. At de desuden er bestemte til Vejledning for Majestæten turde fremgaa af Paaskriften til Rosenborg Have paa eet af Kortene: Ihrer Königl. Majt. Garten.

Hvem er da denne Kgl. Majestæt, og naar er Kopierne bleven ham tilstillet? Hvilket Originalkort er det, der ligger bag? Af hvem er det udført? Og endelig, hvor og ved hvem er Kopierne bleven udarbejdede?

Kan disse Spørgsmaal besvares, kaster det et skarpt Lys over et vigtigt Øjeblik i Ny-Københavns og dermed hele Københavns Historie.

Vejledende er her først og fremmest Kortet med Gade-

navne og Kortet med de mange Parcelejernavne. Thi begge viser med al ønskelig Tydelighed, at hele Kortgruppen stammer fra den Periode først i 1650'erne, da der bortskødedes Grunde i Mængde i den nye By til Borgere af alle Slags — Høje og Lave. Disse Grunde opgives at ligge i Gader, hvis Navn er anførte paa det ene Kort, og et ret stort Antal af Navnene paa de nye Grundejeres Navn er bleven paategnet et andet. Gennemgaar man nu disse Navne og sammenholder dem med Skøderne¹⁾, viser det sig, at det ældste Skødebrev, der kendes, er udstedt 22. Maj 1650 til Feltbygmester Christian Friis til Lyngbygaard, og det yngste udstedt til Borgeren Jacob v. Hamb den 1. Juni 1651. Efter dette skulde i al Fald det paagældende Kort være yngre end denne Dato, men næppe meget yngre, da ingen af de følgende Indehavere af Skødebrevene er anførte. Man fejler næppe ved at fastslaa, at dette Udstykningskort — og dermed sikkert samtlige andre Kort — er blevene til i *Sommeren 1651*.

Majestæten er følgelig Kong Frederik III.

Originalkortet, der har ligget til Grund for disse 4 Kortarbejder, lader sig sikkert paavise — om end kun theoretisk; thi Kortet selv synes ganske forsvunden — det har i al Fald ikke hidtil ladet sig opspore! I den højst bemærkelsesværdige Kundgørelse, hvori Kong Frederik III 26. Marts 1650 bekendtgør, at Folk skal have Godtgørelse for Jorder, der udlægges til Byens Udvidelse og Befæstning, nævner han, at der for den nye By — »dens Anlæg og Uddelelse« — foreligger et Kort, af ham selv allernaadigst underskrevet²⁾. I dette af Kongen approberede Kort har man utvivlsomt Originalen til de ovennævnte 4 Kopier og Oprindelsen til deres Fremkomst maa atter staa i Forbindelse med en i Aarets Begyndelse,

¹⁾ K. D. III.

²⁾ S. St. III N. 484.

11. Januar, af Kongen til Axel Urup udstedt Befaling om Udstykning af Gader i den nye By. Det paabydes ham her udtrykkelig, at han »paa Foraaret straks skal lade begynde med Pladserne at udstikke og Gaderne, saa vidt ske kan, at fremføre«¹⁾. Det af Kongen approberede Kort maa have foreligget allerede paa dette Tidspunkt — altsaa de første Januardage 1650. Men i Virkeligheden er ingen Tvivl mulig. *Det Originalkort, der her er Tale om, er bleven forelagt Kongen og approberet af ham allerede 1649 og er identisk med den Plan af 1649, Erik Dahlberg omtaler.* Hermed turde det endelige Bevis være ført for, at Axel Urups Plan af nævnte Aar, omfattende Forslag saavel til Bebyggelse af nye Kvarterer som til Stadens Fortification, virkelig har været approberet af Kong Frederik III — og ikke blot forelagt ham. Som Forarbejder til den endelige Plan er det blyantegnede Udkast at opfatte — og vel ogsaa det pennetegenede Kort over Ny-København.

Af Sammenhængen er det atter klart, at Ophavsmanden til Originalkortets Bebyggelsesplan for Ny-København ikke kan være nogen anden end selve *Axel Urup*, Hovedmanden for de samtidige Befæstningsarbejder.

Man kunde nu tænke sig, at Kopierne var udgaaede fra Axel Urups Tegnester, men dette er næppe rimeligt. Da Bortskødningen af Grunde langs de nye Gader og Pladser for Alvor begyndte, forstod Kongen meget vel, at her krævedes et stort Arbejde, ikke alene med Udmaaling af Grundene, men tillige med Gennemførelse af nødvendige Byggevedtægter. Han udnævnte derfor en Mand til at have »Opsyn og Tilsyn her i København«. Det er faktisk Embedet som Københavns Stadskonduktør, der oprettes — og vel at mærke som kongeligt Embede. Stadskonduktøren skulde da tage Vare saavel paa den nye som den gamle By. Til at beklæde Embedet udnæv-

¹⁾ K. D. V. Nr. 750.

tes Ingeniør *Oluf Steenwinkel*, hvis Bestalling er udstedt 27. Maj 1651¹⁾). Det siges her, at han skal gaa frem efter det Kort, han »haver paa bemeldte Københavns Bys Gader og Pladser« — mulig Kortet af 1649. Men at han har udarbejdet Specialkort, særlig over den nye Bydel, er højst rimeligt, og saaledes er det da naturligt at tænke sig, at de 4 Kort over Ny-København, hvoraf i alt Fald det ene er yngre end 1. Juni 1651 er bleven til paa Stads-konduktørens Tegnestue; hvorvidt de ogsaa er tegnede af ham, maa foreløbig staa hen. Han mistede meget snart — allerede 1652 — sit Embede, og en anden blev indsat i hans Sted.

Den stærke Udstykning af Karréerne indenfor Helsingørporten stempler Kortet over dette Omraade af Ny-København som en Del yngre. Men ogsaa det maa vel hidrøre fra samme offentlige Kontor.

Som et Hovedresultat kan da fastslaas, at det er Axel Urup, der samtidig med at han arbejdede paa Befæstningen og i Forbindelse med denne — paa Kongens Bud — har udarbejdet Bebyggelsesplanen for Ny-København. Blev den end senere delvis forladt, er det dog ham, der har trukket Hovedlinierne op for den vor-dende Bydel, og den Ramme for Bebyggelsen, han lagde, blev lagt saa fast, at senere Tider — trods de store Ændringer i det Enkelte — ikke har kunnet komme bort fra den. Han har dermed indskrevet sit Navn med Ære som en af Københavns store Byplanlæggere. At en Fortificationsofficer tillige gav sig af med at anlægge Byer, er ganske i Tidens Aand. Det var saa at sige noget, Bestillingen førte med sig — herhjemme som i Udlandet. Datidens Militæringenører kunde have mer eller mindre kunstnerisk Evne og adskillige af dem har haft den i høj Grad. Axel Urup var aabenbart som Byplanlægger

¹⁾ K. D. III Nr. 592.

en nøgtern, praktisk Natur, hvis Sans for den monumentale Udformning af et Bylegeme ikke var stærkt udviklet — hans Arbejde med Ny-København viser det! Men han forstod at gøre den nye Bydel til det, den først og fremmest skulde være — og hvad vel ogsaa var ham paalagt af hans kongelige Bygherre — en Havne- og Handelsby. Hans Ungdoms Ophold i Italien har ikke sat sig Spor; men desto mere hans Tjenesteaar i Holland.

Allerede er nævnt, at Planen af 1649 krævede en Regulering af Nyboderpartiet — foruden af Rosenborg Have.

Hvad Nyboder angaar, supplerer et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder* i Det Kgl. Bibliotek Kortarbejderne fra 1650'erne — eller rettere Planen af 1649 (Ktvk. XX, 1). Efter disse skulde Nyboder spændes ind i et regelret kvadratisk Kvarter. Dette vilde medføre, at Skraagaden til Kastellet maatte falde bort — vestlige og østlige Karrégrupper rettes af. Det gengivne Kortarbejde viser, hvorledes dette var tænkt for den østlige Gruppes Vedkommende, idet nuværende St. Kongensgade er vist ført igennem, saa der baade Nord og Syd for Tværkanalen opstod regulære Karréer. Ejendommeligt ved dette Kort er ogsaa — som alt nævnt — at Tværkanalen her er ført helt ind til Borgergade, med en Bro ved St. Kongensgade. Den egentlige Hensigt med dette Kortarbejde har været at vise, hvorledes hele Nyboder kunde bygges om — et Forslag til en anden Form for Rækkehusbebyggelsen, der i og for sig ikke er uden Interesse. Forfatteren vil — i Følge en tysk Paaskrift — vise, hvorledes der kan opføres nok en Gang saa mange »Boder« paa Arealet, uden at det behøver at gaa for meget ud over Gadebredde. Men det kræver, at de smaa Kaalhaver mellem Boderne blev til Smaagaarde. Kaalhaver blev i Stedet anvist »udenfor Fæstningen«. Det er Kolonihave-

1) Ny Kgl. Smlgr. 371, c. Fol.

systemet, som det forøvrigt genfindes i Frederik III's Plan for Fredericia.

Helt let at forklare dette paa sin Vis saa interessante Korts Tilblivelseshistorie er det ikke. Jeg er dog tilbøjelig til at mene, at det — og et tilsvarende Arbejde — er tegnet i 1650'erne. Med Kort fra dette Tiaar samstemmer det paa et saa vigtigt Punkt som Nyboders Tilpasning til Planen af 1649. Det stammer endelig fra den Tid, da Kanalmotivet spiller en stor Rolle og man gerne saa Kanaler ført ind i Bylegemet, hvor der overhovedet var en Mulighed for at faa dem anbragt¹⁾. Længen af Nyboder Øst for St. Kongensgade tilskødes A. U. Pentz 12. Januar 1656. Kortet synes herefter at kunne sættes til ca. 1656²⁾.

Et tilsvarende Reguleringsarbejde krævede *Rosenborg Have*, hvis Form og Inddeling er vel kendt fra Otto Heyders *Opmaalingskort* af 1649 i Det Kgl. Bibliothek. (Ktvk. XV)³⁾. Det er saa heldigt, at der i Det Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling forefindes *tre Opmaalingskort med Projekter* til en Indpasning af Haven i de nye Omgivelser — alle hver paa sin Vis af stor Interesse!

Kortet med Projekt til en Indhegning af Haven med Vold og Grav (Ktvk. XVI, 1) svarer i det store og hele til Stikket hos Pufendorf med Planen af 1649, og maa formodes at være udført ved denne Tid. Kortet med det overraskende Forslag til Gadenæt henover Havearealet, hvor Gothersgade er lagt sydligere end den endelig fastlagte (Ktvk. XVI, 2), maa i Tid formodes at ligge mellem det førstnævnte Kort og det sidste i Rækken (Ktvk. XVI, 3), der kan tidsfæstes til 1651. Reguleringen af Rosenborg Have svarer her til den virkelig gennemførte Plan,

¹⁾ H. D. Lind har i Medd. om København 2. R. I p. 358, løselig fremsat den Tanke, at de først skal stamme fra Slutn. af 17. Aarh.

²⁾ Velvilligt meddelt af Oberst H. U. Ramsing.

³⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c. Fol.

kun er Gothersgades vestligste Løb endnu ikke rettet ud. Det skete først 1651, da der tales om »den ny udstukne Kongensgade« (d. v. s. Gothersgade). Havens Østgrænse var afrettet allerede 1650¹⁾.

De tre Reguleringskort er følgende at betragte som *Forarbejder til Gennemførelsen af Gadeanlægene i Ny-København fra Aarene 1649—50*²⁾.

Der findes i Det store Kgl. Bibliothek et Kort, der staar i en vis Forbindelse med de 4 ovenfor omtalte fra Stads-konduktørens Kontor hidrørende Kort. Det viser — paa samme Blad — *Udstykningen af Havepladser udenfor henholdsvis Øster- og Vesterport: Gartenplätze zwischen Helsingørs Porte und Wartou und Gartenplätze vor der Wester Porte (Ktvk. XXI)*³⁾.

Da det begyndte at blive til Alvor med den nye Bydel i Christian IV's sidste Aar og betydelige Arealer maatte indtages til de store Jordværker, begyndte man i Terrainet ned mod Søerne at udlægge Grunde som Erstatning til Folk, hvis Ejendomme havde maattet inddrages til Befæstningen. Tidligst paaviselig er en Grund, skødet den rige Borger Rasmus Jensen Hellekande, allerede 1646 († 1648)⁴⁾, men det var dog først fra Foraaret 1650 Udstykningen tog Fart for Alvor — netop samtidig med at Grundene indenfor den ny Bys Volde bortskødedes i saa stort Tal og i hastigt Tempo.

Det omtalte Kort viser dels en større Udstykning udenfor Østerport mellem Befæstningen, Sortedamssøen, Ny-Vartov og Befæstningslinien — Retrenchementet — mel-

¹⁾ K. D. III, Nr. 580, 757, 558. Jeg skylder Oberst H. U. Ramsing Tak for Oplysninger angaaende disse tre Kortarbejder og deres Datering.

²⁾ Til sidstnævnte Kort slutter sig ret nøje to andre, dilettantiske Arbejder i Det Kgl. Bibl.s Kort- og Billedsamling.

³⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c Fol.

⁴⁾ O. Nielsen: Kbhvns. Hist. IV, 129, 345. Jfr. K. D. IV Nr. 909.

lem Vartov og Kastellet og dels en mindre — i Hjørnet mellem Ladegaarden og Retrenchementet — herfra og ud mod Kalvebodstrand. Terrainet umiddelbart udenfor Kastellet og Byens Befæstning var holdt helt frit. Begge udstykkede Omraader er behandlede efter det strænge Skakbrætsystem som Veje, »Gader«, i Nord—Syd og Vest—Øst. Gadebredden er normalt ca. 20 Al. = 10,5 m. Skakbrætsystemet medfører, at Karréerne ud mod Retrenchementerne faar en uregelret Form. Karréernes Bredde ud for Østerport er normalt ca. 220 Al. = 115 m; Længden varierer. Ud for Vesterport er Karréerne noget smallere.

Langt de fleste af Grundene har Ejernavne paaskrevne og takket være disse Ejernavne er det bl. a. muligt at paavise Navne ogsaa paa Gaderne, da Skøderne paa en stor Del af Grundene kendes¹⁾. I Udstykningsomraadet udenfor Østerport hed den lange Gade mellem Søen og Stranden Strandgade, den kortere Søgade; af Tværgaderne fra Stranden, d. v. s. Retrenchementet ind mod søen, kendes Navnet paa den første ikke. De følgende var Skaanegade, Palmaillegade, Sjællandsgade, Helsingørgade (gennem Ny-Vartov) og Jyllandsgade; de to sidstes Navne kendes ikke, men er mulig de lejlighedsvis nævnte Bornholms- og Vendsysselgade. Særlig interessant er den 70 Alen = 36 m brede Palmaillegade, beregnet paa det i Datiden saa stærkt yndede Paille-maille Spil. I Udstykningsomraadet udenfor Vesterport hed de to Øst—Vest gaaende Gader Beltgade og Roskildegade; Tværgadens Navn var Amagergade. Ogsaa her lader Gadenavnene sig bestemme efter de kendte Skødebreve.

Yngste Skødebrev, der kan paavises, er udstedt 20. August 1656 til Stykhauptmand Andreas Wilcken og Arvinger paa en Grund i den ny afstukne Beltgade udenfor Vesterport. Paa selve Udstykningskortet kaldes han

¹⁾ K. D. III, 331 ff.

imidlertid Obl., d. v. s. Oberstløjtnant Wilcke(n). Denne højere Charge fik han imidlertid først Aaret efter¹⁾. Kortet kan følgelig tidligst være tegnet 1657. Paa den anden Side maa det være ældre end Belejringsens Paa-begyndelse og være bleven til i Tiden 1657—58²⁾.

Interessen ved dette Kort knytter sig først og fremmest til den Kendsgerning, at det ikke blot viser, hvorledes Anlæggelsen af Ny-København medførte Anlæggelsen af to planmæssigt udarbejdede Haveforstæder, men tillige — og navnlig — hvorledes de blev udformet.

Gennemgaar man de ovenfor omtalte Skødebreve, faar man et godt Indblik i Situationen. Udstykningen af Havegrunde finder Sted som Følge af Byens Udvidelse og de store Arbejder med Befæstningen — »formedelst Byens Fæstning og nu foretagen Fortification«. De Folk, der vides at have faaet Grunde udlagte i de nye Haveforstæder, havde tidligere haft Havegrunde tæt udenfor den gamle Befæstnings Volde og Grave, men havde maattet vige af Hensyn til det frie Skudfelt. Det var forøvrigt ogsaa Mening, at de, der mistede deres gamle Grunde i den nye Bydel, skulde have Erstatning enten i denne eller udenfor Byen, hvor de nye Haver skulde anlægges, eller begge Steder. »Enhver skal nyde, inden eller uden Byen saa meget af sine Havepladser, som han i Byen med forsvarlig Købstadbygning og uden Byen med Haver inden Aar og Dag indplanker«, hedder det i Forordningen af 26. Marts 1650. Det er sikkert i det store og hele saadanne Parcelejere i de nye Forstæder, der hentydes til, naar det ikke i Skødebrevet udtrykkelig er angivet, at det ikke er ved de nye Fortifikationsarbejder, de har mistet deres Havegrunde.

Af Skødebrevene fremgaar, at de Grunde, der udstyk-

¹⁾ K. D. III Nr. 740 — Hirsch: Anf. V.

²⁾ Alle Navne paa Grundejere synes skrevne med samme Haand og samtidig.

kes udenfor Portene, er Havegrunde, men hyppigst Have- og Byggegrunde. Dette vil atter sige, at der ikke her saa meget er Tale om en Art Kolonihaveanlæg, men om Haveboligforstæder. Som saadanne er de af Frederik III anlagte, planmæssigt udførte Vester- og Østerbro tænkte og deres almindelige Karakter er fornøjeligt givet ved Udlæggelse af Boldspilbanen.

Allerede i Foraaret 1650 er der Tale om, at nye Haver skal anlægges udenfor Byen¹⁾, og senest i Sommeren næste Aar har man taget fat paa at udstykke Veje og Gader, thi 6. Juni siges Helsingørgaden at være »ny afstukken«²⁾. Den, der — paa Kongens Initiativ — først har udarbejdet Planerne for de to Haveboligforstæder udenfor Østerport, maa have været Axel Urup; det er saa meget rimeligere, som disse Forstæder tydeligt er lagt i Terrainet med Henblik paa Byens Hovedbefæstning. Axel Urup var vel ogsaa den nærmeste til dette Arbejde. Det var ogsaa ham, Kongen henvendte sig til i Anledning af Udstykning af Grundene udenfor Vesterport. Den 28. Marts 1650 bød Frederik III ham udvise Grunde paa Ladegaardens Marker, »hvor det bekvemligst og mindst til Skade ske kan«³⁾.

Foreliggende Kort kan kun være en ret sen Kopi efter et Originalkort. Det giver sig da ogsaa ved sin løse, skitse-mæssige Behandling til Kende som saadan og stammer antagelig fra Stadskonduktørens Tegnestue. Det er udført og paaskrevet med samme Haand som Kortet over Udstykningerne indenfor Helsingørsporten.

Overmaade interessant er det, at Kortets Bebyggelsesplan for Forstæderne nøje stemmer overens med, hvad Planen af 1649 viste. Ikke mindre interessant er, at Axel Urups Navn ogsaa er knyttet til Udformningen af disse

¹⁾ K. D. III N. 484.

²⁾ K. D. III N. 600.

³⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 91.

Forstæder. Det turde dermed være fuldgyldigt bevist, at den af Erik Dahlberg tegnede, i Pufendorfs Værk gengivne *Plan af 1649* med Forslag til nye Kvarterer indenfor Voldene, en ny Befæstning og nyindrettede Forstæder, helt og holdent har været udarbejdet af Axel Urup, af ham er forelagt Kong Frederik III og har faaet hans allerhøjeste Approbation.

Spørger man nu — som da Talen var om Byens Befæstning — hvad der i Løbet af 1650'erne blev virkeliggjort af de skønne, forhaabningsfulde Planer af 1649 om nye Kvarterer saavel inden- som udenfor Voldene, da bliver Svaret ogsaa her kun lidet opmuntrende.

Svaret gives — omend med utydelig Tale — af et kobberstukket Kort i Resens Atlas af 1677, der foregiver at forestille *København, som det var i 1659*, og maa antages at stamme fra J. Husmans Haand.

I Modsætning til det tidligere omtalte Resenske Kort over København, som det var i Christian IV's første Aar, gør dette ofte benyttede og vel kendte Kortarbejde, der jo unægtelig ogsaa ligger nærmere ved Udgivelsestiden, et noget mere paalideligt Indtryk. Spørgsmaalet er imidlertid: i hvilken Grad kan man regne med det som troværdigt?

Det bærer følgende ikke uinteressante Paaskrift: *Kiöbenhaffn Hafnia 1659* af K. Christian meget forbedret med Ny-Kiöbenhaffen, Castellet, Ny Kongens Boder, Rosenborg, Vartou, Rauffensborg, Ladegaarden, Trefoldigheds Kirche, Runde St. Anna Kirche, Toldbod, Blockhus til Stadens beskiermelse oc Christianshaffn.

Som det tidligere omtalte Stik gengiver ogsaa dette den nærmere Omegn med Søerne og Sundbyerne. Fremstillingsmaaden er den samme — egentlig kun Gadenæt er tegnet kortmæssigt, alt det øvrige, lige til Befæst-

ningsanlæg og Skibe, er fremstillet perspektivisk. Ogsaa dette Kort har kun faa paaskrevne Betegnelser, bl. a. den rammende rigtige Paaskrift ved Indsejlingen ved St. Anna Bro: »Her Maae alle Schibe igiennem« — men desto flere Oplysninger om talbetegnede Lokaliteter. Blandt disse er der Grund til at nævne: Gamle Volle, Toldboden, Bomme, Kongens Ny Boder. Udenfor den ny Østerport: Werner Klovmands Have, Landevey til Frederichsborg, Veje(!) til Helsingør, Vartou, Raffensburg sive Høylærdes Skantz, Ladegaard.

Det hele Arbejde er meget summarisk og kan ikke gøre Fordring paa at være fuldt korrekt i Helhed og Enkeltheder, for de sidstes Vedkommende navnlig ikke de perspektivisk tegnede Dele. Men groft taget er det paalideligt nok, forsaavidt det, der er angivet med Talbetegnelser, ogsaa vides at have været der det Aar, Kortet siges at gengive Københavns almindelige Tilstand. Men hvad visse Enkeltheder angaar, særlig af fortifikatorisk Art, staar man noget tvivlende — saaledes med Hensyn til den Antydning — ved stiplede Linier — af Fæstningsværker til begge Sider for Christianshavn, samt Formen paa Kastellets Havn. Endelig er, som det senere vil blive paavist, en Stump Vold med Grav for a n Vester-vold, d. v. s. Forstærkninger fra Belejringstiden, urigtigt angivet.

Uden Interesse er dette Kort ikke, selvom det i høj Grad bærer Præg af at være tegnet saa temmelig paa fri Haand. Senere vil blive vist, at Husmans Fremstilling af København er taget fra et hollandsk Flyveblad, stukket af Hugo Allert. Hvem der har tegnet dette, vides ikke.

Mest paafaldende er, at Ny-København her træder frem kun med Nyboder og uden Antydning af nogensomhelst Bebyggelse i Overensstemmelse med den omhyggeligt udarbejdede Plan for den nye Bydel, alt fra 1649. Der

er imidlertid Grund til at tro, at Kortet *i alt væsentligt gengiver »Nye Kiöbenhaffn«* rigtigt, saaledes som det faktisk endnu henlæa sidst i 1650'erne. De regulært udformede, 1649 planlagte Haveboligforstæder er end ikke antydet. Hvad her var bygget, var jo gaaet op i Luer umiddelbart før Belejringen. Paa Kortet ser man kun uregelmæssigt bebyggede Forstæder udenfor Nørre- og Vesterport. Ogsaa paa dette Punkt er der da Rimelighed for, at Resens Kort *gengiver Virkeligheden udenfor Portene, som den var sidst i 1650'erne før Belejringen.*

Al Dilettanteri og Flygtighed til Trods, viser dette Kort os da det forbavsende Resultat, at man med de store Bybygningsarbejder, omfattende Ny København, der var planlagte 1649, ikke kan være naaet ret langt fremad i Løbet af den følgende halve Snes Aar. Man faar en pinlig Fornemmelse af, at det meste Arbejde, der var gjort, ikke var naaet stort ud over Afstikning af Gader!

Sammenholder man dette med det kun lidet mere opmuntrende Arbejde med Fæstningsværkerne siden 1649, forfærdes man!

Saa sløj og slap var altsaa Administrationen i Adelsvældens sidste Dage, at Konge, Rigsraad og Magistrat i et saa langt Aaremaal som 8—9 Aar ikke var i Stand til at gennemføre disse, som det skulde synes, dog ikke uoverkommelige Foretagender. Det var let nok at skabe det Hele paa Papiret og udstede Skødebrev i Flæng til Højre og Venstre, men skulde Tingene gennemføres i Virkeligheden, savnede man — langt mere end økonomiske Midler — Magtmidler.

Særlig hvad Gennemførelsen af Bebyggelsesplanen angaar, ved man af talrige skriftlige Vidnesbyrd, at Københavns Befolkning ydede en forstokket passiv Modstand, som Myndighederne — og Kongen selv — stod

magtesløse overfor. Et enkelt skal anføres her, og det understreger det Resenske Korts Tale. I Axel Urups efterladte Papirer fandtes i sin Tid Concept til en kgl. Forordning, skrevet 1653¹⁾. Kongen beklager sig bittert over, at hans Befalinger fra for 3 Aar siden ikke er sket Fyldest. Alt er idel Forvirring. Mange har direkte sat sig imod Forordningens Bestemmelser; nogle har ikke villet mageskifte eller tage mod Vederlag, andre har vel gjort det, men udnyttet det til egen Behagelighed og Fordel eller solgt det Vederlagte for rede Penge — og dog ikke gjort deres forrige Pladser ryddelige. Men nu har Kongen ogsaa tabt Taalmodigheden og byder og befaler, »at alle og enhver, som for langsommelig Tid af Ingeniørerne er ansagte, eller endnu ansiges kunne, hvor Fortifikationen eller Byens Gader, Pladser og Stræder skulle gaa, samme Pladser at gøre ryddelige uden noget videre Ophold«. Krigen kan komme naarsomhelst. »Thi det er alle vitterligt for Øjne, hvor farlige Tider vi henlever«. Derfor maa alle ogsaa tage Skade for Hjemgæld, hvis de ikke retter sig efter Befalingerne.

Endnu saa sent som 1656 fører Frederik III en fortvivlet Kamp for at faa Borgmestre og Raad til at tvinge de nye Grundejere til at gøre deres Skyldighed og udnytte deres Grunde²⁾.

Man faar et trist Indtryk af Opløsning i alle autoritære Forhold. Næppe havde Enevælden holdt sit Indtog, før Piben fik en anden Lyd!

V. BELEJRINGEN 1658—59 OG STORMEN DEN 11. FEBRUAR 1659.

At en saa dramatisk Begivenhed som Københavns Belejring med det paafølgende Stormangreb maatte sætte

¹⁾ L. Holberg: Danmarks Riges Historie. III, p. 157.

²⁾ K. L. D. V. Nr. 890.

sig Spor i Koretegning, er kun at vente, og det er da ogsaa et ganske betydeligt Antal Kortarbejder, dels danske og dels udenlandske, der beskæftiger sig med dette militært og politisk lige betydningsfulde Afsnit af det dansk-svenske Mellemværende i Datiden. At mange af disse Kort har Betydning ved at vise Tidens Belejrings- og Storm-metoder i Almindelighed og de mod København dengang anvendte i Særdeleshed, turde være uomtvisteligt. Det er dog ikke Hensigten her at komme ind paa disse specielle Forhold, der maa belyses af en i Sligt kyndig Fagmand.

Formaalene med disse Kort var dels at oplyse det rent militære i Situationen, dels at vejlede historisk; til sidste Gruppe maa ogsaa regnes de ikke faa kobberstukne Kort, der skildrer dels Belejringen og dels selve Stormen, Natten til den 11. Februar 1659, og af hvilke adskillige havde til Hensigt, i Tilslutning til en kortere eller længere Tekst, at oplyse saavel den danske Nation som det interesserede Europa om, hvad der gik for sig — eller rettere var gaaet for sig. De fleste af denne Art Kort er den sædvanlige kuriøse Blanding af virkelige Kort og perspektiviske Gengivelser.

Dertil kommer rene, billedmæssige Fremstillinger. Det er aabenbart en saadan, Frederik III tænkte sig udført og bragt i Handelen, da den værste Fare var overstaaet — i Lighed med, hvad andre store Potentater plejede at gøre efter heldigt overstandne militære Begivenheder. Da Carl Gustav havde trukket sig tilbage til Lejren ved Brønshøj, gav Frederik III den 4. November 1658 Ingeniør Gotfred Hofmann Eneret til at stikke i Kobber og sælge: »Københavns Stads Afridsning og dets Belejring af Kongen af Sverrige, saadan som den forefandtes, der hans Armè derfra opbrød«¹⁾. Er det denne »Afrids-

¹⁾ K. D. III Nr. 706.

ning«, der er stukket i Kobber af A. Haelweg i to Blade og giver en overmaade klar, øjensynlig af en Fagmand tegnet Fremstilling af Belejringen med dens Fæstningsværker og Troppebevægelser, af Staden selv med dens »forpalisaderede« Volde og bag dem Byens Tage, Taarne og Spir? At dette Dobbeltblad betegnes som udgivet: cum privilegio, taler i alt Fald ikke imod Gotfred Hofmann som Stikkets egentlige Ophavsmand¹⁾.

Denne vistnok eneste paaviselige billedmæssige Gengivelse fra dansk Side af den mindeværdige Belejring har sit svenske Sidemodstykke i et Stik i Pufendorffs Res a Carolo Gustavo gestæ, Tavle 86 betitlet: Typus Haffniæ . . . ut et obsidii, quo a S. R. Maj. Sueciæ Anno 1658 premebatur og tegnet af Eric Dahlberg efter nøjagtig Øjesyn (acurate obseruauit et delinea.). Det er i tre Blade og stukket i Kobber af I. le Pautre.

Hvor interessant det end kunde være at gaa nærmere ind paa en sammenlignende historisk og kunstnerisk Vurdering af disse to store, hver paa sin Vis ypperlige Arbejder i Tidens Manér, er dette dog en Opgave, der hører hjemme i helt anden Sammenhæng.

Ved en kritisk Gennemgang af det Kortmateriale, der i denne Forbindelse kommer i Betragtning, vil det være rigtigst at skelne mellem Belejrings- og Stormkort.

1. BELEJRINGSKORT.

Problemet er her i første Linie, hvorledes disse Kort fremstiller Københavns Befæstnings Tilstand under Belejringen og her først og fremmest den kun lidet tidsvarende *Vestervolds fortifikatoriske Forstærkning*. Det er bemærkelsesværdigt, at Dahlbergs Spionkort af August 1658 ikke viser Antydninger af Forstærkninger her. Ef-

¹⁾ Eksemplarer findes i Kobberstiksamlingen og i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade).

ter Kortmaterialet at dømme maa følgelig disse Udenværker først være kommen til efter at Svenskerne havde paabegyndt Belejringen! De skriftlige Kilders Uklarhed paa dette Punkt giver da Kortenes Tale forøget Vægt!

Et klart og godt farvelagt Kort over København og nærmere Omegn, med en Fremstilling af Belejringen, findes paa Det Kgl. Bibliothek. Det er sikkert, hvad selve Korttegningen angaar, *Kopi af et Opmaalingskort med projekterede Arbejder* (Ktvk. XXIII)¹). Projekteringen gælder her Gadenættet for de nye Bydele, og man lægger Mærke til, at den gamle Østervold er ganske udeladt, saa Gadenættet i den gamle By og i Ny København glider sammen. Befæstningen er i alt væsentligt den samme, som er vist paa Kortet med Planen af 1649. Nogle Ændringer er der dog: Ravelinen ud for Østerport mangler; til Gengæld er angivet et ravelinagtigt Forværk udfor Jermers Bastion, en Ravelin mellem Jermers Bastion og Vesterports Bastion, tilsvarende Værker ved Vesterport og udfor Halvbastionen ved Kalvebodstrand med et mindre Værk tæt udenfor, ud mod Stranden.

Man har sikkert Lov til i dette Korts Fremstilling at se Vestervolds Tilstand, som den virkelig var i Belejrings-tiden, med de Forstærkninger, dette forældede Voldstykke havde faaet for bedre at kunne modstaa Angreb. Kortet giver en levende Fremstilling af Artillerikampen. Fæstningsværkernes Batterier med Kanonstillinger er indtegnet, nogle af Kanonerne er i fuld Virksomhed. Ogsaa Fjendens Kanoner tordner fra de Udenværker udenfor Vesterport, der fra Forsvarsværker er vendt om til Angrebsværker, og der er gjort Rede for Svenskernes Løbegrave i den afbrændte Vesterports Forstad.

Baade gamle og nye Bydeles Gadenæt er omhyggeligt

¹) Ny Kgl. Smlgr. 372 d. Fol.

behandlede. Der er imidlertid ved Gadenættet den Ejenommelighed, at Midtgaden Nord for det senere Kongens Nytorv mellem nuværende St. Kongensgade og Bredgade er bortfalden.

Kortteknik og Farver stemmer mærkeligt overens med et af Ingeniør Christoffer Heer udarbejdet Kort, der findes i hans smukke Værk over Danmarks og Norges Fæstninger, fra ca. 1660, nu i Det Kgl. Bibliothek¹).

Tilliden til dette Korts Fremstilling af Forstærkningsarbejderne i Forbindelse med den gamle, umoderne Vestervold styrkes betydeligt af den Kendsgerning, at et andet haandtegnet Kort, øjensynlig en Original og udført af en anden Haand, gengiver disse fortifikatoriske Anlæg paa nøjagtig samme Maade. Det paagældende Arbejde er et Detajlkort af Belejringen, nu i Det Kgl. Bibliothek (Ktvk. XXIV)²). Det viser kun *Vestervold og Partiet* ud derfor med de svenske Belejringsarbejder med Artillerikamp. Det svenske Løbegravssystem er dog ikke her vist fuldt ud saa udførligt som paa det foran nævnte Kort. Udenfor Forværkerne er Benævnelser paa Troppeafdelinger og desuden en Del Chefsnavne paaskrevne.

Meget nær til det førstnævnte Korts Fremstilling slutter sig et *originalt Opmaalingskort* i Krigsarkivet i Stockholm, der imidlertid medtager en betydelig Del af Byens Omegn, med Brønshøj, Valby og Sundbyerne. I Carl Gustavs Lejr i Brønshøj er Troppeafdelingernes Anbringelse tilligemed Befalingsmændenes Navne omhyggeligt angivne, ligeledes hvor »Kongens Kvarter« og de forskellige Afdelinger i Terrainet ind mod Byen har været anbragt, tilligemed Navne paa Cheferne. Alle Belejrings-

¹) Tabellæ ichonographicæ. — Han blev senere kurfyrstelig sachsisk Ingeniør-Hauptmann og udgav som saadan 1693 et Værk om Fortification: Speculum artis muniendi. Det findes i Det Kgl. Bibliothek.

²) Ny Kgl. Smlgr. 371 c. Fol.

værker — med Skandser, Batterier etc. — er der gjort Rede for, støttet af bogstavbetegnede Oplysninger — alt paa Fransk. Dette Kort har særlig Betydning ved sin vidtløftige Fremstilling af Svenskernes Belejringsværker udfor Vestervold, der sikkert giver et nok saa paalideligt Billede af deres Beliggenhed og Teknik som tilsvarende danske Kort. Dets Gengivelse af de danske Forsvarsværker udfor Vestervold bekræfter de danske Tegneres; Vejnættet er dog ikke gengivet med synderlig Nøjagtighed, og en saa vigtig Færdselslinie som Nørre Landevej mangler. Carl Gustavs befæstede Lejr ved Brønshøj er ikke gengivet i rette Maalestok, men er svulmet op til 3—4 Gange sin virkelige Størrelse, saaledes at den tilsyneladende fylder mere end hele Byen København. Alt i alt kan det siges, at Kortets Oplysninger i og for sig er meget gode, men dets Detailler og Maal yderlig unøjagtige.

De hidtil behandlede haandtegnede Kort viser en paa-faldende Eenstemmighed om, hvorledes Vestervoldpartiet var udbygget under Belejringen. Der har imidlertid i Rigsarkivet været et Kort, kendt fra en Kopi af 1861 i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling. Det viser København og nærmere Omegn fra Belejringens Tid. Som Forværkerne og Kastellet er fremstillet her, stemmer de med Virkeligheden, saaledes som denne kendes andetsteds fra. Men det er urigtigt, at Nørre- og Vestervold viser ganske samme bastionære System som den under Axel Urups Ledelse opførte Østervold. Ej heller Raveliner og andre Forstærkninger foran Vestervold svarer til Fremstillinger paa tidligere Kort, og forudsat Kopien er en korrekt Gengivelse efter Originalen, kan denne ikke gøre Krav paa fuld Paalidelighed. Den er præget af for megen Vilkaarlighed og bør ikke staa til troende.

Som alt tidligere antydet, findes der, foruden de — ret faa — haandtegnede Kortarbejder med Fremstilling af

Belejringen, tillige en Del kobberstukne Kort. Ogsaa de maa drages med ind i Undersøgelsen. Ogsaa deres Tale maa høres. Her skal tillige, saavidt gørligt, søges paa vist de kobberstukne Korts Forhold indbyrdes og til de haandtegnede.

Af særlig Vægt er et *Flyvebladsstik* med en tysk Tekst, der meget vidtløftigt skildrer Begivenheden helt til Svenskerne i Oktober opgiver den egentlige Belejring. Flyvebladet maa være bleven til i *Efteraaret 1658*. Dette Kort, der medtager en betydelig Del af Omegnen — næsten hele Amager og Sjælland til Emdrup og Valby — giver klar og paalidelig Forestilling om Hovedstaden og Befæstningen, med Belejningsarbejder og svenske Troppeopstillinger. Flyvebladet, der findes i Det Kgl. Bibliotek (Hist. Blade), har Titlen: *Facies Hafniæ Danor. Regiæ a Rege Suedorum obsessæ. Abbildung der Stadt Copenhafen wie sie vom König von Sweden belagert gewesen Anno Christi 1658.*

Ogsaa *Kortene i Pufendorfs Værk* maa komme i Betragtning. Dette Pragtværk blev udgivet 1696 med Plancher, stukne efter Tegninger af Erik Dahlberg, udførte af ham i Løbet af 1660'erne og vistnok færdigbehandlede fra de paagældende franske Gravørers Side ca. 1674¹⁾. Talen er her om to kortmæssige Fremstillinger. Langt det vigtigste er det tidligere (S. 191) omtalte Kort, Tavle 88, over København og nærmere Omegn under Belejringen — med Angrebsværker, Artillerikamp og Flaadefdelinger indtegnet. Kortets fulde Betegnelse er: *Delineatio geometrica urbis Haffniæ Daniae regum sedes, ut et munitionum nuper exstructarum, castellæ quoq. et suburbiorum, uti erant, cum a Ser. rege Sueciæ ab 11. Augusti A. 1658 Usq. in 29. Oktob. ejusdem anni obsiderentur et uti ampliari debuerant secundum architypum Ser. Regi Daniae Ao. 1649 exhibitum.* — Geometrisk

¹⁾ Ericsson och Vennberg: Erik Dahlberg 1925 p. 115.

Afrids af Staden København, Danmarks Kongers Residensstad, saavel som af de nylig opførte Befæstningsanlæg, af Kastellet og af Forstæderne, saaledes som de var, da de belejredes af Hans Højhed, Sverriges Konge, fra 11. August 1658 til 29. Oktober s. Aar, og saaledes som de skulde have været udvidede efter Projekt, forelagt (approberet) af Hs. Højhed Danmarks Konge Anno 1649. Forfatterskabet er tydeligt betegnet: *Accurante E. J. Dahlberg Locumt sup. castr. Metat.* Derefter følger Fortegnelse over forskellige Lokalteter. Ogsaa Svenskernes Belejringsværker med Soldaternes Benævnelser: *Nomina operum Sueciorum, quibus a militibus vulgo denotabantur.* Et Kortarbejde som dette, udført af en af Datidens mest fremragende Ingeniører og dygtigste Tegnere — og da navnlig et Kortarbejde, for hvilket Tegneren havde ganske særlige Forudsætninger — maatte kunne paaregne den allerstørste topografiske og historiske Interesse. Thi Dahlberg kunde støtte sig paa Selvsyn og paa egne eller Hjælperes Arbejder. At han tillige har benyttet tidligere Kortarbejder af mere eller mindre officiel Karakter, er afgjort. Selv henviser han til den af Frederik III godkendte Plan af 1649.

Sammenholdt med dette betydningsfulde Kortarbejde, træder det andet (Tavle Nr. 83) mere i Baggrunden, for saa vidt som selve København her kun er fremstillet i lille Maal, omend med stor Præcision. Som Belejringskort har det imidlertid sin Værdi ved at gengive større Dele af Københavns Omegn med den befæstede Lejr ved Brønshøj. Kortet bærer Paaskriften: *Accurata delineatio Castrorum Suecicorum ut et Hafniæ, Regni Daniae Metropolis* — Nøjagtigt Afrids af den svenske Lejr, saavel som af København, Danmarks Riges Hovedstad. Desuden er med Tal betegnet de forskellige Troppeafdelingers Placering: *Stationes exercitus Suedici durante obsidione* —

Den svenske Hærs Pladser under Belejringen. Dahlbergs Betydning for Forfatterskabet er udtrykt saaledes: Opera E. J. Dahlberg etc.¹⁾).

Ved begge de Dahlbergske Kort er det imidlertid paa-faldende, at Fæstningsværkerne foran Vestervold ikke er fremstillet saa udførligt som paa de haandtegnede Arbejder, idet Ravelinsystemet udfør Halvbastionen mod Kalvebodstrand mangler. Det er saa meget mere mærkeligt, som det særlig er mod dette Stykke af Københavns Volde, Stormangrebet senere rettedes. Ogsaa det lille ravelinagtige Værk udfør Jermers Bastion søger man forgæves. Med al Respekt for Dahlbergs Evner som korrekt Korttegner, maa man ikke desto mindre hævde, at Dahlbergs Kort her giver en ikke helt korrekt Fremstilling af Sagforholdet — og det saameget mere, som det, ligeledes af Dahlberg tegnede, tidligere omtalte Prospekt af Belejringen i Pufendorffs Værk i eet og alt gengiver Forsvarsværkerne som de haandtegnede Kort. Man faar Indtryk af, at Dahlberg, da han i 1660'erne tegnede de to nævnte kobberstukne Kort, er kommen for Skade i for høj Grad at støtte sig til det Materiale, han sad inde med til Belysning af Planen af 1649.

Det efter Dahlbergs Tegning udførte kobberstukne Kort over Belejringen i Pufendorffs Værk maatte for den almindelige Bevidsthed staa med videnskabelig Autoritet og fik stor Betydning ved at oplyse fjernt og nær i Udlandet om Danmarks Hovedstad, hvorledes den laa og hvordan den egentlig var.

Det blev eftertegnet, men med Bortfjærnelse af snart eet, snart andet. Saaledes blev alt vedrørende selve Belejringsituationen udeladt, som i et ofte gengivet kob-

¹⁾ R. P. Rasmussen: Karl Gustavs Lejr i Brønshøj: Hist. Medd. om København 2. R. I S. 242.

berstukket Kort, kun med Paaskrift »Copenhagen, i Det Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling¹⁾).

Dette Dahlbergs Kort blev faktisk — med stadig nye Forandringer fra Originalen — en Hovedkilde til Udlandets Kendskab til Staden. En Ulempe var det unægtelig, at Kortet, der jo først blev offentliggjort 1696, i Almindelighed blev opfattet som givende et fuldt korrekt Billede af København og nærmere Omegn, som den var ca. 1696. Skønt Sandheden er, at det egentlig kun passer paa København, som den var tænkt at skulle blive et halvt Aarhundrede tidligere. Hele Forholdet oplyser paa curios Maade om, hvor vanskeligt det var for den almindelige Mand ude i Verden i de Tider at opdrive et paalideligt Kortarbejde over en af Europas Hovedstæder. Her skal fremdrages Eksempler paa Udnyttelse af Stikket hos Pufendorf.

I Det Kgl. Bibliothek findes — foruden det allerede nævnte — følgende af *det Pufendorfske Stik afhængige Kobbere*:

1. Kort uden Aarstal, med Paaskrift Copenhague, Ville Capitale du Royaume de Dannemarq et Séjour ordinaire du Roy. Situé etc. Det har mange og rigtige paa-skrevne Betegnelser samt et Renvoy over enkelte bogstavbetegnede Lokalteter — alt i fransk Sprog. Kortet har været ført i Handelen: Chez P. Mortier, avec Privilèg.

2. I alt væsentlig ganske det samme Kort, men med Oplysningen: C. Inselin(?) sculps. og A Paris chez le Sr. Fer dans l'Isle du Palais sur le Quay de l'Orloge à la Sphere Royale. Avec privilège du Roy 1700.

3. Samme Kort 1705. .

4. Et meget summarisk Kort i lille Maal — uden Angivelse af Gadenæt, betegnet: Kopenhagen med Forteg-

¹⁾ Gengivet bl. a. i Grove: Kjøbenhavns Havn 1858—1908 p. 21.

nelse over bogstavbetegnede Lokalteter paa Hollandsk og Fransk.

Om samtlige her behandlede Belejningskort — haandtegnede som kobberstukne — gælder det, at de, som rimeligt er, for selve Bebyggelsesplanernes Vedkommende ikke giver noget væsentligt Nyt. Kun skal anføres, at alle de haandtegnede Kort i Ny København lader Gaden mellem St. Kongensgade og Bredgade bortfalde. Man tør heri se et Vidnesbyrd om, at der allerede i Løbet af 1650'erne er sket en Simplificering af Gadeplanen paa dette Punkt.

2. STORMKORT.

De haandtegnede Kort over Belejringen var kun faa. Men af haandtegnede Kort, der giver en Fremstilling af selve Stormen paa København Natten til den 11. Februar 1659, lader sig kun paavise eet eneste. Det findes i Nationalmuseets Arkiv, hvortil det 1865 er kommen fra Kobberstiksamlingen. Det er et stort Kort, farvelagt, omhyggeligt, men tørt i Tegningen, og bærer følgende danske Paaskrift: Kiøbenhaffn. hafnia den 11. februarii fra halfgang itt om Natten til om Morgenen ved 5 Slett af K. Carl Gustau bestormet. Kortet har tillige en Række bogstavbetegnede Lokalteter, foruden talrige paaskrevne Oplysninger af lokal eller militærhistorisk Betydning.

Det medtager en væsentlig Del af Amager til »Lille Magleby« og »Hollænderdorp«(?) og af Sjælland Københavns Omegn til og med Utterslev og Brønshøj, der dog begge er vist paa den forkerte Side af Nørre Landevej. Selve Staden og alle Fæstningsværker er fremstillet kortmæssigt — alt det øvrige perspektivisk, ligesaa Troupeafdelinger i Reserve, paa Marsch eller i Kamp, medførende Stormbroer og Stormstiger, Landsbyerne i Brand, Skibene i Havnen og Sundet — det hele dog ret skema-

tisk og uden Liv. Tegneren har været en habil Korttegner, men maadelig Kunstner!

Bortset fra det mer eller mindre fantasifulde militærhistoriske Indhold er Gengivelsen af selve København og dets Fæstningsværker for saa vidt ukorrekt, som Bastionerne paa Nørre- og Vestervold her har samme Omfang som paa Østervold. Ej heller Gengivelsen af Forstærkningsværkerne udfor Vestervold er helt i Overensstemmelse med Belejringskortene. Men Afvigelserne er dog ringe. I Byplanen glider det gamle København og Ny København sammen uden Angivelse af den gamle Østervold. Som fuldtud paalideligt kan dette Kortarbejde ikke opfattes.

Det samme gælder Raadstuearkivets *Kopi af et ganske tilsvarende* i Rigsarkivet¹).

Det turde være rimeligt at gaa ud fra, at de to Stormkort er bleven til ikke længe efter selve Begivenheden — inden denne havde tabt sin Aktualitet. Men der knytter sig til disse to ensartede Kortarbejder et andet Spørgsmaal, og det er deres Forhold til et meget nærbeslægtet samtidigt Kobberstik — og et langt senere!

Et Eksemplar af et *Kobberstik, hørende til et Flyveblad* med tysk Tekst, findes i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade). Selve Kortet er betitlet: *Abbildung der Stadt Copenhagen Nebenst der Königl. Schwedischen Attaque und Sturmllauff, so sich den 11. Febr. 1659 hatt zugetragen*. Den Stikket ledsagende Tekst oplyser, at dette Flyveblad er bleven til ganske kort efter at Stormen har fundet Sted — allerede *i Februar 1659*.

Det smukke, anselige Kort med mange bogstav- og talbetegnede Lokalteter, medtager nøjagtigt samme Dele af Amager og af Sjælland som Nationalmuseets og Rigsarkivets haandtegnede Kort. Ogsaa her er selve Staden

¹) Det har ikke været Forfatteren muligt i Rigsarkivet at finde paagældende Originalkort.

og alle Fæstningsværker fremstillet kortmæssigt, alt det øvrige perspektivisk. Men Fremstillingen er i Kobberstikket fuldt af Liv og Fart og opruller et Krigsbillede af stor Anskuelighed. Tropper stormer frem, Landsbyer brænder, Ryttere galloperer af Sted — alt er Aktivitet og Spænding. Og Stikkets topografiske Paalidelighed er langt større. Gengivelsen af København og Fæstningsværkerne — ikke mindst dem udenfor Vestervold — er skarp og prægnant og ganske i Overensstemmelse med de haandtegnede Belejningskorts.

Som det vil ses, dækker Flyvebladet og de haandtegnede Kort ikke ganske hinanden, — trods de meget store Ligheder —, og man falder uvilkaarlig tilbage paa den Betragtning, at *der har foreligget et haandtegnet Arbejde som Forlag for Stikket, og at dette nu desværre tabte, fuldt paalidelige Stormkort tillige er bleven kopieret — men ukorrekt — i mindst 2 Eksemplarer — Nationalmuseets og Rigsarkivets, der forøvrigt begge synes at have haft en vis officiel Karakter.*

Det andet — senere — Kobberstik er Stormkortet i *Resens Atlas af 1677*, af J. Husman. Dets Paaskrift svarer nøje til de to haandtegnede Korts. Men Fremstillingen er overmaade sløj i Helhed som i Enkeltheder. Dets Lighed med de to nævnte Korts er dog alt i alt saa stor, at man, vejledet yderligere af Paaskriftens Ordlyd, maa stemple det Husmanske Kort som bleven til paa Grundlag af et af disse to Arbejder eller deres Forgænger.

Flyvebladskortet af Februar 1659 har faaet Efterlignere, og det er lønnende at følge den oprindelige Fremstillings Skæbne i de følgende Aartier.

I Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade) findes Eksemplarer af Stik, der har dette Flyvebladskort til Grundlag, men er bleven noget simplificerede og mere slappe i Detaljer, samtidig med, at Krigs-

billedet bliver en hel Del mattere. Der er et Stik med tysk Paaskrift: Die Belägerung(!) etc., og et med italiensk Assedio etc. Begge er antagelig bleven til nogen Tid efter Stormen — *antagelig 1659* — i alt Fald næppe meget senere.

Baade kort- og billedmæssigt er disse to Kort nær beslægtede med et *Stik i 8de Bind af det store historiske Værk: Theatrum europæum*, medtaget i Tilslutning til Skildringen af den dansk-svenske Krig. Kortet slutter sig til Flyvebladskortet, forsaavidt det har nøjagtig samme Titel som dette. Det 8de Bind af *Theatrum europæum* udkom 1667¹⁾.

Der har imidlertid ogsaa været andre kobberstukne Stormkort i Omløb end de ovenfor nævnte.

I Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade) findes et Eksemplar af et — i enhver Henseende meget dilettantisk — *Flyvebladskort*. Efter den ledsagende Tekst at dømme er Stikket bleven til allerede i *Februar 1659*. Stikkets Titel er: Eigntlicher abrisz Der Fortification der Königlichen Residentz-Stadt Copenhagen, neben Anzeigung an welchen Orthe dieselbe von der Königlichen Schwedischen Armée attaquiret und bestürmet worden ist, den 10. und 11. Februari 1659.

Kun Københavns Befæstning og Belejringsværkerne er fremstillet. Gadenæt mangler. Af Omegnen er medtaget forreste Del af Amager og paa Sjælland Søterrainer. Den uklare og mangelfulde Detajlbehandling gør det historisk værdiløst.

Af anden og langt ringere Karakter er to andre kobberstukne Stormkort, der efter deres almindelige Karak-

¹⁾ Løse Eksemplarer af dette Kort findes i Nationalmuseets Arkiv og i Raadstuearkivet. Nationalmuseets Eksemplar er gengivet i »Før og Nu« 1918 p. 144—45.

ter at dømme er udførte ikke altfor lang Tid, efter at Begivenheden fandt Sted. De har tillige den store Interesse, at de kaster et skarpt og lidet flatterende Lys over et af de Husmanske Kort i Resens Atlas af 1677 — det Sa. 222 omtalte Kort over København, som den var 1659.

Begge nævnte Kortarbejder findes i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade).

Det ene, med *tyisk* Paaskrift er af mere anonym Art. Det andet er adskilligt interessantere. Det er et *hollandsk* Arbejde: Niewe ende Pæerfeckte Caert van de fordificase ende Stadt Coppenhaven ende het Stormen der Sweeden op de selven Geschedt den 19 en 20 en 21 (!) Februari der Nachts Anno 1659. Det er (? tegnet og) stukket af Hugo Allert og har som Hovedtitel: Triomf van Kopenhagen, med et Hyldestdigt af Hollands store Digter v. Vondel († 1672).

Det besynderlige ved begge Stik er, at Fremstillingen af selve København og dets Forsvarsværker er den samme som findes paa det omtalte Kort i *Resens Atlas af 1677*. Her har man aabenbart Forbilledet for det Husmanske Stik og tillige Forklaringen paa, at han giver sit Kort ud for at gengive København 1659.

Til Slut skal gøres opmærksom paa en perspektivisk Fremstilling af Stormen paa København, der ganske vist kun uegentlig kan siges at være af kortmæssig Karakter, fordi selve Gadenættet kun er antydet og endda vist i Forkortning. Det er Erik Dahlbergs storslaaede, perspektivist, malerisk og dekorativt lige fremragende Arbejde, udført »ad vivum« og stukket af W. Swidde — Tavle Nr. 94 i Pufendorfs Værk. Forfatteren har selv tydeligt nok præciseret, at han ikke ønskede denne Fremstilling af Staden København opfattet som et Kortarbejde, idet han betegner det som: Delineatio Schenographica Urbis Hafniæ, quam Ser. Suecorum Rex Carolus Gusta-

vus magno appatu bellico fortiter oppugnavit die 11 februarii Anno 1659 — Perspektivisk Afrids af Staden København, som Svenskernes Konge, C. G. tappert angreb, med stort Krigsberedskab, d. 11. Februar 1659.

Her har Dahlberg — i Tidens pompøse Maner — givet et storslaaet Billede af den Begivenhed, der skulde gribe saa stærkt ind i Danmarks og derved ogsaa i Københavns Historie. Med Regeringsforandringen 1660 traadte København ind under nye Vilkaar, hvor den skulde gaa nye Udvidelser og Omdannelser i Møde!

JØDEUROLIGHEDER I KØBENHAVN 1830.¹⁾

Af HARALD JØRGENSEN.

Det var faa europæiske Byer, der i det urolige Aar 1830 undgik at blive Skueplads for Bevægelser af den ene eller den anden Art. Medens i Byer som Paris og Bryssel, samt flere tyske Hovedstæder de revolutionære Bevægelser fik gennemgribende Følger for hele Landets politiske Organisation og Fremtid, fandt der i mange andre Byer Uroligheder Sted, som i Sammenligning med de første kun kan betragtes som Krusninger paa Folkehavet. Gennemgaaende er disse Bevægelser rettet mod Jøderne. Vi er endnu i den Tid, hvor Forskellen mellem Jøderne og den øvrige Befolkning er stor. Jøderne med deres mange og meget ejendommelige Skikke og deres hele fremmedartede Ydre betragtes som et fremmed Element i Byen, og Gang paa Gang ser man, hvorledes Underklassens Had vender sig mod dem.

I 1830 fandt der alvorlige Optøjer Sted mod Jøderne i Hamburg. Den danske Gesandt, Gehejmelegationsraad Bocelmann kunde 2. September indberette til Udenrigsministeriet, at der den 31. August i Lighed med tidligere Aar var opstaaet alvorlig Bevægelse blandt Underklassen, rettet mod Jøderne. Under Raabet »Hepp, Hepp« havde man overfaldet nogle Jøder paa en Café og tilføjet dem Overlast paa forskellig Maade. Dette havde gentaget sig flere Gange, og Bevægelsen var med Nød og næppe blevet dæmpet af Politiet og Borgergarden. Ge-

¹⁾ Fremkomsten af denne lille Afhandling skyldes Magister Hans Jensen, der under Forberedelsen af et Værk om de raadgivende Stænderforsamlinger har opfordret mig til at behandle Emnet.

sandten mener, at denne Bevægelse skyldes de almindelige urolige Forhold. Eksemplet rundt omkring i Europa har smittet, »l'infection des principes corrompus se gagne et se communique avec la rapidité de l'éclair«¹⁾. Dagen efter sendes en ny Indberetning af Sted²⁾. Urolighederne fortsættes stadig og er snarere blevet alvorligere, saaledes at man har maattet kalde Kavalleri til Hjælp. Gesandten mener nu ikke, at det saa meget er Jøderne, der er den direkte Aarsag til Bevægelsen. Snarere skyldes den det stærke Skattetryk, som i den senere Tid er blevet tungere. Skønt Bevægelsen endnu varede nogle Dage, ebbede den dog til sidst ud.

Paa Baggrund af disse i Virkeligheden ret alvorlige revolutionære Strømninger i Hamburg i Begyndelsen af September Maaned ser den Begivenhed, som indtraf i København en 10—12 Dage senere, latterlig ringe ud. Medens der i Hamburg var Tale om store Sammenløb, der kun blev splittet ved Militærets Hjælp, kunde det københavnske Politi nok selv tumle de hjemlige Urostiftere. Naar man gennemlæser Politidirektørens Protokol, faar man et tydeligt Indtryk af, at Urostifterne er, hvad vi i vore Dage vilde kalde Kasketdrengene, og Begivenheden: Gadedrengestreger. Ogsaa herhjemme var den »revolutionære« Strømning rettet mod Jøderne, nøjere bestemt mod den jødiske Stiftelse Meyers Minde i Krystalgade. Denne Stiftelse, der ved Testamente af 6. August 1813 blev oprettet af Hofraad David Amsel Meyer, er bestemt til Fribolig for uformuende, jødiske Familier. Den ligger lige bag ved den jødiske Synagoge. I 1830 fandtes Synagogen endnu ikke, men man var begyndt paa Opførelsen af den, og paa denne Tid var allerede Fundamentet støbt. Der fandtes altsaa foran Meyers Minde en

¹⁾ Depeche Nr. 90. Indkommet 4. Sept. Dpt. f. u. A. Hamburg II. Depecher 1830.

²⁾ Depeche Nr. 91. Indkommet 6. Sept.

aaben Byggeplads, afgrænset fra Krystalgaden ved et Plankeværk og en stor Port.

Det var her, at der den 13. September hen paa Eftermiddagen, ved 5—6 Tiden, fandt nogle Optøjer Sted. De bestod i, at en Del halvvoxne Drengene, Lærlinge og Skoledrengene, krøb op paa Plankeværket og fik Porten lukket op indvendig fra. Derefter masede de ind paa Pladsen, bevæbnede sig med en hel Del Mursten, der fandtes inde paa Pladsen til Brug for Synagogen, og bombarderede den jødiske Stiftelses Vinduer med disse Sten, med det Resultat, at flere Ruder knustes. Politiet kom til Stede, og 4 af Lømlerne blev ført med og indsat i Arresten.

I de følgende Dage blev der hos Politidirektør Bræstrup afholdt Forhør over de forskellige Drengene¹⁾. 16. Septbr. gik hele Dagen med denne Sag. Naar man gennemlæser Protokollen, ser man, hvor tilfældig denne Sammenstimling har været, og at hele Begivenheden er en ren Bagatel. Kjøbenhavnsposten, der først den 18. under Rubrikken »Conversations- og Nyheds-Post« (Københavnerne maa dengang ikke have været meget forvænt med Hensyn til at faa Nyheder hurtigt at vide), kommer med Meddelelser om Optøjerne, hævder, at Sammenstimlingen skyldtes Rygtet om, at Grundstenen til Synagogen skulde nedlægges²⁾. Dette Rygte var galt, men selvfølgelig er det nu umuligt at finde Grunden til, at man samlede sig. Nok er det, man stillede sig op, der kom hurtigt flere og flere til, og snart var det umuligt at komme frem eller tilbage, siger Politiprotokollen. Enkelte af Drengene var paa Vej til Skole, da de pludselig opdager, at der er noget i Gære i Krystalgade. Straks styrter de derned med det Resultat, at der i Løbet af ganske kort Tid er forsamlet en Mængde

¹⁾ Forhørene findes i Politidirektørens 3. Protokol. Landsarkivet.

²⁾ Kjøbenhavnsposten. Nr. 220. 18. Sept. Kjøbenhavnsposten synes at have benyttet »Dagens« Referat fra d. 17. Sept. Der er stor Lighed i Ord og Vendinger. Dagen. Nr. 222.

Mennesker. Den ene har saa vel opfordret den anden til at kaste med Sten mod Ruderne, og alle har været villige til at følge Opfordringen.

Politidirektør Bræstrup, thi den Slags Sager hørte under Politidirektørens 3. Protokol, arbejdede de følgende Dage, 17., 18. og 20. September, paa at komme til Bunds i Sagen, faa konstateret, hvem der havde lukket Porten op, hvem der havde kastet med Sten, hvem der havde knust Ruder etc. Ialt fremførtes for Politidirektøren en Snes Dreng, alle i Alderen fra 10—16 Aar. Som Vidner optraadte et Par af den jødiske Menighed, der boede i Stiftelsen, og som havde været inde paa Pladsen, da den larmende Mængde brød ind. Tirsdag den 21. September afsagde Politidirektøren følgende Resolution over 15 Dreng¹):

Under nærværende Sag tiltales Drængene 1. Christian Ludvig Petersen, 2. Frederik Badskaar Warhack, 3. Hans Willumsen, 4. Søren Ludvigsen, 5. Carl Emil Ferdinand Møller. 6. Frantz Joseph Bislund, 7. Christian Lundgreen, 8. Henrik Chai Bruun, 9. Niels Peter Christensen, 10. Christen Berg. 11. Jacob Hansen, 12. Andreas Buchwaldt Waldemar. 13. Ferdinand Rudolphi, 14. Jens Ludvig Nielsen, 15. Fritz Frederik Kjerrumgaard for den 13. September sidstleden at have forsamlet sig i Krystalgaden og der paa Bygningen kaldet Meyers Minde at have forøvet Uorden, idet de deels have ituslaget Vinduesruder og deels opbrudt de i Grunden nedmurede Stene, der skulde tjene til Fundament for den nye Synagoge. — For dem af dem begaaede Uordner, ville disse Drænge blive at ansee med Riis. —

thi resolveres

De Tiltalte . . . bør paa egen Bekostning straffes med Riis.

At efterkomme under Adfærd efter Loven.

Medens denne Sag blev behandlet hos Politidirektør Bræstrup, var der en anden, der blev afgjort af den Afdeling, der lededes af Reiersen. Den var af en alvorligere og mere kriminel Karakter, og var derfor henlagt til de

¹) Politidirektørens 3. Protokol. 21. Sept.

Sager, der skulde afgøres ved Politirettens 1ste Protokol. Med denne Sag forholdt det sig saaledes.

Da de forskellige Drengene var trængt ind paa Pladsen foran Meyers Minde og var begyndt at kaste med Sten, kom der en Jøde, ved Navn Nathan Aaron Goldzier, der boede i Stiftelsen, ned i Gaarden i den Hensigt at løbe hen paa Politikammeret og hidkalde Betjentene. Men han kom ikke længere end til Porten. Her blev han selvfølgelig opdaget af den derværende Menneskemængde, som paa forskellig Maade ved Stød, Puf og Slag forfulgte ham ned gennem Krystalgade. Det var hans Haab, at han kunde slippe bort gennem St. Pederstræde, men Pøbelen fulgte efter, og han blev drevet ind i en Port til et Bageri. Med Raab om at han ikke skulde faa Lov til at hidkalde Politiet, blev han ført tilbage til Krystalgade. Man nøjedes nu ikke alene med at puffe til ham eller smæde ham, men en af Skaren gav ham et saa stærkt Stød i Ryggen, at han faldt om paa Gaden og forslog Ansigtet, saaledes at Blodet flød ud af Munden. Hans Klæder blev sønderflænget, og Hatten slaet af. Da man kom tilbage til Krystalgade, blev han sluppet ind gennem Porten, og han løb straks ind i Stiftelsen. Imidlertid var Politiet kommet til, hurtigt blev Pladsen ryddet, og Porten lukket i Laas. Mængden ude paa Gaden vilde derimod ikke gaa fra hinanden, og da Politiet vilde arrestere en af Drengene, tog Skaren meget kraftigt Parti for Drengene, og Politiet nøjedes derfor med at faa Navnene paa de Skyldige. En af de allerværste til at raabe op var en vis Snedkersvend Johan Christopher Petersen.

Mandag den 20. September fremstilledes han i Politiretten anklaget for at have raabt op og have været Hovedmanden i Forfølgelsen og Mishandlingen af Jøden Goldzier. I Retten blev det oplyst, at han var født 1798, gift, Snedker af Profession. Han arbejdede paa Hauser Plads. og det var paa Vejen til sit Hjem i Teglgårds-

stræde, at han var kommet gennem Krystalgade og her havde sluttet sig til Urostifterne. Han benægtede dog paa det kraftigste at have deltaget i Urolighederne, at have set nogle Jøder og endnu mindre slaæet dem. Han blev dog ført i Arresten.

22. September afholdes et nyt Retsmøde, hvor Jøden Goldzier fremstilles. Han afgav en lang Forklaring, men det var ham umuligt at genkende de Personer, der havde mishandlet ham, da han var blevet meget fortumlet paa Grund af den Mishandling, han havde været Genstand for. Som Vidne fremstilles en Dreng Andreas Buchwald Waldemar, paa 11 Aar. Han hævder, at det var Arrestanten, der i St. Pederstræde væltede Goldzier omkuld, saaledes at han forslog Ansigtet. Hovedkilden til denne Fremstilling er dels Retsprotokollen, dels Politibetjentenes Rapport¹⁾.

Da Rygtet om Sammenstimlingen naaede ned paa Politikammeret Kl. ca. 6, sendte Justitsraad Bræstrup straks 4 Politibetjente og 2 Opsigtsbetjente af Sted. De fleste af disse har afgivet skriftlig Rapport. Skønt Betjentene først ankom, efter at Jøden Goldzier atter var blevet jaget ind i Stiftelsen, kunde de dog indberette, at Arrestanten var den, der havde virket mest udfordrende og ophidsende, idet han ved at raabe »alle som en Mand« havde faaet Flertallet af Mængden til at raabe »Hurra«.

1. Oktober afholdes det sidste Retsmøde. Her møder alle 6 Betjente op og gentager deres Forklaringer. Til Slut fremføres i Retten en anden Snedkersvend, ved Navn Peter Christian Lorenzen, født i 1807, sigtet for Delagtighed i Optøjerne. Det er dog Dommeren umuligt at finde Materiale til en Anklage imod ham, og Betjentene kan heller ikke genkende ham. Dog indsættes han i Arresten.

¹⁾ Begge Dele findes i Landsarkivet. Rapporterne i »Københavns Politiretssager, behandlede ved I. Protokol i Aaret 1830, 4. Quartal«, Sag Nr. 5873. Politiets Arkiv har hidtil været meget lidt benyttet, skønt der sikkert her vil kunne findes meget kulturhistorisk Stof.

Først 3 Uger senere falder Dommen. Efter nogle Domspræmisser, der indeholder Hovedpunkterne af Anklagen, kommer Dommen. Med Hensyn til Snedkersvend Petersen bestemmes det, at han skal »blive at ansee med en arbitrair Straf, hvilken, med Hensyn til den virksomme Deel han har taget i de omhandlede Uordner, ikke findes at kunne bestemmes ringere, end til 6 Gange 5 Dages Fængsel paa Vand og Brød paa hans egen Bekostning«. Lorenzen frifindes. Desuden skal begge Parter betale »de paa deres Varetægt og Underholdning i Arresten medgaaede Omkostninger«, en Bestemmelse, som forekommer temmelig haard i Betragtning af, at der er gaaet 3 Uger mellem Sagens Behandling og Dommens Afsigelse¹⁾.

Hvordan saa nu Datidens Mennesker paa denne Begivenhed?²⁾ P. V. Jacobsen, Forfatter til Skuespillet »Trolddom«, skriver til sin gode Ven Adler »den danske Pøbel hører om de fremmede Uroligheder, skal eftergøre dem her og finder nu intet andet Objekt at udøse deres Galde paa end de stakkels Jøder«³⁾.

Meget morsomt er det at se, hvorledes man paa højeste Sted betragter disse Drengestreger. Kongen tog det ret roligt og udtrykte Haabet om, at Sagen ikke vilde blive gentaget. 14. September, altsaa Dagen efter Begivenheden, giver Udenrigsministeren de danske Gesandter i Haag, St. Petersborg, London, Frankfurt, Dresden, Wien og Paris officiel Meddelelse om den Virkning, Julirevolutionen har haft i Danmark. Selv om Ministeren mener, at Sagen er meget latterlig, hævder han dog, at Urostifterne er blevet paavirket af de foregaaende Begi-

¹⁾ Domsprotokol for Sager, behandlet ved Københavns Politirets I. Protokol. 1830.

²⁾ I de følgende Dage blev der knust en Del Ruder i Læderstræde, Kompagnistræde, Østergade og Pilestræde. Kjøbenhavnsposten. Nr. 220. 18. Sept. Herom findes der dog intet i Politiets Arkiv.

³⁾ Breve fra P. V. Jacobsen, udg. af Jul. Clausen 15. Sept. 1830.

venheder i Hamburg. Det er meget forstaaeligt, at den danske Udenrigsminister kan falde for Fristelsen til at sætte Begivenhederne i Hamburg i Forbindelse med Optøjerne i Krystalgade. Det forekommer dog ikke meget sandsynligt, at Septemberdagens Begivenheder skulde være en direkte Følge af Bevægelsen i Hamburg; det ungdommelige Publikum, det tilfældige Sammenløb, den lidt kaade Adfærd at knuse Ruder med Sten, alt det kan ikke løftes op i et højere Plan og i Betydning stilles lige med de virkelige Pøbeloptøjer i Hamburg¹).

Hele Episoden fik et meget pudsigt Efterspil. Helt til Kejsershoffet i Wien naaede Rygtet om Septemberdagene i København, og paa et Hofbal, hvor den danske Gesandt, Kammerherre v. Koss, var til Stede, drejede Kejsrerinden Samtalen ind paa dette Emne og udtrykte som sin Overbevisning, at Roen i København hvilede paa saa solidt et Grundlag, at den aldeles ikke kunde rokkes ved slige Optøjer.

Gesandten indberettede selvfølgelig Kejsrerindens Udtalelser til Regeringen²), og senere meddelte Grev Schimmelmann Gesandten, at Kongen med Glæde havde hørt Hendes Kejsrerlige Majestæts Yttring og befalet ham at opfordre Gesandten til at lade Kongens Ord gaa videre til rette Sted³).

¹) Det varede omtrent en Uge, inden Meddelelsen om Urolighederne i Hamburg fremkom i Hovedstadens Blade. »Dagen« skriver saaledes i Nr. 216 10. Sept. »De eftertrykkelige Forholdsregler, som vare anvendte til at dæmpe de af en fræk Pøbelskare den 5te dennes om Aftenen i Forstaden Hamburgerberg forsøgte Uordner, have fuldkomment svaret til Øjemedet, om man end maa beklage, at derved een af Rolighedsforstyrreerne har fundet Døden og 12 ere blevne saarede«.

²) Depeche Nr. 78. 9. Okt. 1830. Dpt. f. u. A. Østrig II. Depecher 1830.

³) Ordre Nr. 28. 23. Okt. 1830. Ges. Ark. Østrig I. Ordres 1830.

KIRKEN OG KOMMANDANTBOLIGEN I KASTELLET.

Af FR. WEILBACH.

Kastellet i København, officielt kaldet Citadellet Frederikshavn, er som bekendt anlagt i 1662—64 af den hollandske Ingeniør Henrik Rüse. De smukke Portbygninger er i en typisk hollandsk Barokstil, og de seks gamle Længer eller »Stokbarakker« har ligeledes trods deres yderst simple Architektur et vist barokt Præg. Noget yngre er de to Bygninger, der saa smukt begrænser Pladsen midt i Kastellet, »Allarmpladsen« eller »Paradepladsen«. Mod Øst ligger Kommandantboligen, mod Vest den lille Kirke og bagved den det tidligere Statsfængsel, som nu er Arresthus. Opførelsestiden kan man læse paa Bygningerne selv; Kommandantboligen er fra 1725, Kirken noget ældre, fra 1704, medens Arresthuset er bygget samtidig med Kommandantboligen.

Vil man have noget nærmere at vide om disse Bygninger, maa man søge i de militære Arkiver, særlig Landetatens Generalkommissariats Arkivsager, som nu er i Rigsarkivet. Disse Arkivalier er stærkt benyttede af de Forfattere, som skriver Krigshistorie, men kun lidt af Kunsthistorikere. Man har overvejende interesseret sig for Kirker, Slotte, Herregaarde og andre civile Bygninger. Den militære Bygningskunst har man skænket mindre Opmærksomhed, skønt den i ældre Tid spillede en stor Rolle og har frembragt meget godt. Man fik et

stærkt Indtryk heraf paa den nylig afholdte Bygge- og Bolig-Udstilling, hvor Ingeniørkorpset havde udstillet et Udvalg af sin store Samling af historiske Bygningstegninger.

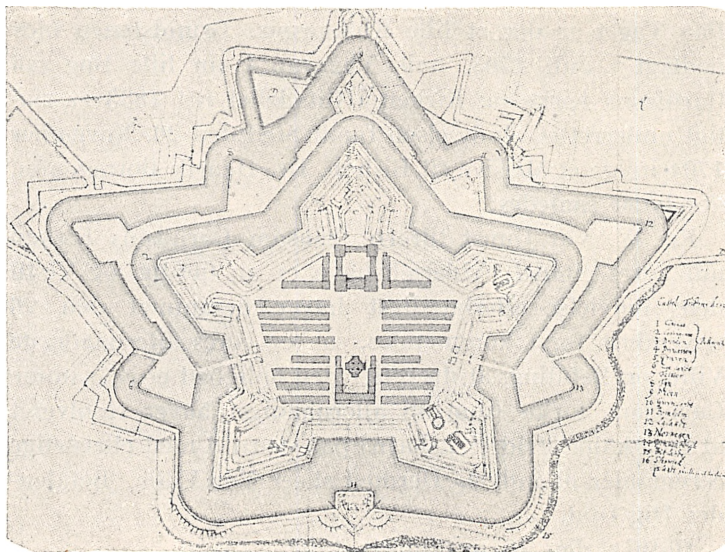
Under Christian V og Frederik IV var der et omfattende militært Byggeri, navnlig i København og i Rendsborg. Alt blev udført under Ledelse af Ingeniørofficerer, som selv gav Tegning baade til Fæstningsværker og til det, som falder ind under almindelig Husbygning¹). Der var tre »Fortifikationsetater«, den danske, den norske og den holstenske, og de var saaledes organiseret, at de kun bestod af Officerer og Underofficerer. De sidste kaldtes Værkbaser; menigt Mandskab fandtes ikke. Til almindeligt Jordarbejde blev der kommanderet Soldater fra Fodfolksregimenterne, og naar noget skulde bygges, blev det givet i Entreprise, efter at Tegninger og Overlag var udarbejdet af en Ingeniørofficer.

Det er bekendt, at det oprindelig var Tanken at bygge et stort Slot i Kastellet paa den Plads, hvor nu Kirken ligger. Kirken skulde derimod have ligget paa Kommandantboligens Plads. Paa en Plan i det kgl. Bibliothek (Nye Saml. 717 Fol.) er den afsat som en Centralbygning, muligvis en Kuppelkirke, med en lignende Grundplan, som Frelsers Kirke paa Christianshavn har. Hermed kan kombineres en Række Udkast til Centralkirker i Nationalmuseets Arkiv, hvoraf nogle synes at være Forarbejder til Frelsers Kirke, medens andre kan være Udkast til Kirken i Kastellet. Denne Plan blev dog aldrig til noget. Den ældste Kirke i Kastellet laa, som det er paavist af Hr. Victor Krohn i en Artikel i dette Tidsskrifts 2. Række 3. Bd., ved Enden af Artilleristok, der hvor nu Præsteboligen er, dog ikke som nu sammen-

¹) Dog er Provianthusene i Rendsborg og Glückstadt bygget efter Tegning af Overbygningsinspektør W. Fr. v. Platen (Rtkm. Expeditions-Prot. 1703, Nr. 42).

bygget med Stokbarakken, men adskilt fra denne ved en smal Smøge, »Kantorens Gang«.

I 1701 var denne Kirke stærkt forfalden. I en Indstilling fra Landetatens Generalkommissariat af 31. Marts læser man: »Meldes om Kirken i Castellet, der skall være meget brüstfæddig, at hvis samme blev nedtagen og af Ny

Plan af Kastelet. Chr. V's Tid (?) Det kgl. Bibliothek.

igien Grund Muuret Opbyggt, den ville koste 3000 Rd.« Kongen resolverede imidlertid den 12. April: »Hvad Kiøbenhavn og Citadellet angaar, derpaa ville vi Os nærmere allernaadigst betenke«. Disse Overvejelser varede et Aars Tid, og den 15. April 1702 faldt der en kgl. Resolution til Generalkommissariatet, hvorved der bl. a. bevilges 19,305 Rdl. til Københavns Fæstnings Reparation og videre Istandsættelse, og 9328 Rdl. til Citadellet, »hvorunder Kircken og et bombefri Krud Taarn med greben er«.

Imidlertid havde man opgivet Tanken om at genop-

føre Kirken paa den gamle Plads og valgte Pladsen foran Kongens Bastion, hvor det firfløjede Slot skulde have ligget. Mærkeligt nok findes dette endnu afsat paa en Plan fra 1710 i Ingeniørkorpsets Arkiv, hvilket viser, at man ikke skal stole alt for meget paa gamle Kort. Kirken er bygget i aflang rektangulær Form med Indgangen midt paa den mod Allarmpladsen vendende Langside. Paa Taget er der et lille Klokkespir. Grundstenen blev nedlagt i Juli 1703, hvis Thaarup i sin lille Bog om Garnisons Kirke og Kirken i Citadellet fra 1833 er rigtigt underrettet. Indvielsen fandt Sted den 26. November 1704 ifølge et Missive til Biskop, Dr. Henrik Bornemann, der lyder saaledes:

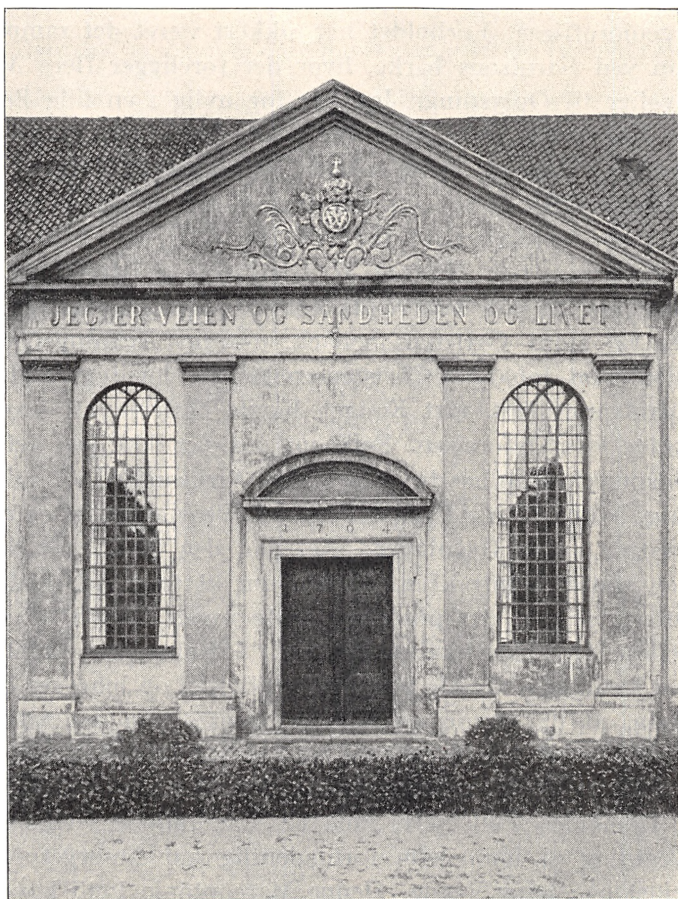
Fr. IV. Vor Gunst tilforn. Saasom Garnisons Kirken udi vores citadel Friderichshavn er nu færdig, og Vi til dens indvielse allernaadigst haver berammet den 26 novembris først kommandes, saa er vores allernaadigste Villie og Befaling, at du retter den leilighed efter, samme Garnisons kirke (som Vi allernaadigst haver resolveret at lade kalde Friderichshavn) paa den tid med christelige ceremonier at indvie. Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Dig Gud.

Hafniæ den 18 novembris 1704.

(Sjæll. Tegnelser LIV, 436).

Bygningsregnskabet synes ikke at være bevaret; men lidt Oplysning faar man af Bilagene til en kgl. Resolution af 20. Januar 1705 til Generalkommissariatet, hvori bevilges 300 Rdl. til Betaling af Kirkens Gæld samt til Anskaffelse af et Positiv og andre Nødvendigheder. Herved ligger en Memorial fra General Charles Damas de Cormaillon, som i sin Egenskab af Kommandant i København og i Kastellet var Kirkens Patron, og et Regnskab over paaløbne Udgifter, hvoraf den største er 150 Rdl. til Reparation af Urværket. Heraf kan man maaske slutte, at Urværket var fra den gamle Kirke (se V. Krohns

Artikel S. 57). Endvidere blev der anskaffet en ny Klokke, som kostede 95 Rdl. 5 Mk. Til selve Bygningen

Midparti af Kirken i Kastelet. Fot.

er der kun opført et Beløb paa 57 Rdl. 2 Mk. 6 Sk., som *Entreprenør Pelli* endnu har til gode.

Her har man altsaa den vigtige Oplysning, at Kirken er bygget af den italienske Murmester *Domenico Pelli*, den samme Entreprenør, som i 1703—06 havde Opførel-

sen af Garnisons Kirke i Entreprise. Deraf maa man dog ikke slutte, at han er Kirkens egentlige Architekt. Det er langt mere sandsynligt, at Tegningen er gjort af en Ingeniørofficer. Forholdet har sikkert været det samme som ved Garnisons Kirke, hvor der foreligger flere Arkivalier til Oplysning. Jeg har for nylig i en lille Bog om Garnisons Kirke gjort Rede for dennes Bygningshistorie og paavist, at de ældste Tegninger til Kirken er udført i 1697, 6 Aar før der blev sluttet Kontrakt med Pelli om Opførelsen. I 1697 var der Tale om en anden Byggegrund, paa Hjørnet af Adelgade og Dronningens Tvergade, og den daværende Kommandant i København, General Hans Christian Schack, overgav Tegningen til Raadmand Johannes Christensen Meller, den senere Magistratspræsident, idet Kongen havde bestemt, at denne skulde lede Opførelsen. Pelli omtales slet ikke paa dette Tidspunkt. Han havde sin egentlige Virksomhed i Rendsborg, hvor han har bygget Tøjhuset, Provianthuset og en Mængde andre Bygninger, altid paa den Maade, at der blev sluttet Kontrakt med ham om at tage Arbejdet i Entreprise, og at Opførelsen skete under Tilsyn af en Officer af »Fortifikationsetaten«. I København kunde han kun være tilstede paa kortere Besøg, og man ser da ogsaa, at da Garnisons Kirken opføres paa St. Annæ Plads efter en noget ændret Plan under Generalbygmester v. Platens Ledelse, underskrives den nye Kontrakt ikke af Domenico Pelli selv, men af Marcantonio Pelli, en Slægtning af ham, som formodentlig har besørget Arbejdet paa hans Vegne. Denne Marcantonio Pelli havde selv senere store Entrepriser paa kongelige Bygninger, bl. a. Fredensborg og Ombygningen af Københavns Slot i 1724—27 (se Artiklen om J. C. Krieger i dette Tidsskrifts 2. Række 2. Bd.).

I den ovenfor omtalte Resolution af 20. Januar 1705 kaldes Kastelskirken for »Garnisons Kirken udi vores

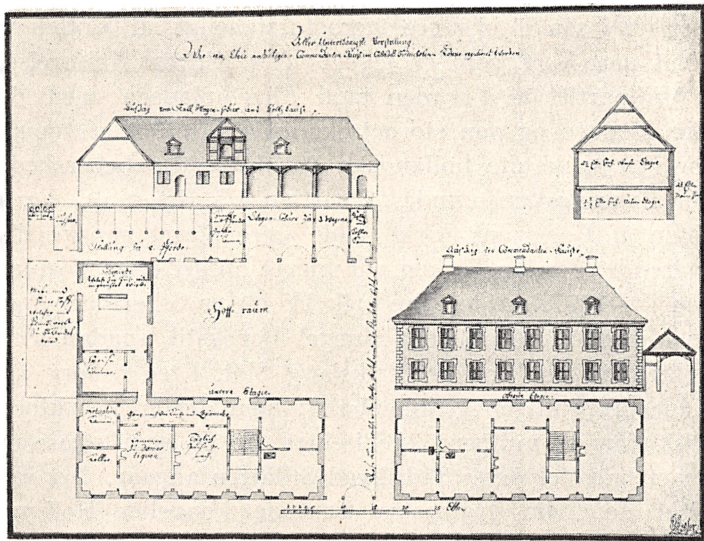
Citadel Friderichshavn«. Thaarup siger derimod, i Overensstemmelse med Thuras »Hafnia hodierna« p. 309, Pontoppidans »Danske Atlas« II, p. 172, og Nyerups »Kjøbenhavns Beskrivelse« p. 553—54, at Kirkens oprindelige Navn var »Frederikshavns Slotskirke«. Man tør maaske heri se et Bevis paa, at Tanken om at bygge et Slot i Kastellet ikke har været helt opgivet, og at det har været Meningen, at Kirken skulde udgøre den ene Fløj. Det vil i saa Fald være mere forstaaeligt, at Slottet er afsat paa Kort, som er tegnet efter Kirkens Opførelse.

Midtpartiet af Façaden mod Allarmpladsen med de fire Pilastre og den store trekantede Fronton er typisk for den saakaldte hollandske Barokstil, der beherskede vor Bygningskunst under Christian V's Regering. Vest-siden af Garnisons Kirke vilde være blevet ganske tilsvarende, dersom Kirken var blevet opført efter Tegningen fra 1797. Under Frederik IV bliver Stilen afløst af en anden, mere italiensk præget Barokstil, saadan som vi kender den fra Frederiksberg Slot, Fredensborg og Kancellibygningen i København; men det er karakteristisk for de militære Architekter, at de som oftest er noget bagefter deres Tid, hvad Stilarten angaar. Det var altid de civile Bygmestre, især de kongelige Hofbygmestre, der gik i Spidsen, naar nye Strømninger fra Udlandet gjorde sig gældende.

Da Kommandantboligen opføres, en Snes Aar senere, er den nye Stil naaet ud til Kastellet. Pilastrene er forsvundet; Frontonen er ganske vist blevet tilbage; men den har, som vi vil faa at se, sin særlige Anledning. Bygmesterens Navn er, saa vidt jeg ved, intetsteds nævnet i den trykte Litteratur¹⁾; og dog kan det uden Vanskelighed oplyses ved Hjælp af Generalkommissariatets Arkiv.

¹⁾ Efter at dette var skrevet, har Magister Elling offentliggjort Häussers Tegning i »Arkitekten«s Ugehæfte Nr. 47, 1929.

Her ligger nemlig mellem Akterne den originale Tegning med *Elias David Häussers* Signatur. Häusser var i 1723 blevet Chef for den danske Fortifikationsetat, og vi har her et Bevis for, at det tilkom Ingeniørerne at give Tegning til Militæretatens Bygninger, hvad enten det var egentlig Fæstningsbygning eller Husbygning. Häusser fik under Christian VI tillige den øverste Ledelse af det civile Byg-

Kommandantboligen i Kastellet. Tegning af E. D. Häusser.
Rigsarkivet.

ningsvæsen som Generalbygmester og var som bekendt Christiansborgs Bygmester, hvor navnlig det smukke Kompleks omkring Ridebanen vidner om høj kunstnerisk Kultur.

Hvor Kommandanten tidligere boede, har været omstridt. O. Nielsen fortæller i sin »Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse« V, S. 13, at Kommandanthuset var den forhenværende Toldbod, der var nedrevet og genopbygget i Kastellet, hvor Rüse, saa længe Arbejdet stod paa, havde

Tilladelse til at bruge det »til Bryggers og Bagere«. Men V. Krohn har vistnok Ret, naar han antager, at hermed sigtes til den gamle Kirke, idet Ruses Kort fra 1666 har Paaskriften »Commandanten Huys« der, hvor Kirken kom til at ligge, ved Nordenden af Artilleristok. Ligeoverfor, ved Sydenden af Generalstok, angiver Kortet et »Officers Huys«. Her mener V. Krohn, at Kommandanterne har haft Bolig før 1725, og det er i hvert Fald rigtigt for den Tid, der gaar umiddelbart forud for Opførelsen af den nye Kommandantbolig. Faa Maaneder før man begyndte at bygge denne, var der nemlig af Kommandanten General v. Stöcken og Oberstløjtnant Häusser stillet et andet Forslag, som gik ud paa at opføre en Tilbygning ved den søndre Ende af Generalstok, hvor Kommandanten boede. Deraf kan man dog ikke slutte, at der har været Kommandantbolig her lige siden 1664. Stillingen som Kommandant i Kastellet var nemlig ofte forenet med Kommandanturen i København. Saaledes havde baade General H. C. Schack og General Cormaillon været Kommandanter i København og i Kastellet. Senere var der ganske vist udnævnt særlige Kommandanter i Kastellet, men ikke af Generals Rang. Først da Generalmajor Gerhard Christian v. Stöcken den 14. Februar 1724 blev udnævnt til Kommandant, bliver Spørgsmaalet om en bedre Embedsbolig brændende. v. Stöcken havde vundet krigerske Laurbær i fransk og venetiansk Tjeneste; han havde bl. a. kæmpet med Tyrkerne paa Morea. Under den store nordiske Krig var han Kommandant i Stralsund fra Byens Erobring i 1715 til Krigens Slutning. I 1721 blev han Kommandant i Glückstadt, og derfra blev han forflyttet til Kastellet i København.

General v. Stöcken har vel ment, at han paa Grund af sin Rang og sin Berømmelse kunde gøre Krav paa en anstændig Embedsbolig, og han har formodentlig faaet Kongens mundtlige Tilladelse til at stille Forslag om et

helt nyt Hus. Den 19. Marts 1725 indgik han og Häusser med en allerunderdanigst Forestilling og Beregning, bilagt med Overslag fra Murmester Lars Erichsen og Tømmestermester Poul Olsen, hvoraf fremgik, at Bygningen vilde koste 5279 Rdl. Häussers Tegning er ogsaa vedlagt. Som Byggegrund foreslaas den aabne Plads ved Kurtinen mellem Prinsessens og Grevens Bastion vis à vis Kirken. Her laa i Forvejen en Smedje, der kunde benyttes som Sidefløj til den nye Bygning, som det tydeligt ses paa Tegningen. Desuden maatte der naturligvis bygges en Stald og andre Udenomsrum. Ved Resolution af 7. April bevilger Kongen, »dass des Commandanten Haus nebst den Stall, Wagenscheuer und Holtz Kammer sambt Einrichtung einer Küche und Speise Cammer, wo anjetzo die Schmiede, nebst Einrichtung eines kleinen Hüner Hoffs nebst einen Kuhstall nach beifolgenden Arbritz mögen erbaut und eingirichtet werden, und dass daher mit einem Entrepreneur, der es vor dem geringsten Preys verfertigen will, ein Ordentlicher und Vollständiger Contract möge geschlossen, — — —«

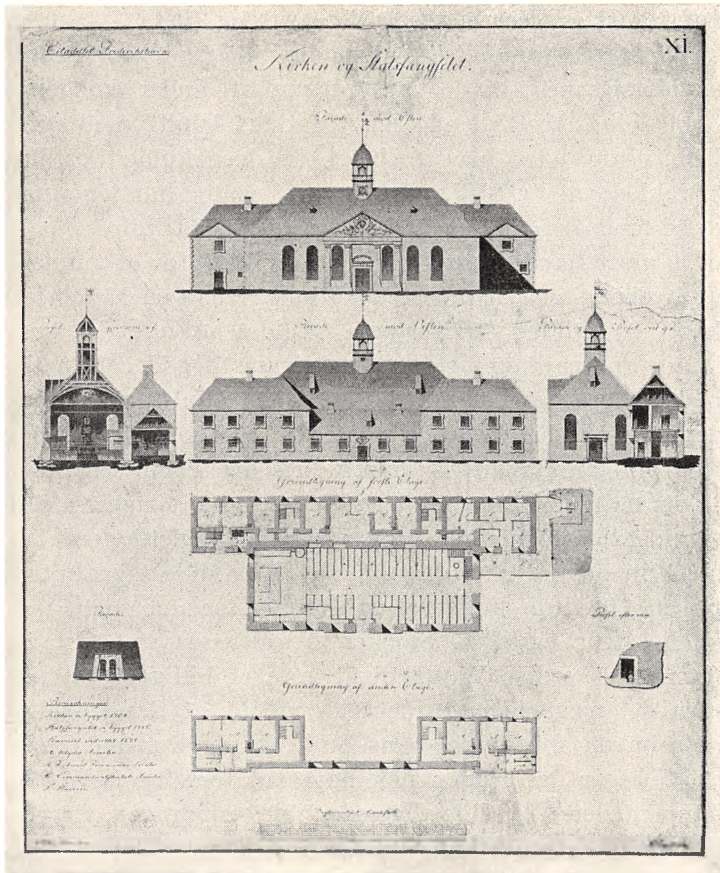
Häusser havde i Indstillingen tilraadet, at Arbejdet skulde udføres efter Regning under hans Tilsyn; men i Resolutionen udtales, at da Oberstløjtnant Häusser i Forvejen har nok at bestille, vil det være bedst, at Arbejdet entrepreneres; dog skal Häusser have flittigt Tilsyn med, at det udføres godt og forsvarligt. Som Følge heraf blev Overlandbygmester Krieger, Entreprenørerne Pelli og Mathias Wulff, Tømmestermester Poul Olsen og Murmestrene Lars Erichsen, Schirmer, Schuster og Søren Sørensen tilsagt til at møde den 30. April i Generalkommissariatet for at give Tilbud. Licitationen omfattede tillige Opførelsen af Fængselsbygningen bagved Kirken, idet ogsaa denne var omtalt i Resolutionen af 7. April. Den slutter nemlig med følgende: »Und finden wir auch vor hochnöthig, dass in diesem Jahr wohl rathen finden

zu denen 4987 rdr. 6 Sk., so dazu angeführet.« Til denne Bygning havde Häusser indsendt Tegning samtidig med det ovenfor omtalte Forslag til Ombygning af den gamle Kommandantbolig. Licitationen blev holdt i v. Stöckens og Häussers Nærværelse. Krieger og Pelli — uden Tvivl Marcantonio Pelli — mødte ikke; de havde undskyldt sig med, at de var optagne af andet kongeligt Arbejde. Lavestbydende blev Mathias Wulff med 9800 Rdl., og da det blev forlangt, at der skulde opstilles 8 Kakkelovne og 10 Værelser gibses, paatog han sig ogsaa dette mod at Summen forhøjedes til 10,000 Rdlr.

Häusser havde ogsaa selv gjort et Bud »for at animere de bydende«, og den næste Dag indgav han en Memorial, hvori han tilbød at overtage Arbejdet og lade det, som kunde spares, komme Kongens Kasse til gode. Han tilbød at gøre det 100 Rdl. billigere end Wulff, men Kongen resolverede alligevel den 14. Maj, at der skulde sluttes Kontrakt med Wulff — han kaldes her Tømmerhandler — om de 10,000 Rdl. Imidlertid havde ogsaa Krieger meldt sig, idet han forklarede, at han havde manglet Materialer, men nu havde faaet dem. Ogsaa han vilde tage Entreprisen 100 Rdl. billigere, og Kommissariatet søgte i et Møde, hvor ogsaa v. Stöcken og Häusser var tilstede, dermed at presse Wulff til at gøre et billigere Tilbud; men det nægtede han, idet han mente, at Kongen allerede havde approberet hans Bud. Og da Kongen fandt, at »Krieger desforuden nok haver at forrette, og i fald hannem dette Arbejde ligeledes blev opdragen, derved hid og did et eller andet kunde forsømmes«, bekræftede han ved en ny Resolution af 21. Maj 1725 Approbationen af Wulffs Tilbud.

Under Opførelsen blev der gjort et Par ret væsentlige Ændringer. For det første blev det forlangt, at Bygningen skulde gøres to Alen bredere, end det var angivet paa Tegningen, hvilket ifølge en Resolution af 4. Juni

1725 skulde godtgøres Entreprenøren med 100 Rdl. Der- til kom saa den store Frontispice, hvorom der først blev taget Bestemmelse, efter at Huset var kommet under Tag

Kirken og Fængselsbygningen. Tegning i Ingeniørkorpsets Arkiv.

i September Maaned. Häusser og v. Stöcken forestillede nemlig i en Memorial af 5. September, at »da Kommandan- thuset staar lige overfor Kirken, som har en Frontispice, var det ikke utienligt, at den ogsaa blev forsynet

med en Frontispice efter Tegning Litr. B.« (ikke bevaret). Desuden ønskede Kommandanten, at der »ovenpaa«, altsaa i Tagetagen, paa den Side, der vender imod Søen, skulde indrettes et Kammer, »hvoraf en skøn Udsigt skal kunde falde«. Entreprenøren vilde udføre begge Dele, naar han uden Betaling maatte beholde 20,500 Mursten og 7 Pramme Kampesten, som var blevet ham leveret. Dette approberede Kongen ved en Resolution af 8. Oktober 1725.

Det hele Byggeforetagende blev saaledes lykkelig ført til Ende i Sommeren 1725, og Kastellet var beriget med et smukt Hus, som tillige ved sin velvalgte Beliggenhed gav Allarmpladsen et hyggeligere Præg. Huset staar omtrent uforandret i det ydre; dog er der indsat en Dør i nordre Gavl og en Havedør paa Forsiden, medens Tegningen kun viser en Indgangsdør fra Gaarden lige for Hovedtrappen. I Sidefløjen, den tidligere Smedje, blev der indrettet et meget stort Køkken og et Spisekammer. I Bagbygningen var der Staldplads til otte Heste, medens Koen eller Køerne maatte nøjes med et Træskur, der var tilbygget Bagbygningens nordre Gavl.

Naar man tænker paa det gamle Christiansborg med dets overlæssede Façader i fransk-tysk Barokstil, forbavses man ved at se, hvor smukt og simpelt Häusser har løst den her stillede mindre Opgave. Kommandantboligen minder meget om samtidige Bygninger af Krieger, som f. Eks. Odense Slot. Huset er særdeles typisk for Frederik IV's Tid, da de fleste offentlige Bygninger opføres i en let klassicerende, nobel og fornem Stil, helt forskellig baade fra den foregaaende Periodes hollandske Barok og den under Christian VI herskende »Højbarok«. Det var egentlig Generalbygmester Johan Conrad Ernst, der havde indført denne Stil ved Ombygningen af Frederiksberg Slot i 1707—09; han havde selv tilegnet sig den

under et længere Ophold i Stockholm hos den berømte Architekt Nicodemus Tessin i 1696—97.

Indvendig er Kommandantboligen i Tidernes Løb blevet stærkt ombygget. I øverste Etage var der oprindeligt mod Syd en meget stor Sal gennem hele Husets Bredde. Den er nu delt i to Værelser; til Gengæld er der i Husets Nordende indrettet to meget rummelige Værelser. Sidefløjen er helt ombygget; den er nu i to Etager ligesom Hovedfløjen og den er bredere, men kortere end den gamle Sidefløj.

For dem, der ønsker at gøre sig bekendt med Kilderne, skal det endnu tilføjes, at der i Rigsarkivet, foruden de fra Generalkommissariatet stammende Sager, findes en tilsvarende Række Dokumenter i Krigskancelliets Koncepter til kgl. Ekspeditioner 1725. Nr. 263, 367, 388, 694, 739. Ved Nr. 694 ligger en Tegning til Frontispicen paa Kommandantboligen, signeret M. Wulf, Litra A. Den er ikke helt overensstemmende med den forsvundne Litra B, hvorefter Arbejdet blev udført.

Samtidig med Kommandantboligen er Arresthuset bagved Kirken bygget. Tegningen er som sagt af E. D. Häusser. I sin Bygningsmaade er det meget ejendommeligt. Lige bagved Kirken ligger en smal Mellemløjt i een Etage. Dertil slutter sig to bredere Bygninger i to Etager, der ligesom omklammer Kirkens bageste Hjørner. Hensigten dermed er at gøre det muligt for Fangerne at høre Præstens Prædiken eller i det mindste Orgelet og Salmesangen. Det er jo en gammel Tradition og ganske i Tidens Aand. Paa en Plan af S. C. Gedde fra 1754 i Ingeniørkorpsets Arkiv kan man ogsaa se Lydhullerne afsat; nu er de tilmurede. Før Fængslet blev bygget, har Kirken vist haft Vinduer til denne Side: inde i Kirken ses tilmurede Blindinger af samme Størrelse som Vinduerne ud til Allarmpladsen.

Façaden, hvis man kan tale om en saadan, vender ud

imod Volden. Over Indgangsdøren ser man Frederik IV's Navnetræk og Aarstallet 1725. Her har Arrestforvareren en lille Have. I Baggrunden hæver Kongens Bastion sig med den gamle Mølle. Den maler ikke mere Korn; al »Indmaden« er taget ud; men udvendig er den for nylig blevet smukt restaureret.

Den her gengivne Tegning fra 1829 i Ingeniørkorpsets Arkiv giver en tydelig Forestilling om, hvorledes Kirken og Fængslet er sammenbygget. Den stemmer i alt væsentligt med Geddes Tegning fra 1754. Man ser, at Indgangen i Kirkens Nordgavl er gammel. Naar der over den nuværende Portal staar 1880, er det lidt forvirrende; det sigter blot til en Ombygning, hvorved denne Dør blev gjort til Hovedindgang, medens den gamle Indgang fra Paradepladsen blev lukket. De menige Soldater har sandsynligvis altid maattet gaa ind ad Døren i Nordgavlen. Den nordligste Del af Fængslet er betegnet som »Slaveri«, og Paaskriften siger, at det blev indrettet i 1821. Det er dog ikke helt rigtigt; Slaveriet var der i Forvejen; det er blot blevet indrettet paa en anden Maade.

Statsfængslet skal, ifølge Traps Danmark, have bestaaet indtil 1872. Derefter blev Bygningen indrettet til Arresthus. Men et Par Aar efter blev den nye Hovedvagt med Arrestbygning opført, og de gamle Arrester blev kun sjældent benyttet. Det skete sidste Gang, da Sikringsstyrken var indkaldt under Verdenskrigen. Det nye Arresthus var da ikke stort nok til at rumme dem, der forsyndede sig mod de militære Reglementer.

KASTELLET FREDERIKSHAVNS BRØNDE OG VANDFORSYNING.

Af VICTOR KROHN.

Fra Tidernes Morgen har der været anvendt Brønde til Fremskaffelse af det fornødne Drikkevand for Mennesker og Dyr. Først fra 1580 anlagde man for Københavns Vedkommende Vandrender, der førte Vandet — det saakaldte Pumpevand — ind fra de Byen nærmest liggende Søer, medens man i Tiden omkring 1626 oprettede Vandkompagnier, der lod Vandet — det saakaldte Springvand — føre gennem Trærender eller Blyrør fra fjernere og højere liggende Søer som Emdrup Sø m. fl.

Desuagtet bevarede man dog stadig de fleste af de oprindelige Brønde, af hvilke en Del var offentlige — i 1667 24 — men Størstedelen private — i 1682 endnu 725 — idet man frygtede for, at Fjenden ved en Belejring skulde overskære Vandrenderne, hvilket f. Eks. skete i 1657. Allerede i 1606 fik Rodemestrene Paalæg om at føre Tilsyn med, at Borgerne vedligeholdte deres Brønde, ligesom de Borgere, der var i Besiddelse af saadanne paa deres Grund, skulde angive dette paa dennes Porte eller Døre, og da Kongen i 1647 erfarede, at Borgmester og Raad havde givet Tilladelse til at lade en Del Brønde tilkaste, gav han Ordre til, at de atter skulde sættes i brugelig Stand under en Straf af 500 Rdl. for hver Brønd.

Efterhaanden som Bebyggelsen blev tættere, blev Faren for Vandets Forurening i Brøndene større og større; thi dels var Byen fyldt med gamle Begravelsespladser, og

dels var Renovationsforholdene saaledes, at man rundt om i Gaardene lod de nedgravede, efterhaanden fyldte Tønder blive staaende kun tildækkede af et tyndt Lag Jord. Hertil kom, at skarnagtige Mennesker ofte kastede Aadsler og anden Urenlighed i Brøndene, ligesom det ikke var ualmindeligt at finde Lig af nyfødte Børn i dem. Af denne Grund blev Brøndene overdækkede med Brædder og forsynet med Jernpumper i Stedet for, at Vandet før den Tid var bleven trukket op i Spande ved Hjælp af en Vinde.

Ved Anlægget af Kastellet fik dette selvsagt ogsaa sine Brønde, der formodentlig efter de da alt gjorde Erfaringer straks fra Begyndelsen blev forsynet med Dæksel og Pumper. Faren for Forurening var dog ikke her saa stor som i Byen, da man ikke havde Begravelsespladser, og alt Renovationsvæsenet var henvist til Gravene.

Det er desværre ikke meget, man ved om Kastellets Brønde, der nu alle er tilkastede paa en eneste nær, og selv om deres Beliggenhed for enkeltes Vedkommende med Bestemthed kan paapeges, vilde vel en Udgravning med paafølgende Undersøgelse blive for kostbar. Det lidet, der vides, skal fremdrages i det følgende, i Haab om, at Fremtiden kan supplere det.

Der er ikke Tvivl om, at Kastellets ældste Brønd er bleven anlagt samtidig med Opførelsen af Kastellet; men der høres intet om en saadan før den 2. Marts 1668, hvor det hedder, at der findes en Vandpumpe paa Torvet (Kirkepladsen)¹⁾. Denne Vandpumpe (Brønd) maa med afgjort Sikkerhed søges i den østlige Ende af Pladsen midt i den nu asfalterede Gangsti, der danner Forbindelsen mellem de to Dele af Hovedgadens vestlige Fortov og afgrænser den grusbelagte Plads fra den brolagte Kørebane. Ef-

¹⁾ Generalmajor F. C. Krabbes Optegnelser, der nu findes i Forf.s haandskrevne Værk: »Notitser til Kastellets Historie«.

ter mundtlig Overlevering skal Jorden her en Gang i 70-erne i forrige Aarhundrede være sunket saa meget sammen, at et Menneske, der passerede Stedet, sank et Stykke ned, og endnu i vore Dage ses der paa det omtalte asfalterede Stykke en ganske svag Sænkning.

I Resens Atlas fra 1674¹⁾ ses denne Brønd, hvis Karm er ført op over en med fire Hjørnestene forsynet Stenforhøjning. Fra Karmens 4 Hjørner hæver sig Jernstænger, der korsvis bøjer sig mod hverandre og sikkert danner den Opstander, fra hvis Midte en Spand kunde nedsænkes i Brønden. I 1676 er der udtrykkelig Tale om en Post paa dette Sted; en Smed faar i dette Aar 2 Rdl. for at reparere et eller andet Strafferedskab, der befæstedes med en 5 Kvarter lang Jernlænke »ved den Post, som Træhesten staar«. Her, umiddelbart vest for Brønden, var nemlig Fæstningens Justitssted med Træhest, Pæl, Gabestok etc., og denne Forening af Brønd og Justitssted har sikkert været vel betænkt, thi ikke alene har de paa Pladsen eksercerende Soldater paa den Maade stadig haft den strænge Retfærdighed for Øje, men ved Brønden mødtes ganske naturligt ogsaa den kvindelige Del af Kastellets Beboere, og hvad enten det har været en Soldat, der har redet Træhesten, eller en Soldaterkone, der har maattet staa i Gabestokken, i begge Tilfælde er Straffen sikkert bleven følt haardere netop paa Grund af det store Tilløb, der næppe har ladet det skorte paa Spottegloser over Synderne. — Ogsaa Henrettelser blev udført her, og bl. a. var det paa dette Sted, at Griffenfeld's Henrettelse skulde være foregaaet.

Ved denne Brønd hentede Kvinderne og Slaverne det Vand, der var nødvendigt til det daglige Forbrug, og man hører da ogsaa om, at Familierne havde Tønder staaende udenfor deres Døre for deri at opsamle et større

¹⁾ Victor Krohn: »Kastellet Frederikshavn« i »Før og Nu« 1925, S. 234.

Forraad. I 1677 er der Tale om 4 Pumper; men de har sikkert alle været anbragt paa den samme Brønd for at lette Adgangen til denne.

Den 11. September 1676 findes der en Udgiftsordre til Proviantforvalteren paa Reparation af den Rende, som ved Pinneberg Bolværk udi Kastellet er indrettet, at derfra Vand til Hs. Maj's. Skibe kan haves¹⁾. Pinneberg Bolværk var et ret betydeligt Udenværk midt paa Langelinie, hvor nu Yachtklubbens Pavillon har Plads, og det er lidt vanskeligt at forstaa, hvad Meningens skal være med det anførte, medmindre man vil lade Fantasien raade og tænke sig den Mulighed, at der fra den omtalte Brønd er bleven ført en Vandledning ud gennem Udfaldsporten mod Øst, over Graven og Langelinie og ud til en Baad, med hvilken Vandet atter er bleven transporteret ud til Flaadens Skibe.

Den stærke Benyttelse af denne Kastellets den Gang eneste Brønd har sikkert i høj Grad bidraget til, at Vandet stadig holdt sig frisk og godt; der maa ligefrem være gaaet Ry af det, eftersom Garnisonspræsten Knud Tommerup i et langt Digt, han havde skrevet i Juli 1703 i Anledning af den nuværende Kirkes Indvielse i November 1704, fremhævede Kastellets Brønd som den bedste i hele Staden, skønt den laa saa nær ved det salte Vand²⁾.

Der synes ikke at foreligge noget om, hvorlænge denne Brønd fik Lov til at være den eneste; men i Tiden 1703—06 maa der være bleven gravet en Brønd i Prinsens Bastion; thi i Byggeprojektet for December 1706³⁾ findes bevilget et Beløb af 80 Rdl. til Opførelse af et Skur over en saadan. Om Vandets Kvalitet er bleven forringet ved, at Forbruget nu fordeltes paa 2 Brønde, er ikke godt

¹⁾ Rigsarkivet: Regnskabspakke for 1677—78.

²⁾ C. Bruun: København II. 436.

³⁾ Køb. Kmdtsk.: Varia. »Fæstningspapirer«.

at sige; men i November 1711 hedder det¹⁾, at Mandskabet foretrækker at benytte Vandet i Gravene som Drikkevand, uagtet man jo ikke godt kunde være uvidende om den Rolle, dette Vand spillede i Renovationens Tjeneste. Antallet af Brønde har antagelig endnu i 1736 kun været to, hvis man da skal lægge Vægt paa, at der i en den 19. Februar d. A. udfærdiget: »Inddeling til dagligt Arbejde af de i Kastellet tilstedeværende Slaver«²⁾, opføres: »Til at bære Vand fra Brøndene 2 Mand.«

Først i 1738 gjorde man Skridt til at hidføre en Forbedring af Kasteslets Vandvæsen. Allerede i 1683 var Nyboder bleven forsynet med nye Vandledninger (Pumpevand) fra et af Stadens Vandkompagnier, og siden da havde det været under Overvejelse at udstrække disse Ledninger til ogsaa at omfatte Kastellet. Modstanden var dog stor hos de militære Autoriteter, og for saa vidt saa de rigtig nok paa Sagen. For det første vilde det blive en kostbar Historie, og for det andet vilde Beboerne sikkert af Magelighedshensyn foretrække den lettere Adgang til at faa Vand, hvorved Vandet i de gravede Brønde vilde blive stillestaaende og af en mindre god Kvalitet. Endelig var jo Kastellet en Fæstning, der under en Belejring kunde blive det sidste Tilflugtssted for store Dele af Byens Befolkning; hvis Vandrenderne da skares over, vilde der kunne indtræde en Katastrofe. Men alt som Aarene gik, vandt dog de nye Ideer Indpas, og i Løbet af 1738—41 blev Kastellet ved Trærender, der nedlagdes paa Bunden af Graven sat i Forbindelse med Nyboders Ledninger, og der opsattes 4 Pumper paa forskellige Steder i Kastellet. For hver af disse Pumper skulde der aarlig betales en Afgift af 2 Rdl.³⁾; men det viste sig den 4. September 1749⁴⁾, at man fra 1742 ikke havde betalt

¹⁾ Hist. Tidsskr. I—4—89.

²⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.

³⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr. $\frac{4}{10}$ 1749.

⁴⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.

denne Afgift, saa Restancen var løbet op til 56 Rdl. Hele det nye Anlæg kostede 614 Rdl. 16 Sk.

Derfor lod man dog ikke Brøndene i Stikken; tværtimod forøgede man allerede i 1739 Antallet fra 2 til 3, idet man erholdt kgl. Resolution paa at maatte grave endnu en Brønd i Prinsens Bastion, hvor man formodede, at der var en Kilde. Det er den eneste af Kastelets Brønde, om hvis Tilblivelse man faar lidt at vide. Den er udført i Tiden fra Juni til September 1739, og den 3. September anvises der et Beløb af ialt 255 Rdl. 47 Sk.¹⁾, som Kongen for denne Gang har bevilget som Godtgørelse for den i Kastelet opsatte Brønd, dog at Beløbet senere indeholdes i de aarlige til Kastelet destinerede Penge.

Udgifterne var følgende:

1. 675 Al. Ege- og 184 Al. Bøgeplanker	116 Rdl. 30 ¹ / ₂ lybsk Sk.
2. Pumpetræ, Arbejdsløn og andre Nødvendigheder	69 » 16 ¹ / ₂ —
3. For Pumper at bore	20 » —
4. og endelig for den svenske Ruthengangers Umage	50 —
	Ialt.... 255 Rdl. 47 lybsk Sk.

Det fremgaar af Regningen, at denne Brønd — ligesom den eneste endnu eksisterende — er udført med indvendig Plankebeklædning. Ruthe er som bekendt en tynd Vaand eller højelig Kvist, og den svenske Ruthengænger har altsaa fundet den formodede Kilde ved Hjælp af en Kvist; Brønden betegnes da ogsaa som en Kildebrønd. Desuagtet hedder det i en Rapport af 29. November 1741²⁾, at dens Vand er »ildesmagende og ildelugtende og derfor til den almindelige Brug ganske udueligt, er ej heller muligt, det nogen Tid kan komme i Stand.«

¹⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr.

²⁾ Ingk. Arkiv. Nr. 2.

Man holdt dog stadig de gamle Brønde i Orden for ikke at udsætte sig for at komme til at staa uden Vand. Endnu i 1757 var der kun tre Brønde, de to i Prinsens Bastion og den ældste paa Kirkepladsen — af en eller anden Grund har Garnisonen en Tid maattet nøjes med Vandet fra Brøndene, hvilket skal have foraarsaget Sygdomme — men to Aar senere, den 18. April 1759, tales der om fire Brønde, af hvilke kun en er i »temmelig god Stand¹⁾, medens de tre andre næsten er fyldt med Jord. I 1760 var derimod to »i vedbørlig Stand«.

Det er umuligt med Bestemthed at fastslaa, *hvor* alle disse 4 Brønde har været, og hvornaar den fjerde er kommen til. At der har været to i Prinsens Bastion, er afgjort, eftersom de begge findes endnu i 1845, hvor de den 7. Juni sættes i brugbar Stand²⁾. Den tredie er mulig den ældste Brønd paa Kirkepladsen, hvis den da ikke allerede paa dette Tidspunkt har været kastet til og er bleven erstattet af en anden Brønd ud for det nordvestlige Hjørne af Kommandantboligen, hvor vi senere vil finde den. Den fjerde maa sikkert være den sidste endnu eksisterende Brønd udfor Søndre Magasinbygningens nordøstlige Hjørne, og den er antagelig udgravet i den nærmeste Tid efter 1752, i hvert Fald sættes den i 1756 i god Stand¹⁾. Endelig tales der rent forbigaaende om en Brønd inde i Bagerigaarden, som der dog intet bestemt vides om.

Selv om man ved Indlæggelsen af Pumpevandet havde opnaaet lettere Adgang til bedre Vand, var Forholdene langt fra ideelle. Allerede fra 1749 er der Tale om, at Vandrenderne er forraadnede og maa fornyes, at de forstoppes og maa tages op for at renses, eller de giver utilstrækkeligt og ofte saa daarligt Vand, at det fremkalder

¹⁾ Ingg. Arkiv Nr. 4.

²⁾ Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.

³⁾ Ingg. Arkiv. Nr. 2.

Sygdomme. Der løb derfor betydelige Beløb paa ud over de 2 Rdl. pr. Opstander om Aaret, og Følgen af de mange Reparationer var atter den, at Beboerne i kortere eller længere Perioder stod uden Vand eller maatte ty tilbage til Vandet fra de gamle Brønde, naar man da ikke, som under Belejringen i 1807, efter Professor Frederik Christian Winsløw's Raad lod rent og godt Drikkevand til-sætte med et Kvantum Vineddike og lidt fransk eller dansk Brændevin eller Rom, af hvilken Blanding der daglig førtes 10 Tdr. ud i Kastellet til Anvendelse for Mand-skabet¹⁾).

I 1754 begyndte der at rejse sig Stemmer for at lægge Vandledningerne hen over Graven i Stedet for paa Bunden af denne; men først i 1758 blev dette gennemført for Kastellets Vedkommende, dog ikke før der var bleven truffet saadanne Foranstaltninger, der kunde hindre Desertører fra at benytte dem som Overgang.

Af en af Herm. Alex. v. Caroc i 1813—14 tegnet Plan over Kastellet²⁾ faar man en ret god Oversigt over dets Vandforsyningsforhold paa dette Tidspunkt.

Pumpevandsledningen stod som anført i Forbindelse med Nyboders Vandledning, og Forbindelsespunktet fandtes c. 85 Alen Øst for, hvor Elsdyrsgade munder ud i Store Kongensgade. Herfra førte Ledningen gennem Grønningen, passerede den ydre Grav og Smedelinien paa et Punkt, der laa c. 35 Alen Syd for Fyns Ravelin; gik over den indre Grav og videre langs Foden af Dronningens Bastions højre Flanke, hvor den bøjede mod Nord langs Kurtinen og smuttede gennem Udfaldsporten bag Bageriet for straks efter atter at føre imod Nord, indtil den naaede udenom Søndre Magasinbygningens vestlige Gavl, hvorefter den løb parallelt med denne Bygningens nordlige Façade. Efter at have næret en Pumpe Nord

¹⁾ Hist. Medd. om Kbhvn. I—1—108.

²⁾ Ingk. hist. Kortsamling. II—1—16.

for Elefantstokken, løb den tværs over Kirkepladsen, hvor den gav Vand til to Pumper, en tæt Øst for Nordre Magasinbygning og en Syd for Svanestok, hvorefter den bøjede mod Øst for sluttelig at nære en Pumpe i Køkkenet i Kommandantboligen.

Af Brønde fandtes der stadig de fire: en i det nordøstlige Hjørne af Søndre Magasinbygning, to i Prinsens Bastion og en ud for det nordvestlige Hjørne af Kommandantboligen. I en Indberetning nogle Aar tidligere hedder det, at alle Kastelets Brønde nu er i god Stand med godt Vand, om det end vilde være endnu bedre, dersom Beboerne benyttede det noget mere.

Saavel Pumpevandsledningerne som Brøndene medførte stadig store Udgifter. Saaledes blev der i 1823 krævet et Beløb af 13,557 Rdl. 79 Sk., medens der dog kun blev bevilget 5,837 Rdl. 80 Sk. Intet hjalp, Klagerne over Vandet lød stadig, og den 26. April 1845 fremkommer der Forslag om Anvendelse af Filtreapparater¹⁾.

Som en Følge af, at Marineministeriet havde henledet Krigsministeriets Opmærksomhed paa, at Nyboders Vandledning vilde blive nedlagt, naar Byens nye Vandværker blev udvidede til ogsaa at omfatte Nyboder, blev det den 21. Maj 1856 meddelt en den 30. April s. A. nedsat Kommission, hvis oprindelige Hverv havde været at indkomme med Forslag til Indførelse af Gasbelysning bl. a. i Kastelet, at den tillige skulde indkomme med Forslag til Anbringelse af Vandledninger²⁾. Den 6. Maj 1857 blev der bevilget Midler bl. a. til Vandledninger i Kastelet³⁾, og i en Instruktion af 6. Juli s. A.⁴⁾ for Kaserneøkonomidirektøren blev Vandforsyningen underlagt denne. Den 22. Februar 1858 paabegyndtes Nedrømmnin-

1) Ingk. Ark. Nr. 111.

2) Rehder S. 116 og 387.

3) K. f. H. 19/1857. 3.

4) K. f. H. 25/1857. 3.

gen af Pæleværket, der skulde føre de nye Vandrør over Graven¹⁾, hvilket Arbejde fuldendtes den 21. Juni s. A., og i de nærmeste Dage omkring den 1. August 1859 blev endelig det nye Vandforsyningssystem taget i Brug, samtidig med, at Vandforsyningen gennem de gamle Vandledninger ophørte²⁾.

Endnu skal kun fortælles om, hvorledes det er gaaet med Kastelets Brønde.

Nogle Gange, bl. a. den 7. Juni 1845³⁾, tales der om en Brønd ud for Nordre Magasinbygningens østre Façade, og saa sent som den 1. Oktober 1883 hedder det⁴⁾, at den er i en saa maadelig Forfatning, at den vil blive tilkastet; denne Brønd kendes ogsaa gennem mundtlig Overlevering, men den findes tilsyneladende ikke ansat paa nogen Plan, og om dens Oprindelse vides intet.

Af en »Situationsplan over Kastelets Bygninger« signeret: Jantzen, Juli 1853⁵⁾ ses det, at der da kun fandtes tre Brønde, nemlig ud for Søndre Magasinbygningens Hjørne, ved Nordre Magasinbygning og i Prinsens Bastion. Den Brønd, der havde ligget ved Kommandantboligen, var bleven tilkastet, og det samme var Tilfældet med den ældste af de to i Prinsens Bastion. Af de andre er den ved Nordre Magasinbygning antagelig bleven tilkastet i 1883, medens den sidste i Prinsens Bastion (Kildebrønden) blev tilkastet i Tiden omkring det sidste Aarhundredskifte. Der blev ved denne Lejlighed foretaget et Forsøg paa at maale Dybden ved Hjælp af sammenbundne Lægter; men det lykkedes ikke; Brønden syntes at være meget moradsig.

Tilhage som Veteranen mellem Kastelets Brønde er

¹⁾ Køb. Kmdtsk.: Indk. Sager.

²⁾ Kasernekmdtsk.: Indk. Skr.

³⁾ Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr.

⁴⁾ Kasernekmdtsk.: Indk. Skr.

⁵⁾ Ingk. hist. Kortsamling II. 2. 8.

endnu kun den, der findes ved det nordøstlige Hjørne af Søndre Magasinbygning. Den blev i September Maa-
ned 1927 udpumpet ved 1. Bygningsdistrikts Foranstalt-
ning for at blive opmaalt i den Udstrækning, som Om-
stændighederne tillod det.

Brønden, der er firkantet, viste sig at have en Dybde af lidt over 6 m og et Tværmaal foroven af c. 1,35 m. For saa vidt det kunde konstateres, bestod Bunden af en Blanding af Sand og Ler iblandet med Dele af den i Aarenes Løb fra Utætheder i Dækslet nedfaldne Jord og anden bundfældet Urenlighed. I hvert af Brøndens fire Hjørner fandtes en lodret staaende Egebjælke, der naaede op indtil en Højde af 2 m fra Jordoverfladen; i disse Bjælker var i en indbyrdes Afstand af 1 m indfældet vandrette Egerammer, ialt 5, saaledes at den nederste laa paa Bunden og dannede Fundament for de lodrette Bjælker, den øverste 4 m højere. Brøndens Sider var beklædt med fastsømmede Egeplanker. Hvor Hjørne-
bjælkerne og dermed ogsaa Rammerne hørte op foroven, var Brøndens Sider i en Højde af 2 m beklædt med Mur-
værk, der var bygget op umiddelbart paa den øverste Ramme.

Det karakteristiske ved denne Brønd var, at hele dens Trækonstruktion — senere tillige Murværket — aaben-
bart maa være opført ovenpaa Jorden for derefter ved sin egen Vægt at blive sænket ned, efterhaanden som Jor-
den er bleven gravet bort under den nederste Træramme; thi ellers kunde de Siderne beklædende Planker ikke have været slaet paa udvendig fra, som Tilfældet var.

Vandet, der var klart og uden Afsmag, stod ved Ud-
pumpningens Begyndelse i en Højde af 4,4 m, og med 3 Mands Afløsning tog det 3 Timer at faa Brønden tømt.

Brønden blev endnu i 80-erne med visse bestemte Mel-
lemrum udpumpet af Mandskab fra Kasernevagten; denne Udpumpning synes efterhaanden at være falden

bort, og den Dag er vel desværre ikke saa fjern, hvor man ogsaa tilkaster denne den sidste af Kastelets gamle Brønde og derved bliver et Minde om de svundne Dage fattigere.

Hvad om man gik den modsatte Vej, bortfjernede Dækslet og opsatte en smuk og stilfuld Stensætning omkring Brønden, saaledes at den i en saa stor Udstrækning som mulig kom til at ligne Kastelets ældste Brønd paa Kirkepladsen. Det vilde ikke alene være en Hæder imod den gamle enestaaende Brønd, der (1929) sikkert har opnaaet en Alder af c. 175 Aar; men det vilde tillige blive en Pryd for det gamle Kastel, og — Udgiften vilde sikkert kun blive meget ringe.

SMAASTYKKER.

1. Klubber og Selskaber i København c. 1820.

For at skaffe Midler til Genrejsningen af Frue Kirke, som var bleven ødelagt under Bombardementet 1807, paa-bød en kgl. Plakat af 20. Oktober 1819, at samtlige Klubber og dramatiske Selskaber i København skulde yde et Bidrag, der for Aaret 1820 fastsattes til 2 Rdlr. Sølv pr. Medlem.

Igennem det opbevarede Kæmnerregnskab faar vi derfor en Fortegnelse over samtlige Klubber og deres Medlemstal — kun for en enkelt, »Borgersamfundet«, er dette ikke opgivet.

De øvrige Foreninger var følgende:

Først med Hensyn til Medlemstal staar »Den nye Forening« med 243 Medlemmer, derefter kommer i Rækkefølge efter Antallet »Harmonien« med 226 M., »Enigheden« 204 M., »Det venskabelige Selskab« 195 M., »Det borgerlige Selskab« 168 M., »Kongens Klub« 150 M., »Det bestandig borgerlige Selskab« 149 M., »Det førende musikalske Selskab« 103 M., »Den borgerlige Enighed« 89 M., »Det dramatiske Litteraire Selskab« 75 M., »Clio« 67 M., »De Forenede Venner« 57 M., »Thalia« 56 M., »Det skønnes muntre Dyrken« 32 M., og »Constantia« 18 M.

Ialt var der saaledes 16 Klubber med 1832 Medlemmer foruden »Borgersamfundet«, der næppe har haft under 100 Medlemmer.

Deres Bidrag for Aaret 1820 opgjordes da ialt til en Sum af 4634 Rdlr. Sedler.

Denne Afgift ophørte først i 1855, da Vor Frues Gæld var afviklet. Et Forsøg paa at opretholde den til Hjælp for andre Formaal strandede fuldstændig, da den — som alle Skatter — var i højeste Grad upopulær (se *Villads Christensen: Kvhn. 1840—57 S. 375*).

M. Vogelius.

CHRISTIAN IV's MAGESKIFTER OG ERHVERVELSER I ANLEDNING AF LADEGAARDENS ANLÆG, SAMT HANS VEJ- OG VANDARBEJDER.

Af H. U. RAMSING.

I dette Tidsskrifts 2. R. III Bd. pag. 160 flg., pag. 249 flg., pag. 306 flg. og 470 flg. har Overretssagfører *Arne Sundbo* skrevet en Række Afhandlinger vedrørende *St. Jørgens Mark, Solbjerg By* og *Nyby Ladegaard*, samt om *Vej- og Vandbygningsarbejder*, navnlig paa *Christian IV's Tid*. De rummer et betydeligt og flittigt Samlerarbejde i Arkiver og Biblioteker, og de giver overordentlig vigtige Bidrag til Københavns og Omegns historiske Detailtopografi. Enkelte Steder er de dog prægede af en vis Vaklen i Forfatterens Anskuelser, der endog kan fremkalde ligefremme Modsigelser i Teksten; paa andre Punkter er jeg ikke ganske enig med Hensyn til de indvundne Resultater. Jeg tror, at det er heldigt, om Linierne i Fremstillingen trækkes lidt fastere op, idet man derved vil kunne gøre ikke uvæsentlige Landvindinger paa Omraader i Københavns og Omegns Topografi, som hidtil har været dunkle. Dette er da mit Formaal med efterfølgende Undersøgelse.

1. TERRAINFORHOLDENE I KØBENHAVN OG OMEGN OG DE ÆLDSTE VANDANLÆG.

Det uomgængeligt nødvendige Grundlag for en Undersøgelse af den ældre Topografi er et nøjagtigt Kendskab

til de *oprindelige Terrainforhold* i Byen og dens Omegn, og ganske særligt gælder dette, naar Undersøgelsen vedrører Byens Vandvæsen.

Naar man begyndte fra Øst, traf man først et langstrakt, lavt Bakkedrag, hvis største Højde laa omkring 8 m over daglig Vande, hvor nu Nørregade støder til Boulevarden. Bakkerne sænkede sig ned imod en Lavning, et *Engdrag*, hvor nu Søerne findes. Engens Bund laa ved Østerbrogade i Kote ca. 6 m¹⁾, ved Dronning Louises Bro i ca. 3,5 m, ved Gyldenløvesgade i ca. 2,5 m og ved Vesterbros Torv i ca. 0,6 m; den var altsaa jævnt fallende mod Syd. I Engen strømede en lille Bæk ind fra Vest i nuværende Sortedamssø; den havde sit Udspring i en lille Tørvemose, hvor nu Rigshospitalet ligger. Længere nede mod Syd bøjede *St. Jørgens Bækken*, den senere Ladegaardsaa ind, hvor *St. Jørgens Sø* kom til at ligge; den indesluttede i sit Løb en Holm, hvorpaa siden Ladegaarden fik Plads²⁾. *St. Jørgensbækken* havde sit Udspring i den vandrige *Gjeveholm*, siden kaldet *Bispeengen*, som vel oprindelig var en Sø, og som derefter gennemgik *Stadierne Mose og Eng*. Dens største Dybde gik ned omkring Kote 1,5 m, og dens Vandspejl laa omkring Kote 6 m; den var i lange Tider den rigeste, ja næsten den eneste Kilde for Byens Vandforsyning.

Vest for Søernes Engdrag hævdede Terrainet sig i to forholdsvis anselige Bakkepartier, delte ved *St. Jørgens Bækkens Løb*. De højeste Punkter var *Solbjerg*, nu *Frederiksberg* eller *Valby Bakke*, ca. 30 m, og *Bakken i Raadmandsvangen ved Tagens Hus*, ca. 20 m, hvorfra der atter var et jævnt Fald mod Vest. Her traf man først paa *Ovreaaens*, nu *Harrestrupaaens Dal* med Fald mod Syd til *Kalvebodstrand*; ved *Krydsningen af Ros-*

¹⁾ Denne og alle følgende Koteangivelser betegner Højde i Meter over daglig Vande.

²⁾ Hist. Medd. I. R. II, S. 168 f.

kildevejen laa Aadalen i Kote 5,5 m. Aaen havde vistnok meget tidligt en lille Opstemning, det *lange Vad*, hvor nu Roskildevejen ligger, og derved dannedes Begyndelsen til den lavvandede *Langvaddam*, nu Damhus-søen. Fra denne gik en anden Sænkning mod Nordost til Bispeengen og derfra videre, først mod Nord, derefter atter mod Nordost ud til Sundet ved det senere Gamle Vartov. Det var en Sænkning, oprindeligt dannet af en Istidsaa, men i historisk Tid et fugtigt Engdrag. Mellem Langvaddam og Bispeengen laa Overfladen omtrent i samme Højde som denne sidste, altsaa i Kote 6, men videre mod Nord var der først en ringe Stigning syd for Nørrebrogade og dernæst et Fald ud mod Sundet. Her laa den lavvandede Lersø i Engdraget, oprindeligt kun indtagende den nordlige Del af dens senere Søareal. Dens Bund laa omtrent i Kote 4 m, og dens Overflade lidt under Engdraget ved Lyngbyvej, hvor Tørvens Kote er omkring 5,5 m. Søen havde sit Afløb, *Rosbækken*, gennem Engstrøget mellem Vognmandsmarken og Ryvangen ud til Sundet ved Gl. Vartov.

Det fremgaar af disse Koteforhold, at *Grøndalsaaen* og *Lygteaaen* ikke er naturlige Vandløb, idet deres Dal ligger højere end Harrestrup Aas og Lersøens Vandspejl. Utvivlsomt er den første Oprindelse til dem Skelgrøfter mellem de Landsbyer, hvis Jorder mødes netop her, og efterhaanden som henholdsvis Langvaddam og Lersøen blev opstemmede, er de blevne udvidede til Aaløb for det fra Søerne strømmende Vand.

Rosbækken modtog nordfra et Bækløb, der i sig for- enede Afløbene fra *Gentofte Sø* og *Søbjerg Sø*, nu Utterslevmose. Allerede tidligt blev dette Afløb opstemmet ved Lyngbyvejen, hvorved *Emdrup Sø* opstod.

Af denne Redegørelse vil det klart fremgaa, at der ikke var nogen Mulighed for at skaffe det ældste København rindende Vand ad naturlig Vej. Thi det lille Bakkedrag

mellem Sundet og Søernes Engdrag havde ingen Kildevæld, og Omegnens nærmeste Vandløb, St. Jørgensbækken, søgte Stranden netop i Skellet af Havns oprindelige Byjord; Vester Fællede er utvivlsomt et senere, om end meget gammelt Tillæg til Byomraadet. Tilførslen af rindende Vand er sket ved at afdæmme St. Jørgens Bækken (Ladegaardsaaen), idet der blev lagt en Dæmning tværs over det ene Aaløb ved nuværende Bülowvej og en anden Dæmning over det andet Løb og over Engdalen, hvor nu Gyldenløvesgade er; herved opstemmedes Vandet i Engen og *Peblinge Søen* opstod. Gennem en gravet Kanal førtes Vandet derpaa videre foran Byens Vester Vold, forbi det senere byggede Jarmers Taarn og ned til Stranden ved Vartov.

Formaalet med denne Indledning af rindende Vand til Byen var næppe at skaffe Drikkevand til Mennesker og Kvæg, thi dertil vilde Brønde og Gadekær være tilstrækkelige, men derimod at skaffe Vand til *Vandmølle-drift*. Det maa bestemt hævdes, at fra selve det Bakke-
drag, hvorpaa Byen laa, var der ingen Mulighed for at skaffe saa rigeligt Vand, som Mølle-
driften krævede, og vi ser da ogsaa, at Byens ældste Vandmøller alle er knyttede til kunstige Grave. I selve Voldgraven findes *Vester Mølle* ved Vester Port, og lidt oven for denne var der ført en Rende fra Graven ind til Byens *Gadekær*; herfra gre-
nede to Grave sig ud langs Vestergades Sydside, nemlig *Østergav*, der højede ned til Stranden langs Vestsiden af Gammel Torv, og *Vestergav*, ogsaa kaldet *St. Clemens Kirkes Grav*, som højede ned til Stranden lidt vest for Mikkil Bryggers Gade, langs Østsiden af St. Clemens Kirkegaard. Jeg har undersøgt lange Strækninger af begge Møllegrave¹⁾; ved St. Clemens Kirkes Grav har jeg ogsaa fundet dens Afslutning i Strandengen nord for Farvergade og konstateret, at Vandet paa den sidste

¹⁾ Hist. Medd. I. R. I, S. 409 ff. II, S. 489 ff.

Strækning løb hen over selve Engens Overflade. Noget tilsvarende er vel ogsaa sket ved Østergrav, og Møllerne i de to Grave maa altsaa ikke søges ved Stranden, hvor Højvande jo vilde umuliggøre deres Drift. Disse Grave og deres Møller har da intet at gøre hverken med Vandmølletaarnet eller med den senere Vandmølle paa Vandkunsten. For Østergravs Vedkommende siges i Universitetets Jordebog, at Grunden, hvor Graven svinger om Hjørnet af Gammel Torv mellem Vestergade og Varmbadstuestræde, oprindeligt var en Mølle, »fuit molendinum«, men i de ældste kendte Skøder paa den, fra 1435, nævnes den ikke som saadan, og da var Møllen altsaa nedlagt. Den var rimeligvis en Smedemølle, hvorfra Vestergade hentede sit ældste Navn Smediegade. St. Clemens Gravs Mølle laa vist paa det sydlige Hjørne af Lille St. Clemensstræde og Mikkelpbryggersgade, hvor der siden var en Hestemølle.

Disse to Møllegrave var altsaa til i 1377, da Jordebogen affattedes, men er sikkert forsvundne, da Byen blev genopført efter Lybækkernes Hærgninger, thi de nævnes aldrig senere som Grave. De havde deres Udspring fra Byens vestre Voldgrav, og deres Brug var betinget af dennes Tilstedeværelse. Men for Voldgravens Anlægstid er en nøjere Tidfæstelse mulig. Ved Udgravninger i Vartovs Gaard er det lykkedes mig at konstatere, at Profilet af den ældste Vold her er væsentlig større end paa de Strækninger, hvor der ikke er en Vandgrav foran, nemlig paa Nørrevold og paa Østervold langs Gothersgade. Paa disse sidstnævnte Strækninger, hvor jeg under Boulevardbaneanlægget og ved de store Udgravninger for Nybygningerne i Gothersgade saa at sige har fulgt den gamle Vold Fod for Fod, laa Volden overalt paa det oprindelige Muldrag i et regelmæssigt buet Lerdige af gult frisk opfyldt Ler med en Højde paa ca. 2 m. I Vartovs Gaard var Voldhøjden derimod ca. 3 m, og Voldens

Bredde forneden større i Forhold dertil. Voldfylden laa her ligeledes paa det naturlige Muldrag, og den var øjensynlig opkastet paa en Gang i fuld Højde. Da Strandengen her er ganske lav, maa der ved Udgravningen være bleven dannet en dyb vandførende Grav foran Volden, tilstrækkelig til en Møllegrav.

Selve Voldens Opførelse maa utvivlsomt tilskrives Absalon og henføres til Byens Grundlæggelse som Købstad, og følgelig maa ogsaa Vester Møllens Anlæg og Afdæmningen af St. Jørgensbækken og af Engdraget, hvorved Peblingesøen opstod, tillægges ham.

Omtrent samtidig med at Møllerne ved Øster- og Vestergrav forsvandt, opstod *Byens Mølle* ved Stranden, hvor nu Pladsen Vandkunsten er. Den nævnes første Gang som eksisterende i 1419, og er altsaa ældre. Naar denne Mølle kunde placeres her, skyldes det den Omstændighed, at Møllegraven, der bøjede om ad nuværende Løngangsstræde, ikke som de to nedlagte Grave laa i Niveau med Stranden, men derimod var opstemmet mellem bolværksklædte Dæmninger, hvis Top laa i Kote 3,0¹). Derved skabtes det for Møllens Drift nødvendige Fald i Vandet; en god Beliggenhed havde den iøvrigt aldrig, idet den altid generedes af Højvande. Men den opstemmede Møllekanal var en absolut Nødvendighed for denne Møllens Eksistens, og naar Møllen fandtes allerede i 1419, kan Arbejdet paa Mølledæmningerne i 1511 ikke, som formødet af Sundbo, være et Nyanlæg, men højst en større Reparation af disse.

Sundbo har fastslaaet, at den saakaldte *Kalvebod Sluse* førte fra denne Møllegrav ud i Stranden, idet den ved Christian IV's Voldarbejde i 1620 blev bevaret som et Underløb under den af ham anlagte Vold, som laa mellem Møllegraven og Stranden²). Den maa følgelig opfat-

¹) Hist. Medd. I. R. II, S. 516.

²) Anf. Arb. S. 327.

tes som en Frisluse for Vandmøllen paa Vandkunsten, og dens Plads maa søges nær ved Gravens Bøjning ved Farveriet, nu Vartov. Derimod har Sundbo afgjort Uret i at opfatte det af Rosenkjær paaviste Bassin som en Havn¹⁾, thi dette dannede en Udvidelse af Graven, der var omgivet af Bolværker med Fyrreplanker paa Vest- og Østsiden og med bagvedliggende Fyld ud imod Stranden, og Bassinets Bund laa over Daglig Vande, idet den var dannet af den naturlige Eng²⁾. Bassinet maa altsaa opfattes som en Art *Mølle-dam* for Vandkunstens Vandmølle; om dets Alder tør jeg ikke i Øjeblikket udtale mig.

Der er endnu et Forhold i hele dette Middelalderens Vandsystem, som fortjener Omtale, nemlig *St. Jørgens Sø*. Ved Afdæmningen af *St. Jørgensbækken* blev Søens naturlige Tilløb spærret, og vi kan derfor ikke tænke os Søen som synderlig vandrig eller omfangsrig. Sædvanlig er den kun holdt vedlige ved Tilstrømning af Overfladevand fra de omliggende Bakkehæld og formentlig navnlig ved selve Engdragets fugtige og mosedede Karakter. Desuden har den svage Peblingedæmning, der sikkert hvilede paa den uafgravede Engoverflade, ikke kunnet hindre en betydelig Gennemsvivning af Vand fra den opstemmede Peblingesø, og mangt et Højvande i Bækken har oversvømmet og endogsaa gennembrudt de svage Dæmninger og derved bidraget til at vedligeholde Vandet i *St. Jørgens Sø*. Det er netop dette Billede, der tegnes for os første Gang Søen faar en nøjere Omtale i de bevarede Dokumenter. I 1587 klagede Borgmester og Raad over Hospitalsforstander *Peder Holst*, der havde indgravet mere end en Læst Land af Byens Jord ved *St. Jørgens Sø* for at tilhegne den til *St. Jørgens Gaard*. Om Vinteren havde han imod al Lov og Ret lukket den

¹⁾ Anf. Arb. S. 333.

²⁾ Rosenkjær: Fra det underj. Kbh. p. 13 ff.

Sluse, som de havde for deres Fiskevand, St. Jørgens Sø, og derved opstuedes Vandet saa højt, at det gik over Dæmningen, nemlig Vester Landevej, men om Sommeren ved St. Hansdags Tider, da han vilde slaa de Fattiges, altsaa Hospitalets, Enge, udgravede, og udgrøftede han Byens Fiskeri, saaledes at han kunde slaa Græset paa langs og tværs hen over det. Denne Forklaring viser tydeligt, hvor lidt Vand Søen rummede om Sommeren, idet Udgrøftningen var tilstrækkelig til at give Græsvækst over Søbunden, medens man ved Vintertid, hvor Nedbøren var stor, og Peblingsøen flød over sin Dæmning, endogsaa kunde faa saa meget Vand i St. Jørgens Sø, at det gik over Vester Landevej. St. Jørgens Søens Vandflade har herefter om Sommeren ligget ca. 1 m, højst 1,5 m over Daglig Vande, og om Vinteren kunnet opstemmes til 2 à 2,5 m.

En Forøgelse af Oplandet for Byens Vandforsyning fandt Sted 1524, da *Frederik I* tillod Byen at opstemme *Rosbækken* »til at forbedre og fæste København med« og dermed tvang *Lersøen* til at søge sit Afløb gennem Skelgrøften mellem Utterslev og Serridslev, den senere Lygteaa, til Gjeveholmens Mose og over i St. Jørgensbækken. Sundbo er noget i Tvivl om, hvorvidt Rosbæk løb fra Lersøen eller fra Emdrup Sø og derfor ogsaa, om det var den første eller den sidste af disse Søer, Opstemningen angik. Der er imidlertid ingen Tvivl mulig, thi Aastedsforretningen er saa klar, at man kun behøver at tilføje de Bebyggelser, hver af de mødende repræsenterede, for at se, hvilken af Søerne den angik. Mødet indvarsledes 28. September 1524¹⁾, samtidig med at Kongen overdrog Byen Rosbæks Mølle som Len i 10 Aar. Paa dette Tidspunkt ejede Kronen Serridslevgaard, som vist var ødelagt i Belejringen, samt en Del af den ligeledes ødelagte Serridslev By, ialt 5 Bol, der var kommen

¹⁾ K. D. I Nr. 231.

den i Hænde sammen med Borgen i København i 1417, medens Roskilde Kapitel havde de øvrige 6 Bol i Serridslev, der hørte til M. Mattes Hvørf's Præbende. I Utterslev laa Utterslevgaard, som var Bispestolens, og desuden fandtes der et Antal Fæstegaarde under denne. Emdrup var en Gaard, som ligeledes tilhørte Bispestolen, og som først efter 1536 blev opløst i 4 Bøndergaarde. Til Aastedsmødet indvarsledes Slotsherren Erik Madsen Bølle som Repræsentant for Kronen (for dens Andel i Serridslev), Kanniken Hr. Jep Heye som Repræsentant for Kirken (for dens Andel i Serridslev, for Utterslevgaard og Emdrupgaard), 4 Repræsentanter for Borgmester og Raad i København (for Rosbæks Mølle og for Ændringer i Vandløbene) og endelig 4 agtede Bønder af Utterslev (for Fæstegaardene dersteds). Dersom Mødet havde angaaet Emdrup Søs Afløb, vilde Utterslev Bønder næppe være bleven tilsagt, men derimod ganske utvivlsomt Gentoftes, hvis Jord grænsede til Emdrupbækken. Det viste sig sikkert ved Aastedsmødet, at det var »kronenn och thendt hellig kirke tolligt«, at Dæmningen blev bygget og Lersøen opstemmet vel sagtens til lidt over Kote 6 m. Det var først saa sent som efter 1812, da Lersøen blev helt omgivet af Dæmninger, at dens Flademaal kunde sættes op til Kote 7,6 m. Ejendomsretten til Lersøen overgik vel i alt Fald delvis til Byen i 1525 og 1527, da den erhvervede Serridslev, thi Fiskeretten har formodentlig været underlagt Serridslevgaard og dermed Kronen, men Rørskæret paa Utterslev og Emdrups Side synes stedse at have tilhørt disse Byer. Da Lersøen blev afdæmmet, fik Rosbæks Mølle sit Vand udelukkende fra Emdrup Sø, fra den samme Bæk som i 1377 drev Emdrup Mølle, og det er muligt, at den netop nu forsvandt. Efter Emdrup Bys Markbog af 1682 laa en Del af Emdrup Mølleager øst for Lundehuset, og her laa ogsaa Mølleengen. Heraf turde fremgaa, at Møllen

skal søges ved denne Bæk, og ikke, som Sundbo formoder¹⁾, ved det gravede Afløb fra Emdrup Sø til Lersøen, hvilket Afløb næppe er ældre end Christian IV's Tid.

Samtidig med Opstemningen af Lersøen fik Byen Kongens Tilladelse til at kaste »twinde greffter hoss Pefflingedammen og en hoss Stranden«. Den sidste var utvivlsomt Sortedamsdæmningen, nu Østerbrogade, og de to andre maa ligge paa hver sin Side af Peblingedæmningen, som efter Udtrykket i Kongens Brev ubestrideligt var til Stede, den Gang Grøfterne skulde kastes. Den af Sundbo gentagne Gange hævdede Anskuelse²⁾, at Peblingedæmningen blev lagt i Frederik I's Tid, og at Peblingesøen først opstod paa dette sene Tidspunkt, har ingen Støtte i Brevet af 1524 og er, som jeg i det foregaaende har godtgjort, urigtig. Derimod er det Sundbos Fortjeneste at have gjort Rede for, hvorledes den sydlige Grøft siden indgik i den saakaldte *Borgmesters Blegdam*³⁾, og at have samlet Oplysningerne om denne Lokaltets Skæbne ned igennem Tiderne. Ligesom Sortedams Grøften og den deraf opkastede Dæmning øjensynlig blev til for at hindre Vandets Udstrømning i Stranden, blev de to andre Grøfter gravede, en paa hver Side af Peblingedæmningen, for at forhøje denne og dermed muliggøre en yderligere Opstuvning af Peblingesøen, hvorved man dels skaffede mere Vand i Voldgravene⁴⁾, dels og vel ikke mindst mere Vand til Vandmøllerne i Byen. Den nordlige Grøft har været en Oprensning, maa-ke tillige en Udvidelse af Peblingesøens gamle Afløb til Voldgraven, medens den sydlige lige fra sit Anlæg kun

¹⁾ Anf. Arb. S. 250.

²⁾ do. S. 250.

³⁾ do. S. 173, 250, 356.

⁴⁾ Voldgravene kan formodes at være bleven uddybede og gjort vandførende omkring hele Byen efter 1289, da Borgerne fik fuld Byret, fordi de vilde befæste Byen.

har været bestemt til at afgive Dæmningsfyld. Den har altid været tør, thi den naturlige Jordoverflade laa udenfor Jermers Taarn i Kote 6,25 og faldt herfra jævnt ned imod St. Jørgens Sø, hvor der i Engen ved Søens Nordøsthjørne var Kote 2,50. Det Overfladevand, som samlede sig i Grøften, vilde altsaa straks løbe ned i Søen, og man kunde, om man vilde, ad den Vej tømme en Del af Voldgravens Vand ud i Søen, men ikke omvendt, som af Sundbo formodet¹⁾, tørlægge Søen ved at indlede dens Vand i Graven. Søen kunde kun som i 1587 tørlægges gennem St. Jørgens Bækken, der var dens naturlige Afløb mod Syd til Stranden. Naar derfor Borgmester *Jørgen Pedersen*, da han i 1570 fik denne tørre Grav overladt, samtidig forpligtedes til at lægge en Dæmning mellem St. Jørgens Sø og Graven, turde dette hænge sammen med, at han skulde indrette den som Blegdam, hvilket krævede Tilledning af Vand til denne Grav fra Peblingesøen; Jørgen Pedersens Jord var det jo, som blev *Borgmesters Blegdam*.

2. CHRISTIAN IV's ERHVERVELSER OG MAGESKIFTER.

Det var 14. April 1619, at Borgerskabet indvilligede i at overdrage Kongen Brugsretten²⁾ til *Byens Grave*, samt til de tre Søer, som er *Peblingesø*, den Sø ved *St. Jørgen* med *Kalvehaven* og *Sorte Dam*, foruden *Leyersø* (*Lersøen*), »som alderede wederlagt er« med den »thilforsicht. att Hans Kong. M. for saadant och hwes meere aff byesens jord indtages fra byen naadigst bliffwer byen wederlagt effter Hans Maietts. naadigst och gode wilge«. Næste Dag fandt Mageskiftet Sted, hvor Kongen fik *Leyersø*, *Peblingesø* og *St. Jørgens Sø*, saa og en Dam her samme Steds ved Navn *Sorte Dam*, som dog »skall

¹⁾ Anf. Arb. S. 249, 255.

²⁾ K. D. I Nr. 422, 423.

were och bliffve byens graffver«, hvori Kongen alene vilde have sig Fiskeriet forbeholdt og til Gengæld overdrog Byen Ordrup Sø og de 3 Fiskedamme ved Vartov og 150 Karper aarlig.

Borgerskabets Indvilligelse af 14. April angik tillige Kalvehaven, »och hves meere aff byesens iord indtages fra byen«, men i det foreløbige Mageskifte nævnes disse Arealer ikke.

Det er i dette Mageskifte særlig *St. Jørgens Sø*, der interesserer. Som omtalt i det foregaaende var Søen i tidlig Tid sikkert om Sommeren et ret lavvandet Fiskevand, omgivet af Enge, men den kunde, som i 1587, om Vintren opstemmes til Højden af Landevejsdæmningen syd for Søen. Borgmester og Raad havde kort før 1580 indtaget de til Søarealet hørende Engstrækninger og udlagt dem til eget Brug som *Kalvehave*¹⁾, og efter Forliget i 1581 blev den holdt indhegnet og udlejet for Byens Regning. Der var en stærk Tendens til at udvide Engomraadet paa Søens Bekostning, og i 1606 var Søen helt tørlagt og udlagt dels til Kornmark, dels som Eng. Da befalede Kongen, at Søen skulde opstemmes paany af Hensyn til Byens Forsvar, men Borgmestre og Raad søgte at faa Henstand dermed²⁾. I 1619 gjorde Kongen Ende paa Sagen ved at han fik Søen overdraget. Dens Areal, Sø og Eng tilsammen, strakte sig mod Nord til Peblingedæmningen, som ogsaa kaldtes *Kalvehavens Dæmning*, mod Syd til den daværende *Vester Landevej*, hvis nøjagtige Beliggenhed senere skal omtales, mod Øst og mod Vest til de *Trenchementer*, som Kongen anlagde efter 1620³⁾, idet disse utvivlsomt har fulgt Søens og Kalvehavernes Indhegning ret nøje. *Kalvehaven strakte sig dog ogsaa*

¹⁾ K. D. II Nr. 496, 497, 502.

²⁾ K. D. I Nr. 392, 395.

³⁾ Anf. Arb. S. 174.

udenfor Søarealet, thi det var kun en Del af denne, som Kongen fik sammen med Søen.

I Januar 1621 skødede *Vartov St. Jørgens Mark* til Kongen for en fremtidig aarlig Afgift af 80 Rdl. in specie, og det vides, at Hospitalet siden oppebar denne Indtægt, omend det undertiden var besværligt nok at faa Kronen til at udrede Pengene¹⁾, og under samme Datum mageskiftede Kongen et Stykke af *Gentoftes* Jord til *Byen* imod *Resten af Kalvehaven*. I Byens Skøde²⁾ siges det at dreje sig om »hvis (∴: hvad) jord och eiendomb wdi Kalhaffven her for byen, saa wiit wi paa byens wegne endnu der wdi haffver och icke allerede thill Kongl. Maytz. och chronnen ehr affstaaed och affhennd«, og til Gengæld havde Kongen »giort fylleste wederlag udi Jeffntofte marck her weed byenn«. Under 8. Februar 1621 udstedte Kongen det tilsvarende Mageskiftsbrev paa »jord og eygendomb udi Jeffntofte marck« og angiver i Brevet nøje denne Jords Maal og Grænser.

Sundbo har nu fremdraget en Opmaaling, som kgl. Voldmester *Paulus Buysser* foretog vel den 7. Januar 1621. Paa samme Ark Papir findes indtegnet dels et Areal betegnet som »Tyet lant by Wartow Is groett 24½ morgen offte 14697 Roeden zu heet quadaert«, ∴: »Jorden ved Vartov er stor 24½ Morgen eller 14697 Kvadratroder«, og med Maal og Grænser, stemmende med Kongens Mageskiftsbrev, og dels et andet Areal, hvorom det hedder: »het Haegen Is groet befunden 14664 Roede offte 24^{11/25} morgen dy naest 24½ morgen offte 14664 Roeden zu quadraert«, ∴: »Haven er befunden at være stor 14664 Roder eller 24^{11/25} morgen nær 24½ morgen eller 14664 Kvadratroder«. Med andre Ord, Arealet af *Gentofte Mark* er stræbt udlagt saa nøje som muligt svarende til Arealet af »het Haegen« eller *Haven*. Det er da øjensynligt, at

¹⁾ K. D. I. Nr. 427.

²⁾ K. D. I. Nr. 428.

Haven er identisk med *Resten af Kalvehaven*, som nævnes i Byens Skøde, og at vi her har en Opmaaling af Resten af selve denne mystiske Lokalitet, der har givet Anledning til saa mange forvirrede Hypoteser i Københavns Topografi. Det er en Fejltagelse, naar Sundbo vil identificere »het Haegen« med St. Jørgens Mark; det vides ikke, at denne nogensinde er bleven benævnt Have, hverken paa Dansk eller paa Hollandsk, og det vides, som udviklet i det foregaaende, at den ikke blev mageskiftet til Kongen for Jord, men derimod købt for Penge.

Kongens Mageskiftebrev af 8. Februar 1621 i Rigsarkivet bærer imidlertid Paaskriften om, at det blev igen indleveret i Cancelliet og kom ikke videre. Sundbo mener, at det var fordi Voldmester Buysser havde taget fejl og ved en Misforstaaelse havde opmaalt St. Jørgens Mark i Stedet for Kalvehaven. Men saaledes forholder det sig ikke. Kongen har sikkert, inden Brevet blev afleveret, faaet andre Tanker, nemlig at udvide den paatænkte nye Ladegaards Markareal ved at nedlægge Landsbyen *Solbjerg* og inddrage dens Jord under Ladegaarden; det var i alt Fald det, der skete kort efter. Denne Udvidelse af Markomraadet gjorde det ønskeligt at erhverve det Stykke af Byens Fælle, som laa syd for Kalvehaven, og som skar sig ind som en Stribe mellem St. Jørgens Gaards Jord paa den ene Side og Solbjergs Jord paa den anden Side. Borgerskabets Samtykke til denne Ordning forelaa allerede den 14. April 1619, og i de af Sundbo fremdragne Papirer findes da ogsaa først en Opmaaling af 21. Februar 1622, foretagen af Voldmester *Abraham de la Haye*, besigtiget paa Kongens Vegne af Ridefoged i Københavns Len *Knud Jørgensen* 12. Marts¹⁾ og dernæst godkendt ved *Synsforretning* af 27. Marts af et 24 Mands Nævn af Borgere. Borgernes Godkendelse svarer til Optegnelsen i Magistratens Vedtægtsbog Blad 82 af samme

¹⁾ K. D. I Nr. 432.

Dato, hvor det siges, at Jorden i *Ryvangen* er modtaget som Vederlag for *Byens Kalvehave* og et Stykke *Bys Jord* mellem Solbjerg Mark og St. Jørgen. Yderligere ligger der ved Sagen en Concept til et kongeligt Skøde til Staden, hvorefter Kongen til Vederlag for den Jord, som denne har udlagt Kongen »wdi Kallhaffue marck her wed byen, all hvis allerede udi for^{ne} marck icke till os affstaaet och bortskifft er, dernest och hvis offuerdrifft Kiøbenhaffns bye hafft haffuer imellem forbe^{te} Kalfhaffue, Ladegaardsmarck (o: Nyby Mark), Soelbjerg marck och den gemeen adellwej som nu løber fra Woldbye til Københaffn^{«1)}, skøder Vederlag af Gentoft Mark i Overensstemmelse med Opmaalingen. Koncepten er dateret Maj 1622; et vedliggende Skødebrev i Pergament er udateret og uden Underskrift. Hvorvidt Skødet nogensinde er overleveret Byen, er ubekendt, og meget kan tyde paa, at denne aldrig har modtaget det, men *Ryvangen* er faktisk overtaget i fuld Overensstemmelse med Abraham de la Hayes Opmaaling, og ovennævnte Byes Jord blev lagt til Ladegaarden.

For at faa fuld Forstaaelse af Forholdene er det nødvendigt nøje at undersøge Beliggenheden af de forskellige Arealer, som mageskiftedes.

Det Jordstykke af *Gentoft Mark*, som ved det *først paatænkte Mageskifte* af København alene skulde have været overdraget Staden, grænsede mod Nord til den saakaldte *Lundehusvej*, som langt ned i Tiden var bevaret, bøjede sig langs Nordranden af Vartovs Rugvang og videre mod Vest med en paa Buysers Opmaaling angiven Bro over en nord fra kommende Rende, som man kan kalde *Ryvangsrenden*; mod Vest stødte Jorden til den lille *Skov* nord for Lundehuset, hvoraf der endnu findes en Rest, mod Syd dannede *Bækken* fra *Emdrup Sø* til

¹⁾ Altsaa den Jord, der ovenfor siges at ligge mellem Solbjerg Mark og St. Jørgen.

Rosbækken og derefter dennes Løb mod Øst til Kongens Fiskedamme Grænsen; tæt ved Ryvangsrendens Indløb i Emdrupbækken stod i Emdrups Gærde et Piletræ, *Ryvads Pil*, ved et Vadested mellem Ryvangen og Københavns Jord eller Eng. Østgrænsen var langs Vartov

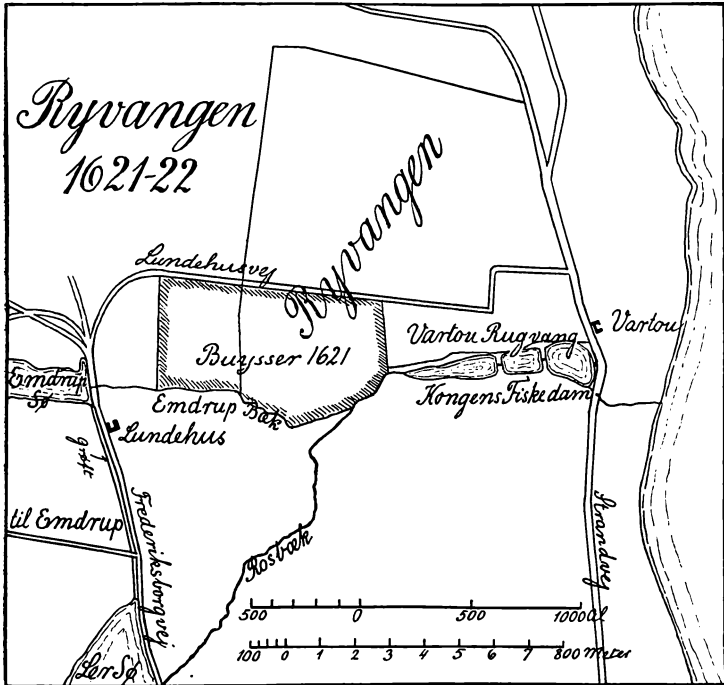

Fig. 1.

Ryvangs Dige. Den af Sundbo pag. 181 viste Skitse er ikke ganske nøjagtig, saaledes som det vil fremgaa ved en Sammenligning med vedføjede Kort (fig. 1).

Ved det endelige Mageskifte overtog Staden ikke det lille Rektangel af Jorden vest for Ryvangsrenden, men iøvrigt indgik det første Mageskiftes Jord i Ryvangen, der blev udlagt nord og vest for Vartov Rugvang. Ryvangens Grænser fastlagdes, som de er bevarede indtil det

sidste Mageskifte af 7. Februar 1906¹⁾); kun mod Øst, hvor Grænsen oprindelig var langs Strandvejens brede Vejareal, er der tidligere sket Smaaændringer, efterat Ejendommen Store Mariendal var opstaaet ved Bortsalg af en Parcel af selve Vejarealet.

Det maa ved en Opkonstruktion af Kortet erindres, dels at de gamle Maalebrevne angiver sjællandske Alen og ikke den senere fastsatte Danske Alen, dels ogsaa, at Maalebrevnenes Maal ikke altid svarer til rette Linier og heller ikke kan gøre Krav paa absolut Nøjagtighed. En Sammenligning af Maaleangivelsen for Sydgrænsen i første og andet Mageskifte vil ganske særlig illustrere disse Forhold.

Hvad de Jorder, som Byen afstod til Kongen, angaar, skal først bemærkes, at den nye, *store Ladegaard*, 3: den, der som Ejendom er bevaret til vor Tid, i 1620 siges at skulle bygges i Kalvehaven, hvilket stemmer med, at denne ligger »sønden ud med Peblingsøs Dæmning«. I Kæmnerregnskaberne for 1673—1674 siges nogle Gennemgravninger, som var bleven foretaget for at aflede et Højvande i Peblingsøen, at ligge vesten for Ladegaarden i Kalvehaven²⁾). *Resen* siger, at Kalvehaven var den bedste Del af det, der paa hans Tid var Ladegaardens Mark, og i Kommissionsforretningen vedrørende Hollænderbyen findes en Aastedsforretning eller Afsigt af 19. Maj 1694, hvori Bønderne udtaler, at til Ladegaarden ligger et Stykke fri Jord, som kaldes *Kalvehaven*³⁾).

Endelig siges den *Sluse*, som Chr. IV i 1623 lod bygge i Ladegaardsaaen ved Bülowvej (for at kunne aflede Højvande i Aaen og for at kunne forsyne Svanehaven og Fiskeparker m. v. ved Ladegaarden med Vand), at ligge

¹⁾ E. Nystrøm: Gentofte Sogn p. 3, 275.

²⁾ Kæmnerregnsk. Raadst. Ark. jfr. Sundbo p. 185.

³⁾ Rigsark. Rentek. sjæll. Renteskriverkontor Div. Dok. og Akter Ny Hollænderby vedk. 1681—1703.

ved *Nyby Ladegaard*. I Omegnen af Bülow'svej begynder altsaa den gamle Ladegaard, Nyby Ladegaards Jord.

Prøver man nu paa at indtegne *Buyssers* Opmaaling af »*het Haegen*« paa Ladegaardens Grund, viser det sig, at den passer som en Sten i sin Indfatning. Mod Øst grænser den til Christian IV's ydre Trenchement ved St. Jørgens Sø, mod Vest til den senere Ladegaardsmarks Vestgrænse. Nordsiden synes at svare godt til Peblingesøens Vandstand før Christian IV, ved sin Befæstning opstemmede den yderligere, medens Sydsiden er en vilkaarlig Indhegning imod den daværende Fælle og mod St. Jørgens Jord, saaledes som denne udfindes ved en Beregning.

Forlænger man Vestgrænsen mod Syd som en ret Linie, vil den med en svag Bøjning faa Tilslutning til den kendte Grænse mellem Vester Fælle og Valby, og man faar derved saa nøje som muligt fastlagt den forsvundne oprindelige Grænse mellem København og Solbjerg.

Det bliver da ogsaa muligt at udfinde *Arealerne* af den Del af *Vester Fælle*, som København afstod til Kongen, og af *St. Jørgens Gaards* Jord. Tilsammen udgør de jo det Areal, som ligger imellem St. Jørgens Sø, Kalvehaven, den fundne Grænse til Solbjerg og Grænsen mod »den gemeen Adelvej, som nu løber fra Waldbye til Kiøbenhaffn«, det nuværende Skel mellem København og Frederiksberg, ialt 2,440,370 Kv.-Alen, Ryvangens Areal, 1,624,000 Kv.-Alen, er dernæst ligesaa stort som Summen af den af *Buysser* opmaalte Del af Kalvehaven, der er 14,664 sjæll. Kv.-Roder eller 536,384 alm. Kv.-Alen, og det afstaaede Areal af *Vesterfælle*; Forskellen mellem Ryvangens og Kalvehavens Arealer giver os altsaa Størrelsen af det Areal af *Vester Fælle*, som Byen afstod, nemlig 1,087,616 Kv.-Alen, og Forskellen mellem dette og det ovenanførte samlede Areal paa 2,440,370

Kv.-Alen, som er 1,352,754 Kv.-Alen, er altsaa St. Jørgens Gaards Jord.

Fra det gamle Prospekt af Byen fra 1587 vides det, at *St. Jørgens Gaard* laa i Vejsvinget, tæt ved Søens sydvestlige Hjørne. Antages det, at Byens Mark har haft en regelmæssig retlinet Begrænsning mod St. Jørgen, vil man afskære en omtrent trapezformet Stribe, begrænset af Solbjerg, Kalvehaven, St. Jørgen og Vester Landevej som Byens Jord, og øst for denne ligger da *St. Jørgens Mark*, begrænset af St. Jørgens Sø, Kalvehaven, Byens Mark og Vester Landevej, rummende godt 96 Tdr. Land.

For nøjere at klarlægge disse Forhold, har jeg udarbejdet vedføjede Kort over Ladegaardsmarken (Fig. 2) i Overensstemmelse med Markbogen af 1682 og med de nævnte Grænselinier indtegnede. Det af Sundbo i Hist. Medd. 2. R. III Bd. pag. 168—169 givne Kort er ganske vist en taalelig god Skitse, men dog paa adskillige Punkter ikke tilstrækkelig nøjagtigt.

Kortet Fig. 2 viser de tre *Kongeveje*, som udgik fra Ladegaarden, af hvilke den midterste, som fører til Overdrevsvejen, nu Bredegade m. v., helt er undgaaet Sundbos Opmærksomhed. Kongevejens retlinede Former peger tydeligt paa Anlægstiden i 17. Aarhundrede. Det er vel muligt, at de er fremkomne ved Regulering af ældre, mindre, regelmæssige Veje.

Markinddelingen syd for den nordligste Kongevej, den nuværende Rolighedsvej—Godthaabsvej, har øjensynlig været bestemt ved de af Christian IV anlagte parallelle Grøfter, og at den i alt Fald i det væsentlige er fastlagt efter Ladegaardens Anlæg og ikke rummer meget af den forsvundne By Solbjergs Markinddeling, følger vel i og for sig af Forholdene, men kan ogsaa konstateres gennem Navnet *Valagre*, der ogsaa skrives *Voldagre*, idet disse Marker har deres Navn efter Volden i Christian IV's Trenchement. Nogle Ændringer er dog sket efter Op-

førelsen af *Ny Hollænderby* og efter at *Prinsessegaarden* fik sit særlige Areal. Den Eng af uregelmæssig Form, som ses nord for den Vej, der løber fra Gaarden mod Vest til Fasanhaven, er en Rest af den nordlige Del af Søen, som er vist paa det noget unøjagtige Kort fra Belejringstiden. Søen var sikkert *Gadekær* for den forsvundne Landsby *Solbjerg*, hvis Plads maa søges sydvest for denne Sø og nedenfor Bakken, hvor Landevejen har bevaret Bugtningerne som Byens Gaarde forvoldte.

Sundbo formener, at *Skov-* eller *Hederiderhuset*, som i 1617 blev bygget paa Valby Bakke¹⁾, har ligget paa den Jord, som i Markbogen betegnes som brugt af Hollænderbyens Sognefoged eller Skultus. Markbogen omtaler intet Hus her, skønt det var til endnu i 1682. Hederideren, hvem det egentlig var tillagt, havde den Gang en Gaard i Valby, og jeg skulde derfor tro, at Huset maa søges mellem Valbys Husmandshuse.

3. BYENS DRIKKEVANDSANLÆG.

I *Christian III's* Tid opstod Tanken om at lede *Drikkevand* ind til Byen fra det fjærnere Opland, men den blev ikke ført ud i Virkeligheden. Derimod er utvivlsomt den *Vandkunst*, som tidligst omtales i 1547, og som stod paa den Plads, der endnu bærer Navnet, et Anlæg, foretaget af denne Konge for at lede Vand tværs over Stranden over i Slottet. Vandkunst var, som ogsaa fremhævet af Sundbo, i den Tids Sprog et yderst mangetydigt Ord. Det kunde bruges slet og ret om en Vandledning, men sædvanligvis knyttedes Navnet vist til et kunstigt Vand-spring eller til et Pumpeværk, der kunde tilvejebringe Trykvand eller, som det hed i Datidens Sprog, Springvand. Da Slottet som bekendt havde rigeligt og godt Drikkevand i sin endnu bevarede middelalderlige Brønd.

¹⁾ K. D. V. Nr. 41.

er det ret indlysende, at det netop var Trykvand til Springvandsbrug eller til Indlæg af rindende Vand i Slottets Bygninger, man tilstræbte. Vandtrykket opnaaede man i de Tider ofte ved at lade en Vandmølle drive et System af Pumper, opstillede etagevis over hverandre og saaledes, at hver pumpede Vandet i Karret for den ovenover staaende Pumpe. Afløbet fra det øverste Kar gav altsaa Vandet i Ledningen det ønskede Vandtryk. En saadan Opstilling kræver nødvendigvis et Vandtaarn, og vi finder da ogsaa paa Vandkunsten et *Taarn*, hvis Murværk peger paa en Opførelse i Christian III's Dage.

Jeg nærer ingen Tvivl om, at den oprindelige Vandkunst var indrettet heri. Den har sikkert jævnlig givet Anledning til Vanskeligheder, og af Kongens Brev af 26. Juli 1558 fremgaar det, at *Hans v. Diezka* havde lært Mester Lydke (paa Vandkunsten), hvorledes man med to Karle eller to Oxer kan drive Vandet saa højt paa Slottet, som Behov gøres¹⁾. Fortegnelse over Hverv, der skal udrettes i Kongens Fraværelse 1558²⁾, peger vist netop paa denne Plan og kan ikke godt med Sundbo henføres til 1561. I 1576 var den oprindelige Vandkunst »fordærvet«³⁾, og der foreligger intet om, at den blev istandsat i den gamle Form, forøvrigt heller intet om, hvorvidt Dieszkaus Plan blev bragt til Udførelse eller om, hvorledes Slottets Vandtilførsel udefra herefter skete. I Christian IV's Tid skete der mangfoldige Ændringer af Møller og Møllesluser, hvorom ogsaa Sundbo beretter, men et klart Billede af Vandkunstens Indretning paa denne Tid opnaar man ikke. I 1600 flyttedes Vandkunsten over til Slottet⁴⁾, og da blev Blyvandrenden over Stranden erstattet med en Trærende. I og for sig er der

1) Anf. Arb. S. 253.

2) K. D. III Nr. 34.

3) Rettertings Stævn.bog. 1613 fol. 97.

4) Anf. Arb. S. 253 ff.

intet til Hinder for, at Taarnet indtil da har været benyttet som en Del af Vandkunsten, men da Taarnet i 1603 træder frem i de bevarede Dokumenter, er det taget i Brug som Krudttaarn. I 1606—07 lægges Vandrender paa murede Buer over Stranden, og Vandet benyttes til at drive en *Skæremølle* eller *Jernmølle*. Samtidig nedbrydes de gamle Vandkunstbygninger paa Byens Side af Stranden, og i disse var Taarnet paa den Tid ikke indbefattet.

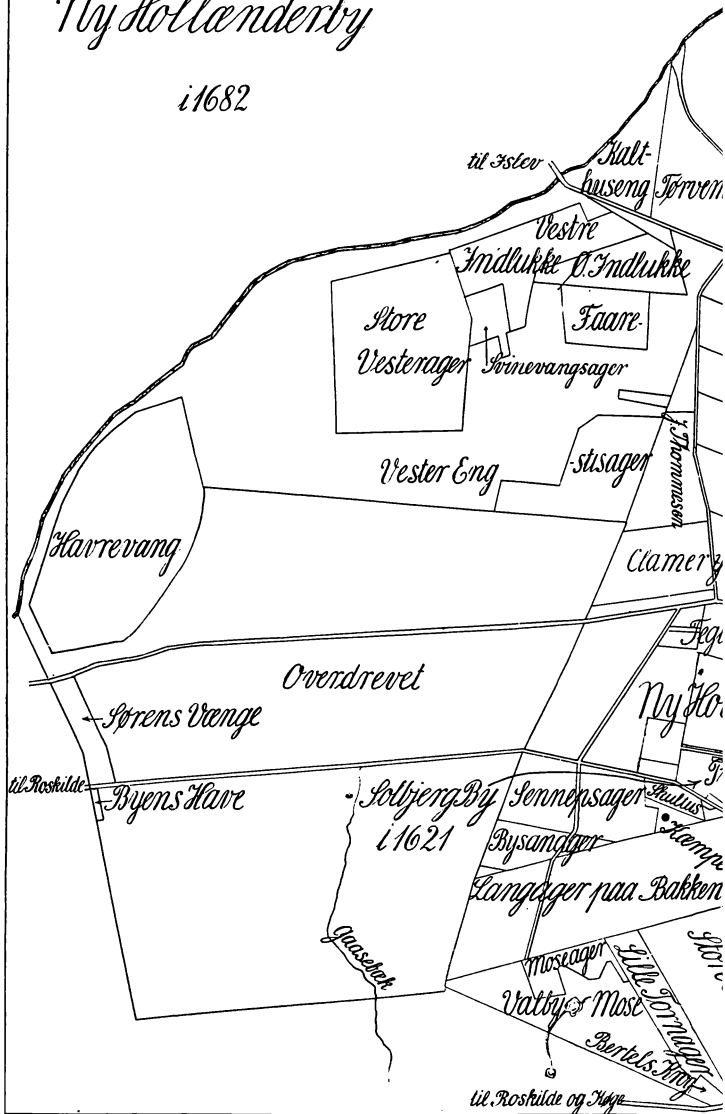
Det er omtrent samtidig med »Fordærvelsen« af den ældste Vandkunst, at *Frederik II* giver Byen den *første Ledning af »Springvand«*, d: Trykvand. Sundbo beretter, hvorledes Statholderen *Christopher Valkendorf* 4. Juni 1678 fik Ordre til at afslutte Kontrakt med *Hans Meisse* om et Rendeanlæg til Posten paa Gammel Torv og til Admiralgaarden (som laa paa Admiralgades Østside, nord for Dybensgade) samt til Postene paa Købmagergade og Amagertorv; det er dog ikke ganske klart, om den paa Købmagergade ikke er bleven erstattet med en ved Amager Torvs Østende ved Stadens Gæstehus Leckerbischen. Detaillerne om Arbejdets Udførelse er ikke klare. Paa Grundlag af spredte Regnskabsoplysninger i Rentemesterregnskaber og i Revisionsantegnelser til forsvundne Kæmnerregnskaber søger Sundbo at godtgøre, at *Resens* Oplysninger om, at Ledningen førte Springvand fra *Emdrup Sø*, er urigtige, og at den i Stedet for førte Vand ind fra Voldgraven ved Vester Port. Regnskabsoplysningerne er som sagt ufuldstændige, men Resen har sikkert kendt de fuldstændige Kæmnerregnskaber, som brændte i 1728, og ikke alene de tilfældige Revisionsantegnelser til spredte Regnskabsposter. Desuden taler enkelte bevarede Dokumenter et andet Sprog. I Marts 1630 androg 3 af Byens Borgmestre, *Simon Surbeck*, *Reinholdt Hansen* og *Jørgen Danielsen*, Kongen om

Tilladelse til at lægge 2 Vandrender fra *Emdrup Sø*¹⁾. »Det kaastelige kaaberbecken och historiske billede till posten paa Gammel Thorff«, som Hs. Maytt. naadigst havde foræret, var nemlig »for mesterens wforfarenhedz skyld paa den tid nu i nogen aar till aldeelis ingen brug den gandske bye och gemene till skimff och efftertalle«. De vilde derfor indlede fersk og selvspringende Vand fra »Emendrup Sø... hwilckit dog worris goede gamble forfedre for os saa well haffuer begyndt och os weyen wiist fra forskrefne søe samme ferske wand med deris stoer bekostning her i byen med render at indlede, det och wed lige och magt holden, indtill nu udi worris tid det moxen er forfalden och ødelaugt, os till ingen sønderlig berømmelse. Ehr och well at befröchte samme gamble render, dersom icke tenkis paa goede middell i thide, alle med tiiden gandske forderffuis och slet øddeleggis och wii samme wand der offuer aldeelis miste.« Ansøgerne vilde derfor lægge 2 Render fra *Emdrup Sø*, nemlig den ene udelukkende til Posten paa Gammel Torv og videre til Posten eller Brønden paa Amagertorv, altsaa den samme Ledning som Hans Meisse fik Ordre til at lægge i 1578, og den anden til deres Gaarde, i Lighed med den, de *Høj-lærde* i 1626 havde faaet Lov til at lægge. I en vedlagt Notits foresloges det, vist af Statholderen *Frantz Rantzau*, at den »serdelis och nye Hoffuedrende« blev lagt »fra Emmendrups Sø indtill brynden eller posten paa Gammel Torff«, og derfra »ligesom hoffuedtrenden bliffver stoer till« forgrenet gennem adskillige Gader. Naar man betænker, at de tre ansete Mænd var 50—60 Aar gamle i 1630, er det berettiget at antage, at de i Embeds Medfør vidste Besked om, hvad de skrev om, og at de ikke vilde tillægge »deres Forfædre« Anlægget af en Ledning fra *Emdrup Sø*, dersom de selv skulde lægge den for første

¹⁾ K. D. IV Nr. 903.

Ny Hollanderby

i 1682

Gang. De siger jo ogsaa udtrykkelig, at de vilde forny de gamle Render.

Springvandsfundatsen af 28. August 1690¹⁾ siger: »Eftersom Hans Kongl. Majt. salig og højlofflig i Amindelse. *Fridericus secundus* . . . 1578 ladet ved Render indleede det færske Springvand fra Emmedrups Søe, tverts over Vangerne og Fælleden forbi Ny Vartov og derefter østen ud med Sortedam, igiennem Nørrevold, Nørre Port og Nørregade, og tilmed siden ladet oprette den endnu staaende Fontain paa Gammel Torf« osv. Ogsaa i dette Dokument er Opfattelsen af Frederik II's Anlæg den samme som Resens.

Det er almindelig anerkendt, at Christian IV 1. Marts 1606 lod den ældre Brønd paa Gammel Torv flytte mere centralt paa Torvet og derefter lod den nuværende Fontaine opsætte, og at han benyttede det allerede indledede Vand til den. Fontainens Topfigur stod vel oprindelig omtrent i Kote 10 m. I Følge Oversigt over Københavns Vandforsyning 1848—49 havde Fontainens Rende en Vandrejsning i Klædeboderne paa 10,35 m. Store Vestergades Pumpevandsrende, som Sundbo vil tillægge Frederik II, havde ifølge samme Oversigt ved Vestervold en Vandrejsning paa 5,25 m, længere borte paa Gammel Torv lidt mindre. Det fremgaar klart heraf, at den førstnævnte Rende lige akkurat kunde bruges til Fontainen, men at den sidstnævnte end ikke kunde fylde Bassinet under den, hvis Vandspejl laa omtrent i Kote 6,5 m.

Herefter tør man vel slaa fast, at det var *Frederik II, som først førte Vandet fra Emdrup Sø til Byen.*

Frederik II overdrog i 1561 Universitetet *Langvaddams Sø*, der altsaa allerede da var opstemmet ved Hjælp af det lange Vad over Aaen. Da Universitetet fik Fiskeretten i Søen, har Professorerne sikkert søgt at opstemme Vandet yderligere. Anlægget af Aalekisten ca. 1570 ved

¹⁾ K. D. VII Nr. 462.

Søens Sydøsthjørne tyder derpaa¹⁾, thi ved Opstemningen maa Vandet have faaet Strøm igennem Kisten ud i den Skelgrøft, som blev til Grøndalsaaen. Grøften har dog næppe straks faaet nogen større Udvidelse, idet *Søren Fisker* i 1600 jo netop var ængstelig for, at Vandføringen skulde blive forøget ved Oprensningen. Oprensninger af Skelgrøfter som denne var jo forøvrigt en aarlig Foreteelse, og der er intet paafaldende i, at den blev foretaget af Kongens Bønder fra Solbjerg og Nyby Ladegaard, for hvilken den var Skel. Søen og dens Opstemning, som højst kan sættes til Kote 7 m, har paa den Tid udelukkende haft Interesse for Universitetet, og den ringe Forøgelse af Vandtilførslen til Ladegaardsaaen har næppe betydet stort for Byen.

Det blev anderledes senere.

Christian IV søgte paa mange Steder at udvide *Byens Vandtilførsel*. Først og fremmest vilde han hæve Vandstanden i de nærmest liggende Søer, baade i *Peblinge-* og *Sortedamssøen* og i *St. Jørgens Sø*. Det er vel muligt, at militære Hensyn har spillet ind ved disse Planer, navnlig fremgaar dette ret klart for *St. Jørgens Søes* Vedkommende, men iøvrigt tør Bestemmelsen i Mageskiftet, at Søerne »dogh skall were och bliffve byens graffver, hvorudinden wy os allene wille haffue fiskeret forbeholden«, ikke anses som en militær Forpligtelse, men langt snarere som en Bekræftelse af Byens vedvarende Ejendomsret under den Servitut, som Kongen paalagde. Dette fastslaas end ydermere ved Raadstuedom af 14. August 1656 og senere ved Kommissionsdom af 10. September 1759²⁾.

Dernæst opstemmede Kongen *Damhussøen*, saa at den herefter blev den vigtigste af de vandydende Søer, og han lod Spildevandet fra Springvandsrenderne i *Emdrup Sø* aflede til *Lersøen* og forøgede *Emdrup Søes* Vand ved

¹⁾ Anf. Arb. S. 256 ff.

²⁾ Oplysn. om Københavns Vandv. Søer. 1913.

Tilledning fra *Gentofte Sø*, som en Tid lang var bleven afledet til *Ibstrup*. Gennem vidtstrakte Oprensninger af Vandløb søgte han at lede Vandet fra *Tibberup Mose* ved Bagsværd og fra *Porsemose* ved Nybølle ned til Damhus-søen, omend kun med delvis Held. Fra Christian IV's Tid stammer ogsaa de fleste af Byens Pumpevandsanlæg, som tog Vandet fra *Vestergraven*. Det klareste Billede af den Vandforsyning, som Christian IV skaffede Byen, faar man af Kommissionsberetningerne fra 1655 og 1656¹⁾.

Besigtigelsen af 28. Marts 1655 af Vandet ved Vesterport siger, at den fornemste Sø, som giver Vand i *Peb-lingesøen*, er *Langvads Dam*; deres Sluser, baade den paa Landevejen til Roskilde og den mellem Vigerslev og Vanløse, staar aabne og Stibordene er borte. *Utterslev Sø's* Sluse ved Søborghus er utæt, og det samme gælder ved de andre Søer ved *Gentofte* og *Emdrup*. Slusen for Enden af *Emdrup Sø* skal fornyes i Løbet af Sommeren.

Det skal fornemmelig iagttages, at Vandet i »*Westergrouff*« og i *Peb-lingesøen* ikke forøges eller opstemmes højere, end det nu er befundet, nemlig saaledes, at det staar et Kvarter under Kammen ved Vesterport, saa at man ikke kan ride over Graven der, og saa at det ikke »sualper« over Dæmningen ved Ladegaarden. *Vester Mølle* kunde kun bruge en Kværn, og Bagfloden skulde bruges til at to Klæde i og til Valkemøllerne.

Sundbo mener, at det er Borgerne, som skal kunne foretage Tøjvask; det er dog vist snarere Kongens Farveri og Valkemøller, der tænkes paa.

Ved *Inspektionen*, som *Arent von der Kula* og *Otto Powisch* lod foretage næste Aar efter Kongens Brev af 9. Marts 1656, beskrives de ovennævnte Sluser omtrent som tidligere, og der stilles Forslag til deres Istandsættelse, men yderligere gives der Oplysninger om de mel-

¹⁾ Sjæll. Tegn. ¹⁷/₂ 1655 med Bilag og ⁹/₂ 1656 med Bilag.

lemfaldende Konstruktioner »Ved *Kalthuset* er der en stor stærk Sluse, og her er man begyndt at bygge paa en Mølle, men Slusen er Byen til Skade og bør fjernes«. *Resen* oplyser, at det er Tøjmaster *Peter Kalthof*, som vilde have lagt en Krudtmølle paa dette Sted. Det er ikke ganske klart, hvorfor *Sundbo* er tvivlende om *Resens* Paalidelighed paa dette Punkt. Møllen blev ganske vist ikke anlagt, maaske paa Grund af Krigen, men Slusen bibeholdt. »Ved *Ladegaardshuset* findes en Sluse, som idelig drages efter enhvers egen Tykke«. Den synes ikke at være til anden Nytte end til at skaffe Vand i *St. Jørgens Sø*. Den bør omdannes til en Rende eller et Overfald i lige Højde med Overfaldet paa den murede Kam ved *Vesterport*; denne er nemlig, oplyser *Besigtigelsen*, egentlig bygget saaledes, at Vandet gennem et Indskaar kan strømme over den. *St. Jørgens Sø* er derimod, siges det, til ingen synderlig Nytte udover at den »nogenlunde slutter Fortifikationen udenfor *Vesterport*«.

I Dæmningen fra *Ladegaarden* til *Blegehuset* er der en gammel Rende¹⁾ ved sidstnævnte Hus, som bør fjernes. *Peblingesøens* Vand løber langs *Ladegaardsvejen* og ind i *Byens Grave* under en muret Hvælving, som paa samtidige Kort er vist at ligge tæt ved *Voldgraven*. Over den gaar *Vejen* udenom *Byen*, og fra *Vaaningerne* og *Haverne* var der daglig Færdsel ad denne *Vej*, som altsaa var *Datidens* »*Farimagsvej*« mellem *Nørre* og *Vester Porte*.

Da *Besigtigelsen* foregik, stod Vandet en halv Alen under *Vesterports Kam*, altsaa lidt lavere end *Aaret* forud, og *Kammen* synes at lække noget. Ved *Kammen* var der en *Kumme*, hvori *Renderne* til *Kongens Bryggers* (paa *Slotsholmen*) og til *Christianshavn* laa, og

¹⁾ Den maa formentlig være ligesaa gammel som *Blegdammen* og altsaa stamme fra *Borgmester Jørgen Pedersens Overtagelse* af den i 1570.

Vandet stod 6 Kvarter over Renderne, men hvis det, som det billigen burde, naaede op til Overfaldet, var der godt 2 Alen Vand over Renderne. Mølleslusen fik sit Vand gennem en Hvælving under Volden (den var fornylig af-dækket paa Raadhuspladsen) og igennem denne Hvælving og under Mølleslusen laa der ogsaa Vandrender, nemlig 5 til Kongens Behov, 3 til Byens og 1 til Christianshavns Behov. Vandet var ude ved Slusen 6 Kvarter højt. Vandkikkerne siger, at der bør være 2 Kvarter over Renderne, og det fastsættes saa, at Møllen ikke maa bruge mere Vand, end at der altid er 3 Kvarter over Renderne.

Kanalen fra Møllen til *Kongens Vadskerhus* og *Valkemøllen* skal altid have frisk Vand, og Møllen maa derfor ikke staa for længe stille om Sommeren. Ved Valkemøllen var der igen en Sluse¹⁾, men den var øde, og Vandet havde taget sit Løb under Krudttaarnet.

I *Emdrup Sø*, hvorfra saavel Kongens som Byens Render udgik, var *Spildevandsslusen* øde, og det Vand, som Renderne ikke kunde tage, burde løbe over et Overfald og langs Kongevejen ud i Lersøen, men i Dæmningen, hvorover Kongevejen løber, havde der tilforn været et Udløb ved Porten (som spærrede Vejen for almindelig Færdsel), og det saavel som Dæmningen burde sikres ved, at det ikke skal udbrydes ved Højvande.

Der er næppe Tvivl om, at Anlægget i 1655—56 i alt væsentlig er uforandret, som det fremstod ved Christian IV's Arbejder omkring 1620.

Sundbo har været noget usikker med Hensyn til Betydningen af Stedbetegnelsen *Vestergraven*, men synes dog efterhaanden at være kommet til Klarhed over, at den betegner Vester Ports Grav. At dette er rigtigt, fremgaar af Besigtigelsens Beskrivelse af Vandledningernes

¹⁾ Denne Sluse er i vor Tid paany gravet frem og opmaalt, jfr. Hist. Medd. I. R. II, S. 528 ff.

Udgangspunkt, thi f. Eks. Ledningerne til Christianshavn siges udtrykkelig at udgaa fra Vestergraven; jeg kunde dog til yderligere Tydeliggørelse ønske at forklare den ikke som Vester Ports, men som Vester Volds Grav; den fik sit Tilløb gennem den gamle Grav fra Peblingesøen.

Sundbo er noget uklar over Anledningen til og Formaalet med Valkendorfs Bygning af *Vandhvelvingen* udenfor Porten. Sagen er dog egentlig klar nok. Indtil hans Tid laa Udenværkerne ved Nørre og Vester Porte som *Raveliner*, σ : som Øer i Voldgraven. Han vilde forvandle dem til *Bastioner* i Forbindelse med Hovedvolden. Derfor overhvelvede han den middelalderlige Bro ud til Ravelinen ved Nørreport, saaledes at der kunde lægges Voldfyld over den og over den Grav mellem Hovedvolden og Ravelinen, hvorover Broen førte, hvilket klart fremgik af Fundet ved Udgravningen for Boulevardbanen. Og derfor overbyggede han Graven mellem Vester Ports Hovedvold og Ravelin med sin Vandhvelving, saaledes at den ældgamle Vestermølle fremdeles kunde faa sit Tilløb, og fyldte ligesom ved Nørreport Volden op over Hvelvingen imellem Ravelinen og Hovedvolden.

Christian IV's Sluseanlæg har dels gaaet ud paa at holde Vandet i de forskellige Reservoirs, som de i Anlægget inddragne Søer dannede, og han har rimeligvis samtidig med Erstatningen af de ældre Sluser med nye forhøjet Flodemaalet i flere eller i alle Søer. For *Emdrup Sø*s Vedkommende er jeg, som før nævnt, meget tilbøjelig til at tillægge *Christian IV* Anlægget af *Sluse* og *Afløbet* til *Lersøen*, hvorved ikke alene denne Sø, men tillige *Gentofte* og *Utterslev Sø* ogsaa paa anden Maade end ved Springvandsrenderne blev Led af Byens Vandforsyning. Hovedkilden hertil var dog *Langvaddams Sø*, og her siger Professor *Peder Spormand* i en Skrivelse af 7. Maj 1656 til Vandkommissionen, at af denne Søs to Slu-

ser, den søndre og den østre, gennem hvilken sidste Vandet løber til København, er det kun den østre, som Universitetet vedligeholder. *Dæmningen* paa Sydsiden af Søen fandtes ikke, da Universitetet fik Søen udlagt i 1561, men blev anlagt af *Christian IV* i 1621 til en *nærmere og bedre Landevej mellem København og Roskilde*, hvilken Landevej ellers tilforn gik gennem *Huidovre*, og denne Landevej var især i vaadt Vejrlig tung og besværlig. Vejen vedligeholdes af Herrederne, og Slusen, som er yderst paa Vejen, kaldes endnu i 1656 Kongens Sluse. Det er da klart, at Hovedvejen først i 1621 er bleven fuldt farbar over Dæmningen, og at Slusen i denne har tjent til at opstemme Søen og forøge Vandmassen, der gennem Grøndalsaaen og Ladegaardsaaen førtes til Peblingesøen. I Følge Universitetets Regnskaber arbejdede Universitetets Folk allerede i Oktober 1616 paa Dæmning og Sluse¹). *Christian IV's Sluser* i selve Aaløbet var i Hovedsagen tre, nemlig Slusen ved *Kalthuset* (Godthaabsvej), der aldrig blev udnyttet til et Mølleanlæg, og Slusen ved *Nyby Ladegaard* (ved Bülowvej), der ikke laa tværs over Aaen, men var indbygget i dennes sydlige Bred og hvis Opgave var at føre frisk Vand til Svanehaven og til den nye Ladegaard og videre ad Trenchementets Voldgrav, den senere Rosenaa, samt til St. Jørgens Sø. For at man kunde være Herre over Fordelingen af Vandet, var der sikkert desuden flere smaa Stibords- eller Sluseanlæg paa Ladegaardens Grund. At Vandafgivelsen gennem denne Sluse kunde være betydningsfuld nok for Ladegaarden og dens Drift, er en given Sag, men der er ikke Anledning til som Sundbo at opfatte den som en Hovedsluse for Systemet. Da Svenskerne havde ødelagt den i 1658, blev den efter Krigen erstattet med et Overfald for Aaens Vand. Den tredie Sluse var *Grundslusen*

¹) Rektoratregnskab 1615—16.

ved Ladegaardsaaens Udløb i Peblingsøen, hvorigennem der senere blev afledet Vand til Rosenaaen.

I Christian IV's Tid havde *Voldgraven* mellem Vester- og Nørreport ligesom i Middelalderen sit Vandtilløb fra Peblingsøen og dannede et Bassin i samme Niveau som denne Sø. Ved Vester Port laa Vester Ports Dæmning eller Kam, ogsaa kaldet »Bär« eller »Bjørn«, og medens i Middelalderen Bjørnebrogades, eller Købmagergades, Dæmning begrænsede Bassinet til den nordlige Side, blev der ved Christian IV's Befæstning efter 1607 anlagt en muret Kam lidt nord for Nørre Port. Graven videre nord og øst over blev ved andre Kamme ved Lønporten og ved Østerport delt i Bassiner med lavere Vandstand, indtil den i sit Udløb, den senere Holmens Kanal, laa i Niveau med Stranden og var sejlbar. Under Christian IV's Arbejde paa Omdannelsen af den middelalderlige Befæstning blev den gamle Vold forhøjet og Bastioner lagt foran den. For at skaffe Jord hertil maatte Voldgraven tørlægges og Vandtilløbet gennem Tilledningsrenden fra Peblingsøen midlertidig spærres med en Sluse. Byen havde for sit Vedkommende Arbejdet ved Jerners Bastion udfør Taarnet af samme Navn. Det er disse Arbejder, der sigtes til ved Omtalen af Slusen i 1608¹). Slusen blev borttaget efter Arbejdets Fuldendelse.

Ved det nye Voldanlæg, som udførtes i Frederik III's Tid, blev Voldgravens Vandstand helt igennem sænket til Daglig Vande, og i 1667 maatte alle Pumpevandsrender føres fra Vestergraven helt ud til Søerne. Medens Voldarbejdet stod paa, brød i 1668 Vester Ports Kam sammen, og Vandet løb ud af det højtliggende Bassin i Voldgraven til Skade for Byens Brønde, af hvilke mange løb tørre.

¹) Anf. Arb. S. 308.

4. KØBENHAVNS LANDEVEJE.

Naar man skal stedfæste de gamle *Veje* i Byens Omegn, har man en værdifuld Støtte i Matrikularkivets Originalkort Nr. 1 og i andre Kort, der gaar tilbage til Tiden før Udskiftningen af Landsbyens Jord. Hvor disse svigter, vil Videnskabernes Selskabs Kort over Københavns Amt af 1766 yde mange Oplysninger om Beliggenheden af de mest benyttede Veje. Men hvor Veje er ændrede, før Kortene blev til, er det ofte vanskeligt at fastslaa deres nøjagtige Beliggenhed. I Københavns Omegn med dens intensive Opdyrkning og Bebyggelse har Oldtidens og Middelalderens. Vejnet kun efterladt sig faa Spor i Terrainet, der kan siges at være uomtvistelige. Saa meget desto værdifuldere er da det af Sundbo fremdragne Stof, som giver en nøje Stedfæstelse af største Delen af den ældste Vester Landevej paa Byens Grund.

Fra Vester Port udgik i Middelalderen Vejen til *Køge* og videre sydpaa over den kongelige Gæstegaard *Vindbyholt* til *Vordingborg*. Som et Vidnesbyrd herom benævnes Vester Ports Udenværk ca. 1527 *Køge Barfred*.

Vejen gik over *Vejele Aa* omtrent, hvor Kongevejen nu passerer, løb derfra i en omtrent ret Linie op til *Avedøre* og videre i en Bue op syd for *Hvidovre* ad nuværende *Mellemdigsvej*, bøjede om ad *J. G. Smiths Allé*, passerede *Harrestrup Aa* ved *Søndervangsallé*, som den omtrent fulgte, og bøjede ved Østenden af den op til *Valby*, og naaede gennem nuværende *Skolegade* op til *Valby Langgade*.

I *Frederik IV's* Tid saa man sig nødsaget til at hovedistandsætte *Køgevejen*, og paa Strækningen fra *Valby* over *Flaskekroen* til *Vejlebro* blev der anlagt en helt ny *Vej*, den der i vore Dage kaldes *Gamle Køgevej*, til Afløsning af Vejen gennem *Avedøre*. Denne var nemlig,

beretter *Pontoppidan*¹⁾, saa dyb og blød som i Marsklandene, og de nærboende Bønder udpantede idelig de Rejsende, som gjorde nye Veje paa deres Agre, hvoraf der rejste sig daglig Slagsmaal. Den nye Vej blev derfor anlagt langs ved Stranden og Bro bygget ved det Vandsted *Flasken*, hvor man betalte Bropenge og læste følgende Opskrift:

At Avedøre Mænd ey baske skal dit Øre
 Og med sin tørre Lax din Reyse-Kappe smøre,
 Har Thomas Hansen her opbygget denne Broe.
 Misund ham derfor ey een Skilling eller toe.

Fra Valby Langgade og indtil København fulgte den ældste Køgevej i Følge Christian IV's Mageskifte af 1621 det nuværende Skel mellem Frederiksberg og København, idet den laa paa Ladegaardsmarken, altsaa paa Frederiksberg Grund. Videre mod Øst fortsatte Vejen sig, saaledes som det ses paa det gamle Prospekt fra 1587, sønden om St. Jørgens Gaard og bøjede sønden om St. Jørgens Sø ind til Vesterport. Paa en kort Strækning er Vejlinien her udvisket lidt ved Anlægget af Christian IV's Trenchement, men med ret stor Nøjagtighed kan man dog fastslaa dens Linie, der var Sydgrænsen for Kongens Erhvervelser fra Byen (jfr. Kortet Fig. 3).

Christian IV solgte i 1624 en Parcel til *Hans Mandixen* imellem *Kongens nye Vej* og den »*allegare Wey*« og langs Tværvejen mellem de to Veje²⁾. Denne Grund og de to tilstødende mod Vest udgjorde siden Matr. Nr. 4 med Dele af de mod Syd tiigrænsende Numre, og deres Maal findes i Jordebogen af 1694 Nr. 18³⁾. Medens de to Parceller mod Vest, der i 1638 af *Mads Jørgensen Gram* blev solgt til *Laurids Eskilsen*, øjensynlig har faaet tillagt

¹⁾ Pontoppidan. Danske Atlas II p. 66.

²⁾ K. D. III Nr. 251 (med en Skrivefejl 1634 for 1624).

³⁾ K. D. III Nr. 1056.

Jord mod Syd til Vesterbrogade, holdt den østligste. Hans Mandixens, sig sikkert i alt væsentligt uforandret, i 1694 var den 87 Alen bred og maalte 120 Alen mod Vest. 128 Alen mod Øst. Den gamle »allefare Wey« kan da fastlægges op til Parcellens Sydgrænse og fortsættes mod Vest hen til den før nævnte Grænse vest for St. Jørgens Sø og mod Øst til Vesterport. Den gamle *Vester Adelvej* laa nordligere end Vesterbrogade. Hans Mandixens Parcel og de to tilstødende, for hvilke det ældste Skøde vistnok er udstedt ca. 1624 til Foged i Børnehuset *Carl Thiesen van den Born*, er sikkert alle bortskødede af Kongen og udgør det sydøstlige Hjørne af *Kalvehaven*. Vest for dem kom *Trenchementet*, hvor *Christian Gantzel* i 1673 fik anvist sin Mølleplads, siden Matr. Nr. 14, men da det altsaa før den Tid var Fæstningsværk, vil det ikke findes i Byens Jordebog af 1633 over udenbys Jordskyld¹⁾. Her møder vi efter Mads Jørgensen Grams store Have først *Marcus Radebants* øde Have, som udredede 2½ Mk. Skyld, saa *Anne Marcusdatters* øde Plads med 1½ Mk. og Brygger *Peder Pedersens* Sædejord med 20 Skill. Skyld. Med disse standser Rækken af Byens Jorder »fra Porten og i vester Sonden langs Adelvejen«. Man kan vel undre sig over, at Hans Mandixens og Mads Jørgensen Grams Haver er kommen ind i Rækken af Jorder *sonden* for Adelvejen, men det maa vel være begrundet i deres særlige og senere Oprindelse og deres Beliggenhed op til de andre Jorder og adskilt fra den øvrige Gruppe nord for Vejen; endnu mere maa man undre sig over, at Jorderne i 1633 overhovedet betegnedes som liggende *sonden* for Adelvejen, men dette var overensstemmende med de ældre Jordebøger; selve Adelvejen var, som det siden skal vises, i 1633 nedlagt og erstattet med nuværende Vesterbrogade, og Jorderne laa nu nord for denne, Benævnelsen til Trods.

¹⁾ K. D. VI Nr. 217.

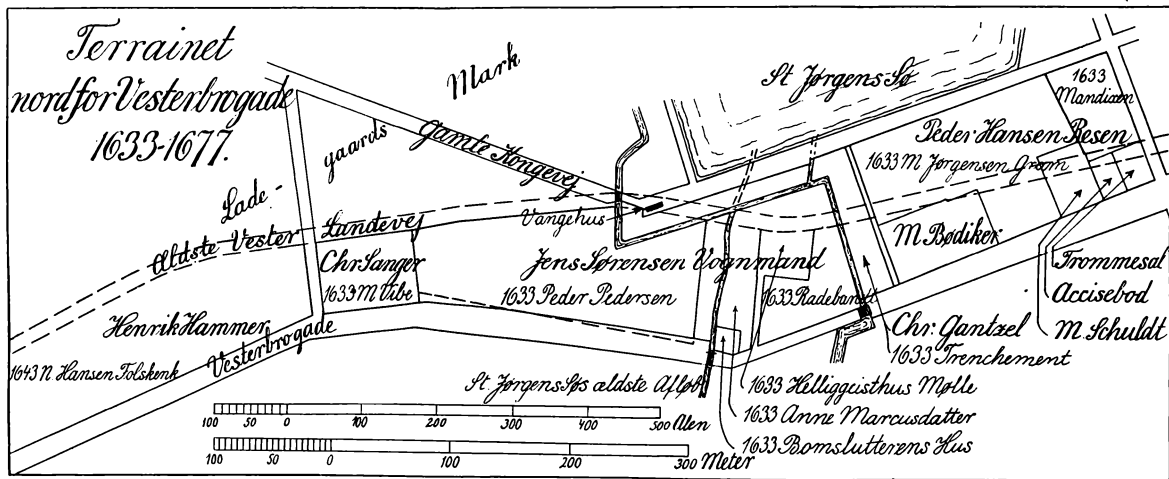

Fig. 3.

Forøvrigt var Brygger Peder Pedersens Sædejord vel i 1633 den sidste Jordskyldsjord, men ikke den yderste udlagte Grund, idet den mod Vest stødte op til den jordskyldsfrie Jord, som i 1619 var bleven overdraget *Mikkel Vibe* og *Jacob Mikkelsen* til Opførelse af en Kro og Skydebane.

Disse Ejendomme fra Marcus Radebant til Mikkel Vibe ligger altsaa vesten for Trenchementets Grav, den senere Rosenaa.

Den Del af Mikkel Vibes Jord, som laa nord for Vesterbrogade, grænsede mod Vest til Værnedamsvej og blev siden delt i Matr. Nr. 33—37. De tre Ejendomme, som i 1633 var i Marcus Radebants, Anne Marcusdatters og Peder Pedersens Eje, blev siden hen samlede til en enkelt, der paany deltes i Matr. Nr. 15—32. Vi vil undersøge de tre enkelte Parcellers Oprindelse nøjere. Den vestligste Parcel var Byens Jord, en Del af Fælleden, som 4. Juli 1631 blev udlejet til Brygger *Peder Pedersen*, og den laa da nord for den lange Stenbro, nemlig Vesterbrogade, syd for Kongens Ladegaards Mark, mod Vest til Kronens Jord. I Længden fra Øst til Vest var den 376 Alen. Den svarede herefter ret nøje til de senere Matr. Nr. 24—32¹⁾). Peder Pedersens Enke Mette har efter 1641 solgt Jorden til *Laurids Eskilsen*, som i 1650 solgte videre til Underfoged *Hans Axelsen*, hvis Enke 10. Novbr. 1665 afhændede den til Vognmand *Søren Nielsen*. Den siges da at ligge vest for Fiskeparken og for Jacob Møllers Vejrmølle og betalte 20 Skill. i Jordskyld.

De to andre Parceller maa altsaa deles om Matr. Nr. 15—23, ialt af ca. 220 Alens Bredde, men de oprindelige Maalebrevs er ikke bevarede, og den nøjagtige Deling kendes derfor ikke. Parcellerne kan heller ikke genfindes i de ældre Jordebøger af 1620 og 1581, maaske fordi Jorden ligesom i 1633 var øde.

¹⁾ K. D. I. Nr. 441.

Op til Peder Pedersen laa *Anne Marcusdatters* øde Jord. Hun er utvivlsomt *Marcus Hess'* Datter af dette Navn, som før 1620 var bleven Enke efter Herbergerer *Christopher Andersen*, thi Borgmester *Simon Surbeck*, der i 1643 solgte denne Jord til *Laurids Eskilsen*, var en Brodersøn til *Marcus Hess'* anden Hustru *Margrethe Surbeck*. Første Gang vi hører om denne Jord, er 8. September 1572, da Borgmester og Raad skøder et Fiskevand udenfor Vesterport, sønden for *St. Jørgens Stenbro* (den gamle Vester Landevej) og vesten op til og udenfor *St. Jørgens vestre Vejrmølle* til *Marcus Hcss*¹⁾. Han skulde udrede 8 Skill. slet Mønt i Jordskyld. Sidenhen, 27. Januar 1662, da *Laurids Eskilsen* skøder denne Jord til Vognmand *Søren Nielsen*, var Jordskylden 12 Skill. efter Taxten 6 Mark til Daleren, men dette er det samme som 8 Skill. slet Mønt. En Indtegning paa Kortet Fig. 3 viser, at Grunden maa have ligget paa begge Sider af det ældste Afløb fra *St. Jørgens Sø*.

Den østligste Parcel, *Marcus Radebants*, kendes der mindst til. I *Marcus Hess'* Skøde af 1572 nævnes her *St. Jørgens vesterste Vejrmølle*; den genfindes paa det gamle Prospekt af 1587 og ligger her syd for Vejen, øst for *St. Jørgens Søs Afløb*. I 1603 kaldes den *Helliggeisthus Mølle*²⁾. *Helliggeisthus Hospital* eller *Vartou* havde jo overtaget *St. Jørgens Ejendomme*, og i 1650 omtales *Jacob Møllers Mølle*³⁾, men om Møllen var selve *Marcus Radebants Jord* eller vel snarere en særlig Grund i Tilslutning til den, vides ikke. Nogen Hjemmel for med *Sundbo* at identificere *St. Jørgens Mølle* med den *Mølle*, som nævnes i 1432, 1510 og 1516, ser jeg ikke, thi disse var Frue Kirkes og havde Jordskyld til Kirken, og ikke til *St. Jørgen*. Formodentlig er Møllen bleven øde i Be-

¹⁾ Magistr. Fæsteprot. I. fol. 67. Raadst. Ark.

²⁾ K. D. II. Nr. 616.

³⁾ K. D. III. Nr. 1056.

lejringen 1658—59. I alt Fald har *Søren Nielsen* lagt Beslag paa denne Jord og sammenlagt den med sin egen.

I 1673¹⁾ havde der været holdt Syn over *Søren Hjulmands* (eller *Vognmands*) Vænge, da han og andre havde flyttet deres Hegn for tæt paa Landevejen, og næste Aar blev det af Magistraten paalagt en Kommission nøjere at undersøge Forholdene, idet Stadens Grund og øde Jord paa mange Steder og i adskillige Maader er formindsket dels ved ulovlige Grøfter og Indhegninger og dels ved indtagne Byggestavn, af hvilke Staden ikke fik nogen Jordskyld. For *Søren Hjulmands* (*Vognmands*) Vænges Vedkommende skulde Kommissionen særlig undersøge den gamle Grav, som var opfyldt i betydelig Grad, saaledes at Spildevandet fra *Peblingsøen*(!) hindredes i sit Løb, og indberette om Graven kan taale at være saa »eng« (∴: snæver), og om *Søren Hjulmand* kan beholde det tilfyldte Vænge for en aarlig Jordskyld til Staden.

17. Maj 1675 afgav Kommissionen sin Betænkning (jfr. Fig. 2). Om *Søren Hjulmands Vænge* sagde den bl. a., at det laa øst for *Christen Sangers Plads* (der var udskilt fra *Mikkel Vibes Kro*). Østen for Pladsen løb *Vandløbet* (∴: *Trenchementets Voldgrav*) og som en Enklave i Pladsen ud mod *Vester Landevej* laa afg. *Lars Bomslutters* to Huse med *Kaalhave*. Maalt langs *Landevejen* fra *Vandløbet* til *Lars Bomslutters Plads* var der over 152 Alen. *Lars Bomslutters Plads* var omtrent 32 Al. i Firkant. Næst østen til *Lars Bomslutter* løb en *Møllevej* op til det Sted, hvor i forrige Tider en *Mølle* stod i *Sørens Vang*. Paa den anden Side af *Lars Bomslutter* havde en *liden Bæk* sit Løb fra *Pynten af Volden* i Nord, delende *Sørens Vang* i to Dele og derefter under en *Bro* paa *Roskilde Landevej*, hvorpaa *Bommen* (til *Vesterfælled*) hængte, og som blev aabnet og lukket Morgen og Aften;

¹⁾ Magistr. Kopibog 1660—89 fol. 144 ff. jfr. K. D. III. Nr. 1056.

derfra løb Bækken videre til Stranden langs Reberbanen¹⁾. Fra Lars Bomslutter og til *Christen Songer* maalte Søren Hjulmands Vænge 400 Alen og mod Vest langs Christen Sangers Grund fra Landevejen og indtil Ladegaards Grøften 99 Alen, mod Nord langs Ladegaardsgrøften 267 Alen indtil en Fjælebro over denne. Her var Grunden 157 Alen bred, regnet fra Broen mod Syd til Landevejen. Mod Øst maalte Pladsen 176 Alen langs Vandløbet.

I Pladsens østre Ende ligger den Jord og *Fiskepark* (altsaa en anden end Marcus Hess'), som Søren Hjulmand savnede Hjemmel til.

Han savnede ogsaa Hjemmel til *Møllens* Plads og *Møllevejen* saavel som til afg. *Lars Bomslutters* to Huse, Gaard og Haveplads, men desuagtet har han indhegnet og brugt det i mange Aar uden Afgift i ringeste Maade. Kommissionen paalagde ham derfor at tage Skøde og at forpligte sig til aarlig Jordskyld. Endvidere til at unnlade at opfylde Vandløbet og at indflytte sit Hegn, hvor det er kommen Landevejen for nær, paa et Sted 4, paa et andet 8 Alen.

Søren Hjulmand døde dog snart efter, men hans Søn, *Jens Sørensen*, fik i Oktober 1677 Magistratens Brev paa Fiskeparken, Lars Bomslutters Grund samt Møllestavnen for en aarlig Jordskyld af 9½ Sletdaler.

Det er efter det foreliggende ganske indlysende, at den Jord, hvorpaa Søren Hjulmand savnede Adkomst, er Marcus Radebants Plads og St. Jørgens Vejr mølle, der stod tæt østen for St. Jørgens Søs Afløb. Endvidere har Marcus Hess' Jord ikke strakt sig saa langt mod Syd som til den senere Vesterbrogade, men her har Byen faaet Plads til et Hus med Kaalhave for Bomslutteren ved Vesterfælled. *St. Jørgens Søs Afløb* har ikke været identisk med *Christian IV's Trenchementsgrav*, den se-

¹⁾ Anf. Arb. S. 347.

nere saakaldte Rosenaa, som havde sit Løb, hvor nu *Stenosgade* er, men det er strømmet igennem Marcus Hess' Plads over nuværende Vesterbros Torv og mod Syd til Stranden, saaledes som jeg ogsaa har fundet det ved Udgravningen af det nye Theaters Grund¹⁾. Afløbet er mulig oprenset 1621, saaledes som anført af Sundbo²⁾, men ikke anlagt, da Terrainet fra begge Sider har et naturligt Fald ned imod det.

Allerede i 1619 havde Christian IV begyndt at bygge paa de københavnske Udenværker, idet han lige i Grænsen af det erhvervede Areal lagde et *Trenchement* eller Vold lige fra Peblingedæmningen til nuværende Gamle Kongevej, der den Gang nylig var sat i Arbejde. Volden var vendt mod en Fjende, som vilde trænge frem over Søen, og var retliniet med flere bastionagtige Fremspring og med en i Engdraget udgravet Vandgrav foran. Et andet *Trenchement* lagde Kongen udenom *Ladegaarden* og langs Københavns Grænse ved St. Jørgens Søs Vestside. Ved den nedrevne St. Jørgens Gaard bøjede det østover langs Søens Sydside og trak sig derefter i en Bue ned mod Stranden og videre mod Øst, saa at det sluttede sig til Hovedvolden ved Farvergade. Ogsaa dette *Trenchement* var vendt mod en Vest fra kommende Fjende og var forsynet med adskillige Bastioner, nemlig dels nogle smaa ved *Ladegaarden*, en større hvor siden *Vodrofgaard* kom til at ligge og endelig en regelmæssig Række af Bastioner i en Bue paa Strækningen fra St. Jørgens Gaard til Farvergade. Volden var kun lav, højest 3—4 m, netop høj nok til at tillade Indbygningen af en *Port* for Færdslen ad Landevejen; der var kun denne ene *Port* paa *Trenchementet*, og den var af forsvarsmæssige Grunde lagt noget sydligere end den gamle Landevej. Graven foran *Trenchementet* bevaredes helt ned til Nu-

¹⁾ Hist. Medd. I. R. II, S. 179.

²⁾ Anf. Arb. S. 347.

tiden under Navnet *Rosenaucn*. Det er sikkert rigtigt, som ogsaa udtalt af Sundbo, at Arbejdet paa Volden fra St. Jørgens Gaard til Stranden blev paabegyndt og fortsat i 1620-Aarene, men der findes kun lidt i Dokumenterne herom; Arbejdet gik vist snart i Staa, thi *Jens Lauritsen Wolff* siger i sit *Diarium*¹⁾ under Aaret 1644: »Er om Foraaret paa det store vidtbegrebne ny Værk for København fra Toldboden og Stranden udenfor Øster Port Ny Vartov til Stranden igen ved Vester Port paa Universitetets og menige Kjøbenhavns Indbyggerses Bekostning begyndt at arbejdes«. Og paa det af *Otto Heyder* tegnede Kort af 1648 over Byens Fæstningsværker²⁾ staar anført, at de er opført »in die schwedische Tiet«, d: under Torstensonsfejden, hvilket jo stemmer med Angivelsen hos Wolff.

Disse Befæstningsanlæg medførte altsaa en Ændring af Vejforholdene udenfor Vesterport. Længst mod Nord anlagde Kongen sin *Lønvej til Ladegaarden* allerede fra 1618, da Poul Buysser fik Ordre til at forandre Vejen fra Forstaden til St. Jørgens Bro³⁾, og Arbejdet fortsattes af Thomas Hansen i de følgende Aar. Denne Vej er *dels* den nuværende *Gamle Kongevej*, forlænget ind til Vesterport og indtil Trenchementet ved den nedrevne St. Jørgensgaard, og *desuden* en *Vej langs Trenchementet* udenfor Søen indtil Ladegaarden, som havde Form som *Vodrofsvej*, men laa lidt vestligere end denne. Det var først efter 1660, at *Gamle Kongevej* blev ført igennem Trenchementet mod Vest til Nordenden af Ny Hollænderby (Frederiksberg By). I August 1662 omtales en Bom for den nye Kongevej til *Prinsessernes Gaard*⁴⁾. Syd for Kongens Lønvej anlagdes den nye Vester Landevej, der snart

¹⁾ Sundbo: Anf. Arb. S. 174.

²⁾ J. L. Wolff: *Diarium sive Calendarium*. Kbh. 1648.

³⁾ Ingeniørk. Tegnearkiv I—1—1.

⁴⁾ Sundbo: Anf. Arb. S. 166.

benævnedes *Roskilde Gade*, og som omfattede nuværende Vesterbrogade fra Vester Port og til Værnedamsvej, der laa paa Vestsiden af Mikkel Vibes Kros Jord. *Værnedamsvejen* blev netop til for at føre Færdslen fra den nye Landevej op til den endnu bevarede Del af den gamle, der jo løb i Skellet mellem Ladegaarden (nu Frederiksbergs) og Byens Jord. Det er selvsagt, at den nye Vester Landevej blev ført ud gennem Trenchementets Port, der stod ved Stenosgade; her førte oprindeligen Træbro over Graven (Rosenaaen). Betegnelsen Træbroen er af *O. Nielsen* fejllæst i Stadens Fæsteprotokol og gengivet som Tranbroen¹⁾. Arbejdet ved den nye Vester Landevej var i fuld Gang før 1622, thi 1. April 1622 opbrydes den gamle Bro (Brolægning)²⁾ ved St. Jørgen, og den nye Vej maa i alt Fald have været farbar i 1624, thi i en Klage af 16. Maj 1639 fra Borgmestre og Raad over, at *Hans Mandixen* havde inddraget til sin Have 5 Alen af Byens Jord langs Tværgaden ved hans Grund, fremlagde de som Bevis det tidligere omtalte Maalebrev paa den Grund, som Kongen gav ham i 1624, »der farten uden Westerport bleff forandret och som nu den afhare wey og gade henlagdes«³⁾. Den *Tværgade*, som her nævnes, svarer omtrent til den nuværende Gade *Trommesalen*; den fortsattes senere som *Vester Farimagsgade* ind til den ved Anlæget af Banegaarden nord for Vesterbrogade blev flyttet øst for denne, men den ældste Vester Farimagsgade laa, som før omtalt, paa Christian IV's Tid umiddelbart op til Voldgraven.

Fra Værnedamsvej og udefter til Valby blev Vesterbrogade fortsat omtrent i en lige Linie, da Kongen 1633

¹⁾ O. Nielsen, Kbh. Hist. VI, S. 267 (i Registret er ved Trykfejl angivet p. 297).

²⁾ Sundbo: Anf. Arb. S. 175.

³⁾ do. S. 192 jfr. D. Canc. Indk. Skr. 16/5 1639. Sundbo har ved en Fejllæsning »Forten«.

paabød Byen at forfærdige (ikke at reparere) *Vejen* ud til *Valby Bjerg*¹⁾. Derefter nedlagdes utvivlsomt det siden 1623 indgrøftede, med Tjørnehække indhegnede tilsvarende Vejstykke af den gamle Vester Landevej, hvis Jord lagdes til Ladegaardens Mark. Mellem den gamle og den nye Landevej laa der en lang Kile Jord, hvoraf den østlige og større Del i 1643 blev afhændet til Raadmand *Niels Hansen Folskenk* og den vestlige Del ca. 1660 til Brygger *Rasmus Hansen Munk*. Byens Vejanlæg har vist ikke været godt; der klages i det hele taget langt ned i Tiden over dens Vedligeholdelse af Vesterbro, men omkring 1647 var det rent galt fat. Kongen saa med Forundring paa den Reparation, der fandt Sted, og beordrede særlig, at Stenbroen mellem Valby og Peblingsøen skulde repareres, at der skulde gøres en Rende af Egefjæle under Vejen ikke langt fra Peblingsøen, og at Vejen fra Valby og hid (til Byen) skal »liggis liigefrem vd med gierden och icke saa wiit vd imod stranden i krinckelkroge, som den nu gaar«²⁾. Den sidste Del af Skrivelsen, der taler om Vejen, som gaar ned mod Stranden, angaar utvivlsomt den i 1633 anlagte Strækning, og det Gærde, som Vejen skal følge, er utvivlsomt *Niels Hansen Folskenks*, thi her ligger Vesterbrogade den Dag i Dag. Den første Del af Skrivelsen drejer sig efter min Opfattelse om den samme Vej, og Egefjælsrenden er da lagt, hvor nu St. Jørgens Søs gamle Afløb var, nu ved Vesterbros Torv. Men *St. Jørgens Sø* er, hvad der ikke er usædvanligt, kaldet *Peblingsøen*. Navnegivningen var længe usikker. I den før nævnte Besigtigelse af Søren Hjulmands Jord kaldes *St. Jørgens Sø* for *Peblingsøen*, og i 1682 bruges det samme Navn saavel om *St. Jørgens Sø* som om *Sortedamssøen* i saa officielle Dokumenter som Synsforretningerne over Byens udenbys Jorder og

¹⁾ K. D. V. Nr. 283.

²⁾ K. D. V. Nr. 695.

over Ny Hollænderbys Mark¹⁾), og endnu saa sent som i 1711 finder man ved Indrettelsen af Pestlazarettet paa Vodrofgaard endogsaa den overraskende Betegnelse *Sortedam* for St. Jørgens Sø²⁾).

Det ældste Eksempel paa denne Vaklen i Betegnelsen er *Hans Svannings* Beretning i Christiern II's Historie, hvor han fortæller, at *Sigbrit*, der var paa Vej ud til Lejren paa Solbjerg (*mons solis*), undervejs ved *St. Jørgens Hospital* blev kastet i den Sø, som har Navn efter *Peblinge*. I *Hvitfelds* Gengivelse betegnes Søen som den, der løber af *Peblingedam*, altsaa som St. Jørgens Sø. Forøvrigt er det vist rimeligt at antage, at *Sigbrit* fulgte *Vester Landevej*, og ikke som af *Sundbo* formodet, *Skraavejen* fra *Ladegaarden*.

I Christian IV's Tid var der sønden for *Vesterport* et eller flere *Havestræder*, der løb omtrent i Øst—Vest, og længst ude mod *Stranden* anlagdes i 1621 en *Kongens Lønvej*, der begyndte indenfor *Fæstningsvolden* ved *Løngangen*, skar denne i *Bastionen* ved *Farveriet* og passerede *Bygraven* ved dens *Udløb* i *Stranden* paa *Gravens* »fri Sluse«. Derefter løb den videre langs *Strandkanten* »nedenfor *Retterstedet*« og gik over *St. Jørgens Søs* gamle *Afløb* paa en *Sluse* »paa hin *Side Retterstedet*«. Dens videre *Forløb* er ikke bekendt; jeg kan ikke dele *Sundbos* *Anskuelse*, at den fortsatte til *Kongens Lønvej* til *Ladegaarden*, men tror snarere, at den har været *Vej* til *Kongens Enghave* og tjent til at føre *Græs* og *Hø* derfra til de kongelige *Stalde* paa *Slottet*. Den nævnes endnu i 1639, men er senere forsvunden, utvivlsomt fordi den er bleven afbrudt ved den endelige *Fuldførelse* af *Trenchementet* i 1644³⁾).

¹⁾ K. D. I. Nr. 507, 508 (pag. 777, 778, 784).

²⁾ K. D. VIII. Nr. 234.

³⁾ *Sundbo*: Anf. Arb. S. 327 ff. *Rentem. Regnsk.* 1621—29 Udgift pag. 308—309.

Havestræderne blev nedlagt i 1650 og erstattedes med en Gade, *Beltgade*, parallel med Vesterbrogade og forbunden med den ved en Tværgade, *Amagergade*. Der er ingen Hjemmel for som Sundbo at opfatte Beltgade som opkaldt efter Kalvebodstrand, thi Navnet Amager Belt findes intet Steds. Om Oprindelsen af Navnet *Kallebo* er det vanskeligt at have en begrundet Mening. Betegnelsen forekommer selvsagt hyppigt om Lokaliteter nær København, men første Gang det mødes, er i Amager Jordebog for 1518, hvor der i Dragør kræves »Dragør toldh och Callebo«¹⁾, og paa Jens Sørensens Kort af 1691 staar Paaskriften *Kallebo Sund* ved det sydlige Indløb, nu kaldet Sorte Rende, medens Kongens Enghave og nordefter hedder *Kallebo*. Paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1766 synes *Kallebo* at være Betegnelsen for Amagers Vestpynt, hvor nu Gaarden Kalvebodhøj ligger. Denne Vaklen i Betegnelserne gør det ret usikkert, hvor den Lokalitet, hvorefter Stranden har faaet Navn, skal søges. Københavns Kalvehave laa ikke ved Stranden, men derimod laa Kalvehaven i Kongens Enghave ud til Vandet; Karleboder kendes overhovedet ikke som Stednavn ved Stranden. I Virkeligheden kan der intet positivt siges om Navnets Oprindelse.

Det er uden for al Tvivl, at den gamle Vester Landevej har afsat en *Sidevej* til *Solbjerg* omtrent ved St. Jørgens Gaard, formodentlig vest for denne Gaards vestlige Markskel, men den forsvandt ved Indretningen af Ladegaardsmarken og findes ikke paa noget tilforladeligt Kort. Denne Sidevej var vel oprindelig kun Landsbyens Vej og kan i denne Egenskab være ældgammel, men den blev senere i Tiden forlænget, saa at den blev til en *Roskildevej*. Det er herfra, at Betegnelsen Roskildevej, Roskildegade stammer.

Vest for Solbjerg Mark har der vel fra Arilds Tid været

¹⁾ Chr. Nicolaisens Amagers Historie I, p. 142.

et Vadested, *Langvad*, over Harrestrup Aa, benyttet af Lokalfærdslen mellem Solbjerg og de nærmest liggende Landsbyer, navnlig Rødovre, men Vadets Navn synes at pege paa, at det ikke har været særlig egnet til den store Landevejsfærdsel. Der findes dog intet i de bevarede Dokumenter herom. Det er først i 1561, da *Langvadsdam* overdrages til Universitetet, at selve Dammen, der i sit Navn forudsætter Vadets Tilstedeværelse, nævnes, og i 1562 hører vi, at *Frederik II* stævner syv Herreders Provste- og Kirketjenere og almindelige Bønder udenfor Sokkelunds Herred til at køre mange Læs Sten og Sand til Vejarbejdet ved Solbjerg, som Københavns Lensmand skal foretage. Det var et Herredsarbejde af stort Omfang, og allerede heri ligger, at det drejede sig om en offentlig Vej, og de store Materialmængder synes end ydermere at tyde paa, at det ikke gjaldt en Istandsættelse af en gammel Vej, men derimod Bygning fra Bunden af en ny. Vi tør uden Tvivl fastslaa, at *den gamle Sognevej af Frederik II er bleven knyttet som offentlig Vej til Roskildevejen i Nærheden af Herstedøster, og at det er fra den Tid, at denne over Solbjerg er bleven indført til Vesterport*. Men efter 20 Aars Forløb var Solbjerg Vejens Tilstand ringe nok, thi i 1580 beordredes Bønderne til paany at lægge Bro paa den daarlige Vej mellem Solbjerg og Langvadsdam. Og Professor *Peder Spormands* Udtalelser i 1656 vidner om, at det i den følgende Tid ikke stod stort bedre til med Vejens Farbarhed, idet han beretter, at Folk søgte ned over *Hvidovre* til *Køgevejen*. Han siger, at det var først ved *Christian IV's* Arbejder i 1621, at Dæmningen ved Dammen blev farbar, men allerede i 1616 maatte, som tidligere omtalt, Universitetet tage fat paa Dæmningens Forhøjelse. *Christian IV's* Arbejder bestod dels af en Forhøjelse af Dæmningen og Indbygning af en ny Sluse paa Landevejen, dels af Anlægget af en *Vej* fra Dæmningens Østende til *Valby*, hvor-

ved det af Spormand beskrevne slette Vejstykke til Hvidovre blev overflødig, og endelig Istandsættelsen af *Vejen* gennem *Solbjerg*, der samtidig blev gjort til *Kongevej*. Sundbo synes at mene, at der herved skete et kongeligt Overgreb, men man maa jo vel erindre, at dels blev den alfare Vej istandsat og forkortet og paa hensigtsmæssig Maade ført uden om den stejle Valby Bakke, dels og navnlig blev Landsbyen Solbjerg nedlagt, og der fandtes herefter ikke andre Beboere paa den vidtstrakte Ladegaardsmark end Kongens faa Vangemænd, som skulde holde Vejledene lukkede. Hvad var da rimeligere end at føre den almindelige Færdsel uden om Ladegaardens Jord, hvor den intet Ærinde havde, og hvorfra den allerede inden Solbjergs Nedlæggelse havde vendt sig for at søge over Hvidovre.

Et godt Billede af den gamle *Roskilde—Valby Landevej* faar man af vedføjede Kort (Fig. 3), som findes i Borgmester *Herslebs* Kortsamling i Raadstuearkivet. Den nye Roskildevej, anlagt 1770—76, findes angivet paa Kortet i et Projekt, der kun i mindre Enkeltheder afviger fra det, som blev ført ud i Livet.

Nord for Vesterbrogade er den næste Vej, der fra Byen søger ud i Omegnen, *Vejen* over *Peblingedæmningen*. Den udgaar fra den Vej, som langs Graven løb fra Nørre Port til Vester Port, og den er knyttet til selve Peblingedæmningen. Ved Vestsiden af St. Jørgens Sø deler den sig i tre, der alle kaldes *Kongeveje*, og som er omtalt nærmere i det foregaaende.

Den nordligste af disse Kongeveje, den nuværende Rolighedsvej—Godthaabsvej, er rimeligvis i Frederik II's Tid forlænget fra Nyby Ladegaard mod Vest ud over nuværende *Grøndals Bro*, hvor den i alt Fald i det 18. Aarhundrede delte sig i tre—fire Veje, til Utterslev, til Brøndshøj og mulig til Vanløse, samt en over Slotsherrens Bro til Kongens Jord ved Islev. Grøndals Bro næv-

nes tidligst i 1602 som en Bro mellem Ladegaarden (Nyby) og Islev Mark¹).

I 1626 faar Lensmanden *Magnus Kaus* Ordre til at lægge en *ny Vej* gennem *Islev Mark* og lige til *Ballerup*²): det drejer sig her om den saakaldte *Hanevadsvej* fra Islevhus over Hanevads Bro og Skovlunde, der er vist paa Matrikularkivets ældste Kort fra Udskiftningstiden over Islevmark og Skovlunde.

Nyby, det senere *Nyby Ladegaard*, laa ved denne Kongevej, omtrent hvor den nu skæres af Falkoneralleen.

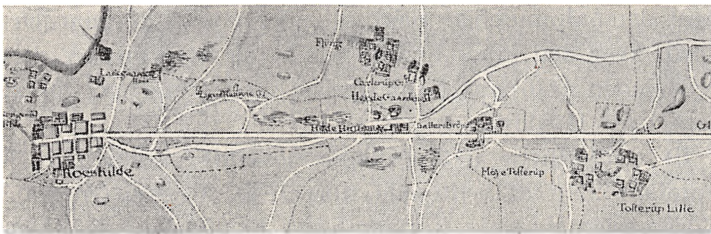

Fig. 4 a. Vesterbrogade.

Ladegaarden havde her en *Bro* over *Aaen*, som nævnes i 1613³), og som endnu vises paa Pufendorfs Kort fra ca. 1658 og senere Kort. Her over gik en *Vej* mod Nordøst til *Nørre Landevej*. Den forsvandt, da *Fælleden* i 1778 blev udlagt til *Tobaksdyrkning*.

Nyby-Islevvejen var saa at sige fra sin Oprindelse en *Vej* for *Ladegaarden*, og det er derfor naturligt, at den blev en *Kongevej*. Det samme gælder fra *Christian IV's Tid* ogsaa om *Skraavejen*, der efter *Solbjergs Nedlægelse* førte fra den nye *Ladegaard* ned igennem *Ladegaardsmarken* og som, hvis den overhovedet fandtes tid-

¹) Kbh. Lensregnskab 1602, Bilag, Regnskaber fra Anders Hansen 13/7 1602 og Christian Hammer 12/7 1602.

²) Kanc. Brevb. 28/11 1626.

³) Rentem. Regnsk. 1613—14 Udgift Bilag Tømmerregnsk. 3/10 1613 og 20/11 1613.

ligere, kun havde været en Lokalvej af Interesse for Landsbyen *Solbjerg*.

Vejen paa Ladegaardsdæmningen blev i Christian IV's Tid ført igennem langs Aaen indtil nuværende Bülowsvej over den der af Kongen anlagte Sluse og videre til Nybyvejen. Det yderste Stykke af Bülowsvej kan altsaa føre sin Historie tilbage til denne Tid.

Ud for nuværende Gartnergade anlagde Kongen i 1622 en *Bro* over Aaen og i Fortsættelse heraf en *Jagtvej*, som siden kom til at danne Østgrænsen for Ejendommen

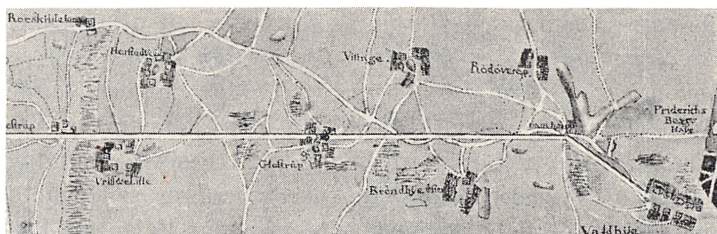

Fig. 4 b. Vesterbrogade.

Solitude. Vejen krydsede Nørre Landevej og fortsatte ad nuværende *Møllegade* op til *Frederiksborgvejen*, nu Lyngbyvejen, idet den paa den sidste Strækning gik noget vestligere end Nørre Allé. I Begyndelsen af 18. Aarhundrede forfaldt Broen over Ladegaardsaaen, og i 1739 blev Vejarealet mellem Aaen og Nørrebrogade indlemmet i Solitude; en Menneskealder senere afbrød Sandgraven Vejen nord for Møllegade, og denne Del var forøvrigt bleven overflødig efter Anlægget af Nørreallé. I Nutiden er Møllegade det eneste tiloversblevne af Christian IV's Jagtvej.

Vi kommer dernæst til *Nørre Landevej*, Nutidens Nørrebrogade. *Denne Vej er den oprindelige Hovedadgangsvej til Byen*. Forbindelsen med Roskilde og derigennem med Størstedelen af Sjælland skete ad denne Vej, og den optog Vejnettet fra Nordsjælland. Denne Vej er ældgam-

mel og den genfindes i Højkortene fra Stenalderen og Broncealderen¹). Paa selve Byens Grund mellem Peblingesøen og *Hyltebro* ved *Lygten* blev Vejen i 1780-Aarene reguleret og omlagt, saa den fik sin nuværende Form. Fra *Hyltebro* og vestpaa gik den gennem *Brønshøj* og *Husum* over *Islevbro*, sønden om *Egby* og gennem *Herstedøster* og videre vest paa forbi *Snubbekorset*, som rejstes ved Vejen i *Valdemar Sejrs* Dage. Ved *Frederik II's* Vej-anlæg over *Solbjerg* og *Langvaddam* fik Nørre Landevej, som før fortalt, i 1562 en Forbindelse med Vester Landevej, men det var først 4. December 1597, da *Christian IV* gav Lensmanden *Børge Trolle* Ordre til at omsætte *Islevmark med Sten og sørge for, at den alfar Vej blev ført udenom, hvor det var mest belejligt*²), at den gamle Nørre Landevej blev afbrudt, og den gennemgaaende Færdsel blev helt henvist til Vester Landevej. *Sundbo* har ikke rigtig forstaaet dette for Byens Færdselsforhold saa vigtige Brev, og antager, at det angaar Vejen fra København til *Ballerup*³), men denne Alfarvej gaar overhovedet ikke igennem *Islevmark*. Endnu paa *Videnskabernes Selskabs Kort* af 1766 findes den gamle Landevej bevaret til *Herstedøster* og endvidere fra *Islevhus* til *Husum*. Det manglende Stykke har utvivlsomt løbet sønden om *Smørum Herreds gamle Tingsted i Eyby Lund*, idet Vejen har fulgt det bugtede Skel mellem *Egby* og *Hvislinge* og derefter fortsat i diagonal Retning over *Islev Mark* til *Islev Bro*; denne sidste Strækning er det Vejstykke, der blev nedlagt i 1597.

Nørre Landevej optog tæt vest for *Husum* som Sidevej den nuværende *Frederikssundsvej*, der egentlig var en *Slangerupvej*. I *Vejregistret* fra 1697⁴) regnes som

¹) Vilh. la Cour: Sjællands ældste Bygder, Kortbilagene.

²) Kanc. Brevb. 4/12 1597.

³) *Sundbo*: Anf. Arb. S. 312.

⁴) Kort over alle store Vejes Maaling i Danmark og Holsten 1697, Kgl. Bibl.

Hovedvej den Del, der strækker sig til *Ballerup Kro*, og Signaturen paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1766 viser det samme. Vejen har næppe haft synderlig Betydning før Oprettelsen af Københavns Birketing i Ballerup i 1683. Vigtigere var den offentlige *Frederiksborgvej*, som endnu bærer dette Navn, idet denne førte Færdslen fra det meste af *Nordsjælland*, bl. a. ogsaa fra *Gentofte* over *Emdrup*. Det er Sundbos Fortjeneste at have set, at Istandsættelsen i 1577 angaar denne Vej, og at den er forskellig fra Frederik II's Kongevej, som svarer til den nuværende Lyngbyvej eller Kongevej.

Mindre sikkert synes det at være, om *Frederik II's Kongevej* til *Frederiksborg* virkelig er anlagt saa tidligt som i 1577; den maa i saa Fald have været meget længe under Arbejde, thi i 1585 forbyder Kongen almindelig Kørsel paa den nye Vej, og i 1592 omtales den nye Vej, som *Frederik II* lod anlægge kort før sin Død, som »brøstholden og foraget«¹⁾. Det er værd at bemærke, at Kongens *Frederiksborgvej*, som er begyndt med Anlægget af *Østerallé*, nordenfor Vibenshus kom ud i det øde Terrain, der bestod dels af Lersøens og Rosbækkens Engdrag, dels af den kratbevoksede Ryvang og Omegn, et tarveligt Overdrev for *Gentofte* og *Emdrup*; der var ingen Bebyggelse paa disse Egne, som krævede en Vej. Ifølge Kort fra ca. 1780²⁾ har Vejen mellem Vibenshus og *Emdrup* ligget lidt østligere end den nuværende *Lyngbyvej*, som er bygget i 1764. Den er sikkert ført hen over *Frederik I's* Dæmning over *Rosbækken* fra 1524, der begrænser Lersøens Østende; derefter løb Vejen tæt langs med det gravede Afløb fra *Emdrup Sø* til Lersøen og gik over den Dæmning, som opstemmede *Emdrup Sø*; øjensynligt er det disse Dæmninger, der har bestemt dens Plads.

1) Kanc. Brevb. 25/3 1587, 13/1 1592.

2) Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I—1—21.

Nord for Emdrup Sø laa den atter et Stykke vest for den nuværende Vej.

Østligere end Kongevejen ligger *Helsingørsvejen* eller *Strandvejen*. Ved denne laa *Rosbæk Mølle*, og tæt ved den maa vi søge *Serridslev Kongsgaard*, medens *Serridslev By* snarest har haft sin Plads paa Hovedvejen Nørre Landevej omtrent midtvejs mellem Peblingsøen og Lygten. Der foreligger kun lidt eller næsten intet om Strandvejens Forhold i ældre Tid. Formodentlig var ogsaa den oprindelig ført ind til Nørre Landevej, vel i Omegnen af nuværende Fælledvej, thi Sortedams og Peblinge Søernes Engdrag, som østerude endnu i 1658 betegnes som Mose (paludes) paa *Pufendorfs* Kort, var oprindelige næppe synderlig farbart udenfor Nørre Landevejs Vadested ved nuværende Dronning Louises Bro. I 1524 lod *Frederik I* lægge Grøften ved Stranden, og det er vel den Dæmning, som Grøftens Jord har dannet, der har givet Søen Navnet *Sorte Dam*, og som i 1543 foranledigede *Christian III* til at føre Vejen tværs over Engen og ind til *Østerport*¹⁾, ad den Gade, som endnu hedder *Helsingørgade*. Først i *Christian IV's* Tid føres *Skraagaden* »den store *Stenbro*« fra gammel *Østerport* op til hans nye *Helsingørsport* paa »Grønland« nord for *Rigensgade*. Ved en senere Forlægning af *Østerport* tæt op til Kastellet's Grav fremkommer den nuværende *Østerbrogade* mellem *Porten* og *Sortedamssøen* og dens Fortsættelse, den skraatløbende Del af *Store Kongensgade*.

Den østligste af de gamle Veje, som førte ind til Byen, er *Vejen* fra *St. Anne Bro*, det gamle Overfartssted til *Skaane*, som laa lidt nord for *Fredericiagade* og tæt ved det Kapel, hvorefter det fik Navn. Men Overfartsstedet, der bestod af en lang Stendæmning ud over Fladvandet, er sikkert langt ældre end Kapellet, som byggedes i 1516. Herfra gik *Vejen* langs *Strandkanten*, omtrent i *Vestsiden*

¹⁾ K. D. II Nr. 309.

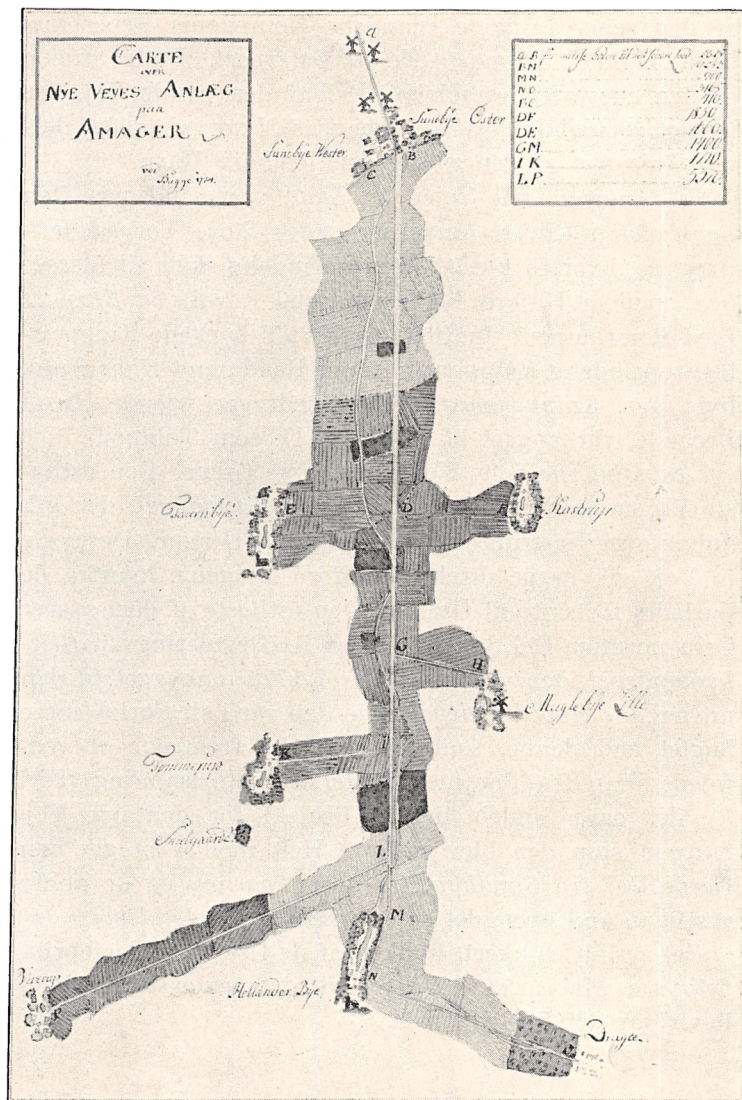

Fig. 5.

af den senere anlagte islandske Kompagnis Reberbane gennem *Store Strandstræde* til *Østerport*. Dette Stræde er den eneste tiloversblevne Del af den gamle Vej, der iøvrigt forsvandt dels ved Kongens Nytorvs Anlæg, dels ved Anlægget af den ældste Amalienborg Have.

Fra *Amager* førte Vejen fra *Sundbyerne* ind over *Øen Revshalen* i Linien *Amagerbrogade—Store Torvegade—Brogade*, hvorfra *Færgefarten* oprindeligt skete til *Færgebro* (mellem *Højbro Plads* og *Hotel Royal*) og *Kivsnæs* (ved *Børsrampen*), indtil Christian IV byggede *Knippelsbro* (oprindeligt *Knippensbro* efter Raadmand *Hans Knip*, hvis Hus, *Knippenshus*, det nu nedrevne yderste Hus i *Brogade*, var bygget af Christian IV som *Toldbod*).

I *Sundbyerne* delte Vejen sig i fire Grene. Den østligste Vej er bevaret i *Frankrigsgade—Kastrupvej*; den gik videre over *Kastrup* og *Maglebylille* til *Dragør*. De næste to Veje gik begge direkte til *Store Magleby*, hvorfra de ligeledes fortsatte til *Dragør*. Den østligste af dem svarer i sin nordlige Del, bortset fra en let Regulering, til *Grækenlandsvej*, den vestligste blev i 1776 ombygget til den nuværende *Hovedlandevej*, men den var i sit Forløb mere bugtet end denne, saaledes som det fremgaar af vedføjede Plan fra Borgmester *Herslebs* Kortsamling (Fig. 5), der ogsaa indeholder et Projekt for den nye Vej, omtrent som den blev udført. Helt mod Vest gik den fjerde Vej fra *Sundbyvester* over *Taarnby* og de andre vestlige Landsbyer; det er i vore Dage *Englandsvej*.

Det er lidt usikkert, hvilken af de fire Veje, der oprindeligt var *Alvejen* over *Dragør* til *Skaanemarkedet*; rimeligvis var det *Kastrupvejen*.

PLANTESKOLERNE VED FREDERIKSBERG SLOT OG I LEDØJE 1775—1852 SAMT DERES BETYDNING FOR HAVEDYRKNINGENS FREMME.

AF JOHANNES THOLLE.

Fra ældgammel Tid har der eksisteret Bestemmelser, hvorefter det har været Bønderne paabudt aarligt at plante et vist Antal Frugttræer, Humle og Piletræer i deres Haver og ved deres Gaarde¹⁾. Disse Bestemmelser er Tid efter anden gentaget, revideret og omformet, og de optoges sluttelig i Danske Lov III—13—18, der siger, at hver Bonde aarligt skal plante 5 Humleplanter, 3 Æble- eller Pæretræer eller andre gode Træer og desforuden 10 Piletræer. Der er mange Beretninger om, at det kun er gaaet smaat med disse Bestemmelser, baade før i Tiden og senere hen²⁾, og Straffeforanstaltningerne, som Tid efter anden iværksattes, bragte ingen større Ændring heri³⁾. Og dog kunde man gaa strengt tilværks imod dem, der forsømte at plante efter Lovens Bydende. Saaledes maatte (12. April 1623) Kristian Friis lade de Bønder paa Københavns Len, som ikke havde efterkommet Kongens Forordning, sætte med Taarn og Hest⁴⁾. Selv op imod vor Tid, nemlig omkring Aar 1800, prøvede man baade

¹⁾ Se om disse Bestemmelser bl. a. Forf.s Artikler i Gartner-Tidende ^{5-12/7} 1927.

²⁾ Se bl. a. Store Reces 1619 (Sechers Forordninger).

³⁾ Se Motiveringen til Forordningen af ^{18/4} 1781, Schous Registre.

⁴⁾ Secher: Forordninger IV No. 58.

ved Trusler om Straffe og Løfter om Løn at faa Bestemmelserne gennemført, men uden Held¹).

Naar det gik saa daarligt med disse Forordninger og Recesser, ligger det bl. a. i, at Fæstebønderne i lange Perioder led under Undertrykkelser, der sløvede deres Initiativ, ligesom det kan ligge i Ukendskab til Behandling af Planterne og Vanskeligheden ved at faa dem. For Humle og Pil var det ikke saa slemt, idet disse formeres paa saa simpel en Maade, — førstnævnte enten ved Frø eller Deling af Roden, sidstnævnte ved Stiklinger (»Staver«); værre var det for Frugttræerne, hvor der skulde Podning til, i hvert Fald naar der mentes gode og værdifulde Sorter, — og bortset fra Als, Fyn og maaske Lolland-Falster, kan man ikke forudsætte, at Befolkningen i Landet har været fortrolig med Hjemmeforædling af Frugttræer²). Enkelte Steder i Landet brugte Godsejere og Lensbesiddere at lade deres Gartnere fremskaffe Træerne, plante dem hos Bønderne og vedligeholde dem med Beskæring³), men hvor dette ikke var Tilfældet, var Almuen værre stillet. Der var nok nogle Gartnere, som havde Lov at rejse rundt i Landet med Frø⁴), men de medførte ikke Træer; af Planteskoler eksisterede der praktisk talt ingen, før Voethmann i 1689 oprettede en ved Sønderborg Slot⁵). Senere kom der flere til, men det var i hvert Fald omkring 1750 hovedsageligt de omrejsende Holstenere, der forsynede Landet med Frugttræer^{4, 5}). Udbudet har været ringe, — Planterne daarlige, og Omkostningerne ved at anskaffe dem for store for Bønderne⁶). Naar derfor Rege-

¹) Secher: Forordninger.

²) Danmarks Frugtavl, 1925.

³) Se nærmere herom Forf.s Artikel i Aarvog f. Præstø Amt, 1926 og Thisted Amt 1928.

⁴) Se nærmere: Johannes Tholle »Danske Gartnere«, 1927.

⁵) Bruun og Lange: Danmarks Havebrug og Gartnere indtil 1919.

⁶) C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træfrugt-Dyrkningen, 1793.

ringen vilde gøre sig noget Haab om, at Frugttrædyrknin-
gen skulde vinde frem, maatte den tage det til sig som en
Opgave at skaffe Almuen billige Træer paa en bekvem
Maade. Det var dette man gjorde ved at oprette Stats-
planteskoler.

Faderen til denne Tanke var *Christian Frantz Schmidt*,
der fødtes i Hellevad paa Als i Aaret 1734. Selv fortæl-
ler han¹⁾, at han, der fra sit 14de Aar har været ved
Gartneriet, og i Særdeleshed havde arbejdet ved »Træe-
skole-Faget«, bestandig havde været nødt til at skaffe
sig de nødvendige Træer til Brug for Udførelse af Have-
anlæg ved Indkøb fra Udlandet. Han havde prøvet Plan-
teskolerne i Berlin, Leipzig, Hannover, Brunsvig, Ham-
borg, Lybæk, Holland, Frankrig, England og Skotland,
og af dem alle fandt han de engelske og skotske mest
»oprigtige«. Beskæmmet af »et saa skammeligt fremmed
Aag optændtes meere og meere den Ild«, der endnu i hans
Alderdom brændte i hans Bryst for Fædrelandet.

Arbejdet førte ham til Frederiksberg Slotshave, hvor
han fra 1764 arbejdede som Mestersvend²⁾, og hvor han
blot 3 Aar efter var adjungeret Slotsgartner og 6 Aar efter
disse fik Ansættelse som Slotsforvalter og Gartner.

I.

Da Slotsforvalter og Slotsgartner C. F. Schmidt var
bleven tilstrækkeligt narret af de udenlandske Plantesko-
ler (og da han formodentlig ikke har haft nok Glæde
af Planteskolén i Sønderborg), indgav han til Regerin-
gen Forslag om Oprettelse af en »Frugttræeskole-Anstalt«
for kongelig Regning, saa man derved kunde undgaa
at plante Frugttræer, der gik under falsk Navn. Det

¹⁾ C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træ-
frugt-Dyrkningen, 1793.

²⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 145 af 1781.

blev i nogle Aar ved gode Ønsker, indtil der endelig under 26. Maj 1775 indløb kongelig Approbation paa, at Schmidt efter sin Ansøgning af 12. April kunde udføre et saadant Anlæg for kongelig Regning og i Henhold til et fremsendt Overslag paa ca. 975 Rdlr.¹⁾). Tanken om denne Planteskole maa da være bleven modnet, og at det ikke blot var for at kunne plante de rette Frugttræsarter, men for at udbrede Frugttrædyrkningen i Almindelighed, fremgaar af de følgende Dispositioner.

Schmidt skred straks til Indrettelsen af Planteskolen ved Frederiksberg Have²⁾), og den maa have haft sin Plads opad Regimentskriver Nøragers Jord³⁾), og ikke (for denne første Planteskoles Vedkommende) i »Brune Dyrehave«, hvad der oftest ses anført⁴⁾). De først bevilgede Penge slog ikke fuldt til, men der bevilgedes yderligere 73 Rdlr., som Schmidt havde udlagt, samt senere paa Aaret 200 Rdlr. foruden 200 til Vedligeholdelse, hvilke sidste siden forhøjedes til 260⁵⁾ ⁶⁾).

Omkostningerne afholdtes ligesom Anlægsomkostningerne af Partikulærkassens Midler; men da Planteskolen skønnedes at »stifte megen Nytte til at opmuntre gode Frugttræers Opelskning« paa Godserne, og da den ikke endnu i de første Aar kunde anses at kunne undvære disse Penge, bevilgedes det 1781, at Beløbet aarligt betales af Rentekammerets Midler³⁾). Ved samme Tid mageskiftes der mellem et Stykke af Planteskolen (»Bomhaven«) og Regimentskriver Nøragers Jord, hvorved Skellet paa Omraadet bliver mere reelt³⁾), og hvorved der spa-

¹⁾ Approbation findes ikke i Partikulær- eller Rentek. Arkiverne, men er her gengivet efter Schmidts forann. Bog.

²⁾ C. F. Schmidt: Anf. Arb.

³⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 145 af 27/4 1781.

⁴⁾ Bruun og Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri indtil 1919.

⁵⁾ Partikulærk. Resol. No. 39 v af 19/7 1775 og No. 53 af 13/11 1775.

⁶⁾ do. Nr. 348 af 3/4 1779 og No. 16 af 10/6 1779.

res et Stykke Plankeværk¹⁾, som Aaret efter iøvrigt repareres²⁾).

Arbejdet med Opelskning af Frugttræer gik rask frem i de første Aar³⁾. Schmidt havde allerede tidligt udsaaet Frugtkærner og opelsket vilde Stammer heraf, hvorved Arbejdet fremmedes. Allerede i Efteraaret 1779, altsaa efter blot 4 Aars Forløb, kunde man skride til Udlevering af de første Træer. For denne Udlevering fastsatte Regeringen Bestemmelserne af 15. Novbr. 1779, der bl. a. siger⁴⁾, at man skal iagttage følgende:

- 1) at egentlig Bønderne i København, Hørsholm, Kronborg, Frederiksborg Amt samt i Ods Herred skal forsynes med disse Træer, men at dog ogsaa nogle Træer maa gives til Embedsmænd i disse Distrikter, verdslige og gejstlige;
- 2) at Træerne ikke maa uddeles i Flæng, men skal gives til saadanne af Amtmænd m. fl. opgivne Gaard- og Husmænd, som har Lyst til Haver og give Prøver paa denne Tilbøjelighed og er udflyttede;
- 3) at Slotsforv. Schmidt har Opsynet med Udplantningen, hvorfor han bevilliges til Rejser for sig og de 2 af ham oplærte Bønderkarle Diæter;
- 4) at Schmidt og de to Lærlinge atter næste Sommer skal rejse omkring og efterse, om Planterne trives og behandles vel;
- 5) at Udplantningen fortsættes paa samme Maade;
- 6) at een Bonde efter Undersøgelse hellere maa faa 20 Træer end 5 skødesløse hver 4, og at den, som har passet de først plantede vel, atter faar Andel i Ud- delingen;

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 145 af ²⁷/₄ 1781.

²⁾ do. No. 75 af ⁸/₄ 1782.

³⁾ C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træfrugt-Dyrkningen, 1793.

⁴⁾ Fonden AD USUS PUBLICUS I 26 ff, 53 ff, samt Rentek. kgl. Resol. No. 20 af ²⁰/₁ 1784.

7) at Schmidt skal bemyndiges til, naar han kommer paa Stedet, at give eller nægte Træerne til de Bønder, som er foreslaaet, eftersom han af Haverne kan slutte, hvad Nytte der kan ventes. Saaledes kan der paa Frederiksborg Amt uddeles 300 Træer. Udgifterne til Diæter udredes af Fonden *Ad usus publicus*.

Det var et stort og omfangsrigt Arbejde, der i Henhold til disse Bestemmelser blev paalagt Slotsforvalter Schmidt, — ikke just saa meget i det første Aar, men eftersom Planteskolen voksede, senere hen. Det var ham i Virkeligheden ikke muligt baade at passe denne udadgaaende Virksomhed tillige med den indadgaaende i Planteskolen og Slotshaven. Af denne Aarsag indgav han da ogsaa i 1782 Ansøgning om Lettelser, og det bevilligedes ham, at han for Fremtiden maatte være fri for den daglige Pasning af Frederiksberg Slotshave og de dertil henhørende »detail Forretninger«, hvorimod han med Titel af »General Inspektør over de kongelige Hauge-Plantager« fortsat skal have Opsynet med saavel Slotshaven som Planteskolen samt fortsat rejse omkring og tilse Udplantningerne og de øvrige Slotshaver. Til Slotsgartner antoges den dygtige Mestersvend Peter Petersen, og der ydedes Schmidt et Tillæg til hans Løn¹⁾.

Om Resultatet af Schmidts Arbejde indtil 1786 beretter Rentekammerets Forestilling og den deraf følgende kongelige Resolution, følgende, idet den rekapitulerer, hvad der er sket fra Begyndelsen²⁾:

»Deres kongelige Majestæt har ved Cabinets Befaling af 3. Marts 1779 og Resolution under 15. samme Maaned allernaadigst behaget at befale, at af den i Frederichsberg Slotshave anlagte Frugttræ Skole skulde udtages unge Frugttræer aarligt til Bønderne i Kiøbenhavns, Frederichsborg, Kronborg og Hirschholm Amter samt Ods Herred og dermed gøres Begyndelse paa Frederichsborg Amt.

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 170 af ¹⁹/₉ 1782.

²⁾ do. No. 56 af ¹⁴/₉ og 1775 ²²/₃ 1786.

I allerunderdanigst Følge heraf blev i Aaret 1779 efter foregaaende Undersøgelse uddelt og udplantet paa Frederichsborg Amt 300, og paa Kronborg Amt 128 Stkr. Frugttræer, som allerunderdanigst er bleven Deres Majestæt foredraget og approberet ved Resolution af 7. Februar 1780.

Videre blev i Aaret 1780 leveret og udplantet ialt 3901 Stkr. Frugttræer, hvoraf Bønderne paa foranmeldte Amter have erholdet 2893; til de kongelige Hauger ved Sophienborg og Frederichsborg Slotte ere leveret 124; de øvrige ere i Overensstemmelse med den 1ste Post i allerhøjeste Resolution overladt til Embeds Mænd og andre som besidde Gaarde paa forberørte Amter, hvilket alt Deres kongelige Majestæt allernaadigst er bleven refereret, og fra Deres Majestæt approberede Uddeling ved Resolution af 19. Marts 1781.

Ligesom nu dette saaledes i Aarene 1779 og 1780 paa Kiøbenhavns, Hirschholm, Frederichsborg og Kronborg Amter har Bønderne udplantede Træer med det af General-Inspecteur Schmidt foretagne Eftersyn befundet at være for største Deelen anslagne, og at nogle af de først plantede have viist Frugter til Eiernes Fornøielse, saa er og i Aaret 1781 efter den befundne Fremgang udplantet paa Kiøbenhavns, Hirschholm, Frederichsborg og Kronborg Amter ialt 4904 Træer. deraf have Bønderne faaet, nemlig:

paa Kiøbenhavns Amt	243	Stkr.	Træer
» Hirschholm Amt	358	»	»
» Frederichsborg Amt	971	»	»
» Kronborg Amt	1276	»	»
i alt. . . . 2848 Stkr. Træer			

Til de kongelige Hauger ved Rosenborg og Frederichsborg Slot er leverede 306 Stkr. De øvrige er i Overensstemmelse med den 1ste Post i allerhøjeste Resolution overladte til Embeds Mænd og andre, som besidde Gaarde paa disse Amter.

Yderligere er afgivet udenfor nævnte 4 Amter 132 Træer, deels til Norge og deels her i Landet.

Efter at disse i Aaret 1781 udleverede Træer og de i foregaaende Aaringer plantede for saavidt ovennævnte 4 Amter angaae ere befundne at være temmelig got anslagne, besynderligen paa Hirschholm, Frederichsborg og Kronborg. Saa er i Aaret 1782 end yderligere bleven udleveret til Plantning i alt 4152 Træer af hvilke Bønderne have faaet:

paa Kiøbenhavns Amt	398	Stkr.	Træer
» Hirschholm Amt	392	»	»
» Frederichsborg Amt	991	»	»
» Kronborg Amt	938	»	»

i alt. . . . 2719 Stkr. Træer

Videre er til Sophienberg Hauge udleveret 116 Stkr., det øvrige Antal er ligesom for Aaret 1781 bleven overladt til Embeds Mænd og andre, som besidde Gaarde paa foranævnte Amter. Ogsaa desuden ligeledes afleveret deels til Norge og deels til andre Stæder i Landet, 154 Stkr.

Efter General-Inspecteur Schmidts Ønske og efter Bøndernes Begiæring er i Aaret 1782 udsendt 2 Lærlinge til at beskære de udi forrige Aaringer plantede Træer, af hvilke endeel, som allerunderdanigst er meddelt, allerede viiste Frugter.

Udi Aaret 1783 er endvidere bleven udleveret til Plantning 4091 Træer, hvoraf Bønderne have erholdt:

paa Kiøbenhavns Amt	1864	Stkr.	Træer
» Hirschholm Amt	280	»	»
» Frederichsborg Amt	1020	»	»
» Kronborg Amt	434	»	»

i alt. . . . 3598 Stkr. Træer

Saa er og udleveret til de kongelige Hauger ved Rosenborg 98, Friederichsborg 58, Sophienberg 6, det øvrige Antal er, ligesom de forrige Aaringer, afleveret til Embeds Mænd og andre. Ved General-Inspecteur Schmidts Omreise i bemeldte Aar 1783 har han paa de fleste Stæder fundet de i Bøndernes Hauger udplantede Frugttræer i god Væxt . . .

Til afvigte Aar 1784 er fremdeles udleveret følgende Frugttræer, nemlig:

til det kongelige Ods Herred Gods	250	Stkr.	
til Bønderne paa Kiøbenhavns Amt	30	»	
til Frederichsborg Amts Bønder	382	»	
til et nyt Anlæg i Helsingør	40	»	
til den Pløenske Planteskole	80	»	1)
til Island	34	»	
og desforuden bemeldte Island adskillige Træplanter i alt	206	»	

Tilsammen 816 Stkr.

1) Rentek. kgl. Resol. No. 56 af ¹⁴/₉ 1775 og ²²/₈ 1786. Se nærmere Forf.s Artikel i »Sønderjydske Aarbøger«, 1927.

Efter General-Inspecteur Schmidts Beretning har han ved sin Omreise i afvigte Aar paa . . . Stæder seet mange af de foranførte tilforn udleverede og i Bøndernes Hauger plantede Frugttræer at tage got til saa og erfaret Bøndernes Fornøielse over den paa mange af disse Træer i sidste Aar frembaarne Frugt, og han melder derfor, at Begiærigheden efter Frugttræer derved haver taget stærkt til . . .

Disse saaledes i afvigte 4 Aar 1781, 82, 83 og 1784 foranstaltede Træers Udleveringer og Udplantninger formodes allerunderdanigst at finde Deres kongelige Majestæts allernaadigste Bifald, ligesom og, at General-Inspecteur Schmidt maa, efter indkomne 4de Regninger udbetales af et *ad usus publicus* stiftede Fond de Diætpenge, 155 Rdlr. 4 M., som han ifølge allerhøjeste Resolution af 15. Novbr. 1779 tilkommer for sig og de ved Plantningen brugte 2de Lærlinge.

Og som Deres Majestæt ved foranførte Cabinets Befaling og Stadfæstelse ved Resolution allernaadigst har befalet, at forbemeldte Planteskole skulde være henlagt under Bestyrelse af den 1ste Deputerede i Rentekammeret: Maa det i Almindelighed formenes tjenstligt, at slige Anlæg bestyres af det Collegie, hvorunder de efter Deres Natur henhører og forbenævnte Planteskole i saadan Haugeanlæg nærmest ansees at vedkomme Deres Majestæts Rentekammer. Saa skulle jeg allerunderdanigst indstille:

at forbenævnte Frugttræe Planteskole paa Frederichsberg, der hidtil ifølge allerhøjeste Resolution Befaling af 3. Novbr. 1779 har været bestyret af Rentekammerets 1ste Deputerede, alleene maae fra nu af henlægges under Rentekammerets Bestyrelse og saaledes med dette Collegium ligesom andre samme vedkommende Sager behandles.

Rentekammeret d. 16. August 1785.

Reventlow.

Denne udførlige og meget oplysende Indstilling følges af en skematisk Opstilling over de uddelte Træer, som gengives omstaaende, og der falder paa den følgende Resolution:¹⁾

Vi have med Velbehag ladet Os foredrage den i Aaret 1781, 82, 83 og 1784 i Overensstemmelse med Cabinetsbefaling af 3. Novbr. 1779 og Resolution af 15. Novbr. nedsatte Plante-

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. Nr. 56 af ¹⁴/_o 1775 og ²²/_s 1786.

uddeling og Udplantning af Frugttræer fra den i Frederichsberg Slots Hauge anlagte Frugttræe Skole og tillige allernaadigst at General-Inspecteur Schmidt maa ansees af Føndet *ad usus publicus* de ham udi Diæte-Penge for sig og 2de Lærlinge med denne Udplantning forbemeldte 4de Aar, tilsammen 155 Rdlr. 4 M.

Iøvrigt bifalde Vi allernaadigst: at forbemeldte Frugttræe Planteskole paa Frederichsberg, der hidtil ifølge forberørte Vores Kabinetsbefaling af 3. Novbr. 1779 har været styret af Vort Rentekammers 1ste Deputerede¹⁾ alleene fra nu af henlægges under Vort Rentekammers Bestyrelse.

Friederichsberg Slot, d. 14de September 1785,

Christian Rex/
Reventlow.

Hoslagt er endvidere Rentekammerets Approbation paa Uddelingen af Frugttræer for 1785, ialt 1629 Stkr.²⁾ samt Approbation for Diæter til S. og hans 2 Karle³⁾.

FORTEGNELSE

over de udplantede og afgivne Træer fra Planteskolen paa Frederiksberg fra dens Oprettelse sidst i Aaret 1779 og indtil 1784 Aarets Udgang.

	1779	1780	1781	1782	1783	1784
a. til Bønder paa Kiøbenh. Amt		771	243	398	1854	30
» Hirschholm Amt		446	358	392	280	
» Frederichsberg Amt	300	892	971	491	1020	382
» Kronborg Amt	128	870	1276	938	434	
» Ods Herred						250
b. » Embeds Mænd og adskillige andre samt til de Kongelige Haver ved Slottene		972	2056	1433	493	40
c. den Pløenske Planteskole .						80
d. Island						34
	428	3901	4904	4152	4091	816
	18292 Stkr.					

¹⁾ Grev J. G. Moltke.

²⁾ Rentek. kgl. Resol. af ¹⁴/₉ 1775 og ²²/₃ 1786.

³⁾ do. Nr. 20 af ²⁶/₁ 1784 m. fl.

a. Kiøbenhavns Amts Bønder tilsammen	3306		
b. Hirschholms	—	—	1476
c. Friederiksborg	—	—	4506
d. Kronborg	—	—	3646
			12934 Stkr.
e. Ods Herreds Gods	250	—	
f. Embeds Mænd m. fl.	4994	—	
g. til den Pløenske Planteskole	86	—	
h. Island	34	—	
			18292 Stkr.

II.

Som det fremgaar af Schmidts Beretning, er de fleste af de uddelte Træer bleven vel modtaget og af Bønderne bleven vel behandlet. Dog gik det ikke hermed saa let endda. I Førstningen holdt det haardt at faa Bønderne overtalt til »ikkuns at modtage og tillade at disse Træer maatte plantes i deres Hauger; thi de frygtede . . . at de i Fremtiden skulde betale Skat deraf«¹⁾, — siden gik det bedre, og man maa sikkert i første Række takke Schmidt derfor.

Planteskolen er i 1785 flyttet til »Brune Dyrehave«. — Der kan være nogen Tvivl om Berettigelsen af Flytningen, og der er intet oplyst om Aarsagen dertil. Det staar dog formodentlig i nær Forbindelse med de ved denne Tid foretagne Arbejder med Anlæggelse af Søndermarken²⁾, samt Forslag om Omlægning af Kongens Have³⁾. Ved disse to Arbejder maatte det gaa ud over de Arealer, der var overladt Gartnerne til Udnyttelse, hvorfor de maatte have Kompensationer. Dette nævnes saaledes tydeligt i Forbindelse med Omordningen af Kongens Have, hvortil der som Kompensation for nogle Urtearealer paa-tænkte at udlægge en Del af Brune Dyrehave til Gartnerens Brug som Planteskole; da Omreguleringen ikke

¹⁾ C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træefrugt-Dyrkningen, 1793.

²⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 34 af ¹⁶/₂ 1785.

³⁾ do. Nr. 143 af ²⁰/₇ 1785.

bliver gennemført efter Hensigten, opgives ogsaa Planen om Udlæggelse af Dele af Brune Dyrehave (Februar); senere paa Aaret er da denne Tanke atter opstaaet, men denne Gang til Brug for Schmidt (Juli)¹⁻²⁾ og dette bifaldes, — særligt efter at en Plan om at anlægge en Planteskole nær Kolding i Tollerup ogsaa opgives¹⁻³⁾.

Ved Omlægningen af Dele af Frederiksberg Have i 1799 hævdes det, at Frederiksberg Slotshave vilde blive meget forskønnet, om et Stykke af den nye Planteskole i Brune Dyrehave kunde henlægges til Anlægget» med Stakit«, og Overhofmarschal Hauch anholder om, hvorvidt 1 Td. Land af Planteskolen, som endnu ikke er beplantet og som ligger mellem Plantningen og Haven i Linje med Dammen, maatte overlades Haven, samt om det maatte være tilladt at lade Pæleværket, som adskiller Planteskolen fra Slotshaven, forflytte til et nærmere bestemt Sted, — hvilket allernaadigst bevilliges⁴⁾.

Angaaende Omkostningerne vedrørende denne Planteskole i Brune Dyrehave indsendte Schmidt i 1786—87 et Forslag, hvori han bl. a. hævder, at for at faa noget ud deraf, maa Hegnet sættes i saadan Stand, at det beskytter saavel imod Dyr som mod Mennesker⁵⁾, men Hegnet maa tillige give Læ for de skarpe Vinde. Endvidere maa der antages en Mand til Opsyn og opføres et Hus for ham. Alt i alt vilde den første Indretning af denne Planteskole koste godt 700 Rdlr. I Henseende til Anlæggelsen henholder Schmidt sig til sine almindelige Betragtninger over saadanne Planteskoleers Anlæg, og siger derunder, at Planteskolen bør inddeles i 14 lige store Stykker, og hele Planteskolen i Brune Dyrehave maatte

1) Rentek. kgl. Resol. No. 34 af 10/2 1785.

2) do. No. 144 af 20/7 1785.

3) do. No. 162 af 9/6 1784 og No. 143 af 20/7.

4) do. Nr. 374 af 4/12 1799.

5) do. No. 9 af 17/1 1787.

kunne rumme ca. 1500 Frugttræer. Overhofmarchallatet anbefaler da, at $\frac{2}{14}$ af det hele Areal i Efteraaret 1785 indrettes til Drift, at Hegnet istandsættes og at Slotsforvalter *Voigt* (der imens havde afløst S.) indsender Forslag om Fasanhusets Istandsættelse til Bolig for en Opsynsmand. Dette skete og nogle Aar efter opfyldtes en Del af denne lavtliggende Planteskoles Areal med ny Jord¹⁻²).

Opmuntret af Heldet med Uddelingen af Frugttræer fra Frederiksberg Slotsplanteskole besluttede man, formodentlig efter Indskydelse fra Schmidt, at undersøge, hvorvidt der ogsaa andre Steder i Landet med Fordel kunde indrettes Frugttræ-Planteskoler. Haveinspektør Schmidt sendtes i den Anledning paa en Rejse til de kongelige Slotte i Danmark og Hertugdømmerne for at undersøge denne Sag³⁻⁴). Han tiltraadte denne Rejse den 22. Maj 1782 og var atter hjemme 18. Juli s. A. Et Resultat af denne var det, at der fattedes Beslutning om at indrette Planteskoler ved Slotshaverne i Kiel, Travendal, Reinbek, Slesvig, Husum, Glyksborg og Odense. I Hertugdømmerne forblev det dog ved to Planteskoler, Pløen og Kiel⁵), — i Danmark indrettedes en saadan ved Odense Slot⁶), hvorimod man atter solgte et Areal, der var købt til dette Øjemed ved Kolding⁷), for senere at indrette en Planteskole ved Snoghøj⁸).

At nøjes med at virke for *Frugtavlens* Fremme maatte synes urimeligt, — der maatte ogsaa kunne være Anled-

¹) Rentek. kgl. Resol. No. 9 af $\frac{17}{1}$ 1787.

²) do. No. 308 af $\frac{16}{9}$ 1801.

³) C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træefrugt-Dyrkningen, 1793.

⁴) Fonden AD USUS PUBLICUS I 26 ff, 53 ff, samt Rentek. kgl. No. 20 af $\frac{20}{1}$ 1784.

⁵) Se nærmere Forf.s Artikel i »Sønderjydske Aarbøger«: 1927.

⁶) do. do. Aarbøger for Odense og Assens Amter, 1927.

⁷) Rentek. kgl. Resol. No. 162 af $\frac{9}{6}$ 1784 og No. 143 af $\frac{20}{7}$ 1785.

⁸) Se Vejle Amts Aarbøger 1928 II.

ning til at foretage sig noget for *Læplantningen* om Haverne, Plantning af vilde Træer uden for Skovene etc. Det var derfor kun naturligt, at Schmidt fik paalagt at finde et Sted uden for Skovene paa Sjælland, hvor man kunde »opelske bløde Træer«¹⁾. Man fandt et saadant Sted nær Ballerup hos Bonden Rasmus Nielsen i Ledøje, af hvem man afkøbte en ham ved Udskiftningen tildelt Jordlod for 264 Rdlr. 4 M., hvortil dog kom en aarlig Afgift til hans gamle Forældre paa 50 Rdlr. saa længe de levede, — 30 Rdlr. naar en af dem døde²⁾. Desuden udsaa man sig et Stykke Jord ved Køge, og ved disse to Arealer kom Omkostningerne op paa c. 2866 Rdlr. Dertil kom saa yderligere de aarlige Tilskud, hvoriblandt et Krav fra Schmidt om at faa 400 Rdlr. — hvilket dog blev reduceret til 200, nemlig beregnet efter en Hests Underhold³⁾. Der oprettedes nu en Planteskole paa Ledøje (Køge opgaves); men skønt Schmidt var Fader til denne saavel som til de forannævnte og derunder ogsaa til Planteskolen i Brune Dyrehave, fik han aldrig noget synderligt med dem at gøre. Inden de ret var i Gang, havde Schmidt forladt Frederiksberg og var vendt tilbage til det Sted, hvor han var kommen fra, Sønderjylland.

At Schmidt under 20. Sept. 1782 var bleven udnævnt til »General-Inspecteur over de Kongelige Hauge-Plantager«, satte ondt Blod blandt hans Kolleger. Det Skel, der derved fremkaldtes blandt dem, uddybedes, eftersom Schmidts Held steg, og da man saa, hvorledes hans Foretagender lykkedes, og hvorledes hans Skrifter vandt Belønning fra Landhusholdningsselskabet⁴⁾, fremmedes Misundelsen, og Chikaneriet og hemmelige Efterstræbelser blev mere

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 223 af ²⁰/₁₂ 1783.

²⁾ do. Nr. 106 af ⁵/₄ 1784.

³⁾ C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træefrugt-Dyrkningen, 1793.

⁴⁾ Se Landhusholdnings-Selskabets Skrifter og Efterretninger Række I og II.

og mere paagaende, saa de tilsidst ødelagde Schmidts Humør og Arbejdsevne¹⁾. Han maatte da i Aaret 1786 indgaa til Kongen med Begøring om sin Afsked.

I denne Begøring anfører Schmidt, at han, der har haft en Gage af 800 Rdlr., tillige har haft et Tilskud paa 300 Rdlr. til at holde en »særlig og paalidelig« Svend til Havens Pasning, derunder Drivhusene, hvis Luft S. ikke taalte²⁾, ligesom han iøvrigt var fritaget for Detaillerne i Havens daglige Drift. Nu anholder han om Afskedigelse fra Haven og tilbyder for egen Regning at indrette en Planteskole i Slesvig, naar dette Areal (100 Tdr. Land) skænkes ham og naar iøvrigt følgende Vilkaar kan ansættes: 1) at han faar Bygningstømmer til en billig Penge, samt at de Træer, der maatte staa paa Arealet, overlades ham, 2) at Jorden overlades ham gratis, 3) at han faar 20 Aars Frihed for alle Afgifter, . . . 6) at han beholder sin Gage, saalænge han lever, 7) at han faar Titel af General-Haugeinspecteur for Hertugdømmerne, 8) at han faar fri Befordring, 9) at han fra Frederiksberg Planteskole faar 2 Stk. Modertræer til sin nye Planteskole, samt 10) Toldfrihed for Indførsel af udenlandske Planter, 11) at han maa faa Ret til at skyde Harer i Planteskolerne, 12) at Marcus Friederich Voigt maa faa hans Plads som Slotsforvalter, 13) at denne tillige maa faa overdraget Anlægget i Søndermarken og Planteskolen i Ledøje, samt at 14) Voigt eventuelt senere ogsaa maa blive Slotsgartner. Imod de sidste Punkter anfører Overhofmarchallatet, at Lakejerne vil faa megen Kørsel, dersom Slotsforvalter- og Slotsgartnerembedet vedblivende vil være delt, hvorfor man hellere ser Gartnersvend Petersen indehave begge Stillinger, — men skal det endelig være, anbefaler man, at Voigt først sendes paa en Udenlandsrejse til Hol-

¹⁾ C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træefrugt-Dyrkningen, 1793.

²⁾ Rentek. kgl. Resol. Nr. 145 af ¹⁰/₇ 1786.

land, England og Frankrig for at blive erfaren i Havevæsenet. Man indgaar dog trods alt sluttelig paa at indstille Voigt til Pladsen, da man ikke venter, at S. vil anbefale Petersen, ligesom man indstiller, at S. faar Planteskolen paa de ønskede Vilkaar. Resolutionen gaar ud paa, at S. maa faa sin Afsked som Slotsforvalter, maa beholde sin Gage og Titel, er pligtig at lade sig bruge ved Plantagerne i Slesvig, — at Voigt udnævnes til hans Eftermand og at han faar de 200 Rdlrs. Tillæg for Opsynet med Ledøje. S. maa desuden faa de 100 Tdr. Ld. under de fleste af ham opstillede Betingelser, ligesom Planteskolen henlægges under Vejvæsenet¹). Da det trak ud med Indfrielsen af det givne Løfte, traf S. andre Dispositioner, oprettede en Planteskole ved Nygaard²), og henlevede her sine sidste Aar.

III.

I sit nye Embede havde *M. Fr. Voigt* arvet Schmidts forskellige Tillæg, deriblandt ogsaa Tillægget for Opsyn med Ledøje Plantage, hvilket fornyedes da det var udløbet³). Det tillodes ham ved en Opsynsmand at lade bortskyde de Harer, som foraarsagede Skade paa Planteskolen⁴).

Iøvrigt hører man ikke meget til Planteskolerne i Voigts første Aar, og da der nogle Aar efter hans Tiltrædelse foreligger noget herom, er Meddelelserne af en væsentlig anden Art end dem fra Schmidts Tid. Mens Schmidt bestandig talte om Fremgang og Held ved Virksomheden, lyder der nu Beretninger om det modsatte. Det er imidlertid umuligt at frigøre sig for den Tanke, at det for den

¹) Rentek. kgl. Resol. Nr. 145 af ¹⁰/₇ 1786.

²) C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træefrugt-Dyrkningen, 1793.

³) Rentek. kgl. Resol. No. 20 af ²⁷/₁ 1790.

⁴) do. Ro. 271 af ²/₁₂ 1789.

nye Leder har været om at gøre at skabe sig selv bedre Kaar i økonomisk Henseende, og for at opnaa dette har det ikke været ham ukært, at der har været noget at klage over. I Virkeligheden er den Fordel, Voigt faar fra 1793 paa Grund af de daværende paastaaede »utilfredsstillende Resultater«, ikke ubetydelig.

Det hedder fra 1793 om Planteskolerne og Uddelingen af Træer¹):

»Som en af de Aarsager, hvorfor saa mange særligt Frugttræer mislykkes af de Frugt- og vilde Træer, som aarligt uddeles blandt Kongens Bønder fra Træskolerne ved Frederiksberg og Ledøje, maa Rentekammeret især bemærke, at naar Bønderne i en By samlede spørges, om de ønsker at faa Frugttræer, vil den ene ikke synes ringere end den anden, og derfor vil de som oftest alle svare ja, skønt vitterlig kun een eller to af dem kan have synderlig Lyst dertil. Man er derfor af den Formening, at dersom der i Stedet for, at Træerne uddeles gratis, sattes en Pris paa dem, vilde der neppe melde sig saa mange, og vilde de neppe grave Huller til Træerne, og altsaa vilde der ikke mislykkes saa mange paa Grund af Mangel paa Pleje og Tilsyn«.

Under Hensyn hertil mener Rentekammeret, at kun de Bønder og Husmænd, som selv melder sig, og som godtgør, at de virkelig har Lyst til Plantning, bør have Træer, — dog kun i Tilfælde af, at en Undersøgelse til lige viser, at man har »bequem Lejlighed« til Træerne. Man anbefaler derfor, at det bekendtgøres, at enhver udskiftet Bonde eller Husmand paa Københavns, Frederiksborg, Hørsholm, Kronborg Amt, paa Ods Herred Gods, paa Sorø Akademi, Jægerspris, Vartov, Baadesgaard, Vestenborg og maaske ogsaa paa Universitetets, Consistoriums, Herlufsholms og det Classenske Fideikommis' Gods, efterhaanden som de blive udskiftede, dersom de i Fremtiden maatte ønske det, kunde erholde Frugttræer og vilde Træer. Man skulde derefter ved vedkommende Regimentsskriver, Distrikts-Inspektør, Forvalter eller Gartner lade

¹) Rentek. kgl. Resol. Nr. 2 af 19/6 1793.

undersøge, om disse Gaard- og Husmænd maatte have »bequem og skikkelig Lejlighed til Træerne« og, om der i et dertil beregnet Stykke var gravet de fornødne Huller, hvorom der maatte foreligge fuldstændig Indberetning inden August Maanedes Udgang, saa Kammeret til denne Tid kan vide, hvormange Træer Voigt har til Disposition i de to Planteskoler. Af det Antal, som saaledes opgives at kunne udleveres, formener man, at der aarligt kan sælges i det mindste $\frac{1}{3}$ eller Halvdelen og maaske flere, ifald Bønderne havde forlangt flere end de $\frac{2}{3}$. Det til Salg bestemte Antal Frugt- og vilde Træer maatte saavidt muligt overlades i Efteraaret tillige med de vilde Træer, som forventedes, til en Pris af 16 Sk. for et Frugttræ og 4 Sk. for et vildt Træ. Derimod maatte det til de ommeldte Bønder og Husmænd bestemte Antal endnu i nogle Aar som hidtil gratis udleveres.

Til Oplysning om, hvilken Forskel det vilde indbringe aarligt at sælge et bestemt Antal Træplanter, samt hvorledes denne Indretning kan ventes at udvikle sig, maa anføres, at der i 1792 var udleveret: 6000 Stkr. Frugttræer og 12,000 Stkr. vilde Træer. Naar man antager, at Halvdelen derefter blev solgt, vilde Beløbet blive: for 3000 Frugttræer à 16 Sk. 500 Rdlr. og for 6000 vilde Træer à 4 Sk. 250 Rdlr., ialt 750 Rdlr., eller naar ikke en Tredjedel blev solgt dog 500 Rdlr.

Man resolverede paa allerhøjeste Sted:

- a) at alle »udskiftede Bønder« paa Kbh., Hørsh., Fr.borg, Kronborg Amter samt Odsherreds Gods, Baadesgaard, Sorø Akademi og Vestenborg maa faa udleveret Træer gratis;
- b) at Gaard- og Husmænd paa »Vore egne Godser« maa faa Træer ved at betale 4 Skill. for et Frugttræ og 1 Skill. for et vildt;
- c) at alle andre maa faa Træer til 16 Skill. for et Frugttræ og 4 Skill. for et vildt.

Af Indtægter maatte Slotsforvalter Voigt faa 50 pCt. til sig selv, — dog ikke over 100 Rdlr. aarligt.

Under saadanne Forhold dreves da Planteskolerne videre en Del Aar. Voigt klagede dog over, at det var ham meget besværligt at faa Arbejdsfolk til at bestride Arbejdet ved Plantagen ved Frederiksberg Slot, da der nu, fremfor forhen, maa gives en meget høj Dagløn foruden at han ikke kan være tjent med saadanne om-løbende Arbejdere, som tilbyder sig, eftersom disse ved deres »Arbejdsomhed« beskadige Træerne, hvortil kommer, at det er meget kostbart og vanskeligt at faa Logis deromkring. Han har derfor indsendt Tegning til et Hus, som han foreslaar bygget til Bolig for Arbejderne, og dette, der vil koste 975 Rdlr., bevilliges det ham at lade bygge¹⁾. Beløbet overskredes med 113 Rdlr., men ogsaa dette bevilgedes ham²⁾.

IV.

Med de i 1793 stipulerede Priser og med en Afgift deraf til Voigt (50 pCt.) dreves da Planteskolerne under Vejvæsenet indtil 1807. I dette Aar foreslog Overførster, Kammerherre *Linstow*³⁾, at Træplanteskolen i Ledøje skulde henlægges til Forstvæsenet⁴⁾. Som Grund hertil anfører Overførsteren, at den hensigtsmæssige Plan, hvorefter denne Planteskole hidtil har været drevet, ikke alene vilde kunne udføres til sine Omgivelsers Nytte, men endog gøre Planteskolen gavnlig for Forstvæsenet, især da han i det ham betroede Forstdistrikt meget trænger til betydelige Kvanta Træarter. Slotsforvalter Voigt fraaader denne Ændring i Styrelsen af Hensyn til Markernes Indhegning med Læbælter, og henviser til, at Ledøje Plante-

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 287 af ²²/₁₁ 1797.

²⁾ do. No. 278 af ⁸/₁₁ 1797.

³⁾ Se nærmere: Fra Frederiksborg Amt 1928.

⁴⁾ Rentek. kgl. Resol. Nr. 37 af ¹²/₆ 1807.

skole her netop har gjort stor Nytte, idet der herfra er udleveret 300,000 Træer af forskellige Arter. Han bemærker yderligere, at ligesom Landhusholdnings-Selskabet i de sidste Aar har søgt at fremme Havers Anlæggelse paa Københavns Amt¹), saa befrygter han, at naar de Planter, som denne Foranstaltning behøver, ikke mere kan faas i Nærheden til en billig Pris, vil det være uden Virkning at arbejde for Havedyrkningens Udbredelse. Endskønt Kammeret ikke har den ringeste Anledning til at være utilfreds med Voigts Ledelse, mener man dog, at Ændringen vil være heldig, og det resolveres derfor, at Planteskolen henlægges under Forstvæsenets Bestyrelse, og at der udtales Tilfredshed med Voigts hidtidige Bestyrelse af denne²). Skovrider, Kammerjunker Lund fik derefter overdraget at lede Planteskolen; men allerede 4 Aar efter erklærer han ikke mere at have Tid dertil, og Plantageinspektør Schäffer i Hørsholm fik da Ledelsen overdraget, samt 150 Rdlr. i Befordringsgodtgørelse³).

Under Schäffers Ledelse kom der allerede Aaret efter Underskud paa Planteskolen (81 Rdlr.)⁴), og man maatte skride til en Forhøjelse af Prisen for Træerne. Disse ansattes til 16 Sk. for et Frugttræ til Bønderne, 64 Sk. for samme til Folk udenfor Bondestanden og 2 Sk. for et vildt Træ, og det bemyndigedes Rentekammeret at forhøje eller nedsætte disse Beløb efter Behov⁴), hvilket man ogsaa benyttede sig af⁵).

For et enkelt Aar (1812) ser Fortegnelsen over udleverede Træer saaledes ud⁵):

¹) Se Landhusholdnings - Selskabets Skrifter og Efterretninger Række I og II.

²) Rentek. kgl. Resol. No. 37 af 12/6 1807.

³) do. No. 37 af 30/1 1811.

⁴) do. No. 340 af 7/6 1813.

⁵) Pakke i Rigsarkivet »Frederiksberg Frugttræ - Planteskole« 1822—49.

4000 kanadiske Popler.....	4	Aar	pr.	Stk.	8	Sk.
2000 Balsampoppel.....	4	»	»	»	5	»
5000 hvid Poppel.....	3	»	»	»	2	»
500 ægte Kastanje.....	8	»	»	»	4	»
2500 — —.....	4	»	»	»	1	»
200 Ahorn.....	7	»	»	»	4	»
3000 —.....	5	»	»	»	2	»
1000 —.....	3	»	»	»	1	»
1000 Ypern (Elm).....	4	»	»	»	2	»
1000 Birk.....	3	»	»	»	1	»
3000 Ask.....	8	»	»	»	8	»
3000 Elle.....	4	»	»	»	1	»
2000 —.....	3	»	»	100 Stk.	4	Sk.
500 Mark-Løn.....	5	»	»	Stk.	1	Sk.
1000 Pil.....	3	»	»	»	1	»
1000 Rødgran.....	4	»	»	100 Stk.	5	Sk.
10000 —.....	3	»	»	Stk.	4	Sk.

Ved Voigts Død i 1815 blev Spørgsmaalet om Styrelsen af Frugttræplanteskolen ved Frederiksberg Slot brændende. En Række Ansøgere om Stillingen meldte sig straks¹⁾. Blandt disse var Gartneren ved Frederiksberg Have, Peter Petersen, og Plantør H. Hansen.

Slotsgartner *Peter Petersen* fremsætter i sin Ansøgning som Motivering for, at han gerne vil have Planteskolen, at han derved vil blive i Stand til at gavne Slotsforvalter Voigts efterladte Familie, og det er hans Hensigt at ville afstaa til Enken det Beløb, som der forhen var tilstaaet hendes Mand i Afgift af Planteskolen. Han mener endvidere, at det vil være praktisk, at han faar Stillingen at passe sammen med Slotshaven og henviser til, at han har været medvirkende Aarsag til Fremkomsten af det kgl. aabne Brev af 7. Juni 1811 med Opfordring til Embedsmændene om at udbrede Havedyrkning og Plantning af Frugttræer, og er Medlem af den nedsatte Have-Komité²⁾. Der er fra Planteskolen aarligt udplantet

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 290 af ⁹/₁₂ 1815.

²⁾ Se Landhusholdnings - Selskabets Skrifter og Efterretninger Række I og II.

1000 Frugttræer foruden de 3—400 vilde Træer og foruden hvad der er plantet og udleveret fra Landhusholdnings-Selskabets 2 Planteskoler¹⁾.

Plantør *Hans Hansen* anfører, at han har lært Gartneriet og har været Svend i 3 Aar i Rosenborg Have under Gartner Lindegaard. Han har derefter været 2 Aar paa Sorgenfri under Gartner Krause, 4¹/₂ Aar som Gartner for Etatsraad Erichsen, og blev 1802 Plantør ved Vejvæsenet, hvorfra han har 200 Rdlr. aarligt. Han ansøger om at maatte faa denne Stilling sammen med sin nuværende.

Lars Hansen benytter Lejligheden til at ansøge om fast Ansættelse efter at han nu i 33 Aar har arbejdet som Opsynsmand ved Frederiksberg Frugttræplanteskole.

Resolutionen gaar ud paa, at Plantør H. Hansen ansættes i Stillingen og faar i Løn 100 Rdlr. som Provision og 260 til de to Drengene i Planteskolen, og Lars Hansen faar i fast Løn 104 Rdlr.

Med megen Dygtighed og Flid drev nu i en Aarrække Plantør H. Hansen Planteskolen tilligemed at han passede sin anden Beskæftigelse og modtog den ene Gratifikation efter den anden fra Vejvæsenet²⁾. Han fik i 1816 Lov at istandsætte Plankeværket³⁾ om Planteskolen, og der udtales ved bestemt Lejlighed Rentekammerets Tilfredshed med hans Arbejde. Man ønskede paa højere Sted, at hans Børn ogsaa maatte gaa i hans Fodspor, og paa derom indgiven Ansøgning bevilgedes det 1823 hans Søn, Hans Andreas Hansen, der var eksamineret Gartner, 200 Rdlr. i 2 Aar til en Udenlandsrejse⁴⁾ for at stu-

¹⁾ Se Landhusholdnings - Selskabets Skrifter og Efterretninger Række I og II.

²⁾ Rentek. Vejkontor Res. No. 84 af 1811, No. 128 af 1812, 158 af 1813. No. 174 og 176 af 1814 No. 184 og 186 af 1815 m. fl.

³⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 205 af ⁵/₆ 1816.

⁴⁾ do. Nr. 148 af 1823.

dere Gartneri, særligt Træplantning, — en Bevilling, der gentoges i 1827¹⁾).

Som et Eksempel paa Omsætningen fra Planteskolen skal anføres Tallene i Aarene 1811—24. Disse er²⁾:

Slotsforvalter Voigt	i 1811	148 Rdlr.	5 Sk.
— —	- 1812	780 —	5 Mk.
— —	- 1813	771 —	
— Oehlenschläger	- 1814	339 —	4 Sk.
— —	- 1815	738 —	1 Mk.
Plantør H. Hansen	- 1816	303 —	9 Sk.
— —	- 1817	301 —	2 Mk. 3 Sk.
— —	- 1818	296 —	8 »
— —	- 1819	496 —	5 » 6 ¹ / ₂ »
— —	- 1820	289 —	73 ¹ / ₂ Daler.
— —	- 1821	250 —	
— —	- 1822	270 —	2 Mk. 5 ¹ / ₂ Sk.
— —	- 1823	301 —	4 »
— —	- 1824	200 —	94 »

Om Havens Drift i den følgende Tid foreligger der intet særligt bemærkelsesværdigt ud over, at Grænserne til Planteskolen ændres, og en ny Vandingsindretning anlægges³⁾). Omtrent ved samme Tid sammensluttes den atter med Ledøje Planteskole⁴⁾). Med dette sidste hænger det saaledes sammen, at Plantageinspektør M. G. Schäffer i 1828 søger om Afsked paa Grund af Alder bl. a. fra Opsynet ved Ledøje. Ved den Lejlighed hævdes det, at da der nu er oprettet flere Skovplanteskoler, maa Motiveringen for, at denne Planteskole henligger under Forstvæsenet, siges at være ophørt, og paa Grund af den af-sides Beliggenhed mener Forstvæsenet, at den atter bør henlægges under Frederiksberg Planteskole. Plantagen har siden 1811 kostet 13,260 Rdlr. og har til Indtægt gi- vet 12,911 Rdlr. Dette Underskud mener man dog kun

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 196 af 23/5 1827.

²⁾ Pakke i Rigsark. »Frederiksberg Frugttræ-Planteskole« 1822—49.

³⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 90 af 13/5 1828.

⁴⁾ do. af 20/6 1827.

er fremkommen ved at Planterne er solgt for billigt, og derved, at der nu haves en Beholdning paa 138,000 Træplanter, deriblandt canadisk Poppel og Balsampoppel af 5—6 Alens Højde. Der er ogsaa udleveret Planter til Fæstningsværker, Hedeplantninger etc. Overførsteren, Kammerherre Poulsen, holdt paa, at Planteskolen skulde forblive ved Forstvæsenet, medens Rentekammeret mente, at de nye Skovplanteskoler nok kunde klare Opgaverne, og at Ledøje Planteskolen nu kunde henlægges under Frederiksberg Frugttræplanteskole, hvor man havde en duelig og kyndig Mand, nemlig Plantør Hans Hansen. Man indstiller da Schäffer til Afskedigelse og Planteskolen til Henlæggelse under Frederiksberg Planteskole, imod at Hansen faar 150 Rdlr. i Løn. Dette bifaldes, idet der ogsaa bevilges ham »en Hests Foder«¹⁾. Plantør Hansen havde saaledes nu faaet tre Forretninger at passe, nemlig foruden Frugttræplanteskolen ogsaa Vejkorpsets Planteskoler, hvor han var bleven ansat 1802, samt Ledøje Planteskole, hvor han havde haft Tilsynet siden 1822²⁾). Dette synes dog at blive ham lovlig meget, og da han tilmed i sin fremrykkede Alder ikke har synderlig godt Helbred, ansøger han i 1829 om at maatte faa sin Søn til Hjælp. Da Sønnen, Hans Andreas Hansen, der var eksamineret Gartner fra 1823³⁾ og havde været i Tyskland og Holland, var velanbefalet, nærede man ingen Betænkeligheder ved at ansætte ham, og under 2. Juni 1829 tillodes det, at hans Fader antog ham som Assistent for en aarlig Løn af 100 Rdlr.³⁾). Han afskedigedes atter ved Omordningen i 1833⁴⁾). Plantør Hansen formaaede nu at holde Gang i alle Bedrifterne, som forøvrigt efterhaanden sang paa deres sidste Vers, hvad vi siden skal se, og til Eksempel skal anføres, at der i 1831

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. af 20/0 1827.

²⁾ do. No. 186 af 2/0 1829.

³⁾ do. No. 186 af 2/0 1829.

⁴⁾ do. No. 168 af 1833.

af Vejkorpset udredes ham den Sum af 95 Rdlr. for Vedligeholdelse af Veje og Alléer, 150 Rdlr. for Træplantning paa Roskildevvej, 150 for samme ved Frederiksborg samt 450 Rdlr. for Drift af Vejvæsenets Planteskoler, — Arbejder, der maatte føre ham vidt omkring og maatte tage hans Tid¹⁾).

V.

Perioden først i 1830-erne blev skæbnesvanger for Planteskoledriften i og ved København. Først og fremmest gjaldt det Vejkorpsets Planteskoler, som vi iøvrigt her ikke skal beskæftige os ret meget med. Vejkorpset havde under Plantør Hansen tre Plantager i og ved Frederiksberg, nemlig ca. 2¹/₂ Td. Ld. ved Roskilde Landevej og Frederiksberg Have med ca. 20,000 Træer og Buske, et Stykke ved Valby paa ca. 3 Td. Ld. med 700 Popler, og et Stykke ved Damhussøen paa 6 Skp. Ld., der endnu ikke var beplantet²⁾). Disse Planteskoler ønskede man at nedlægge, da man var af den Formening, at de »Træer og Torn til Hækker, som i Fremtiden maatte behøves«, lettere og billigere kunde skaffes fra Hørsholm³⁾), og det besluttedes under 12. Febr. 1833 at ophæve dem successive og at lade Planteskolen ved Frederiksberg Have indgaa i denne. Plantør Hansen sattes paa »Vartpenge«⁴⁾).

Om ikke slet saa galt saa dog i samme Retning gik det Ledøje Planteskole. Ogsaa for den ansaa man det for mest praktisk, at den overgik fra Plantør Hansen og Vejkorpset til Forstvæsenet, og dette bevilgedes da under 7. Febr. 1833. Hermed mistede da Plantør Hansen et andet Felt og en aarlig Indtægt af 50 Rdlr.⁵⁾).

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 211 af 1831.

²⁾ do. No. 9 af 10/1 1833.

³⁾ do. No. 47 af 12/2 1833.

⁴⁾ do. No. 34 af 7/2 1833.

⁵⁾ do. No. 157 af 1/6 1833.

Tilbage var der kun Frugttræplanteskolen ved Frederiksberg Slot, som forblev nogenlunde uantastet i en Aarrække. Dog bestemtes det, at den skulde afgive et Stykke tilligemed et Stykke af Hofskriver Spiirs Have til Have for Prinsesse Wilhelmine Marie¹⁾, og dette Stykke fratoges da og anlagdes af Slotsgartner Wolf for en Bekostning af 480 Rdlr.²⁾.

Til denne Planteskole var der i 1833 indkøbt Moderplanter til Frugtbuske, saaledes bl. a. 200 Ribs og 200 Stikkelsbær, hvorimod der fandtes tilstrækkeligt af Hindbær og Solbær. En Fortegnelse fra 1836 meddeler Oplysning om, hvilke Plantearter der findes i Planteskolen. Disse omfatter³⁾:

Forædlede:		Vilde:	i »Frøbedet«(?)
Æbler.....	16.842	2400	8200
Pærer.....	2.272	1700	2000
Blommer.....	1.009	2300	
Kirsebær.....	2.182	2000	2000
Kvæder	50		
Valnødder.....	975		300
			ialt 44.230 Stkr. Træer.

Regnskabet for Aarene 1835—37 viste³⁾:

Indtægt:			
1835 for solgte Frugttræer	251 Rdlr.	26 Sk.	
1836 » — —	258 —	10 »	
1837 » — —	217 —	36 »	
	Ialt 726 Rdlr.	72 Sk.	
Udgift:	1835	1836	1837
Til Daglejere...	713 Rdlr. 22 Sk.	712 Rdlr. 10 Sk.	714 Rdlr. 20 Sk.
Anskaff. af Gødn.	99 » 16 »	99 » 16 »	99 » 16 »
Gratifikation til			
Hansen.....	100 » 00 »	100 » 00 »	100 » 00 »
	912 Rdlr. 38 Sk.	911 Rdlr. 26 Sk.	913 Rdlr. 36 Sk.
desuden til Opsynsmanden	104 Rdlr.		

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 49 af ¹¹/₂ 1832.

²⁾ do. No. 40 af ⁹/₃ 1833.

³⁾ Pakke i Rigsarkivet »Frederiksberg Frugttræ - Planteskole« 1822—49.

Ogsaa denne Planteskole begyndte man imidlertid at betragte som overflødig. Dels gav den et aarligt Underskud, dels havde Landhusholdningsselskabet begyndt et Arbejde med at uddele Frugttræer¹). Overvejelserne om dens Ophævelse, hvorunder der ogsaa taltes om at benytte den som Forstplanteskole²), gav dog i 1833 til Resultat, at den maatte forblive i Drift endnu i 3 Aar³). Da de var omme, meldte naturligvis Overvejelserne og Betænkelighederne sig igen. Man anfører da for Bevarelsen af Planteskolen bl. a. følgende Argumenter⁴): Fra Planteskolen, der er oprettet 1785, er der aarligt uddelt Tusinder af Træer; i Tidsrummet 1831—35 er der saaledes gennemsnitlig uddelt 3000 Træer, deraf 200 gratis, 2600 à 6 Sk. samt 200 for 24 Sk. Udgifterne, der har ligget omved 900, har de senere Tider foraarsaget et aarligt Underskud paa ca. 200 Rdlr.; men for dette Beløb har det været muligt at uddele de mange Træer gratis. Dertil kommer, at Havedyrkningen endnu ikke er saa udbredt i Københavns Amt, som det er ønskeligt, og Rentekammeret maa derfor anse det for meget ønskeligt, at Planteskolen, hvori der for Tiden er 44,200 Træer af forskellig Alder og 4400 Buskvækster, endnu i nogen Tid vedligeholdes. Det resolveredes da ogsaa, at den endnu i et Aar maatte holdes i Drift, samt at man til den Tid vilde komme med Forslag til en ny Ordning⁵).

I Aaret 1840 og 1841 drøftede man igen Nedlæggelse eller Omdannelse af Frederiksberg Frugttræplanteskole, og Rentekammeret forlangte i en Skrivelse af 9. Januar d. A. i Henhold til Resolution af 17. December 1840, Forslag til »de Forskønnelser, som maatte være at an-

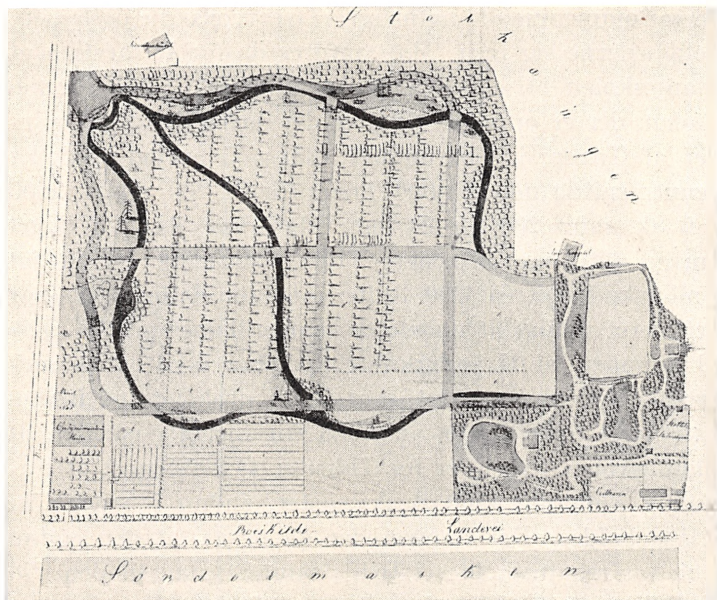
¹) Se Landhusholdnings - Selskabets Skrifter og Efterretninger Række I og II.

²) Rentek. kgl. Resol. Nr. 389 af ²¹/₁₁ 1837.

³) do. Nr. 157 af ¹/₄ 1833.

⁴) do. Nr. 387 af ²⁴/₉ 1836.

vende i Frugttræ Planteskolen med Hensyn til dens fremtidige Bestemmelse at vedblive som Planteskole og tillige at afgive en aflukket Promenade for de højkongelige Herskaber«¹). Dette Ønske fremkaldte straks et Par Forslag, og senere, da Sagen toges op fra anden Side, fremkom der Forslag om Indrettelsen af et »pomologisk

Plantør H. N. Hansens Forslag til Omdannelse og Omlægning af Planteskolen. 1836. Rigsarkivet.

Institut« noget tilsvarende det, man i vore Dage vilde kalde »Iagttagelsesplantning« for Frugttræer.

Angaaende den forestaaende Omdannelse anfører Overhofmarchal Haxthausen¹), at han ikke finder det rigtigt at foregribe den tilkommende Tids endelige Realisering af den Idé at forene Frederiksberg Haves tre adskilte

¹) Rentek. kgl. Resol. No. 521 af 1841 og 552 af 1840.

Dele til et fuldstændigt Hele, og at det derfor forekommer ham højst ønskeligt og hensigtsmæssigt, at de Forandringer, der maatte udføres i Planteskolen, indskrænkedes til Anlæg af Gange, enkelte Udsigtssteder til det frie Landskab, nogle Blomstergrupper og desl., mens der i Resten af Planteskolen, saalænge den bestaar og en successiv Omplantning af de rækkeplantede Modertræer kan finde Sted, intet røres, men at der maa være frie og luftige Pladser for de unge Stammer, at Terrainet maa være afdelt i mange omtrent lige store Parter, som her kan optage omtrent lige mange Træplanter af de forskellige Aldre og Sorter. Planteskolen, hævder han, kan vanskeligt omdannes til en Lysthave, og maa hellere være at betragte og behandle som en økonomisk Have¹⁾.

I Tilslutning til det anførte har Plantør Hansen (alle-rede i 1836) udarbejdet en Plan til Omdannelse af Haven, indeholdende dels et Forslag med Gangene indtegnede i brunt og landskabeligt slyngede, — hvilket Forslag man betragter som uheldigt, — dels et andet, med rette Gange, der er tegnet gule. Med dette Forslag, som man anbefaler, følger der et Overslag omfattende Udgravning af Gange, Grus til samme, Roser og Stauder til Rabatterne, Beskæring af Træer, Stakit, Bænke samt gratis Levering af nogle Træer fra Avedøre Plantage, til hvilke der svares Fragt, ialt en Sum af ca. 450 Rdlr., hvortil kommer den aarlige Vedligeholdelse paa 230 Rdlr. Overhofmarchallens Syn paa Sagen approberes fra højeste Sted, ligesaavel som hans Overslag til Omdannelsen¹⁾, og denne maa formodes at være bleven gennemført i den følgende Tid.

Om Driften af Planteskolen forlyder der ikke meget i den følgende Tid. Den fik i 1841 fra »Selskabet til Havedyrkningens Fremme« skænket 30—40 nye Frugt-

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 521 af 1841 og 552 af 1840.

sorter, som dette Selskab havde forskaffet sig fra England. Man plagedes ved 1843 af Ræve og Grævlinge, havde Udgifter, der beløb sig (c. 1848) til 700 Rdlr. om Aaret, og uddelte aarlig ca. 3000 Frugttræer¹⁾.

VI.

Foruden de Aflæggere, som Statsplanteskolen ved Frederiksberg Slot havde faaet allerede før 1800, saaledes som det er omtalt, fik den ogsaa ret kort efter dette Aar endnu flere. Saaledes oprettede Det kgl. danske Landhusholdnings-Selskab i 1812 ved Avedøre en Planteskole for Uddeling af Frugttræer²⁾, hvilken det kneb for Selskabet at opretholde. I Aaret 1832 tilbød man den til Regeringen, imod at der svaredes Selskabet en aarlig Godtgørelse paa 40 Rdlr.³⁾. Da Ledøje var overgaaet til Forstvæsenet og altsaa ikke mere direkte gjorde Gavn hos Bønderne, ansaa Rentekammeret det for uheldigt, om Avedøre Planteskole blev nedlagt, anbefalede at man tog imod Tilbudet og lod Plantør Hansen lede den. Dette bifaldtes, og under 24. Marts 1833 overleveredes denne Planteskole, hvis Beholdning var 17,843 Træer og 5180 Buske, til Plantør Hansen, og der bevilgedes 400 Rdlr. til dens aarlige Drift³⁾. I ti Aar dreves den for Regeringens Regning uden dog at ejes af denne, indtil den i 1843 opgaves baade af Rentekammeret som en Planteskole for Bønderne og af Landhusholdningsselskabet i

¹⁾ Pakke i Rigsarkivet »Frederiksberg Frugttræ-Planteskole« 1822—49.

²⁾ Se Landhusholdnings-Selskabets Skrifter og Efterretninger Række I og II.

³⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 391 af 10/12 1832.

det hele taget, hvorefter den overtoges af Forstværse-
net¹⁾.

Følgerne af den ringe Interesse, der i det hele taget
vistes Slotshaverne og deres Vedligeholdelse ved Midten
af forrige Aarhundrede, foraarsaget dels af almindelige
Sparebestræbelser, dels af de politiske Overgangstilstande,
mærkedes ogsaa overfor Planteskolen. De gamle Tan-
ker om helt at opgive Planteskolen kom atter frem²⁻³⁾,
og det maa siges, at de private Planteskoler nu ogsaa i
nogen Grad var i Stand til at varetage den Side af Sagen,
der angik Fremstilling og Salg af Frugttræer⁴⁾. Skulde
Frugttræplanteskolen bevares, maatte det nødvendigvis
være paa et andet Grundlag end det hidtidige som
Handelsplanteskole, og man vendte sig da atter hen
imod Tanken om Indrettelsen af et »pomologisk Insti-
tut«³⁻⁵⁾. Dertil kom, at Plantør Hansen døde i Efter-
aaret 1846⁴⁾, og at det altsaa var aldeles nødvendigt at
træffe en Ordning om en ny Leder og Bestemmelser om
dennes Drift af Planteskolen.

Forinden der var truffet Dispositioner for Fremtiden,
meldte Handlungartner Frisenette⁵⁾ sig med Tilbud om
at forpagte Planteskolen. Hans Tilbud gik ud paa i
12 Aar at forpagte den imod a) en aarlig Afgift af 300
Rdlr. i de første 3 Aar og 400 Rdlr. i de følgende 9 Aar;
b) dertil at levere aarligt 3—4000 Frugttræer til de sam-
me Priser, som hidtil havde været krævet, og c) at ville
fratræde inden Udløbet af Forpagtningstiden, dersom det
ønskedes, imod at faa en passende Tid til Flytning af
Træerne m. m. Denne Forpagtning kom imidlertid ikke i

¹⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 196 af 10/6 1843.

²⁾ Pakke i Rigsarkivet »Frederiksberg Frugttræ · Planteskole«
1822—49.

³⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 259 af 1846.

⁴⁾ Bruun og Lange: Danmarks Havebrug og Gartnere indtil 1919.

⁵⁾ Se nærmere: Johannes Tholle »Danske Gartnere«, 1927.

Orden, og man gik over til Drøftelsen af Indrettelse af det pomologiske Institut, til hvilket der foretoges omfattende Forarbejder, og om hvilket der foreligger udførlige Betænkninger og Beregninger¹⁻²⁾).

Som Fader til Idéen om dette Institut staar den daværende Slotsgartner i Fredensborg, *Rudolph Rothe*³⁾ og Botanisk Haves Gartner *A. Weilbach*. Paa Forespørgsel fra Rentekammeret anbefaler man, at det skal indrettes og bl. a. have til Formaal: a) at hjælpe til en rigtig Sortsbetegnelse for de dyrkede Frugtsorter; b) bringe en Vurdering af de dyrkede Sorters Værdi, deres Holdbarhed, Udvikling o. s. v., og derved bl. a. paavise, at Nytteten ved at dyrke uheldige Sorter forringer Frugtavlens Rentabilitet. Endelig skulde det tage sig af Beskæring, vel at mærke en gennem 10—15 Aar gennemført Beskæring.

At omdanne Planteskolen til en saadan Indretning fandt man ikke vanskeligt at gennemføre, idet Planteskolen allerede indeholdt henved 600 Sorter. Til Institutet mente man, at der skulde bruges følgende Træer:

116	Sorter	Æbler,	3	Træer	af	hver	ialt	320	Træer,
65	—	Pærer,	3	—	»	»	»	195	—
25	—	Kirsebær	3	—	»	»	»	75	—
25	—	Blommer	3	—	»	»	»	75	—
									ialt 665 Træer.

Hertil kom 5 Valnødder, 10 Hassel, 2 Kvæder, 2 »Hyben«, 5 Ribs, 2 Stikkelsbær, 2 Solbær og 6 Hindbær. Foruden Modertræerne maatte der være en Planteskole til Forædling og Formering, inddelt i 11 Kvarterer, og til at bestyre Institutionen maatte ansættes en Pomolog. Som

¹⁾ Pakke i Rigsarkivet »Frederiksberg Frugttræ - Planteskole« 1822—49.

²⁾ Rentek. kgl. Resol. No. 259 af 1846.

³⁾ Se nærmere Johannes Tholle »Danske Gartnere«, 1927.

Indtægter opstillede de to Herrer følgende Budget, der angaar Frugthøsten:

330 Æbletræer	à 2 Skp.	Frugt ialt 82½ Td.	à 5 Rdlr.	
				ialt 412 Rdlr. 3 M.
195 Pæretræer	à 2 » » »	48½ Td.	à 3 Rdlr.	
				ialt 145 Rdlr. 3 M.
75 Kirsebærtræer	à 6 ♂ » »	450 ♂	à 8 Sk.	
				ialt 37 Rdlr. 3 M.
75 Blommetræer	à ¼ » » »	18¾ »	à 2 Sk.	ialt 37 Rdlr.

Endvidere skulde sælges ca. 4000 Frugstammer à 10 Sk., nogle Frugttræer m. m., saaledes at den samlede Indtægt kom op paa 1213 Rdlr. Men, sagde de, regner man den mere abstrakte Værdi, som ligger i Planteskolens og Institutets Tilstedeværelse etc., kommer vi op paa c. 2500 Rdlr. Imod denne Indtægt har vi en Udgift af:

Løn til en Pomolog.....	200 Rdlr.
» » » Overplantør	100 »
» » » Opsynsmand.....	160 »
Vedligeholdelse af Materialer.....	40 »
Daglejere.....	700 »
Gødning.....	40 »
	<u>ialt.. 1240 Rdlr.</u>

Overhofmarchallen anbefalede, at Indrettelsen blev gennemført, og denne Indstilling bifaldtes paa allerhøjeste Sted under d. 22. Juni 1846; men til stor Sorg for de Fagmænd, der havde talt for denne Sag, kom Institutet dog aldrig rigtig igang.

Til den ledige Stilling ved Planteskolen meldte sig som Ansøgere Distriktsskytte *Meidell i Jægerspris*¹⁾ og Plantør Hansens Søn, *Hans A. Hansen*²⁾. Denne sidstnævnte konstitueredes i Faderens Sted som Leder, og Indtægten af de fra Planteskolen solgte Træer gav ham i dette Aar 253 Rdlr., hvortil kom en Godtgørelse for

¹⁾ Almindelig Domænejournal 1845 No. 2326.

²⁾ Sammesteds No. 1771.

nogle gratis leverede Morbærtræer¹⁾). Tilsvarende Indtægtsposter udviser for 1846 539 Rdlr.²⁾, ligesom der ogsaa dette Aar er udleveret en Del Morbærtræer (denne Gang til Frederiksgave), en Frugtart, som synes at være paa Mode i disse Aar. For 1848 er Plantør Hansens Indtægt 372 Rdlr.

I 1849 godkender Finansdepartementet Udgiftsposterne ved Planteskolens Omdannelse til et pomologisk Institut, i Forbindelse med den samtidige Omordning af Slotshavernes almindelige Forhold, og af Undervisningen for unge Gartnere. Da Udgifterne forlængst var sanktioneret³⁾, resolveres det under 31. December 1849, at den Plan til et pomologisk Institut, som var udtænkt i 1846, nu i 1849 i det væsentligste kan gennemføres, saaledes at Planteskolen i Brune Dyrehave vedblivende skal bestaa, kan blive udvidet og kan virke for Udbredelsen af gode Frugttræer i Landet⁴⁾. Dens Formaal i Henseende til Undervisning for unge Gartnere laa i den »3die Retning«, Frugttrædyrkning.

Imidlertid blev det ikke Hansen junior, der kom til at bestyre den, men en Søn af Slotsgartner Wolff paa Frederiksberg, adjungeret Undergartner *Nicolai Peder Wolff*, og da denne naturligvis ikke var interesseret i at have den tidligere Bestyrer gaaende i Planteskolen som underordnet, henstillede han, at han afskedigedes⁵⁾. Dette finder dog ikke Sted uden Protest fra Hansens Side, der anfører, som rigtigt var, at han først har hjulpet sin Fader i Planteskolen i 17 Aar og derefter bestyret denne i ca. 4 Aar. Han anmoder nu om Honorar for 5

¹⁾ Almindelig Domænejournal 1845 No. 1088, 1089, 1157.

²⁾ Sammesteds 1846 No. 1387 og 1389, 1848 No. 2183, 1849 No. 975 og 1195.

³⁾ Sammesteds 1846 No. 291 og 1623.

⁴⁾ Indenr. Min. Resol. No. 305 af ²¹/₂ 1849.

⁵⁾ do. Offentl. Arb. Bygn. og Havesager, Frugttræplsk. 1850, 1 Pk. R. A.

Aars Konstitution, idet han henviser til, at Eftermanden skal have 900 Rdlr. i Gage foruden Bolig m. m. Denne Anmodning afslaaes, for det første, fordi han har haft hele Indtægten af Salget fra Planteskolen, som foran er opgivet, og for det andet, fordi den Stand, hvori Planteskolen ved hans Aflevering viser sig at være, tyder paa, at han kun har haft til Formaal (til sig selv) at bringe det mest mulige ud af den. Ved samme Tid opsiges Opsynsmand Niels Sørensen, som er gammel og svagelig, og i Stedet indsættes Hans Larsen, der i 3 Aar har været Elev i de kongelige Haver¹⁾.

Wolffs Udnævnelse var dateret 1. December 1849, og han overtog fra Nytaaret derefter Planteskolen, idet han nu benævnes »pomologisk Gartner«²⁾. Der opsattes et Overleveringsdokument, hvoraf det fremgaar, hvad der fandtes i Planteskolen paa disse dens sidste Tider²⁾.

Overleveringsdokumentet betegner Planteskolen som c. 9 Tdr. Ld. stor, med et Hus 43 × 6 Alen, Læbælte, — inddelt i 11 Afdelinger med Hække af Pil og italiensk Poppel. Det rummer (^{17/1} 1850) bl. a. følgende Planter:

Æbletræer, 7, 6 og 5 Aar.....	7500	Stkr.
— 4, og 3 Aar.....	4000	—
— 2 og 1 ».....	4000	—
Vilde Blommer.....	5500	—
I Frøbedene.....	5200	—
Kirsebær 4, 3, 2 og 1 Aar.....	1420	—
Blommer, okuleret 1849.....	1500	—
— udplantet.....	1400	—
— paa Frøbede.....	6000	—
— 4, 3, 2 og 1 Aar.....	1370	—
— okuleret 1849.....	1040	—
Vilde Blommer.....	1250	—
Dværgtræer, 9, 5 og 4 Aar.....	1010	—
— 3, 2 og 1 Aar.....	437	—

¹⁾ Indenr. Min. Offentl. Arbejder. Bygn.- og Havesager. Frugt- træplanteskolen 1850. 1 Pk. Rigsarkivet.

²⁾ Sager fra det forr. Overdirectorat for de kgl. Haver, 1 Pk. R. A.

Vilde Stammer	800	Stkr.
I Frøbedene	900	—
Valnød (tjenlige til Allétræer)	1500	—
— i Frøbedene	900	—
Moder Stikkelsbær	128	—
Røde Moder-Ribs	57	—
Hvide — —	30	—
Solbær	50	—
Stikkelsbær	1700	—
Røde og hvide Ribs, til Udlevering	1230	—
Solbær, til Udlevering	400	—
Morbær med Stamme	38	—
—	500	—

Under Wulffs Bestyrelse drives nu Planteskolen videre en kortere Tid. Han lader anlægge Mistbænke og faar 2000 Stokke fra Frederiksdal Skove til Planterne, og efter de daglig indkomne Ansøgninger om Frugttræer udleveres der bl. a. 200 til Sanscoussi paa Frederiksberg¹⁾, andre til Viborg Amts landøkonomiske Selskab), 500 Morbær til Silke-Selskabet m. fl. Prisen er for 1850 fastsat til 2 Mk. for de største Træer, 20 à 24 Sk. for de mindre og 3 Sk. for Frugtbuske. Embedsboligen istandsættes for 270 Rdlr.¹⁻²⁾ o. s. v.

Denne sidste Fase i Statsplanteskolens Historie skulde imidlertid blive ganske kort, og den før omtalte Omdannelse er knapt nok bleven paabegyndt, før Regeringen og Rigsdagen kom paa andre Tanker. Regeringen (Indenrigsminister Tillisch) forelagde i 1851 Rigsdagen sit Forslag om Ordning af Statshaverne, og i dettes § 3 fandtes til en Begyndelse en Bestemmelse om, at Planteskolens Bestaaen som pomologisk Institut og Plantesalget skulde fortsættes³⁾. Det motiveredes med den Forvirring, der var i Sortsbetegnelsen, og der henvistes til

¹⁾ Sager fra det forr. Overdirectorat for de kgl. Haver, 1 Pk. R. A.

²⁾ Indenr. Min. Offentl. Arbejder. Bygn.- og Havesager. Frugttræplanteskolen 1850. 1 Pk. Rigsarkivet.

³⁾ Rigsdagstidende 1851—52.

den tidligere (1846 og 1849) Vedtagelse af denne Indretning, ligesom det oplystes, at Indtægten af Planteskolen i 1850—51 og 1851—52 kunde paaregnes at være 1200 Rdlr. Man mente desuden, at »et sligt Anlæg er af betydelig Interesse for Udbredelse her i Landet af saadanne Frugter, som egne sig for vort Klima«, og Ministeren betonedede, at man ikke kunde faa gode Frugttræer hos vore Gartnere, der indforskriver dem fra Udlandet. Der rejste sig nu i Folketinget en stærk Diskussion om dette Spørgsmaal (ligesom om Ordningen af Fredensborgs Haves Forhold), idet særlig Tscherning modsatte sig Tankens Gennemførelse og vilde sælge Planteskolen. Han fremsatte med megen Dygtighed og Saglighed sin Kritik imod Ordningen, særlig for Frugttræplanteskolens Vedkommende, idet han bl. a. fremhævede, at Staten ikke skulde optræde som Frugttræopelsker eller Frugttræhandler, og paaviste, at Planteskolen ikke havde gjort Nytte i sin nærmeste Omegn, thi, »jo nærmere vi kommer denne Have, des mindre gode Frugttræer, og omkring den findes i Bondens Have næsten ikke et eneste Træ«. I Modsætning hertil nævnedede han Slesvig og Holsten, hvor der var gode Frugttræer; men disse er ikke hentet paa Frederiksberg. Han kunde give Ministeren nogen Ret i, at det videnskabelige maaske kunde have sin Plads her; men da han fik at vide, at man endnu ikke havde faaet gennemført nogen Nomenklatur for Frugttræsarter, forfærdedes han. Det hjalp ikke, at Ordføreren for Forslaget fremhævedede, at Tscherning som »Bondeven« maatte vide, at Planteskolen arbejdedede i Landbrugets Interesse, og at Planteskolens Træer havde været bedre end Handelsgartnerens. T. udslyngede den Morsomhed, at han ikke kunde indse, at vi, »naar vi se en kluntet Gartner at pøde slet«, derfor skulde »indrette et Institut for Poderi«¹).

¹) Rigsdagstidende 1851—52.

Tschernings skarpe Modstand overfor Frugttræplanteskolen maa ses paa Baggrund af den af nogle Handeltgartnere til Rigsdagen indgivne Petition om Planteskolens Ophævelse. Desværre har Tidernes Ugunst formodentlig tilintetgjort denne Petition, og hverken Rigsarkivet eller Rigsdagens Arkiv gemmer den. Derimod har man den Mod-Petition, som tre betydende Gartnere indgav til Indenrigsministeren; denne, der er af væsentlig Betydning i Sagen, fremførte¹):

Deres Excellence!

Undertegnede vide, at der til Rigsdagen er indgivet en Petition fra en Del Handeltgartnere omkring Hovedstaden, hvori de udtale sig for en fuldstændig Nedlæggelse af Statens nuværende Planteskole i brune Dyrehave ved Frederiksberg.

Paa Grund af denne Petitions Indhold sammenholdet med det, vi iøvrigt har kunnet erfare i denne Sag, troer vi at burde driste os til at udtale efterfølgende overfor Deres Excellence.

Handeltgartnerne underkjende vistnok ikke Nyttens for Frugtavlens i det Hele af en stor Frugttræplantage, hvori der er Lejlighed til at lære at kjende Frugttræsarternes Forhold til Landets Climat, Jordbund og Fornødenhed for kun at udvælge dem, der vise sig tjenlige. De miskende heller ikke, at kun en saadan stor Frugttræplanteskole kan have en absolut Indflydelse paa at tilvejebringe en fuld(gyldig?) Benævnelse paa Frugtsorterne De erkiende vel ikke i Petitionen at der produceres et i Forhold til Efterspørgselen utilstrækkeligt Antal unge Frugttræer i Landet selv, men dette fremgaaer dog af, at de beviislige indforskrive en ikke ubetydelig Deel aarligt, som vistnok ere gode Vare, men som opelskede under anden Pladsforhold og derfor ikke ubetinget tjenlige for vore Landbrugere, ligesom derved indføres en Mængde forvirrende Navne, De modsige ikke, at Statens Planteskole i brune Dyrehave er i Stand til at afhjælpe de Savn, som ovenfor er nævnte, men de ere af den Formening, at den i en lang Aarrække ikke har været administreret saaledes, at den kunde raade Bod paa denne Mangel, og dernæst

¹) Indenr. Min. Offentl. Arbejder. Bygn.- og Havesager. Frugttræplanteskolen 1850. 1 Pk. Rigsarkivet.

at den stiller sig hindrende i Vejen for Handelsgartnerne med Hensyn til at anlægge tilstrækkeligt store Planteskoler for indenlandske Frugttræproduktion ved at sælge 3—4000 unge Frugttræer aarlig til en lavere Priis end den selv eller nogen Privatmand kan producere den og derfor har nægtet Handelsgartnerne at købe Træer der. De nægte ikke, at der har været en Tid, i hvilken Landbrugerne trængte til Begunstigelse i Frugttræprisen, men de troer, at Landbrugerne nu ere bemidlede nok til at betale en Priis, som staar i Forhold til Produktions-Omkostningerne, og at de ofte ringeagte og misbruge de under Værdien erhvervede Træer.

Handelsgartnerens Misfornøjelse med Planteskolen synes derfor næsten alene at bero paa: *at* den efter deres Mening ikke administreres saaledes, at den virker til et bestemt gavnligt Øjemed, *at* den ved at sælge med noget Tab umuliggør Concurrence, *at* der ikke er lige Adgang for Handelsgartnerne som for Andre til at købe Træer af Planteskolen.

Da Frugtavlens vistnok maa betragtes som et ikke uvigtigt Jordbrug i Danmark, men som trænger til at ophjælpes; *da* ikke noget andet Sted er en Normal-Plantage eller en Træskole, hvori der med fast Navn udpeges, hvilke Sorter der ere tjenlige, men deri hersker den største Forvirring over hele Landet; *da* der endnu maa indforskrives en betydelig Deel Frugttræer fra Udlandet af Mangel paa Indenlandske; *da* det ikke er at vente, at nogen Godsejer eller Forening af Mænd her i Landet vil understøtte denne Sag tilstrækkeligt for at føre den til et gavnligt Resultat og — *da* Handelsgartnerne hverken i deres Petition til Rigsdagen eller saavidt vi have kunnet erfare iøvrigt ivre noget imod denne . . . saa nære vi den Overbevisning, at det er højst ønskeligt at Staten beholder Planteskolen i brune Dyrehave.

Men da vi tildels maa tiltræde de Hovedtanker, som Handelsgartnerne har paa den ene Side mod Etablissementets Virksomhed ligeoverfor Landets Trang i det Hele til Udsalg af Sorter og Frugtsorternes Benævnelse for Alle og paa den anden Side imod det Forhold, hvori det som Handels-Etablissement er stillet lige overfor Handelsgartnerne og lige overfor den Iagttagelse, der er gjort over Landbrugernes mindre Agtelse for den Vare, de faar under den sande Værdi, saa tror vi underdanigst at maatte henstille til Deres Excellence, om De ikke kunde finde det at være i Sagens Interesse snarest muligt *at* forandre Handelsforholdet, saaledes at Prisen blev:

for Frugttræer fra 40—48 Sk.

for Frugtbuſke fra 4—6 Sk.

at det dernæſt maa være Plantagebeſtyreren tilladt at ſælge til Alle, der melde ſig ſom Kjøbere, og endelig

at der kan gives en Rabat af 4 Sk. pr. Træ og 1 Sk. pr. Buſk til den Kjøber, ſom paa eengang kjøber 100 Stkr. Træer eller 200 Buſke.

Skulde det ogsaa ved denne Forandring viſe ſig, at Planteskolen ſolgte færre Træer, blive de dermed bedre betalte og Indtægten vilde formodentlig blive den ſamme ſom hidindtil, medens en af de ſærlige Anskueller bortfalde. Med Hensyn til Udvalget af Benævnelse af Frugterne, vil det ønskede ikke ſaa hurtigt kunne virkes, men vi drifte os til at troe, at alt første Skridt til dette Maal maatte være at optage i det førstforeliggende Aar en beſkrivende Fortegnelse over de Frugtsorter, ſom allerede findes i Frugtplantagen og underkende denne Fortegnelse en Indrømmelse og Vurdering, grundet paa Provinſernes Stedforhold, af en ſagkyndig Comitté, der tillige faſtsatte de Navne, hvorunder Sorterne ſkulde være i Plantagen. Efter Fuldendelse af dette Arbejde maatte alene de fortrinlige ansatte Sorter indpodes i Planteskolen. Naar der ſaaledes var ſamlet et Grundlag for Frugttræſamlingen, maatte den, om den ogsaa fra Begyndelsen var liden, af den fremtidige Administration ſelv kunne udvides ved at gjøre Forsøg med nye Sorter, men hvis Benævnelse og Optagelse i Samlingen dog ikke maatte ſkee forinden Sorten var bedømt af et Udvalg af flere Mænd.

Vi troe at burde ſlutte vor ovenfor udtalte Anskuelse ikke alene paa den almindelige Erfaring om andre Landbrugsgjenſtandes Fremhjælpelse med lignende Inſtitutter, men ogsaa ſpecielt paa den Erfaring, man i andre Lande har gjort om Indflydelsen af Normal-Frugttræſanlæg igjennem hvilke der er ſket et Udvalg af tjenlige Frugtsorter og udbredt over Landet en ens Benævnelse af Sorterne.

Om der ogsaa var Mænd i Fædrelandet, ſom med endog nogen Pengeopofrelſe udbrede forholdsvis meget betydelige Antal Frugttræer aarlig til deres omgivende Landsbyer, ſaa viſe og de Efterretninger, ſom af ſkjellige Veje er indſamlede derover, at der ikke noget Sted med Frugttræe Opelſkning gaaes frem efter andre Grundsætninger end den at udbrede Træplantning. Det er Kundskab om Frugten der mangler og uden hvilken den ikke bringer den Nytte, ſom

den kan bringe. Vi troe, at Staten alene her som andetsted har Kraft til at fremkalde og udbrede denne Kundskab og den har et værdifuldt Materiale at begynde med i brune Dyrehave.

Kjøbenhavn, den 19. November 1851.

R. Rothe. C. L. Petersen. A. Weilbach.
const. Landskabsgartner. const. Slotsgartner. bot. Gartner.

Petitionen viser tydeligt, at der har været megen Modstand imod Handelsplanteskolen. Under Forhandlingerne i Folketinget maa da ogsaa Indenrigsminister Tillsch erkende, at »denne Anstalt« i Principet kan have noget imod sig, men hævder dog det videnskabeliges Betydning ligeoverfor Tscherning, der under 2den Behandling gaar saa vidt, at han paastaar, at Planteskolen ogsaa i denne Henseende har gjort Skade, og at Forvirringen med Frugtræsarternes Betegnelse stammer fra »den Halstarrighed, hvormed man har opretholdt Planteskolen i c. 80 Aar«. Han kræver dog ikke Planteskolens fuldstændige Ophævelse, men ved 2. Behandling foreslaas det ved Planteskolen at ansætte en Gartner paa 500 Rdlr. Løn med Pligt til at undervise unge Gartnere. Udvalgsbehandlingen gav imidlertid et andet Resultat, nemlig Forslag om at bortforpagte eller sælge Planteskolen, og dette bliver da ogsaa det endelige Resultat¹⁾. Haven bortforpagtedes derefter 18. Oktober 1852 til Gartner J. Sally²⁾, og skønt der endnu i nogle Aar indkom Ansøgninger om Frugtræer, saaledes fra Bornholm m. fl. St.²⁻³⁾, kunde der ikke udleveres flere. For Frugten bød Sally i 1852 8 Rdlr. 32 Sk. pr. Skp. og Wulff 10 Rdlr. (der var 40 Skp.), men da man mente, at Sally ved at faa Frugten kunde blive i Stand til at købe en »Humblebrygningsgjenstand«, overdroges den til ham, skønt Wulff bød mest²⁾.

¹⁾ Lov om Statshaverne af $\frac{12}{3}$ 1852.

²⁾ Sager fra det forr. Overdirectorat for de kgl. Haver, 1 Pk. R. A.

³⁾ Rigsdagstidende 1851—52.

Staten var nu ophørt med at være Frugttræhandler og Pomolog, idet ogsaa de øvrige Planteskoler ifølge Loven bortsolgtes eller bortforpagtedes, og den 80-aarige Epoke for Brune Dyrehave var endt. En hel ny Skæbne gik den imøde, da Magister Kjærbølling i 1859 fik den overdraget til at indrette den nuværende Zoologisk Have¹). Gartner Wolff kom ved den Lejlighed til Enrum, hvor han senere døde¹). Endnu i adskillige Aar kunde man finde Frugttræer, der stammede fra Planteskolen, Træer, som sagdes at have »mærkeligt flade Grene, der maatte støttes« i Zoologisk Have.

Om Betydningen af Frederiksberg Frugttræplanteskole kan der tvistes, saaledes som det foran er set (under Rigsdagsforhandlingerne). Maalt i Tal lader det sig dog ikke modsige, at der fra denne er udleveret mellem 150 og 200,000 Frugttræer, medens Ledøje Plantage har bidraget med op imod det tidobbelte Antal vilde Træer. Disse maa, selv om en god Del er gaaet tabt, have bidraget deres til Havedyrkingens og Frugtavlens Fremme, navnlig i den første Periode (under Schmidt). At der er rigere Frugtegne i Nordsjælland end omkring København, og at det ogsaa for et lille Aarhundrede siden har været saaledes, er der ingen Tvivl om²). Men foruden ved dette direkte Arbejde har Plantagen sat sine Aflæggere ved Odense, Kiel og Pløen, — senere ogsaa ved Landhus-holdningsselskabets Planteskoler, og allersidst hos de Private. Maaske har den forhalet disses Fremkomst, maaske ikke. Derom er det næppe muligt at udtale en bestemt Formening; men havde den aandelige Jordbund ikke været forberedt gennem Statens Arbejde, havde de de private Planteskoler sikkert til en Begyndelse haft endnu daarligere Kaar at arbejde under end Tilfældet var.

¹) Iflg. Optegnelser i Stephan Nyelands efterl. Ms., Landh. Bibl.

²) Sammenlign Beskrivelserne i »De danske Provinsers nærværende Tilstand i oconomisk Henseende«.

GAMLE KØBENHAVNSKE KORT.

Af AXEL LINVALD.

Kildekritiken er Grundlaget for moderne Historieforskning. Hvert skriftligt Vidnesbyrd bliver vendt og drejet, dets Oprindelse undersøgt og dets Udsagn prøvet. Hvilken Viden har Meddeleeren siddet inde med? Har han været samtidig med Begivenhederne og selv været tilstede ved dem, maaske erfaret om dem af Øjenvidner? Eller meddeler han kun, hvad han har læst hos andre? I første Tilfælde kan man lægge Vægt paa hans Oplysninger, i sidste gælder det om at finde Hjemmelsmanden. Stadig mere er Kildeforskningens Metoder bleven udarbejdet. Teoretikerne har udformet dens Regler; Praktikerne er de gaaet i Blodet. Paa alle Slags Kilder finder de Anvendelse.

Næsten paa alle.

Længe har der været — delvis er der — Undtagelser. I alt for ringe Grad har man øvet Kritik paa det overleverede Kort- og Billedstof. Et Kort har været et Kort, et Billede et Billede. Har de været dateret, slog man sig til Taals med Angivelsen. Manglede de Tidsbestemmelser, søgte man alene Holdepunkter for Afgrensningen af Tidsrummet, inden for hvilke de kunde være opstaaet. Sjældent er man gaaet videre, har undersøgt, om et Kort eller Billede er helt eller delvis originalt, gaar tilbage til ældre Forbilleder, slavisk gengiver dem eller omformer dem, giver Fantasien Spillerum eller bygger

paa Iagttagelser. Selvfølgelig gives der hæderlige Undtagelser. I Danmark som andetsteds. Flest paa Kortenes Omraade, de færreste paa Billedstoffets. Kun faa er de metodiske Undersøgelser, som med Kildekritikens Hjælpe midler behandler en større eller længere Perodes samlede Kortmateriale, fra et Land, en By eller anden Lokalitet.

Saa meget større Tak fortjener Dr. phil. *Vilh. Lorenzen* og *Københavns Kommune* for et nylig udkommet Værk: *Haandtegnede Kort over København. 1600—1660*. Den første som Udgiver, den sidste for at have stillet Midlerne til Raadighed.

Dr. Lorenzen er gaaet omhyggelig til Værks.

Til at begynde med har han udarbejdet en saa vidt mulig fuldstændig Fortegnelse over det bevarede Kortmateriale indtil 1728. I sig selv et ikke ringe Arbejde. Vidt omkring er Kortene spredt, i Indland og Udland, i København, Oslo, Stockholm og Holland. Interesse for vor Hovedstads Befæstning forklarer, at saa forholdsvis mange og vigtige Kort ligger gemt og ofte glemte i Udlandets militære Arkiver. Ogsaa det hjemlige Materiale maa søges paa forskellige Steder, i Rigsarkivet og Raadstuearkivet, i de store Biblioteker og i Nationalmuseet, hos Havnevæsenet og i militære Arkiver. Det er et naturligt Ønske, at en noget større Centralisation kunde tilvejebringes og »Institutions-Patriotismen« saa vidt blive overvundet, at de mange »flydende« Kort, som ikke er organisk knyttet til vedkommende Institutions Arkivalier, blive samlet paa et enkelt Sted. I hvert Fald turde det være et billigt Krav, at de forskellige Institutioner ofrer deres Kortsamlinger en noget større Opmærksomhed end hidtil sket. Ikke alene sørger for at bevare dem, men ogsaa drager Omsorg for deres Ordning og Registrering. Dr. Lorenzen har sikkert haft ringe Hjælp i foreliggende Kortfortegnelser.

Kortværket indeholder 31 Kort. Gengivelser af hele Byen er reproduceret i Maalestokken 1 : 10000; for Dele af den er Maalestokken 1 : 5000 eller 1 : 2000. F. Hendriksens Reproduktionsanstalt har Æren for de smukke Gengivelser. Indledningen giver en kortfattet Oversigt over det gengivne Materiale og dets Karakter, medens der til de enkelte Kort er knyttet særlige Beskrivelser og Oplysninger. I en omfattende Afhandling i »Historiske Meddelelser om København«: Problemer i Københavns Historie 1600—1660, har Udgiveren underkastet de enkelte Kort en nærmere Undersøgelse og gjort Rede for deres Betydning som Kilder til Københavns Topografi og som Vidnesbyrd om de forskellige Tiders Byplanlægning.

Interesse for Byers moderne Udvikling, forenet med Viden om Fortidens Teorier, har givet Forfatteren Betingelser for at forstaa Kortenes Tale, medens hans historiske Uddannelse har sat ham i Stand til at underkaste dem den nødvendige Kildekritik. I førstnævnte Henseende er det lykkedes ham at sætte vor Hovedstads Ny anlæg i Relation til samtidige udenlandske Arbejder; i sidstnævnte har det navnlig været hans Opgave — ved Siden af at fastslaa Kortenes Datering — at gøre Rede for, i hvilken Grad de gengiver den bestaaende Tilstand, i hvilken de har Karakter af Projekter. Et Hovedresultat af Undersøgelsen er blevet, at der kun sjældent er Tale om et Enten-Eller, langt oftere om et Baade-Og. Med megen Omhu — og ofte med Skarpsindighed — er Grænserne trukket op.

Kortsamlingen viser os Christian IV's København: Som Hovedstaden var, som Kongen ønskede, den skulde blive, og som den blev. Med Rette fremhæver Dr. Lorenzen det mægtige Arbejde, som blev planlagt og udført i den første Halvdel af det 17. Aarhundrede. »Bag Kortarbejderne tegner sig Bedriften, skriver han, og bag Bedriften

skimtes Mændene, der øvede den«. En Række Navne, delvis kendte, delvis ukendte, er bleven draget frem og sikret en varig Plads i Københavns Historie, f. Eks. Axel Urups. Endnu tydeligere træder Christian IV's Skikkelse frem.

Korttegninger, som giver sig ud for at oplyse vor Hovedstads Forhold forud for Christian IV, er yngre, i Reglen yderst fantastiske Konstruktioner. Det ældste, samtidige Kort, stammer fra Slutningen af det 16. Aarhundrede — rimeligvis fra dets sidste Aarti — og viser Byen med dens Gadenet og nærmeste Omegn. Skønt skødesløst tegnet og med adskillige Fejl, skyldes det utvivlsomt en øvet Korttegners. Det gengiver den middelalderlige Befæstningslinje og viser København, som den var, inden de store Udvidelser fandt Sted. Kun delvis, for Slotsholmens Vedkommende, har det Karakteren af Projekt.

Omkring 1620 grundlagdes Christianshavn, af merkantile og militære Grunde. Christian IV vilde udvide Havnen, skaffe Plads til flere Mennesker og samtidig tilvejebringe et Befæstningsanlæg, som kunde beskytte Slotsholmen og Bremerholm med Flaaden. Tre Kort er bevaret. En Plan fra 1617, som blev forkastet, visende et Centralanlæg med Radialgader straalende ud fra en Midt-plads, saaledes som det 16. Aarhundredes italienske Renaissancearkitekter yndede det. Desuden et Par Kort fra Tiden omkring 1630, som gengiver Bydelen omtrent i dens senere Skikkelse, som en Kanalby efter hollandsk Forbillede, formet som en Firkant og opdelt efter Skakbrætsprincippet.

En Række Kort, delvis Projekter, delvis Virkelighedskildringer, oplyser Christian IV's Grundlæggelse af Ny-København, Kvarteret mellem Gothersgade og Stranden. I Grundtegningen spores den samme Udvikling som i Christianshavns. Oprindelig, ved Tiden 1629, et Centralanlæg med en ottekantet Plads, hvorfra Gaderne som

Radier i en Cirkel førtes ud mod Befæstningslinjen. Derefter, fra 1631, Anlægget af Nyboder med Rækkegader, og endelig ifølge Planen af 1649 Kvarterets Opdeling efter Skakbrætsystemet. Planlagte Kanal anlæg lægger for Dagen, at det var Hensigten at skabe en Handels- og Havneby. Adskilligt blev paa Papiret. Da Kvarteret i senere Tider fik sin endelige Skikkelse, var Grundtrækkene bevaret, men Kanalerne bortfaldet.

Talrige Kort — udarbejdet delvis i Forbindelse med Udformningen af Ny-København — gør det muligt at vurdere Christian IV's ufortrødne Bestræbelser for at styrke Hovedstadens Befæstning. Skridt for Skridt kan man følge Udviklingen af hans Planer: Anlægget af Kastellet og dets Udformning, Voldlinjens Forbedringer, med stærkere Bastioner og kortere Courtiner, og endelig Bygningen af fremskudte Poster, som kunde dække Adgangene til Byen. Først, fra 1606, Udbedringen af den gamle Østervold, fra Nørreport til det nuværende Kongens Nytorv, derefter, fra 1642, Anlægget af Voldlinjen fra Nørreport til Kastellet.

Særlig Omtale fortjener de svenske Spionkort. Det første, fra 1624, røber navnlig Interesse for Fæstningsgraven og dens Vandstandshøjde, for Forterrænet og dets Vejnet. Det næste, udarbejdet af den berømte Generalkvartermester Erik Dahlberg, gengiver Forsvarslinjens Tilstand umiddelbart før Svenskekrigen og lægger for Dagen, hvor lidt der i Virkeligheden var blevet udrettet i de foregaaende Aaringer. Ved Kastellet og paa en Del af den ny Østervold havde større Arbejder været i Gang; ved Voldens Hovedstykke, fra Nørreport til Kalvebodstrand, var der ikke rørt.

Karl Gustaf havde givet Erik Dahlberg Ordre til »al Lågenheet wäll i Ogonskeem taga efter Hans Maytt. Ærande Kiöbenhambn at belågra«. Havde man vidst — tilføjer Generalkvartermesteren i sin Dagbog — hvad jeg førte i Hjertet eller hos mig fordølgede, visselig havde

jeg faaet andet Herberge. Nu blev han modtaget paa det bedste, men saa rigelig beværtet, at han kun havde fri den tidligste Morgenstund. Alligevel fik han »gjort en temmelig god Delineation og Grundrids af København«.

Til Oplysning om Belejringen 1658—59 og Stormen den 11. Februar 1659 findes et rigt Materiale, baade Billeder og Kort, inden- og udenlandske. Tilsammen er de Vidnesbyrd om Samtidens Interesse for en Begivenhed, som vakte Opsigt selv i fjerne Lande. Baade den danske og den svenske Konge har sørget for Udgivelsen af Kobberstik. En Række Kort, danske og svenske, over større eller mindre Dele af Befæstningelinjen viser de Forstærkningsarbejder, som blev udført i Belejringsstiden, og de Angrebsværker, Svenskerne anlagde. Omhyggeligt udreder Dr. Lorenzen det kildemæssige Forhold mellem de mange Kort, som gengiver selve Stormen paa København.

Ovenstaaende Oversigt vil i nogen Grad have givet et Indtryk af det foreliggende Kortværk. Næstefter at konstatere Værdien af det udførte Arbejde, er der Anledning til at udtale et Ønske om dets Fortsættelse. I et lille Land som Danmark maa videnskabelige Foretagender tilrettelægges efter de Kræfter, som er til Raadighed. Det udgivne Kortværk viser, at Dr. Lorenzen har Lyst og Evne til at drive korthistoriske Studier. Forhaabentlig vil man tage Lejligheden i Agt og sætte ham i Stand til at føre Arbejdet videre, indtil ca. 1730, d. v. s. medtage Branden 1728 og de Forandringer i Byens Udseende, som blev dens Følge.

Jeg benytter Anledningen til at pege paa et videre Perspektiv. Hvad om vore Købstæder med forenede Kræfter ydede Midler til Udgivelse af det Materiale, som viser vore Provinsbyers historiske Udvikling. Ikke alene en videnskabelig Interesse vilde derved tilfredsstilles. Ogsaa for den moderne Byplanlægning vilde der sikkert blive et og andet at lære.

SKUESPILLERINDER FRA 18. AARHUNDREDE.¹⁾

Af C. BEHREND.

IX. Sophie Hedvig Davidsen.

Om denne Skuespillerinde, hvis Herkomst hidtil ikke har været kendt, kan oplyses følgende: Hun var af ret god Familie, Datter af en Prokurator *Christian Davidsen*, der nævnes i Fortegnelsen over de brandlidte i 1728 (han havde boet Studiestræde 74); senere boede han paa Vandkunsten. Hans første Hustru Helvig Elisabeth Nielsdatter døde 27. Januar 1735, 62 Aar gammel — der findes endnu et Lejlighedsdigt forfattet af »Chr. Buus og Søskende« i Anledning af hendes Begravelse —, hvorefter han blev gift den 3. Maj 1735 med Anna Marie Buus (Buhs), vel sagtens en Søster til den lige nævnte Chr. Buus; hun var Datter af en Brygger Jochum Fr. Buus og Dorthe Sophie Christensdatter Wibroe. Ogsaa til dette Bryllup har man endnu et Digt (af Peter Toft).

I deres Ægteskab fik de mindst 10 Børn: 1736 Frederik Christian, 1737 Anna Dorothea, 1738 Frederik Christian (den forrige af dette Navn maa da være død), 1740 Sophie Hedvig, 1742 David Vilhelm, 1743 Carl Giødert, 1744 Anna Malene, 1746 Christiane, 1747 Charlotte Antonette, 1751 Peter Ludvig. Den senere Skuespillerinde var født den 24. Juni 1740 og havde til Faddere: Stadshauptmand Fieldsted, Gødert Terchelsen, Præst ved Nikolaj Kirke,

¹⁾ Jvf. Hist. Medd. om København. 2. Rk. III Bd. S. 281 og IV Bd. S. 110 ff.

Hørkræmmer Berndtz, Madame Danchel, gift med Terchelsen, og Mosteren Johanne Dorothea Buus.

Om sin Ungdom giver hun i et Brev af 27. Oktbr. 1762 (trykt i Rob. Neiiendams Breve fra danske Skuespillere I S. 10) flere Oplysninger. Saavidt man kan forstaa af den noget uklart affattede Skrivelse, var hun, da Faderen blev blind og de sad i smaa Kaar, i 16 Aars Alderen rejst med sin senere afdøde Broder (der var bleven Student 1753, 15 Aar gammel) til Rusland og andre Steder i Udlandet. Faderen var nu død (han døde i Odense 26. April 1759¹), Moderen havde overtaget Boet, men da Datteren ikke kunde faa nogen Understøttelse af hende, søger hun til Teatret for at faa noget at leve af.

Hun blev ogsaa ansat med 1 Rdlr. om Ugen i Løn og debuterede den 7. Januar 1763 som Leonora i Mascarade. I April 1763 anmodede hun i et Brev til Direktionen om højere Gage og flere Roller (aftrykt i Bokkenheusers: Kgl. Majestæts Acteurs, S. 14); men hun har sagtens ikke vundet Publikums Behag, idet hun afskedigedes igen i April 1764; helt umulig kan hun dog ikke have været; hun blev nemlig genantaget og optraadte Sept. og Okt. 1767, da hun »absenterede sig«. Hun skal nu have heddet Mad. Due, men om hendes videre Skæbne vides intet.

X. Charlotta Maria Petreius.

Hun debuterede kun 19 Aar gammel den 7. Febr. 1755. Overskou skriver, at hun behagede ikke meget, men blev antaget med 2 Rdlr. ugentlig, fordi man ikke havde nogen bedre. Hun fik dog et ret stort Repertoire (unge Pi-

¹) Naar der i »Skuespillerbrevene« staar, at hun gjorde en Rejse til Rusland »siden vores der i Live værende Fader maatte lade sig dirigere af vores Moder« skulde man tro, at Faderen boede i Rusland; men i Originalen staar ikke »der i Live værende« men »da i Live værende«, for at betegne at han nu var død.

ger, Elskerinder), men hendes Virksomhed blev kort, da hun døde allerede 3. Febr. 1763, kun 27 Aar gammel (Adresseavisens Dødsfald).

Moderen, Elizabeth Petrejus, sad i meget smaa Kaar, som det fremgaar af hendes Brev til Direktionen af 5. Febr. 1763: »Da det har behaget Vor Herre at bortkalde min Datter Charlotta Maria Petrejus og det er mig plat umueligt at bestride alle hendes Begravelses Omkostninger, ikke at tale om den slette Tilstand hendes Død forvolder mig som den eeneste Trøst og Tilstød jeg havde«, saa beder hun om en Hjælp fra Komediekassen. Hun har da været Enke, og Datteren har hjulpet hende af sine 2 Rdlr. om Ugen. Faderen kendes ikke, maaske har det været en Kommissionær Hatto Anton Petrejus, der boede i Kbhvn. 1728 med Kone og et Barn. (Fornavnet Hatto kunde tyde paa, at han var af sønderjysk Afstamning).

XI. Jfr. German.

Politimester Chr. Fædder, der sammen med Overdirektør v. d. Lühe og Borgmester Johannes Valeur var Teaterdirektør, gjorde sig ikke fordelagtig bekendt i denne Stilling. Et af hans Maal har aabenbart været at skaffe Teatret større Indtægter, men han var ikke nøjeregnende med de Midler, han anvendte hertil, og nogle af disse laa langt under Teatrets kunstneriske Niveau. I 1759 engagerede han saaledes baade en bekendt Linedanser, Stuart, og »den gamle Kunstmester Henrik German og hans af Luftspringere og Stigedansere bestaaende Familie«. Faderen skal have været en dygtig Maskinmester og Iscenesætter af Pantomimer, og han blev antaget som Leder af Maskinvæsenet ved Balletter og Pantomimer, Datteren Antonetta eller Antonina og Sønnerne Paul og Friederik, der gjorde ekvilibristiske Kunster og optraadte i Pantomimer, kom paa Dansemesteren Comos Balletskole. Ved

Fædders Afskedigelse 1762 afsattes ogsaa den gamle German, men Datteren beholdtes som Danserinde med 70 Rdlr. Løn. Det er vel ogsaa hende, der 1787 nævnes som Figurantinde German med 200 Rdlr. i Gage. I Vejviseren anføres hun 1779—82 som boende i Laxegade 333; og i dens Fortegnelse over Skuespilpersonalet nævnes hun sidste Gang 1788. Om den unge Jfr. German findes følgende mærkelige Skrivelse fra Danseelevernes Skolelærer Peder Hanning til Geheimeraad [v. d. Lühe], Præsæs og Directorer for det kgl. danske Skuespil:

Da Deris Excellence og høye Herrer Directeurer har behaget at lade Figurantinde Mdlle. German indlogere hos mig til Kost, Information og anden fornøden Opvartning og jeg derom med Monsieur Als paa et Aar er blevet accorderet, hvilket og in Octob. a. p. [forrige Aar] af den høye Direction er approberet, for Logis, Kost og Opvartning ugelig at nyde 7 Mark Danske (Informationen med de efter Skole Coustime derved følgende Douceurer, som tilforn under forrige høye Direction er salareret, à parte betalt), ligesom jeg nu paa denne saaledes sluttede Accord allerede ey alleene har oppebaaret 40 Rdlr. Forskud pro Kost og Logemente, men endog efter indgivne 2de Kvartal-Regninger pro Informatione i Skrivning og Læsning (hvorpaa jeg underdanigst kan nedlegge en liden Prøve af Madll. giorte Fremgang) høygunstigst er blevet salareret; — finder jeg mig som underdanigst saa dyb ærbødigst at andrage . . hvorledes Madll. German, under en Visite at aflegge hos Hr. Justice Raad *Hersleb*¹⁾ er blevet sindet førend den sluttede Accords Udgang at ville variere Logis, uagtet jeg hverken af den høye Direction, Hr. Justice Raaden eller af Madll. selv er blevet tiltalt om Forflyttelse, heller ikke tilkiendegivet mindste Unaade, Fortrydelse eller Misfornøjelse; tvertimod den høye Directions høygunstigste Bevaagenhed, og Madll. stedse erviiste Contentement; hvorover jeg saa meget mindre kan udforske Aarsagerne til denne saa hastige og aldeelis uventende Variation, dem jeg herved underdanigst udbeder i den høye Directions Nærværelse af Madlle. selv motte tilkiendegives.

¹⁾ Hans Christopher Hersleb (1722—88) var Borgmester i Kbh. fra 1754 til sin Død og 1760—66 Medlem af Teaterdirektionen.

Vel har Hr. Justice Raaden som tit og ofte tilforn saa og nu seeneste Gang ved Fastelavns Tiider ladet Madlle. afhente for at accompagnere og divertere hans lille Søn, men altiid fundet sig fornøyet med min Opførsel og sendet hende tilbage, ligesom jeg og ved seneste Afhentelse med Budet nød den Ære, at Hr. Justice Raaden udbad for sin lille Søn hendes Compagnie for nogle faa Dage, det jeg ikke understod mig at ville nægte, skjønt det var Madlle. selv imod at tage derhen, mindst ventende, at Hr. Justice Raaden vilde holde hende saaledes tilbage, indtil jeg omsider har fornummet, at Madlle. fra den Tiid af ey alleene er blevet bestandig borte Natt og Dag, men end og for kort siden, da hun lod nedbringe noget af sit Tøey, lod sig forlyde med, at hun fremdeeles skulle forblive i Hr. Justice Raadens Huus, følgel. forflytte med alle.

Da jeg nu ikke veed i nogen Maade med min Opførsel at have paadraget mig Den høye Directions Unaade og Fortrydelse og endnu mindre givet Madlle. Anledning til Besværelse, hvilken, om den var billig, kunde modsige den første høygunstigste Resolution, dog uden at kuldkaste Accordten, vender jeg mig derfor i dybeste Soumission og Ærbødighed til Deres Excellence og høye Herrer Directeurer med underdanigste Begiering, at Madlle. motte forundes mig tilbage, om ikke længere, saa dog til den sluttede Accords Udgang, allerhelst jeg dog alligevel maa betale Leyen til Michaeli af de til hendes Comodete leyede Værelser; desuden seer jeg ikke, at Madlle. ved denne Forflyttelse i U-Tiide kan vederfaris nogen Fordeel eller giøre nogen Fremgang til den høye Directions saa gunstige Hensigter, naar hun saaledes efter Behag 'skulde erholde Frihed at variere saa ofte hun lystede, ja hvor sildig vilde hun nedlegge de pligtskyldigste Frugter af de til hendes Velfærds Befordring høyanvendte og store Depencer.

Jeg skal fremdeeles anvende alle mulige Kræfter paa hendes Forfremmelse i de Ting mig er andraget til Opsyn, som jeg tør kræve Gud til Vidne. Vil altsaa ervarte en naadig og høygunstig Resolution.

Kjøbenhavn d. 7. Martii 1763.

Bagpaa skrevet [vistnok af Ivar Als]: Afgjort d. 30. April, da Directionen for M. Alsens Forestilling betalte Hanning for et heelt Aar.

Af den sidste Tilføjelse fremgaar det, at man ikke har haft noget at bebrejde Hanning. Det er da mærkeligt, at Jfr. German flytter fra ham til Herslebs Hus for at lege med dennes lille Søn. Jeg kunde tænke mig, at der laa noget andet bagved, at det er gaaet Jfr. German som flere andre af Datidens unge Skuespillerinder, at en eller anden fornem Person har kastet sine Øjne paa den unge Danserinde og ønsket at gøre hende til sin Elskerinde, og derfor har villet fjerne hende fra Lærerens Hus. At denne Person har været Hersleb selv, er ikke afgjort; Hersleb og Als har, tænker jeg mig, snarere været Mellemænd for andre.

XII. Jfr. Bang.

I Vinteren 1754—55 ser det ud som Teatret har haft en Følelse af, at det manglede unge Skuespillerinder; i al Fald fandt der ikke faa Debuter Sted: Den 13. Nov. debuterede Jfr. Thorsager, den 7. Febr. Jfr. Petreius, den 21. Febr. Jfr. Bang og 5. Marts Jfr. Lever.

Om Jfr. Bang, der for Resten ikke synes at have haft nogen Betydning for Teatret, har der — saa vidt jeg ved — ikke været oplyst noget, ikke engang hendes Fornavn har været kendt. Der findes imidlertid en Nøgle til Bestemmelse af hendes Familieforhold i Søofficer Peter Schiønnings Dagbøger, hvoraf jeg har udgivet et Uddrag i Holberg Aarbogen 1921. Her skriver han (S. 289) d. 21. Febr. 1755: »Jfr. Bang, Lieutenant Bangs Søster, gjorde sin første Prøve som Actrice«. Hun er altsaa en Søster til en af hans Kammerater (der fandtes, saavidt jeg ved, ingen Landofficer af det Navn paa den Tid), og virkelig finder man i de trykte Fortegnelser over Søofficererne i 1755, 1756 og 1757 nævnt en Sekondløjtnant B. A. L. Bang. Om ham og hans Familie kan der gives følgende Oplysninger, som jeg skylder Hr. Arkivar Marquard:

Løjtnant Ambrosius Larsen var gift med Mette Margrethe Danefær (en Sønnedatter af den bekendte Jacob Danefær) og fik med hende Børnene Mette Malene, døbt 26. Sept. 1725, Ambrosius Alex. 1728, og Børge Larsen. Efter Mandens Død 1733 blev Mette Danefær 2. Sept. 1738 gift med Kaptejn­løjtnant Hans Olsen Bang (der skal have været Tordenskiolds Kammerat og have deltaget i mange af hans Togter), og Børnene af første Ægteskab er da blevet kaldte Larsen Bang. I sit andet Ægteskab blev Mette Danefær, der først døde 1777, Moder til en Datter, Ulrikke Helene Bang, som døbt 12. Jan. 1739. Hans Olsen Bang døde 1742 i Præstø, efter Sigende dræbt af en nedfaldende Skorsten¹). Datterens Formynder blev da hendes Farbroder, Slotspræst ved Christiansborg Slotskirke Hans Jørgen Bang († 1752)²).

Den i Schiønnings Dagbøger nævnte Løjtnant Bang er da Børge (Børre) Larsen Bang, der skal være født 28. Oktbr. 1731 (eller 1733), blev Kadet 1743, Løjtnant 1754 og afskediget 30. Juni 1757. I 1756 var han bleven ansat som subaltern Officer ved Indrulleringen i Jylland »for at bringe ham noget i Stilhed fra den Levemaade her, som let kan fordærve et ungt Menneske«. Han selv ansøger flere Gange om Pengeunderstøttelser paa Grund af sine elendige Forhold.

Søsteren, der forsøgte sig som Skuespillerinde (hun afskedigedes allerede i Nov. 1755), kunde være den i 1725 døbte Mette Malene Larsen; men hun vilde i 1755 være 30 Aar gammel, en lidt høj Alder til at debutere i; og det har snarere været Ulrikke Helene Bang, som da kun var godt 16 Aar.

¹) Meddelelser om Kbh. VII S. 508.

²) Sml. Hundrup: Stamtavle over Oluf Bangs Efterkommere S. 36 og 40.

[Stoffet til disse Biografier er foruden fra trykte Bøger hentet fra Landsarkivet (Kirkebøger) og Rigsarkivet (Det kgl. Teater, uregistrerede Breve o. a.)]

SMAASTYKKER.

2. Smaating fra Vor Frue Kirkes Arkiv i Raadstuearkivet.

Medens Vor Frue Kirkes Arkiv i det Store og Hele opbevares paa Universitetsbiblioteket, har Raadstuearkivet dog endnu enkelte Smaating herfra i Opbevaring. Af disse kunde der maaske være Anledning til at omtale et Par enkelte.

I. FRUE KIRKE 1728.

Det er jo en almindelig Antagelse, at Vor Frue Kirke under den store Brand i 1728 kunde have været reddet, hvis der ikke fra autoritativ Side var givet Ordre til at sprænge det skraas overfor liggende Vinhus »Blasen« i Luften. Glødende Trædele herfra skulde saa have fængget bl. a. i Kirkens Spir, hvorved hele Bygningen ødelagdes.

Imidlertid er det et Spørgsmaal, om denne Brandulykke ikke forekom en Katastrofe af langt større Rækkevidde for Kirken, nemlig dens *Sammenstyrning*.

Halvtredie Aar efter Branden — i Maj 1731 — blev der nemlig udnævnt en sagkyndig Kommission, bestaaende af Oldermændene for Murerlauget og tre Laugsmestre, som skulde undersøge, hvorvidt og i hvor høj Grad de tilbageværende Kirkeruiner kunde benyttes ved Opførelsen af den ny Bygning. Den 20. Juni 1732 afgav Kommissionen en Beretning, som er i høj Grad mistrøstende.

Først og fremmest hedder det, at der overalt har været lagt slette Fundamenter, som ikke har naaet dybt nok ned i Jorden og »foruden her og der med meget slette og smaa Kampesteen, som öyensiufelig kand sees af det, som endnu staaer tilbage paa begge sider for Coret, hvor der er opkast.«

Dette er imidlertid ikke det værste. Kirken var jo op-

fyldt af Begravelser igennem Aarhundreder, og for at faa Plads til saa mange som muligt er der »inden fore gravet dybere til Begravelser end Fundamentet er, som meget har svekket«. Dette vil altsaa med andre Ord sige, at en Sammenstyrtning af Kirken laa inden for en ikke alt for fjern Muligheds Grænser, idet hele Bygningen var undermineret fra Øst til Vest, saaledes at enhver ny Gravning let kunde have foraarsaget større eller mindre Skred.

Kommissionen anbefaler derfor ogsaa, at Murene »needbrækkes« og derefter at grave saa dybt til Fundamentet, at dette kommer til at ligge under Gravene. Helt at forbyde Begravelser inden for Kirkens Mure dristede man sig dengang endnu ikke til.

Kirken skulde derfor helt opbygges fra Grunden. Det eneste, der maaske kunde spares, var Murene ved den Udbygning, »hvor Daaben har været tilligemed Stoele«; thi skønt der ogsaa her er undermineret, er »Farligheden« dog ikke saa stor, da Murene ikke er saa høje. Men da der herved »kun lidet kan meniseres«, anbefales det for Ensartethedens Skyld ogsaa at rive disse ned.

M. Vogelius.

3. Johan Herman Wessels Indbo. 1784.

Om Wessels Privatliv ved man, fra regnet de mange, sande eller usande Anekdoter, uendelig lidt; egentlig kun, at han i adskillige Aar har boet paa Graabrødretorv Nr. 3 samt i Store Fiolstræde, hvor han døde den 29. December 1785, og hvorfra han blev begravet den 6. Januar 1786¹⁾; desuden, at han 10. Maj 1780 blev gift med den norske Anna Cathrine Bukier²⁾, og at Ægteparrets Søn, Jonas, blev døbt den 28. December 1781³⁾.

¹⁾ Trinitatis Kirkes Begravelsesbog (Lands Ark.): 1786 den 6. Januar Johan Herman Wessel, Student, 43 Aar gl. fra store Fiolstrædet, død af Nervefeber.

²⁾ Adresseavisen 1780 Nr. 83 for Mandag den 22. Maj.

³⁾ Frue Kirkes Daabsprotokol Pag. 399: 1781 — 28. Decbr. Fredag Sr. Johan Herman Wessel, Oversætter i Fiolstræde og H. Anna Cathrine Buchier l. S. d: Jonas. Fadd.: Hr. Kammerherre Warnsted, Hr. Etatsraad Rothe, Hr. Arbin, Fru Justitsraadinde Colbjørnsen b. B., Jomfr. Colbjørnsen h. C. H. (Landsark.)

. Desto større Interesse har en af ham udstedt Panteobligation, som giver Klarhed over, hvorledes der har set ud i hans Hjem i Fiolstræde Aaret før hans Død.

Det paagældende Dokument findes indført Pag. 789 i Protokollen over »Obligationer paa Meubler og Effecter fra 21. Decemb. 1778 til den 16. Februar 1784. Nr. 3¹):

Læst Mandag den 12. Januar 1784.

3¹/₂ Rdlr.

Jeg underskrevne Herman Wessel tilstaaer hermed ret vitterlig Giæld skyldig at være til Hr. Secretair Arbin den Summa 600 Rdlr. skriver Sex Hundrede Rigsdaler, thi forpligter jeg herved mig og mine Arvinger af forbemeldte Capital at svare 4re Procents Renter aarlig, saa og at betale Capitalen efter et Fjerding Aars foregaaende lovlig Opsigelse.

Imidlertid giver jeg herved for ovenmeldte Capital med Renter og Omkostninger 1ste Prioritet og Pante Rettighed udi alt, hvorudi jeg eyer og eyendes vorder og in speciie udi følgende Effecter: 6 Stole med dobbelt Trek²), 1 Canape med dito, nemlig Damastes og Stoffes Trek, 2de Mahoni Rammede Speile med heelt Glas, 2de Ege Spille Borde, 1 stort Speil med Mahoni Ramme, 1 rundt Mahoni Bord, 1 indlagt Draggekiste, 1 Chatol, 1 meget fin Damastes Dreils Dug med 12 ditto Servietter, 1 Speil med forgyldt Ramme, 1 Stue Slaae Uhr, 1 Dug med 14 Servietter; udi hvilket Gods i særdeleshed og i alt hvad jeg videre eyer eller eyendes vorder, intet undtagen, Creditor skal have og beholde første Prioritet og Panterets Lighed indtil hele min Pante- Obligation er indfriet, dette til Bekræftelse haver jeg denne min Pante-Obligation egenhændig underskrevet og forseglet og maa han lade samme læse og protocollere uden at jeg varsles.

Khafn d. 5te Januar 1784.

Johan Herman Wessel
(L. S.)

Til Vitterlighed
efter Begiering
Beyer, Hæck.

¹) Landsarkivet.

²) d. v. s. Betræk.

Den, som forstrakte Digteren med det ikke ubetydelige Pengelaan, var Sekretær E. N. Arbin, som var Medlem af det norske Selskab, da dette den 30. April 1774 nærmere organiseredes med et litterært Formaal, og han var en af Medstifterne af det den 24. Januar 1818 i Kristiania genopstaaede »Norske Selskab«¹⁾. Det var ogsaa ham, der i 1781 stod Fadder til Wessels eneste Barn²⁾.

Hvad Wessel skulde bruge de 600 Rdlr. til, er nu næppe muligt at faa oplyst, men samme Aar, han udsteder Panteobligationen, er det, han paabegynder Udgivelsen af Ugeskriftet »Votre Serviteur Otiosis«. Muligvis skulde Beløbet stilles som Sikkerhed hos Bogtrykker M. Hallager, som trykkede de første 35 Numre³⁾.

Beyer, der underskriver Dokumentet som Vitterlighedsvidne, var Prokurator og boede Laxegade Nr. 311⁴⁾.

Mærkelig nok tilbagebetaler Wessel dette Beløb allerede i Juni s. A. Slaar man efter Pag. 17 i Panteprotokol Nr. 15⁵⁾, vil man her finde noteret:

Mandag d. 12. Januar 1784.

Herman Wessels til Hr. Secretair Arbin udgivne Pante-Forskrivning af Dato 5te hujus lod Procurator Beyer læse og paaskrive, lydende paa Pant og Prioritet i hvad Debitor eyer eller eyendes vorder, og in Specie i endel Debtors specificerede Meubler og Effecter for Capital 600 Rdlr.

¹⁾ Jfr.: »Tidsskrift for den norske Personalhistorie«, udg. af Bernt Moe. 1. Række, 1—9. Hefte, Kristiania 1840—46 Pag. 235 (Note til Genealogisk-biographiske Efterretninger om Peter Tordenskjold).

²⁾ Se Pag. 251.

³⁾ Paa Nr. 36—51 og 53—54 er ingen Bogtrykker anført, og Nr. 52 er trykt hos Christian Frederik Holm.

⁴⁾ Københavns Vejviser 1784.

⁵⁾ Byrettens Brevskriverkontor.

Ohlig. af Debitor foreviist saaledes paategnet og obretted her udslettet den 16de September 1784.

Forestaaende Obligations Indhold med Capital og Renter er mig betalt, hvorfor qvitteres, ligesom samme derfor og af Pantebogen maa udslettes.

Helsingør den 26de Juny 1784, hvorved ingen Opsigelse er sked.

Arbin.

At ingen Opsigelse er sked attesteres

J. H. Wessel.

Af den her fremdragne Panteobligation fremgaar det, at Digteren har haft et ret pænt Indbo. Man vil bemærke, at hverken Sovekammermøblerne eller Køkkensagerne er medtaget.

Carl C. Christensen.

EN KØBENHAVNSK EJENDOMS HISTORIE GENNEM 550 AAR.

MATR. NR. 40, 27, 28 I STRAND KVARTER.

Af H. U. RAMSING.

Fra Naturens Haand var Københavns Grund et lavt Bakkedrag med jævne, rundede Former, der fra sin Top ved Nørre Port skraanede jævnt til alle Sider, mod Vest til Engdraget, hvor Sct. Jørgensbækken (Ladegaardsaaen) havde sit bugtede Løb ud i Kalvebod Strand, og mod Øst og Syd til den Strand, som siden blev Byens Havn, skærmet af Holmene og af Amager. Bakken var vel græsgroet, hist og her med Træer, Buske og Krat; paa Højbro Plads er der fundet Olden og Kviste af Bøgetræer. Men i Almindelighed var Bræmmen nærmest Stranden et fugtigt Engdrag, svagt heldende ned mod Strandkanten.

Saaledes var Forholdet ogsaa paa den Grund, vi her skal beskæftige os med, nemlig Matr. Nr. 40, 27 og 28 i Strand Kvarter.

Ved Udgravningerne for den ny Udvidelse af Forretningslokalerne i Matr. Nr. 40 viste det sig, at den oprindelige Engbund 10—12 m syd for Amager Torv laa 1,05 m over daglig Vande, endnu 10 m sydligere er Faldet i Engens Overflade kun ringe. Det underliggende faste Ler og Sand ligger uregelmæssigt, idet dets Højde varierer fra Kote 0,82 til 0,55 og har en Gennemsnitshøjde omkring Kote 0,62. Engbunden bestaar af Tørv og har

øjensynlig været fugtig og blød. Nærmest Amager Torv laa der over Engen 3 vandrette Lag af Sand, Ler og muldblandet Dynd op til Kote 1,25. De hidrører tydeligt nok fra den ældste Bebyggelse paa Pladsen, hvad enten de nu er Rester af Lergulve eller Belægning af en Gaardsplads. Længst tilbage mod Læderstræde, ca. 20 m fra Amager Torv, var Engen dækket med et Rislag, Middelalderens sædvanlige Befæstelse paa blød Færdselsvej.

Dette Fund har stor Interesse, idet en saadan Risdækning er paavist af *Rosenkjær* paa Matr. Nr. 45's Grund og her af ham opfattet som en Vej. Den større Udbredelse, som Risdækningen nu viser sig at have i Engen syd for Amager Torv, gør det vist vanskeligt at opretholde *Rosenkjærs* Vejhypothese; snarere er det en almindelig Gaardspladsbelægning, der her er Tale om.

Fyldlagene over Engen rummede talrige Murbrokker lige ned til denne, og Bebyggelsen her er følgende ikke ældre end *Absalons Tid*.

Men selv om der ikke har været Bebyggelse netop her, har der dog færdedes Mennesker, hvor København staar, længe før *Absalons Dage*. I Aartusinder har Stenalderens Jægere og Fiskere haft deres Bopladser paa *Byens Grund*. Et Ildsted og Flintredskaber er fundne bl. a. under *Gammel Torvs Apotek*. En enkelt Flintøkse fra Overgangstiden mellem ældre og yngre Stenalder er funden af *Rosenkjær* nær ved denne Grund, paa Matr. Nr. 45. Bygrunden har saaledes været taget i Besiddelse, længe før der opstod en egentlig *Landsby* ved Gadekæret i Vestergade, den *Landsby*, som *Absalon* udviklede til sin *Købstad*.

Fra disse fjerne Tider lykkedes det ved Udgravningen i den her omtalte Grund at fremdrage et sjældent, ja for *Byens Vedkommende* enestaaende Minde. I de optagne Fundamenter for den ældre Bebyggelse fandtes en saakaldet *Skaalsten*, forsynet med talrige skaalformede For-

dybninger. Arkæologerne er tilbøjelig til at tyde dem som Ildens hellige Tegn, og Stenen er sikkert et Minde om Stenalderens og Bronzealderens Gudsdyrkelse. Nationalmuseet har med Tak modtaget Stenen af Gros-serer *H. A. Kopp* til Optagelse i Museets Samlinger. Den har vel ikke oprindelig hørt hjemme paa det Sted, hvor den er funden, men Fundamentsten er i ældre Tider næppe tilført langvejs fra, og man kan med fuld Ret hævde, at den er et Minde fra en gammel københavnsk Helligdom.

BEBYGGELSENS ÆLDSTE HISTORIE. DRINGENBERGS GAARD.

Grunden Matr. Nr. 40 tilhørte i den ældste Tid det saakaldte Jordskyldskvarter ved Stranden, i hvilket hver enkelt Grund og Gaard aarlig til St. Hansdag betaler 1 Sterling i Jordskyld til Biskoppen i Roskilde¹⁾. Det er rimeligt, at denne Afgift er paalagt i Anledning af Vor Frue Kirkes Opførelse, og at Strandengen endnu den Gang har været ubebygget, saaledes at Jordskyldskvarteret har været den sidst bebyggede Del i den planmæssigt anlagte Købstad. Hvis dette er rigtigt, kan man anslaa Tidspunktet for den første Bebyggelse af Matr. Nr. 40 til Tiden omkring Aar 1200. Men allerede forinden var der sikkert saavel Torv paa Amagertorv som Færdsel ad Læderstræde, der oprindelig hed Ladbrosstræde, fordi den førte til Byens ældgamle Ladbros eller Skibsbro ved Stranden paa Magstrædes Sydside.

Paa Nabogrunden Matr. Nr. 39 har *Rosenkjær*²⁾ paa-vist Rester af et ældgammelt middelalderligt Stenhus, der synes at være blevet ødelagt i Lybækkerfejden i 1368—69. Paa Matr. Nr. 40 er Grundgravningen ikke

¹⁾ K. D. I. Nr. 75.

²⁾ Rosenkjær: Det underjordiske København, p. 7.

foretaget helt ud til Torvet, og man har derfor ikke kunnet komme til Klarhed over dens ældste Bebyggelsesforhold udover de før nævnte svage Spor af Gulvlag inde i Gaarden.

Første Gang denne Grund træder frem i Lyset er i Roskildebispens Jordebog af 1377, da *Ingemar* fra Roskilde¹⁾ var dens Ejer, men der kendes ikke mere til ham end Navnet.

Der gaar nu en lang Aarrække, førend de sparsomme Dokumenter paany taler om Grunden. Første Gang er i 1455²⁾, da Nabogrunden sælges. Vi hører da, at Raadmanden *Henrik Dringenberg* har bygget sit Hus her. Han ejede dog ikke selve Grunden, men havde formodentlig under en eller anden Form lejet den. Den egentlige Ejer var en Mand, der hed *Peder Christiensen*, og hans Hustru *Marine*. De havde to Døtre, som de bortgiftede, og hver af dem bragte sin Mand et Stykke af Jorden i »Medegave«. Den sydlige Halvdel af Grunden ud til Læderstræde fik Svigersønnen *Peder Karlsen*, som ægtede Datteren *Christine*, medens *Hans Trittelfitz*, som ægtede *Sitze*, 14. November 1474³⁾ fik Halvdelen af Jorden sønden ved Thydschemannegaden, og ved Amager-torv i Sameje med Svigerforældrene; efter deres Død indtraadte Peder Karlsen i Samejet for sin Arvepart. Grunden var i Middelalderen den østligste i Vor Frue Sogn og en Byens Rende skilte den fra Naboen mod Øst, som hørte til St. Nicolai Sogn.

Raadmand *Henrik Dringenberg* maa efter Navnet at domme have tilhørt en Slægt med Hjemsted i Byen *Dringenberg* i Westphalen øst for Paderborn. Navnet kendes ikke i Jordebogen af 1377, og mulig er han den første Mand af Slægten her i Landet. Han maa have

¹⁾ K. D. I. Nr. 75.

²⁾ K. D. IV. Nr. 142.

³⁾ Kbh. Gaarde & Huse. R. A. 14/11 1474.

nedlagt sit Embede som Raadmand endnu samme Aar, som han nævnes for første Gang, thi endnu inden Aarets Udgang var han bleven Kong Christierns Møntmester, Foged og Tolder i Malmø. Samtidig var han Kongens Guldsmed og fik f. Eks. i 1458 Kvittering for sit Regnskab¹⁾, ikke alene for Mønten, Fogderiet og Tolderiet, men ogsaa for Guld, Sølv, Stene og Perler, som han havde forarbejdet for Kongen. Han havde fremtidig sin Bolig i denne By, men han opgav ikke sine Interesser i København; hans »Formyndere og Procurator«, 3: Fuldmægtig ved Køb og andre Forretninger, var Guldsmeden *Hans Peder- sen Frijman*, som fik overladt Gaarden til Bolig; han var en anset Borger, og den, der siden gav sit Navn til *Frimands Kvarter*, hvori han var Rodemester i mange Aar.

2. Maj 1468²⁾ købte Henrik Dringenberg Byens Rende øst for Gaarden, en Jordstrimmel, der laa sønden for »Købmannegade«; den gik, som det fremgaar af den næste Panteattest, helt ud til Læderstræde. 22. September 1471³⁾ pantsatte *Peder Karlsen* sin Jord, nu Matr. Nr. 28, ud til »Læderstræde« til *Henrik Dringenberg*, men desuden ejede Peder Karlsen Nabogrunden, nuværende Matr. Nr. 29, der ikke var indbefattet i Pantet. Derefter købte Møntmesteren ved Tingsvidne af 15. December 1477⁴⁾ *Sitze Pedersdatters* Halvpарт af Jorden til »Tydschemannegaden«; hun havde arvet den efter sin Mand, *Hans Trittelwitz*, og hun var nu blevet gift med Grydestøber *Claus Hansen*. Der gik atter nogle Aar, og 22. April 1485⁵⁾ købte Møntmesteren af *Peder Karlsen* den Jord, han hidtil havde haft Pant i, og byggede et

¹⁾ Erslev Rep. II. Nr. 883 14/8 1458.

²⁾ K. D. IV. Nr. 115.

³⁾ K. D. I. Nr. 155.

⁴⁾ K. D. II. Nr. 145.

⁵⁾ K. D. II. Nr. 158, K. D. IV. Nr. 186, Byt. Sk. 2/8 1485.

Stenhus paa den. Peder Karlsen sad øjensynlig smaat i det, thi nu havde han ogsaa pantsat Nabogrunden Matr. Nr. 29 til *Claus Later*. I den følgende Tid døde *Peder Christiernsen* og hans Hustru *Marine*, og nu fik *Peder Karlsen* sin Arvepart i deres Jord ud til Amagertorv, som de havde haft i Fællig med Hans Trittelwitz; ogsaa denne Jord, der nu siges at ligge ved »Fischetorggaden«, solgte *Peder Karlsen* til *Henrik Dringenberg*, men han døde, inden Skøde blev udstedt, og hans Enke *Christines* anden Mand *Erik Olsen* udstedte derfor 11. August 1488 et Tingsvidne om Salgets rigtige Fuldbyrdelse¹⁾.

Dermed var *Henrik Dringenberg* Ejer af den Jord, hvorpaa hans Stenhus havde staaet i over 33 Aar.

Det er værd at lægge Mærke til Amagertorvs skiftende Benævnelser. Første Gang vi møder Torvets Navn er i et Skødebrev fra 22. Januar 1392 paa nuværende Matr. Nr. 43²⁾; da kaldes Torvet for Øster Torv. I *Henrik Dringenbergs* Skøder bruges Betegnelserne *Tyskemannegade*, *Købmannegade* og *Fisketorvsgade*. Det første Navn viser, at Gammel Torv er Byens Hovedtorv, i Forhold til hvilket dette betegnes som liggende mod Øst; det sidste Navn viser Torvets Oprindelse og Bestemmelse. *Tyskemannegade* og *Købmannegade* er egentlig Navnet paa *Vimmelskafte*; disse Navne siger altsaa, at denne Gade, Torvet indbefattet, var den egentlige Forretningsgade, *Købmannegade*, og den betegner disse Købmænds sædvanlige Nationalitet. Københavns Købstadnavn, *Købmannehavn*, eller paa Latin *portus mercatorum*, betyder jo de fremmede Købmænds Ladeplads. Disse fremmede Købmænd var altsaa oftest Tyskere, Westphalere som *Henrik Dringenberg* selv.

I 1497 var *Henrik Dringenberg* en gammel Mand,

¹⁾ K. D. II. Nr. 169.

²⁾ K. D. I. Nr. 89.

og han havde allerede i 1485 opgivet sit Embede som Kongens Møntmester. 4. Maj 1497¹⁾ overdrog han med sin Søn Mester *Johan Dringenbergs* og Svigersøn *Axel Tellesens* Samtykke sin Grund Matr. Nr. 39 til *Hans Fri-man* og byggede et Stenhus til ham her, idet han maatte fraflytte det gamle Stenhus paa nærværende Grund, som Dringenberg nu havde overladt til sin Søn *Johan*. Det var Tidens Aand, at Menneskene ved gode Gaver til Kirken lagde Grunden for deres Sjæles Salighed. Ved St. Peder's Kirke i Malmø byggede Henrik Dringenberg allerede omkring 1460 med Borgmestre og Raads Samtykke bagved Koret et Kapel, indviet til de hellige tre Konger²⁾, hvori han skulde hvile med Hustru og Børn og hele deres Efterslægt. Kapellet staar der ikke mere; det blev nedrevet i 1792.

Mester *Johan Dringenberg* blev Sognepræst ved St. Peder's Kirke i Malmø og 22. Febr. 1501 stiftede han med sin kære Søsters Samtykke og Villie et Alter i sin kære Faders Kapel, »Gud til Lov med alle sine Helgener, for mine Forældres Sjæle, min Sjæl og alle christne Sjæle til Ro og Hvile«, og til Altret gav han sin Gaard i København liggende tvært over for Helliggeistes, paa det Vilkaar, at der skulde holdes Sjælemesser for Renten og Landgilden af Gaarden. Hans Arvinger skulde forestaa og forsvare Altret og forlene Præster eller Kapellaner dertil, og var Slægten uddød, skulde Altret og Gaarden i København henlægges under Kapitlet i Lund³⁾. Det er sandsynligt, omend det ikke fremgaar klart af Dokumentet, at Henrik Dringenberg og hans Hustru allerede da var døde, og det er ligeledes sandsynligt, at de ikke efterlod sig andre Børn end Sønnen Mester *Johan* og Datteren *Helle*.

¹⁾ Kbh. G. & H. R. A. 4/5 1497.

²⁾ A. U. Isberg: Handbok til hist. Karte ø. Malmø Stad, p. 527.

³⁾ K. D. II. Nr. 192.

Af Mester Johans Paategninger paa Faderens Skødebrev ser vi, at Gaarden blev beboet af *Willum Apotheker*, efter at Mester Johan selv var bleven Sognepræst i Malmø¹). I Stenhuset paa Grunden mod Læderstræde boede senere *Effuerth Bødker*²). Siden boede her en vis *Jens Mortensen*, velsagtens ham, der var Raadmand under Belejringen i 1536 og Kirkeværge ved Helliggeistes Kirke i 1548.

Helle, Henrik Dringenbergs Datter, møder vi igen i 1511, da hun vel var bleven Enke efter sin første Mand Axel Tellefsen; hun skænkede da et Seppel eller Krone, der vejede godt og vel 75 Lod og 1 Kvintin Sølv, samt et Guldkors, to Guldkæder og halvtredsindstyve Guldringe til at smykke Vor Frue Billede med i Vor Frue Kirke i København³), for at hun skulde bede til sin kære Søn for hende og alle hendes kære Slægtninges Sjæle.

Under Reformationstidens Storme fik *Kirstine Henrik Dringenbergs* i 1530 gennem to Raadmænd Seppet udleveret, indtil Kirken kom til sig igen og maatte nyde sit eget, og skulde dette, hvad Gud forbyde, ikke ske, »da maatte samme Seppel blive heller hos rette Arvinger, som han var frakommen, end i fremmede Hænder«⁴).

Helle Dringenberg døde omkring 1519 og har vel haft Altret og dermed ogsaa Gaarden »i Forsvar« efter sin tidligere afdøde Broder Mester Johan. Derefter gik Værgemaalet over til Mester *Staffen Dringenberg*, der havde det i alt Fald til 1533. Han og *Henrik Dringenberg den yngre*, hvis Hustru i 1530 krævede Helles Seppel udleve-

¹) K. D. II. Nr. 158. Skødet paategnet: Thesse breff lydher paa then jordh som myn fadher købte af P. Karlson i Købnehavn som nw haldelen aptekerens gordhes i synder. (Diplomatariet har ved Fejllæsning »Gardh nw i standher«).

²) K. D. IV. Nr. 477, K. D. I. Nr. 203, jfr. K. D. I. Nr. 197; Moens Laurensens Rodemaal.

³) K. D. IV. Nr. 566.

⁴) K. D. IV. Nr. 427.

ret, var vist Søønner af Helle og Axel Tellefsen og havde antaget det mødrene Slægtsnavn.

Henrik Dringenberg d. y.'s Søn *Peder Dringenberg* var efter Reformationen den, som fik udlagt Gaarden Matr. Nr. 51 som Eje. Han havde et Kanonikat i Lund, men var tillige Borger i København allerede i 1537¹⁾.

Han var gift med *Helle Arildsdatter Hake*, en Datter af den ældre *Arild Hake* og en Søster til Borgmesteren af samme Navn; hendes Halvbroder var kgl. Sekretær og Erkedegñ i Aarhus Kapitel *Jesper Brochmand*. Alleerede heraf kan vi se, at han var jævnbyrdig med det bedste Borgerskab; ja han var mere end det, thi i Listen over Adelsgaardene fra ca. 1552²⁾ opførtes han som hørende til Adelen og som Ejer af to Gaarde i Byen. Foruden denne Gaard havde han med sin Hustru faaet Gaarden Matr. Nr. 12 ved Gammel Strand, og her boede han.

I 1566 døde *Peder Dringenberg* og efterlod sig to Børn, Sønnen *Henrik* og en Datter, der var gift med *Jacob Truelsen*. Ved Skiftet fik de udlagt Gaarden tvært for Helliggeistes Kirkerøst og en Gaard i Malmø i Fælleseje, men Henrik mageskiftede 10. Maj 1566 sin Arvepart, saaledes at han fik hele Gaarden i Malmø, medens *Jacob Truelsen* fik hele Gaarden tvært for Kirkerøsten, mellem Amagertorv og Læderstræde, hvilke Stedbetegnelser nu benyttes i Mageskiftebrevet³⁾.

Gaarden laa da mellem *Hendrich Struckmands* Gaard mod Øst og *Christoffer Tillmands* mod Vest. *Jacob Truelsen* blev optaget i Danske Kompagni i 1576. I *Jacob Truelsen*'s Tid blev Gaarden paany delt, idet han, uvist hvornaar, solgte Jorden ved Læderstræde til Statholderen i København *Christopher Walkendorf* til Glorup, som her indrettede en Vedhammer, o: Brændeplads for

¹⁾ Herredags Dombog Nr. 1, 1537.

²⁾ K. D. IV. Nr. 566.

³⁾ Kbh. G. & H. R. A. Mageskiftebrev 10/5 1566, Byt. Sk. 18/5 1566.

sine store Gaarde paa den anden Side af Strædet ud til Gammel Strand. Ved sin Død efterlod Jacob Truelsen to Døtre, der arvede Gaarden ud mod Torvet. Den ene *Bodil* var gift med Borgmester *Rasmus Sørensen Brochmand* i Køge, medens *Jacob Johansen* i København havde den anden, *Dorete Jacobsdatter*, til Hustru; Jacob var Skipper og Medlem af Danske Kompagni fra Juledrik 1587. St. Mikkelsdag, 29. September 1587, overdrog Borgmester Jacob Sørensen Svogeren sin Halvpart i Gaarden for 365¹/₂ Daler 1 Mark 6 Skill. i gode danske Dalere (4 Mark til Daleren). Bager *Frantz Lauritzen* boede i Huset¹). Skødet blev først tinglæst 19. Febr. 1593, og da var *Dorethe Jacobsdatter* Enke²). Hun havde den Gang allerede solgt Gaarden til *Willemcke Jørgensdatter*, sal. *Johan van Deldens* Efterleverske, en velstaaende Købmandsenke, som fortsatte sin Mands Forretning. Gaardens Naboer var da *Jacob Lauritzen* mod Øst og *Kandestøber Francke von Aachen* mod Vest. *Dorethes* Købebrev til *Willemcke Jørgensdatter* er af 14. Decbr. 1592 og Skødet blev læst til Tinge 29. Oktbr. 1593³). Dermed gik Gaarden ud af den Dringenbergske Slægts Besiddelse.

VAN DELDENS OG KAREN ANDERSDATTERS GAARD.

Johan van Delden var Hollænder, af en Slægt udgaaet fra den lille By Delden øst for Deventer, og formodentlig indvandret sammen med de mange andre Hollændere og Flamlændere, af hvilke adskillige indtog fremskudte Stillingen i Byens Handelseliv i Frederik II's og Christian IV's Dage. I 1580 ved Juledrik var han bleven optaget i Danske Kompagni⁴), og at han var bleven en anset Mand i

¹) Reg. 301 af Fasc. 5, Art. 2. R. A. ²⁰/₆ 1587.

²) Kbh. G. & H. R. A. ¹⁹/₂ 1593.

³) Kbh. G. & H. R. A. ¹⁴/₁₂ 1592, ²⁹/₁₀ 1593.

⁴) K. D. VI. Nr. 94.

Staden, fremgaar bl. a. af, at han sammen med andre fremragende Borgere var Formynder for den i 1518 afdøde Borgmester Hans Olufsens Enke Dorete Sandersdatter Leye og i 1584 udstedte Skiftebrev angaaende Boets Gaard¹⁾. Han drev Handel og Skibsfart bl. a. sammen med Henrik Fuiren og Hans Steenwinkel van Andorph og Skipper Thies Johansen og laante i 1588 fra det kgl. Arkeli til Skibets Bestykning 2 Støbejerns Halvslinger (en Art Kanoner), der vejede 7½ Skippund, 7½ Lispund, og 2 Stormhager, 4 Lunterør, 20 Jernkugler, der vejede 6 Lispund, 4 Skaalpund, men endnu i 1596, længe efter hans Død blev *Willemcke Jørgensdatter* krævet for det udlaante²⁾. Hun fortsatte hans Købmandsvirksomhed. I 1596 havde hun saaledes leveret over 700 Amer Vin til Københavns og Kronborg Slotte, saavel til Kongens eget Behov som til Slottenes Folk, og hun skrev til Kongen, at det beløb sig til en »merkelig oc stoer summa pendinge«, som hun skyldte bort for Vinen, saa at hun »er befrøcktenndis att komme aff medt sin throe och loffve huoes gott folck«, med mindre Kongen naadigst vilde »undsætte hende med en summa pendinge udj hendis betaling«. Kongen gav da først Ordre til at udbetale hende 2000 Daler, men en Maanedstid efter siger han, at han kunde ikke vide, hvor meget han var hende skyldig, efterdi der ikke var gjort endeligt Køb med hende om Vinen. *Envold Kruuse* skulde derfor straks handle med hende om Vinen, men forinden han aldeles sluttede Købet, skulde han først underrette den tilforordnede Regeringsraad derom³⁾. Ligesom hendes afdøde Mand havde hun selv Skibe i Søen og fik bl. a. i 1599 udstedt Søpas for et Skib til Øsel og havde i 1601 sammen med Baltzer Berentz, Peder Iversen, Henrik Fuiren, Johan Eigendorf,

¹⁾ K. D. I. Nr. 366.

²⁾ K. D. IV. Nr. 839, 841.

³⁾ K. D. IV. Nr. 849, 850.

Herman von Ham og Søren Bødker Part i et Skib, der det foregaaende Aar var strandet ved Laurvig¹⁾. Willemcke Jørgensdatter døde inden 1607. Hun havde to Døtre med Johan van Delden, nemlig *Cathrine*, der var død før hende, og *Vendele*, som var gift med *Adam Bøcker*. Vendele arvede Gaarden, uvist om det var før eller efter Adam Bøckers Død, men Mikkelsdag 1607 var hun i alt Fald Enke.

Vendele skænkede Mikkelsdag 1607 sammen med Søsteren Cathrine 1000 Dalere til de fattige i lille Helliggeisthus. Cathrines sidste Bøn paa Dødslejet var nemlig, at Moderen og Søsteren efter hendes Død »vilde betænke den store Mangfoldighed af udlændigske saavel som indlændigske Mennesker, som var her udi København og der paa Gaden laa og ingen Herberg i deres Sygdom bekomme kunde, ejheller havde noget at hjælpe sig med i deres Nød og synderlig i denne svare heftige Pestilense og anden farlige Sygdoms Tid, som da heftig her i Byen grasserede, og som da i det lille Helliggeisthus eller Sygehus bliver indførte«. Vendele og Moderen udredede dog ikke straks Pengene, men da Vendele havde haft dem i Forvaring paa nogen faa Aars Tid, lagde hun 200 Daler til og der blev i Sygehuset oprettet 2 Senge, hvorpaa hendes salig Husbonds Adam Bøckers, hendes Fader Johan van Deldens og hendes eget Navn stod, og de syge i disse Senge skulde af Renten af Legatet have hver 4 Skilling daglig, medens Resten af Renten uddeltes til de andre syge paa samme Stue. Til deres 7 Senge skænkede hun hver en Dyne, en Hoveddyne, 1 Pude, 2 Pudevaar, 2 Par smaa Blaagarns Lagener, 1 underforet Sengeklæde, 1 Tinkande, 1 Tinkousken (∴ Skaal), 1 Tin Dengepot²⁾, Adam

¹⁾ K. D. II. Nr. 594. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie & Beskrivelse IV. p. 238.

²⁾ Resen: De fattiges Handel p. 425—39 Raadst. A. jfr. K. D. II. Nr. 803.

Bøcker og Vendele skænkede yderligere en ny Prædikestol til Helligaandskirken, men den blev først opsat af hendes anden Mand¹).

Vendele van Delden var endnu Enke i Oktober 1609, og da boede en anden Enke efter en hollandsk Købmand, Anne sal. Meulengrachts til Leje i Gaarden Matr. Nr. 50²). Det varede dog næppe længe, før Vendele »forandrede sig«, idet hun ægtede *Mathias Hansen*, som blev Raadmand i 1613, og som i 1616 byggede den endnu staaende pragtfulde Gaard paa Amagertorv, som Kgl. Porcellænsfabrik nu ejer. Han var en velstaaende Mand, havde været Vinskænk hos Kongen og var som saadan ved Pinse-drik 1609 optaget i Danske Kompagni³). Denne Stilling var det vel, som medførte, at hans Datter af første Ægteskab Kirstine netop i Tiden omkring 1610 blev Chr. IV's Frille. Han blev en af sin Tids Storkøbmænd, havde sine Skibe i Søen og var bl. a. Medlem af Islandsk Kompagni. Vendele bragte altsaa ved sit Ægteskab Gaarden Matr. Nr. 40 til Mathias Hansen og de har vist boet her, indtil den nye Gaard var fuldført. Mathias Hansen ejede Gaarden endnu i 1620 og betalte Bodeleje af den⁴). Hvornaar Vendele døde, vides ikke, men det var i alt Fald før 1623⁵). Imidlertid havde Vendele efterladt sig tre umyndige Børn af Ægteskabet med Adam Bøcker. De havde antaget Moderens Efternavn og hed *Johan, Antoni og Jørgen Bøcker von Delden*, men den yngste brugte dog kun sjældent Deldennavnet. Deres Formyndere, gamle Henrik Fuiren, Henrik Berner og Herman van Delden købte 14. November 1611, maaske samtidig med Moderens andet Giftermaal, Matr. Nr. 29 i Læderstræde, bestaaende af

1) O. Nielsen: Kbh. H. & B. IV. p. 65.

2) K. D. VI. Nr. 664.

3) K. D. VI. Nr. 94, 207.

4) K. D. I. Nr. 425.

5) O. Nielsen: Kbh. H. & B. IV. p. 207 ff.

en Gaard og 3 Boder ud til Gaden og nogle Vaaninger inde i Gaarden, af Byfoged *Anders Michelsen* og Hustru *Giertrud Frantzdatter*. Det var den samme Grund Matr. Nr. 29, som Peder Karlsen ejede i 1485, men som han havde pantsat til Claus Later. I godt og vel 100 Aar taber Grundens Historie sig i Mørket, men i 1580 Aarene ejede Giertrud Frantzdatters Fader *Frantz Godske* og efter ham hans Eftermand i Ægteskabet *Johan von Deventer* denne Gaard. Da denne sidste døde, var han i Gæld til sin Nabo kgl. Mønsterskriver *Hans Simesen* for et Beløb af 725¹/₂ Daler 5¹/₂ Skill. 1 Hvid, og denne havde Indførselsret for Beløbet i Johan von Deventers faste Ejendom, bl. a. i Gaarden i Læderstræde. Hans Simesen overdrog 31. Maj 1605 sin Fordring til *Henrik Ramell* til Bækkeskov og Wusterwitz, som i 1610 lod foretage en 4 Mands Vurdering, hvorefter Gaarden i Læderstræde skulde udlægges ham for 650 Daler, hvilket blev anmeldt paa Raadhuset den 24. Januar, men derefter betalte Byfoged *Anders Michelsen* Gælden og fik Gaarden overdraget af Henrik Ramells Arvinger 7. Maj 1610. Næste Aar 14. Novbr. solgte han den som ovenfor meddelt, og Bytingsskødet blev læst til Tinge 25. November 1611¹).

8. Juli 1611 købte Formynderne yderligere til deres 3 Myndlinge Nabogaarden mod Øst Matr. Nr. 27 og 28, som Jacob Truelsen i sin Tid havde solgt til *Christopher Walkendorf*, og som efter hans Død var gaaet i Arv først til Broderen *Erik Walkendorf* og efter ham til hans uægte Sønner og Arvinger, de senere adlede Brødre *Christian* og *Herluf Eriksen*²).

Efter Moderen *Vendele von Deldens* Død kort efter 1620, fik Børnene, der vel nu var myndige, sikkert Gaarden til Amagertorv udlagt som Mødrearv, og derefter blev den saavel som Ejendommen ud til Læderstræde tildelt

¹) Kbh. G. & H. R. A. ⁷/₅ 1610, ¹⁴/₁₁ 1611, og ²⁵/₁₁ 1611.

²) Kbh. G. & H. R. A. ⁸/₇ 1618.

den ældste af dem *Johan Bøcker von Delden* som Ejendom. Johan von Delden var ved sine Familieforhold, som Stedsøn af den velhavende Mathias Hansen, der i 1622 var bleven Borgmester, og som Ætling af en anset Købmandsslægt, der var nøje forbunden med de øvrige velstaaende Familier i den indvandrede hollandske Koloni, paa Forhaand bestemt til at blive benyttet af Kongen og af Byens offentlige Liv.

Christian IV havde allerede i 1619 Planer om at begynde en Fabrikation af Silke og Fløjl af de pragtfulde Kvaliteter, der var saa yndede i de Tider saavel til Klæde- dragten som til Boligernes Udstyr, og som man hidtil i dyre Domme havde indført, især fra Flandern. Kongen købte *Eske Brocks* store Gaard paa Købmagergade, og paa dens Grund anlagde han i de følgende Aar Silkegade, der paa begge Sider rummede Bygninger til den nye Fabrikation. Han indkaldte saa Silkevævere fra Holland, der kunde væve Kaffat (blomstret Fløjl eller Plysch), Fløjl og Sayan (med Islæt af Silke og Guldtraad), og som Ledere af Væveriet kom Kaffatvæveren *Karel Thiesen van dem Boom*, o: fra Boom vest for Mechelen, og Sayanvæveren *Gorris Petersen* til Landet i 1622. Og der blev sat over 100 Værksteder i Gang i Silkegade. Kun en havde Hovednøglen til Fabrikken, nemlig Kongen selv. I April 1623 udstedte Kongen Forbud mod Indførsel og Salg af alle udenlandske forarbejdede Silkestoffer, men Driften blev for dyr, og Kongen maatte derfor snarest muligt søge at faa den paa private Hænder.

30. November 1623 overlod Kongen naadigst »den silckeueffuerie och andre manufacturer, som wi for nogen thid siden her udi vor kiøbstad Kiøbenhaffn naadigst hauffuer ladett anstiffte och begynde, saa och en tid lang continueret och wedligeholdett« til et Konsortium, bestaaende af Johan de Willum, Johan Bøcker von Delden, Jørgen Bøcker, Lorentz von Möllengraff og Karel Thiesen

alle af hollandsk Fødsel eller Afstamning, og de fik Ret til at supplere sig med udenrigske Deltagere, nemlig Pofuell de Willom, Jan van Lier, Abraham Heyermans og andre¹). Konsortiet fik Ret til Handel med allehaande Silke- og Uldenvare, nemlig Fløjl, Caffa, Armesin, Tubin og allehaande »Smallgudt« af Legatur, Miscellan, Lagant, riselske og daminske Varer, Groffgrøn, engelsk Damask, Hertsaien, Saibai og deslige Varer af allehaande Slags og Sorteringer af Legatur, hvis Fabrikation var paabegyndt, og de fik Eneret paa Fabrikationen i det kgl. Silkehus i 12 Aar med Udsigt til Forlængelse, samtidig med, at Indførselsforbudet af 1622 forblev i Kraft. De fik fri Indførsel uden Told paa alle Raavarer til Fabrikationen og Eneret paa Salg af Varerne i hele Stykker til Købmænd og Kræmmere saavel som til Adelen til dennes eget Brug; Kongen selv vilde ogsaa aftage sit Forbrug hos dem. De overtog ikke alene selve Silkehuset med Forpligtelse til altid at have 20 Silkevæve gaaende, men ogsaa Kongens dertil hørende Calandermølle, Polermølle og Farverier m. v. efter Vurdering og paa lempelige Betalingsvilkaar.

Hele Foretagendet var, eller blev i alt Fald snart et Familieforetagende, idet saavel Johan von Delden som Lorentz von Möllengraff blev Jan de Willoms Svigersønner.

Kongen vedblev at omfatte Foretagendet med største Interesse. I Januar 1625 udstedte han en detailleret Anordning om Silkekompagniets Drift²). Han gav nøje Bestemmelser om dets Forpligtelse til at modtage Lærlinge, klagede over, at dets Priser var 4—5 pCt. højere end i Holland og Hamborg, og over at dets »Tjenere« solgte Varerne til højere Priser end af Kompagniet selv ansat. Kongen klagede endelig over, at Arbejderne fik for høj Løn, fordi Kompagniet udnyttede sit Monopol ved at tage

¹) K. D. II. Nr. 789.

²) K. D. V. Nr. 138, 139.

for høje Priser paa Varerne. Man burde tænke over, at man her i Landet kunde have billigere Proviant end andet Steds. Magistraten fik næste Dag Ordre til at føre Kontrol med Selskabet, navnlig med Lærlingene og Arbejderne, deres Flid, deres Religion og deres Løn.

Men alt til Trods vilde Foretagendet ikke svare Regning; i Aarene 1624—26 var Udgiften 113,000 Dlr., men Salget kun 65,936 Dlr. Allerede i Begyndelsen af 1626 søgte Kongen Forhandling med Kompagniet om Gennemførelsen af en Indskrænkning i Driften for at holde Haandværket oven Vande, men i 1627 standsede det helt. Kongen maatte give Henstand med Afviklingen af Kompagniets Gæld til ham og Afkald paa Renten af den. Først 9. Decbr. 1631, da Johan de Willom og Karell Thiesen var døde, afviklede Brødrene Johan og Jørgen Bøcker von Delden deres Kvota af Gælden¹⁾.

Det var nu ikke det eneste Mellemværende, som Johan Bøcker von Delden havde med Kronen. Under Kejserkrigen overtog han sammen med Svogeren Lorentz Meulengracht Leverancen af Krigsfornødenheder, og de blev betalt med mange Skibes Ladninger af Tømmer fra Norge og 21,000 Dlr. af Bergens Told. I Sammenhæng med disse Leverancer drev Johan von Delden Fuglevad Kornmølle og Krudtmøllen i Brede²⁾.

Ved Pinsedrik 1626 blev Johan von Delden og hans to Brødre i Kronprins Christians Nærværelse optaget i Danske Kompagni³⁾, og 24. Marts 1630 kaaredes han til Raadmand og gav i den Anledning 60 Sletdalere i de fattiges Jernkiste⁴⁾. Han havde dermed naaet Højdepunktet i sin borgerlige Virksomhed. Dette gav sig et synligt Udslag deri, at han udvidede sin Gaard paa Amagertorv,

¹⁾ K. D. V. Nr. 175, 247, 249.

²⁾ O. Nielsen: Kbh. H. & B. III. p. 238.

³⁾ K. D. VI. Nr. 94.

⁴⁾ O. Nielsen: Kbh. H. & B. III. p. 238.

idet han købte og tillagde Ejendommen mod Øst Matr. Nr. 41, som blev solgt af Raadmand *Peder Carlsen* ved Købebrev af 16. April, tinglæst 24. Maj 1630¹⁾.

I April 1630 fik Johan von Delden og Johan Braem Tilladelse til at udføre 70 Læster Byg fra Sjælland, imod at de skulde indføre lige saa mange Læster Mel eller Rug²⁾, og der er ikke Tvivl om, at Johan von Delden drev sin Handel og Købmandsskab med Iver.

I Februar 1632 bevilgede Kongen, at Johan von Delden maatte være Formynder for sin afdøde Stedfader Borgmester Mathias Hansens Søn af 3. Ægteskab, Hans Mathiesen, »foruden Værgemaalspenge at nyde, hvilket ingen paa saadant Vilkaar skal have villet gjort, Barnet til Frembtarff och beste«³⁾. Men bag den straalende Overflade stod det ikke saa godt til. Den 12. Marts 1633 »foregav han paa Raadstuen, at han havde i Sinde og agtede med det første at rejse paa sit Købmandsskab, begærede derfor paa en Tid lang at maatte fra Raadstuen forløves, hvilket ham af Borgmestre og Raad blev bevilget og samtykt«⁴⁾. Den virkelige Grund til hans Bortrejse var Pengeforlegenhed. Johan von Delden var ifølge »Handschriftt« af 21. Febr. 1633 en Sum af 500 »enckende Rixdaler« skyldig til *Eiler Urne* til Gunderslevholm, kgl. Befalingsmand over Bratsberg Len i Norge, og Eiler Urne havde 8. Juli s. A. maattet gøre Indførsel for Beløbet, som nu var løbet op til 756 Dlr., i hans to Gaarde paa Amagertorv. Samtidig havde Vinhandler *Peter Motzfeld*, Peter Griffenfelds Morfader, maattet føre Proces med Johan von Delden om en anden Gæld paa 500 Rdlr. in specie med Renter, til Sikkerhed for hvilken Johan von Delden havde pantsat ham de samme to Gaarde, som

¹⁾ Kbh. G. & H. R. A. 16/4 og 24/5 1630.

²⁾ K. D. V. Nr. 238.

³⁾ K. D. V. Nr. 253.

⁴⁾ O. Nielsen: Kbh. H. & B. III. p. 238.

Peter Motzfeld derefter havde overtaget efter lovlig Proces. Imidlertid var Johan von Delden forsvundet ud af Landet, men fik dog i September 1633 Tilladelse til at vende tilbage og fritoges i December for sine Kreditorers Tiltale indtil Paaske. Blandt Kreditorerne var ogsaa Kongen, som lod gøre Indførsel for sit Tilgodehavende i Brede og Fuglevad Møller. 31. Januar 1634 skriver Kongen til Rentemestrene, at Johan von Delden var bleven ham en Summa Penge skyldig for adskillige Varer, som han havde laant af Tøjhuset, og at Kongen derfor havde ladet foretage Indførsel i Rug, lutret Salpeter, Krudt og Svovl paa von Deldens Kornmølle og Krudtmølle, men der var Strid om de anslaaede Værdier, og von Delden mente at have Penge tilgode paa Rentekammeret, hvorfor Rentemestrene skulde gøre Afregning med ham til Paaske. Sagen endte med, at Johan von Delden maatte forlade Landet paany, og han drog til Rusland, hvor han i 1640 Aarene var Tolk hos Czaren og i stor Yndest¹⁾. Men Gaardene paa Amagertorv, som Peter Motzfeld havde overtaget, blev af denne ved Købebreve af 24. August og tinglæst Skøde af 31. August 1635²⁾ solgt til Kongen, som ogsaa 31. August 1635 overtog Eiler Urnes Krav³⁾.

Kongen købte Gaardene af *Peter Motzfeld* for ved Skøde af 12. Septbr. 1635⁴⁾ at overdrage dem til *Karen Andersdatter*, som havde været Kongens Elskerinde indtil Giftermaalet med *Kirsten Munk*. Hun var Datter af Skrивeren paa Bremerholm, *Anders Hansen*, og hendes Moder, *Boel Knudsdatter*, var af anset norsk Slægt; en Morbroder, *Morten Knudsen*, var saaledes kgl. Herold

¹⁾ O. Nielsen: Kbh. H. & B. III. p. 238.

²⁾ Kbh. G. & H. R. A. 12/8 1635, Skøde og Mageskifte 31/8 1635, C. 6. Skøder R. A. 24/8 1635.

³⁾ K. D. V. Nr. 301.

⁴⁾ Kbh. G. & H. R. A. 12/8 1635, K. D. III Nr. 183.

og Raadmand i Helsingør. Christian IV havde mødt Karen Andersdatter i 1613 ved et Bryllup og dansede med hende, hvorefter han førte hende op paa Slottet. Hun fødte Kongen to Døtre, der døde i spæd Alder, og i 1615 Sønnen *Hans Ulrik Gyldenløve*. Men 10. April 1616 rejste hun fra Hoffet; det var som sagt kort efter Kongens Bryllup med Kirsten Munk. Kongen gav Karen Andersdatter *Hveen* som Len og tilstod hende en aarlig Pension, ligesom han var meget naadig overfor hendes Slægt; to af hendes Svogre blev efter hinanden Biskopper i Oslo og en tredie var Kongens betroede Købmand og Viceborgmester i København. Til disse kongelige Begunstigelser af Karen Andersdatter kom altsaa 12. September 1635 Gavebrevet paa de to Gaarde paa Amagertorv; allerede næste Aar solgte hun Gaarden Matr. Nr. 41, Johan von Deldens sidste Erhvervelse, til den indvandrede tyske Købmand *Cort Heinrich von Mercker*. I Matr. Nr. 40 boede senere Karen Andersdatter selv; men ikke alene; Hovedskatsmandtallet for 1645 opfører her Karen Andersdatter, Slotsskriver Peder Pedersen, den senere Borgmester og Møntskriver Jørgen Hansen.

I 1640 hed det sig, at Karen Andersdatter tænkte paa at gifte sig med en studeret Person, *Nelaus Nelausen*, Søn af en tidligere afdød Slotspræst paa Københavns Slot *Menelaus Poulsen*. Han var meget yngre end den aldrende Dame, der vel allerede stærkt nærmede sig de halvt-hundrede Aar. Kongen optog Planen meget unaadigt, satte baade Konsistorium og Nelaus' gamle Moder i Bevægelse for at hindre Partiet, og forbød Præsterne i København at vie Parret, samt krævede, at Karen Andersdatter skulde skifte med sin Søn Hans Ulrik Gyldenløve, der skulde overtage hendes Len Hveen. Nelaus Nelausen flygtede fra Landet, men vendte kort Tid efter tilbage, og nu stævnedes Dr. Jesper Brockmand ham til Møde i Konsistorium og lod ham forstaa, »at han skulde entholde

sig fra Karen Andersdatters Omgængelse og forlade Landet«; han flygtede paany og skrev 2. Februar 1643 fra Kiel et ydmygt Brev til Kongen, hvori han frafaldt sit Ægteskabsløfte.

Karen Andersdatter levede endnu i mange Aar; efter Sigende var hun blevet blind, men fik i 1653 sit Syn igen efter en vellykket Operation.

Der kendes kun lidet til selve det Hus, som Karen Andersdatter beboede. Formodentlig har Henrik Dringenbergs gamle Stenhus stadig været en væsentlig Bestanddel af det, men i Grundtaxten af 1661 betegnes det som »Karen Andersdatters Tømmerhus med 3 Agtervaaninger, grundmuret«.

I 1673 døde Karen Andersdatter i en Alder af mere end 80 Aar. Hun blev begravet i Nicolai Kirke 30. Decbr. 1673¹⁾.

BERTEL HENDRICH BISCHOPS GAARD.

Der foreligger ingen Oplysninger om Karen Andersdatters sidste Dage, men det synes, som om Gaarden er blevet solgt før hendes Død; thi allerede 3. November 1673 tinglæses Skøde paa den til Isenkræmmer *Bertel Hendrich Bishop*. Han var, som saa mange af Datidens københavnske Købmænd, af tysk Oprindelse, selv om han var født i København som Søn af den velhavende Købmand og Brygger *Hendrich Bishop*, der i 1616 indtraadte i Danske Kompagni, og som fra en Skipperes Stilling havde svunget sig op til en betydelig Position²⁾. Bertel Hendrich Bishop var paa den Tid, da han købte Karen Andersdatters Gaard, gift for anden Gang. Hans Hustru, *Christine Mohr*, var en Datter af den før 1659 ansatte Oeconomus ved de Fattiges Børnehus *David Mohr*,

¹⁾ Gjessing: Jubellærere II. p. 322, Ny Danske Mag. II. p. 7. Pers. hist. Tidsskrift I. p. 194, II. p. 296. Biogr. Lex. I. p. 216.

²⁾ K. D. V. Nr. 93.

som i mange Aar var Kirkeværge ved den tyske St. Petri Kirke¹⁾. Hendes Brødre var Kræmmerne *David* og *Lo-rentz Mohr*, og en Søster, *Elisabeth*, var gift med Hørkræmmeren *Wulf Petersen*.

Det var vist i Grunden en daarlig Handel, Bertel Hendrich Bishop havde gjort, thi da han vilde sætte den gamle Bygning i Stand eller, som han siger i en Ansøgning til Kongen, »da jeg den angreb, faldt den mig over Hovedet, hvorfor jeg var nødtvungen den af ny Fundament at lade opbygge«. Han søgte derfor om Fritagelse for Fortifikationsskat for det nye Stenhus, han opførte i Stedet, og Borgmestre og Raad anbefalede, at han fik dette for nogle Aar²⁾. Kongen bevilgede ham under 22. April 1675³⁾ Fritagelsen for 3 Aar, idet han »med sær Fornøjelse og Velbehag fornummet haver, hvorledes en Del af vores kære og tro Borgerskab her udi Staden uanset disse Tidens Vanskelighed dog lader sig af yderste Evne være angelegen denne vores kongl. Residensstad med god og grundmuret Bygning at zire«.

Den Gaard, som forsvandt, har vel nok i Hovedsagen fyldestgjort Overenskomsten af 1524 mellem Vor Frue Kirkes Kapitel og Borgerskabet, hvorefter Kirkens Gaarde skulde bygges som Stenhuse, to Loft høje ud til Algaden, dog at de, som ikke formaaede dette, skulde bygge mærkelige, 3: anselige, Huse murede mellem Stolper med anden god Købstadsbygning inde i Gaarden og med Stentag⁴⁾. Dersom Grundlaget for Bygningen har været Henrik Dringenbergs Stenhus, har Resten dog vist været bygget som 2 Etages Bindingsværk. Men det nye Hus, som Bertel Hendrich Bishop opførte, var af anseligere Art. Selv om

¹⁾ Otto Andrup: Firmaet Baadh & Winther gennem 200 Aar p. 16 angiver fejlagtig Hustruens Navn til Christine Mars.

²⁾ Sjæll. Tegn. Bd. 41 Nr. 156—157 med Bilag.

³⁾ K. D. VI. Nr. 982.

⁴⁾ K. D. IV. Nr. 386.

vi ikke har et Billede netop af dette Hus, viser J. J. Bruuns Prospekt af Amagertorv fra ca. 1750 os forskellige af Nabohusene, der øjensynlig er skaarne efter samme Læst.

I Skifteforretningen af 27. Novbr. 1719 i Bishops Datters Dødsbo findes en Taxation af Huset, foretaget 4. Februar 1717, der kaster et godt Lys over Husets Forhold. G a d e h u s e t var grundmuret med 7 Fag til Gaden, 3 Etager højt, med bred Kvist over de 5 Fag og med frie Gavle. Mod Øst havde Hovedbygningen i Gaarden en toetages Tilbygning paa 2 Fag, grundmuret til første Etage, og mod Vest en lignende paa 15 Fag med Kvist over to Fag. Der var Kælder under hele Huset og dets Tilbygninger. Man kom ned i den fra Gaden ad en Trappe med 10 Trin og Skur over. Der var bl. a. Køkken i Kælderen og et afskildret Spisekammer med Flise- og Brostensgulv. I Stueetagen kom man fra Gaden ad en Trappe paa 4 Trin op i en flisebelagt Forstue, som strakte sig igennem Huset. Til venstre for Forstuen, altsaa mod Øst, laa Isenboden med sine Hylde og Disk og Brædegulv. Bag denne ind mod Gaarden var en Stue med malede Paneler og med Flisegulv. Den var forsynet med en Vindovn paa Jernfod som de fleste af Husets Værelser; der var et fast Skab og Nedgang til Kælderen. Bag den laa i den to Fags Tilbygning endnu en lille Stue og henimod Forstuen et Kammer og et Trapperum for den Vindeltrappe, ad hvilken man kom op i de øvre Etager. Paa den anden Side af Forstuen, lige overfor Isenboden, laa ud mod Torvet en panelet Stue, malet og med forgyldte Lister, med Flisegulv og 3 Skruers Vindovn, som stod paa 6 Messingpiller og ziret med 9 Messingknapper, og bag den en anden Stue i lignende Udstyr, men uden Guldlister og med Brædegulv.

Over en Forstue med en »italiensk« (∴: almindelig) Trappe kom man over i vestre Sidefløj, der foruden

et Køkken med aaben Skorsten rummede 4 Kamre, det ene med Hylder og Disk.

Paa anden Etage, »Salen«, laa til venstre Side af Vindeltrappen den store Sal med »bare«, formentlig dog malede Vægge, en gammeldags Kamin med Stenhuggeri omkring og Flisegulv. Ved Siden af Salen laa to Kamre til Gaden og til Gaarden ud til Forstuegangen i vestre Sidebygning; Væggene i Kamret til Gaden var betrukne med Tiromtej. I østre Sidebygning sluttede sig hertil et lille Kammer med aaben Skorsten og Astragflisegulv, medens der i vestre Sidefløj var først en Sal, hvis Vægge var betrukne med noget trykt Tøj, med en gammeldags Kamin og med Astragflisegulv, og dernæst en anden lignende Sal med Spaanmaatter paa Væggene og med Astragflisegulv, og sluttelig et Kammer, delt i to Dele. Adgangen til disse Værelser skete ad en Svale, paa hvilken den italienske Trappe udmundede.

I den tredie Etage i Gadehuset var mod Øst en Sal med aaben Kamin med Stenhuggeri omkring og Flisegulv, dernæst en mindre Sal med bare, malede Vægge, Vindovn og Brædegulv bag den indtil Gaarden, og hvorfra der var Udgang til Sidehusets Trapperum.

Tagetagen havde saavel i Gadehuset som i Sidefløjen Loftsrum, i det første tillige Loft over Hanebjælkerne. Gadehusets Kvist havde en Vinde med tilhørende Tove og Krog.

I Gaarden stod et heltags Tværhus paa 8 Fag, to Etager højt og med Kvist over 2 Fag, alt af Mur og Bindingsværk. Mod Vest havde Huset et Portrum med Stakitport og dernæst en Stue, et Kammer, Køkken og Spisekammer. I anden Etage, hvortil der var Opgang fra Køkkenet ad en Vindeltrappe, var 4 Kamre med en foranliggende Svalegang og paa Loftet var afskildret endnu et lille Kammer. I Loftets Kvist var en Vinde med Tilbehør; der var lagt Gulv paa Hanebjælkerne, hvorved

der dannedes et øverste Loftsrøm. Ved Enden af Tværrhuset stod en Stald paa 7 Fag af Mur og Bindingsværk. Næst ved Sidehuset var et Lokum, dernæst en anden Stald til 6 Heste. Gaardsrømmet var brolagt; det havde Opstandere saavel for Pumpevand som for Springvand, o: Trykvand. Ud til Læderstræde var der i 1717 en fri Indkørsel til Gaarden gennem et Portrum, dannet som et halvtags enetages Hus paa 3 Fag af Mur og Bindingsværk; det benyttedes som Pakhus; men Forholdene her var, som det fremgaar af det følgende, væsentlig ændrede siden Bertel Hendrich Bischof byggede Huset.

Bertel Hendrich Bischof havde ikke længe Glæde af sit ny Hus. Allerede 3. April 1677 blev han begravet fra St. Petri Kirke, medens alle Klokker ringede. Han efterlod sig Enken, Christine Mohr, og Børn af begge Ægteskaber. Allerede 1. Februar havde han følt, at Kræfterne aftog fra Dag til Dag og skrev derfor i Nærværelse af de to Svogre, Wulf Petersen og Jørgen Bøffke, sit Testamente, som Enken fik kongelig konfirmeret 2. April¹⁾.

Der blev forlods tillagt hende 4000 Rdlr. og Ret til at sidde i uskiftet Bo, uforment af de to Døtre af første Ægteskab. Selv havde hun i sit Ægteskab to Døtre, *Elisabeth Christine*, som i 1691 blev gift med Guldtrækker *Octavi Hollman*, og *Marie Sophie*, som i 1699 ægtede den i Hamborg fødte Guldtrækker *Hans Jochim Rohde*, og to Sønner, der ikke kom til Skels Aar²⁾). Christine Mohr sad ikke længe i Enkestand. Allerede inden Udgangen af 1678 havde hun giftet sig med *Johan Alsteen*, der hidtil havde boet i Nabohuset, efter at han nylig var bleven Enkemand efter sin anden Hustru. Han medbragte to Børn i sit nye Ægteskab, men det varede kun kort. 5. August 1679 jordedes ogsaa han fra St. Petri Kirke med

¹⁾ Sjæll. Reg. Nr. 30 fol. 368 Nr. 113.

²⁾ Overformynderiets sorte Bog fol. 175 ¹/₈ 1678 L. A. S.

alle Klokkers Ringning. I deres korte Ægteskab var der ingen Børn.

Christine sal. Johan Alsteens sad nu tilbage med Gaarden, og hun drev Isenboden i mange Aar, dog næppe med synderligt Held, thi hun kom efterhaanden dybere og dybere i Gæld til en af Hovedleverandørerne, Købmand *Engel Wüsten* i Solingen. En forbigaaende Hjælp var det, at hun udparcellerede Gaardens Grund til *Læderstræde*.

Ved Købekontrakt af 16. Januar 1684, tinglæst 23. Januar 1684, skødede *Christine Mohr sal. Alsteens* Grunden Matr. Nr. 25/1689, nu Matr. 27, øst for Porthuset til *Skræder Johannes Christensen*¹⁾ og ved Købekontrakt af 30. Novbr. 1683 ligeledes tinglæst 23. Januar 1684 Grunden Matr. Nr. 26/1689, nu Matr. Nr. 28, vest for Porthuset til *Renteskriver Johan Nielsen*²⁾. Disse to Grunde var derefter i lang Tid selvstændige Ejendomme, hvis Historie nærmere skal behandles i det følgende.

Den vestligste Parcel, Matr. Nr. 27/1689, nu Matr. Nr. 29, blev ved Købekontrakt af 30. Decbr. 1687, tinglæst 25. Juni 1688, solgt til Garnisonsauditør *Johan Conrad Wodroff*³⁾. Den glider herefter ud af Hovedgaardens Historie.

Efter at Døtrene var bleven gift, indtraadte Svigersønnerne, saavidt det kan ses af Skattelisterne, i Forretningen, omend de officielt havde Borgerskab som Guldtrækere og ogsaa drev deres Haandværk. Deres Andel i den faste Skat, som lignedes paa Ejendommens Beboere, voksede, medens *Christine sal. Johan Alsteens* Skat forringedes Aar for Aar⁴⁾.

Saaledes gled Aarene hen indtil den store Ulykke.

¹⁾ Kbh. Skødepr. II. fol. 99.

²⁾ Kbh. Skødepr. II. fol. 1012.

³⁾ Kbh. Skødepr. II. fol. 344.

⁴⁾ O. Andrup: Firmaet Baadh & Winther p. 23.

Pesten, ramte Byen i 1711. Allerede den 11. August bukkede *Agnete Bischof*, Datter af Bertel Hendrich Bischofs første Ægteskab og Enke efter Skræder, siden Øltapper i Skræderkroen *Johan Smidt*, under for den uhyggelige Sygdom, og Octavi Hollman deltog i Forseglingen af hendes Bo¹⁾, og derefter rantes Familien Slag i Slag. I Ugen efter 13. Septbr. døde *Christine* sal. *Johan Alsteens*, og hun fulgtes i de samme Dage af sin Søster *Elisabeth Mohrs* Datter. I den følgende Uge døde hendes egen Datter *Elisabeth Christine*, som var gift med *Octavi Hollman*, endvidere et af *Hans Jochim Rohdes* Børn og dernæst hendes Søster *Elisabeth Mohr*, *Wulf Petersens* Enke, der i sin Kvide havde forladt Hørkræmmerboden i Vimmelskafte og havde taget sin Tilflugt til Huset paa Amagertorv. I Begyndelsen af Oktober fulgte en af *Hollmans* Døtre og et andet af hans Børn deres Moder og deres Mormoder i Graven, men end ikke da var Huset bleven den frygtelige Svøbe kvit. Endnu i Begyndelsen af November førtes *Octavi Hollmans* Tjenestdreng til Graven paa St. Petri nye Kirkegaard²⁾.

Da Forholdene igen var bleven rolige, blev Skiftet efter *Christine* sal. *Alsteens* foretaget 1712. De eneste myndige Arvinger, de to Svigersønner *Octavi Hollman* og *Hans Jochim Rohde* paatog sig ved en Overenskomst af 11. Juli 1712³⁾ at svare til Boets Gæld og skiftede og delte dets Løsøre. Gaarden, der endnu kaldtes Bertel Hendrich Bischofs Gaard, og hvori Engel Wüsten fra Solingen havde en Prioritet paa 5567 Rdlr., blev taxeret til 6500 Rdlr. Den blev overdraget til *Hans Jochim Rohde*, men Octavi Hollman fik fremtidig Forkøbsret til den til en Købesum af 6500 Rdlr. Octavi Hollman, der var bleven Enkemand, og som 20. Septbr. 1712 fik Bevilling til Sam-

¹⁾ Kbh. Skiftekomm. Forseglingsspr. 11/s 1711 L. A. S.

²⁾ Vor Frue Skoles Ligbog L. A. S.

³⁾ Kbh. Skiftekomm. Skifter Nr. 55/1717, Hauschildts Enke L. A. S.

frændeskifte efter Hustruen, kunde som Guldtrækker ikke overtage Isenboden, men Hans Jochim Rohde, hvis Hustru Marie Sophie jo var Isenkræmmerdatter, fik Tilladelse til at indtræde i Lauget, skønt dette næppe var i Overensstemmelse med Sæd og Skik. Han døde omkring 1. Marts 1715¹⁾, og Enken fortsatte Forretningen under stigende økonomiske Vanskeligheder, til Trods for, at Hans Jochim Rohde foruden Isenboden havde søgt at skaffe sig Indtægter som Guldtrækker. 12. Februar 1717 ønskede Marie Sophie, Bertel Bishops Datter, at der blev foretaget Skifte mellem hende og de tre Børn, øjensynlig fordi hun tænkte paa nyt Ægteskab²⁾. Boet var i en sørgelig Forfatning. Ikke alene var Gaarden paany pantsat til Engel Wüsten for sin fulde Værdi, 6500 Rdlr., men han havde yderligere Krav. Der var ogsaa andre Kreditorer, saa at Gælden blev opgjort til 8276 Rdlr. 2 Mk. 5 Sk., medens Aktiverne kun kunde sættes til 8252 Rdlr. 2 Mk. 2 Sk. Der blev saaledes intet til Børnene. Allerede i Slutningen af Februar giftede hun sig med Guldtrækker *Nicolai Hauschildt*, som havde været ansat i Forretningen og havde boet i Huset. Men efter sex Ugers Forløb døde Marie Sophie, og Forseglingen af hendes Bo blev foretaget 11. April 1717. Boets Status var yderligere forringet, og Gælden var vokset endnu mere i Forhold til Aktiverne; under disse Forhold var det vel ikke svært at bevæge Nicolai Hauschildt til at opgive sine Arverettigheder, og for et Beløb af 100 Rdlr. fik Octavi Hollman ham til at give Afkald. Af Hensyn til Børnene overtog *Hollman* Gaarden for det Beløb af 6500 Rdlr., som han havde betinget sig i 1712, uagtet den efter hans Skøn nu var mindre værd i Handel og Vandel, og udtog ogsaa af Boet noget Sengetøj m. v. til Børnene. Auktionen for-

¹⁾ Vor Frue Skoles Ligbog L. A. S.

²⁾ Conceptskifte Pk. 26 Nr. 13/1717 L. A. S.

løb dog bedre end Taxationen, saaledes at der trods alle sorte Udsigter dog blev en lille Arv til dem.

Octavi Hollman var siden 1712 slaaget ind paa Bryggerivirksomhed. Nu skulde han søge at føre Isenkramforretningen videre, men da Lauget ved Marie Sophie Bishops Giftermaal med Nicolai Hauschildt ikke havde vist samme Imødekommenhed som efter Pestaaret over for Hans Jochim Rohde, kunde han næppe vente selv at blive i Stand til at indtræde i Lauget. Han havde da det Held, at den mangeaarige Krambodsvend i Forretningen, Skaaningen *Peter Baadh*, blev hans Svingersøn, idet han 13. Januar 1718 ægtede hans Datter *Elisabeth Magdalene*¹⁾. Forretningens Omfang var dog paa Grund af de tidligere Tidens Misrøgt i Begyndelsen kun ringe. Det er udenfor al Tvivl, at Octavi Hollman var en anset og velstaaende Mand, da han flyttede ind i den gamle Gaard. Han havde den Gang giftet sig paany med *Marie Conradsdatter*. Allerede fra 1710 var han Kirkeforstander i St. Petri Kirkekollegium, og i 1716 blev han udnævnt til en af Stadens 32 Mænd. I 1727 gør han Testamente og faar Bevilling til at lade sin Hustru sidde i uskiftet Bo, og snart efter dør han. Begravelsen fandt Sted i St. Petri Kirke 16. April 1727²⁾.

Nu var *Marie Conradsdatter* Ejer af Gaarden. Aaret efter hendes Mands Død indtraf 20.—23. Oktober den store Ildebrand. Natten mellem 22. og 23. Oktober var Ilden naaet til Amagertorv, men ved Madame *Petersens* resolute Optræden lykkedes det at standse den ved hendes Hus, det senere *Petersens* Jomfrukloster, kun faa Ejendomme fra Bertel Hendrich Bishops gamle Gaard, der saaledes lykkeligt undgik Ødelæggelsen.

¹⁾ St. Petri Kirkebog.

²⁾ O. Andrup: Firmaet Baadh & Winther p. 45, jfr. L. Bobé: St. Petri Kirke p. 351.

Det fremgaar af en Synsforretning fra 1735¹⁾, at Ejendommens indre Udstyrelse var forskønnet med Guldlister og Spejle, der stod i passende Forhold til det velhavende Indbo. Ved Købebrev af 17. Juni 1741, tinglæst 19. Juni 1741, tilbagekøbte *Marie Conradsdatter* for at forbedre Udkørselen til Læderstræde, nuværende Matr. Nr. 27, som herefter i en længere Aarrække paany lagdes til Hovedgaarden²⁾.

Marie Conradsdatter var utvivlsomt en dygtig og foretagsom Kvinde, der efterhaanden forøgede den Formue, hun havde arvet efter Manden, baade med rede Penge og med Grundejendom rundt omkring i Byen. Da hun døde 25. Maj 1751, efterlod hun en Formue paa 17,574 Rdlr., medens Gælden kun beløb sig til 4625 Rdlr. Hun betænkte sine Stedbørn og Slægten og glemte hverken St. Petri Menigheds Fattige, de syge og sengeliggende samt Beboerne i Sjæleboderne og i Pesthuset, eller Børnene i Vaisenhuset, da hun affattede sit Testamente³⁾.

Det var *Peter Baadh* og hans Hustru, der efter en Auktion 9. Juni 1751 overtog den gamle Gaard for en Købesum af 7004 Rdlr. 31. Decbr. 1751 udstedtes Skødet, der blev tinglæst 5. Juni næste Aar, men da var Peter Baadh allerede død 11. Februar 73 Aar gammel og begravet i den Hollmanske Grav i St. Petri Kirke.

Peter Baadh havde tjent Slægten længe, før han blev Virksomhedens Ejer, og han havde været en anset og meget benyttet Mand indenfor sit Laug. Det er utvivlsomt, at hans gode Raad og Støtte har været en stor Hjælp for Svigermoderen Marie Conradsdatter, thi Isenkramforretningen var jo i en ringe og ødelagt Stand, da Peter

¹⁾ Kbh. Brandforsikr. Vurd. Police Nr. 1510 L. A. S., jfr. Kbh. Forsegl. prot. 1751 p. 514 L. A. S.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 5 fol. 323.

³⁾ Sjæll. Reg. 8. April 1728 Nr. 140, jfr. Sjæll. Reg. 4. Maj 1731 Nr. 171.

Baadh overtog den i 1718. Denne Fremgang fik ogsaa sit Udtryk i selve Gaardens Tilstand. Thi medens Octavi Hollman ikke mente at gøre nogen god Forretning, da han i 1717 overtog den for 6500 Rdlr., vurderedes den ved Brandtaksationen i 1752, ganske vist med Tillæg af den lille i 1741 tilkøbte Grund ud til Læderstræde, til 8500 Rdlr.¹⁾

Peter Baadhs Enke *Elisabeth Magdalene Hollman* overtog Gaarden og førte Forretningen videre, men hun optog sine to Sønner, *Octavius Hollman Baadh* og *Olaus Baadh*, i denne. Siden udtraadte Olaus Baadh, der i 1758 købte egen Ejendom og blev Brygger. I 1761 underkastede Octavius Baadh sig Eksamen i Isenkræmmerlauget og underskrev sit Laugsløfte, saa at han kunde optræde som selvstændig Laugsbroder; han var allerede fra 1747 Svend. 13. April 1763 døde Elisabeth Magdalene Hollman sal. Peter Baadhs, og de to Brødre arvede hende, men ved indbyrdes Skifte delte de Arven saaledes, at Olaus Januar 1764 udstedte Skøde paa Gaarden til sin Broder Octavius Hollman Baadh, hvilket Skøde blev tinglæst 30. Januar²⁾.

Octavius Hollman Baadh havde 18. September 1761 holdt Bryllup med *Anna Marie Rosenberg*, en Datter af Silke- og Klædekræmmer Christian Rosenberg, der ejede Matr. Nr. 42 & 43 paa Amagertorv, og han havde allerede efter Brylluppet taget Fædrenehuset i Besiddelse, idet Moderen dog blev boende i den gamle Ejendom hos de nygifte³⁾. Som Ejer af Huset og Forretningen traadte han med Dygtighed i Faderens Fodspor. Han var en af Lauget meget benyttet Mand, saavel i Forhandlinger med Autoriteterne som i Driften af Laugets Fabriksvirksomhed; baade i dets Kartefabrik og i Raadvaddams Fabrik-

¹⁾ Kbh. Brandforsikr. Vurd. Police Nr. 1570. L. A. S.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 16 fol. 735, ³⁰/₁ 1764.

³⁾ St. Petri Kirkebog. L. A. S. Extra Skattemandtal 1762. R. A.

ker var han Medstifter og Interessent. Gennem Morfaderen Octavi Hollman var han knyttet til St. Petri Menighed og indtog fra 1768 en Stilling i Kirkekollegiet, først som Kirkeforstander, senere som 4. Curator. I 1771 blev han en af Stadens 32 Mænd, da dette Raad genoprettedes efter Struenseses Fald. Octavius Hollman Baadh var allerede ved sin Indtræden i Forretningslivet en velhavende Mand. Han forøgede stadig sin Formue, og i hans statelige Hjem fandt saavel Laugsforsamlingerne som St. Petri Kirkekollegiums Møder hyppigt Sted¹⁾.

Men endnu i Octavius Baadhs Levetid skulde Hjemmet i Bertel Hendrich Bishops gamle Gaard lægges øde. Den havde lykkeligt undgaaet Byens store Brand i 1728, men den næste Brand 5.—7. Juni 1795, der havde sit Udspring i Tømmeroplaget paa Bremerholm, rasede særlig i de Dele af Byen, som var bleven sparede forrige Gang, og bredte sig gennem Øster Kvarter og Strand Kvarter til Byens vestlige Del, til Gammel og Ny Torv og Raadhuset. Ogsaa Husene paa Amagertorvs Sydside, deriblandt Octavius Baadhs Gaard, faldt for de graadige Flammer og nedbrændte til Grunden i Løbet af Natten mellem 5. og 6. Juni.

Umiddelbart efter Branden flyttede Octavius Baadh til sin Svigersøn Peter Andersens Gaard paa Købmagergade, hvor han genaabnede sin Forretning; derefter besluttede han sig til at sælge den gamle Grund, paa hvilken han fik udbetalt Brandforsikringen med 9000 Rdlr., idet 20 pCt. blev fradraget²⁾.

LAURITZ THRANES GAARD.

Det var Murmester *Lauritz Thrane*, der ved Skøde af 28. Januar 1796, tinglæst 1. Februar 1796³⁾, købte Brand-

¹⁾ O. Andrup: Firmaet Baadh & Winther p. 84 ff.

²⁾ O. Andrup: Firmaet Baadh & Winther p. 109 ff.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 32 p. 29.

tomten for 8000 Rdlr., og som derved aabnede den nye Æra i Ejendommens Historie, idet han opbyggede det Hus, der staar den Dag i Dag.

Efter Branden blev Læderstræde udvidet nogle faa Alen i Bredden, som blev afgivet af Grundene paa Nord-siden af Strædet, altsaa bl. a. af nærværende Gaard.

Den nye Gaard, der omfattede nuværende Matr. Nr. 40 og 27, og som strakte sig lige fra Amagertorv og til Læderstræde, blev bygget i 1796—97, og belært af sørgelig Erfaring holdtes den forsikret alt imedens den opførtes.

Ud til Torvet byggedes den grundmurede Hovedbygning i 3 Etager, samt Kælder og Mezzanin, karakteristisk nok altsaa en Etage mere end Forgængeren. I de gamle Beskrivelser til Vurderingerne til Brandforsikring¹⁾ genkender man let den nuværende Bygning trods de Ændringer, som denne i Tidens Løb er undergaaet, især i de nedre Etager.

Hovedbygningens Façade er inddelt i 5 Fag og har Heltag til Gaden, tækket med sorte, glacerede Sten og med 3 halvrunde og 2 ovale Tagvinduer, tækkede med Blik; til Gaarden var Tagstenene røde, og der findes her 2 halvrunde Tagvinduer tækkede med Tegl. Kælderen strækker sig under hele Huset. Bygningen har Sokkel af Bornholmersten. I Façaden mod Torvet er Kælderen og 1ste Etage ziret med murede Kvadre og over 1. Etage er der en muret Cordongesims, dækket med Plader af Bornholmersten. Over Mezzaninetagen ligger et gennemgaaende Baand af samme Stenart. I 2. Etage er i begge Endepartierne murede Lisener med Kapitæler, Gesims og runde Frontoner, og i de 3 midterste Fag er 4 murede Lisener med Kapitæler, alt af Bornholmersten. Under alle Vinduer i 2. Etage samt under de 3 midterste Fag i 3. Etage er Solbænke af samme Stenart.

¹⁾ Vurdering til Brandforsikring ^o/_c 1801 for Matr. Nr. 51, Nyt Nr. 40. L. A. S.

Under Taget er en Gesimsrende med Sparrehoveder af Bornholmersten og derunder en muret Frise, hvori er anbragt Triglyfer. Over de 3 midterste Fag er anbragt en muret Attica dækket med Bornholmersten, og bag denne Attica er en Blybeklædning. Gadehuset har fra Amagertorv Gennemkørsel med dobbelte Portfløje, Nedgang til Kælderen, hvorover et Tag hvilende paa Sandstenskonsoller og Opgang til Butiken i Stueetagen. Façaderne til Gaarden og til Læderstræde er uden noget som helst arkitektonisk Udstyr. Gadehuset til Læderstræde har Kampestenssokkel. I samtlige Bygninger er der Indskudslag i Etageadskillelserne. Angaaende de enkelte Bygninger og deres Inndeling og Anvendelse skal anføres følgende.

Forhuset til Amagertorv.

I Kælderen er der ved Nedgangen fra Torvet en Forstue paa 1 Fag, hvorfra man kommer ind i en Stue paa 3 Fag. Bagtil i det smig Fag til Gaarden er Køkken med aaben Skorsten og Flisegulv og endnu et Værelse; Værelserne har Plankegulv og er forsynede med Vindovne. Der er gibset Loft og hvide Vægge. Under Portrummet ligger to Oplagsrum med brolagt Gulv.

I 1. Etage findes først Portrummet, der har Plankegulv, og fra dette Rum er der Opgang til Husets Hovedtrappe, der er treløbet med Dokkegelænder og udkilede Haandgreb af Cypetræ. Trapperummet har gibset Loft og hvide Vægge. Iøvrigt findes i Stueetagen en Butik paa 3 Fag, til hvilken der er en Opgang ad 5 Trin fra Torvet. Indgangen har dobbelte Døre samt indvendige Glasdøre; over Indgangen er et Vindue. Loftet er gibset, i Midten et Cirkelslag, ziret med en malet Roset. Der er panelede Vægge med forgyldte Staffer og indvendige Vinduesskodder. Butikken er overalt udstyret med Reoler og Glasskabe med Hylder, og under Reolerne er der ligeledes Glasskabe. Butikken har en rund Disk med

Skuffer under. Bagtil mod Gaarden er 1 Værelse, der har Paneler under Vinduerne saavel som paa Pillerne mellem dem og iøvrigt er udstyret med Papirstapeter med Border om paa Lærred og med 3 Etagers Vindovn med støbt Pyramide; fra dette Værelse er med Brædder afdelt 2 Kamre, af hvilke det ene er forsynet med Hylder.

I Mezzaninetagen ligger der til Gaden et 1 Fags Værelse og dernæst en 3 Fags Sal og sluttelig et 1 Fags Værelse. Alle disse Værelser er udstyrede med Bryst- og Pillepanel paa Ydermurene, samt med ferniseret Papir med Border om paa Lærred; de opvarmes, som Husets øvrige Lejligheder, ved Vindovne, Salen har dog en Piedestalovn og desuden et fast Hjørneskab. Ind mod Gaarden findes et dobbeltfags Værelse med hvide Vægge og Skorsten med Jernankre under. Dernæst følger Trapperummet og saa, hvor Huset er dybest, et Værelse ligeledes med Bryst- og Pillepanel paa Ydervæggene og iøvrigt med Fodpanel og Papirstapeter med Border om paa Lærred. Fra dette Værelse er der med Brædder afdelt 3 Kamre, af hvilke det ene rummer en Alkove, medens de to andre er forsynede med Hylder.

2. Etage er Husets fornemste. Ligesom i Mezzaninetagen er der i alle Værelser Bryst- og Pillepanel paa Ydervæggene og Vindovne paa 1—3 Etagers med støbt Pyramide, i Salen dog Piedestalovn. Her ligger til Gaden et 1 Fags Cabinet, Væggene er betrukne med malet Lærred indfattet i Friser, hvorom er forgyldte Lister og Kakkellovnspladsen er marmoreret. Den 3 Fags Sal er udstyret paa samme Maade; den har ligesom i Mezzaninetagen sit faste Hjørneskab. Det følgende 1 Fags Værelse svarer i Udstyr til de andre; det har i Væggen et Skab med dobbelte Paneldøre, og Vindovnen er indsat i en Niche. Til Gaarden ligger et 1 Fags Værelse, ligeledes med malet Lærred, hvorom Listerne dog kun er malede. Efter Trapperummet følger Værelset, hvor Huset er dybest, udstyret

ligesom det foregaaende, og fra dette er der med Brædder afskilt 2 Kamre med Tapetdøre og med Hylde i det ene.

3. Etage har lidt lavere til Loftet end 2. Etage, men er iøvrigt udstyret som denne.

Loftet er foruden Trapperummet inddelt i 8 Dele med rørede og pudsede Bræddevægge og med Stolpevæg under Hanebjælkerne; paa Loftet er en Dreie, 3: Vinde. Fra Loftet er der Opgang til det øverste Hanebjælkeloft. I Huset er samtlige Døre Fyldingsdøre med indstukne Laase, Messingskilte og Greb.

Vinduerne er lavede som engelske Rammer med hvidt Glas og store Ruder.

Sammenbygget med Forhuset ligger til højre Side i Gaarden 1. Sidehus, inddelt i 8 Fag. Det har ligesom Forhuset Kælder og 3 Etager med Mezzanin. Der er Halvtag med 5 halvrunde Tagvinduer, dækkede med Sten.

I Kælderen, som har en Nedgang fra Gaarden, dækket med skraa Lemme, findes en Vaskekælder med aaben Skorsten, hvori er indmuret en Kobbervadskekedel; endvidere er der 2 Tønder. Kælderen har ru Loft, pudsede Vægge og brolagt Gulv. Dernæst følger et Kælderrum inddelt i 4 Dele, og en Gang, ligeledes med brolagt Gulv.

1. Etage slutter sig ligesom de øvrige Etager til Hovedbygningens Lejligheder. 1 Fag danner Trapperummet med Indgang fra Gaarden. Der er Vindue over Indgangsdøren, som er en dobbelt Dør. Trappen har 2 Løb med Sprosgelændere og udkelede Haandgreb; under Trappen er et Kammer.

Nærmest Hovedbygningen ligger et 3 Fags Værelse med Papirstapeter med Border paa Lærred. Det gibsede Loft har en malet Plafond i Midten. Dernæst følger et ligeledes tapetseret 2 Fags Værelse med Bilæggerovn, og sluttelig et Køkken paa 2 Fag med hvide Vægge, aaben Skorsten, Retterbænk med Skabe under, Trævadsk, Hyl-

der og Rækker. Fra Køkkenet er med Brædder afdelt et Spisekammer med Hylde.

Mezzaninetagen, 2. Etage og 3. Etage er som Stueetagen, dog er der i Mezzaninetagens Køkken 2 og i de andre Etager 3 støbte Komfurer i Fyrstedet.

Løftet er med høylede Brædder afdelt i 2 Dele foruden Trapperummet.

I Forlængelsen af 1. Sidehus er opbygget et 2. Sidehus, der strækker sig bag et Tværhus, som deler Gaardspladsen i en Forgaard og en Baggaard. Dette Sidehus er i 3 Etager foruden en Mezzanin, men savner i det væsentlige Kælderrum. Det har ligesom 1. Sidehus Halvtag med et halvrundt Tagvindue, dækket med Sten. Sidehuset har 2 smig Fag til Forgaarden og 2 enkelte og 1 dobbelt Fag til Baggaarden, Resten gaar bag Tværhuset.

I 1. Etage er der nærmest ved forreste Sidehus et Pakrum med Fundament for en Skorsten og med Plankegulv; herfra er med Brædder afdelt en Vognremise med dobbelte Porte ud til Forgaarden. Under Gulvet ligger en Jordkælder med brolagt Gulv, som har Adgang fra Kælderen i forreste Sidehus. Dernæst er der med Indgang fra Baggaarden en Stald til 7 Heste med behørig Spiltøve, Hækker og Krybber, brolagt Gulv. I et Fag er der Forstue med hvide Vægge og med Trappe med 2 Løb, Sprosgelænder og udkelede Haandgreb, som fører op til Etagerne. I Resten er der en Vognremise med Plankegulv og hvide Vægge, som gaar bag Forstuen, og som har dobbelte Porte ud til Baggaarden. Over Vognremisen er der i den halve Højde anbragt et Kammers, og under den og Forstuen er en Jordkælder.

Mezzaninetagen har til Baggaarden i 1 Fag Trapperummet, i 1 dobbelt Fag et Værelse med hvide Vægge og aaben Skorsten, i det smig Fag til Baggaarden et lignende Værelse, fra hvilket der med Stakitter er afdelt et Kammer, hvis Vægge har Hylde og Reoler.

Resten af Etagen er med høvlede Brædder afdelt i 6 Dele med hvide Vægge; i det ene Rum er der en aaben Skorsten.

2. Etage har i Værelset med det dobbelte Fag Køkenudstyr med Retterbænk med Skab under, Træværk, Hylder og Rækker. Værelset med det smig Fag har Bryst og Pillepanel, Papirstapeter paa Lærred og Vindovn, og Resten af Etagen er kun afdelt i 5 Dele.

3. Etage er som 2. Etage, kun med 6 afdelte Rum som i Mezzaninen.

Loftet er delt ved Skillerum i 4 Dele, og fra den ene Del gaar et Hørør ned til Stalden; over Hanebjælkerne er et øverste Loft.

Tværbbygningen er grundmuret og inddelt i 4 Fag, den har 3 Etager og Mezzanin, men savner Kælder. Der er helt Tag med gennemgaaende Kvist over 1 Fag og 3 Tagvinduer i Taget.

1. Etage har en Gennemkørsel i 1 Fag, som baade i Midten og til Baggaarden lukkes med dobbelte Porte; der er brolagt Gulv. Over det halve af Portrummet er et Portkammer. I 3 Fag til Forgaarden er en Stald til 4 Heste med Spiltove, Hækker og Krybber og brolagt Gulv. Til Baggaarden er et Kammer med Flisegulv. I Resten er der Vognremise med dobbelte Porte og brolagt Gulv.

Mezzaninetagen danner en Beboelseslejlighed sammen med 2. Sidehus. Til Forgaarden er der et Værelse paa 3 Fag med Bryst- og Pillepanel, Papirstapeter paa Lærred og Vindovn; fra dette Værelse er der med Brædder afdelt en Gang. Dernæst et lignende Værelse paa 1 Fag. Til Baggaarden er et 3 Fags Værelse, som er limfarvet, og fra hvilket der med høvlede Brædder er afdelt et Kammer med Hylder og Reoler, og endvidere et Værelse paa 1 Dobbeltfag, tapetseret.

I 2. Etage er der de samme Værelser, dog uden afdelt Kammer, og alle tapetserede.

3. Etage er som 2. Etage.

Loftet er delt i 2 Dele, og et Hørør fører ned til Stalden. Der er et øverste Loft paa Hanebjælkerne.

Forhuset til Læderstræde er en grundmuret Bygning inddelt i 5 Fag paa 4 Etager uden Kælder. Taget er helt og med 3 halvrunde, stendækkede, og 2 ovale, blikdækkede Tagvinduer til Gaden, samt 3 Tagvinduer til Gaarden.

1. Etage har i 2 Fag en Gennemkørsel med brolagt Gulv og 2 dobbelte Porte til Gaden. Dernæst er der til Gaden en 3 Fags Stue, hvis Gibsloft i Midten har 3 Cirkelslag; Stuen har Bryst- og Pillepanel, Papirstapeter paa Lærred indfattet i Friser med malede Lister omkring. For Vinduerne er indvendige Skodder. Til Gaarden er et 1 Fags Værelse, limfarvet, og med Bilæggerovn; et 1 Fags Køkken med aaben Skorsten, Retterbænk med Underskab, Hylde og Rækker med hvide Vægge. I 1 Fag er der et Trapperum med Adgang fra Porten. Der er dobbelte Døre for Trappen, som er i 3 Løb med Sprosgelænder og udkelede Haandgreb.

2. Etage har til Gaden to Sale, den ene paa 3, den anden paa 2 Fag, udstyrede som i 1. Etage. Til Gaarden er et Værelse i et dobbelt Fag, samt Trapperum, Køkken med Spisekammer og et 1 Fags Værelse som i 1. Etage.

3. Etage og 4. Etage er som 2. Etage.

Loftet er med Brædder afdelt i 6 Dele og har Opgang til Hanebjælkeloftet, som er i 2 Dele.

I forreste Gaard, der er indhegnet med 5 store Fag malet Plankeværk, 7 Alen højt, findes et dobbelt Lokum af Mur og Bindingsværk, dækket med Blik, og med muret Kasse i Jorden; desuden er der en muret Miskasse (∴ Skarnkiste). I Gaarden er en Opstander for en Portion Springvand (∴ Trykvand, tilledet i Træled-

ning fra Emdrup Sø) med tilhørende med Jernbaand omlagt Kumme paa 30 Tønder; Kummen har Malmhane. Endvidere findes en Sump med Opstander og Jernpumpe.

I Baggaarden er der et 3 Sæders teglhængt Lokum af Mur og Bindingsværk og med muret Kasse i Jorden og derover et Høsehuse. I Gaarden er en Opstander for en Portion Pumpevand (∩: Vand, tilledet i Trærende fra Peblingesøen) med tilhørende Jernpumpe.

Ved Vurderingen blev der ansat følgende Værdier for de enkelte Bygninger m. v.: Forhuset til Amagertorv 9200 Rdlr., 1. Sidehus 5400 Rdlr., 2. Sidehus 7600 Rdlr., Tværbygning 4200 Rdlr., Forhus til Læderstræde 5100 Rdlr., forreste Gaard 400 Rdlr., Baggaard 200 Rdlr., ialt 32,100 Rdlr.

Det lykkedes ikke Murmester Thrane at sælge Ejendommen under et, og den blev derfor delt efter en Linie gennem 2. Sidehus og Tværbygningens Midterskillerum, saaledes at der blev en Ejendom mod Amagertorv, det senere Matr. Nr. 40/1806, og en mod Læderstræde, siden Matr. Nr. 27/1806. Den første brandforsikredes for en Værdi af 21,400 Rdlr., den sidste for 10,700 Rdlr.

Ejendommen mod Amagertorv blev ved Købekontrakt af 16. Februar og Skøde af 18. December 1802, læst 20. December s. A.¹⁾, solgt til *Berend Rasmus Kiersing*, Bogholder og Kasserer ved de kgl. octr. Møbel- og Vareassurancekompagnier for 27,000 Rdlr. dansk Courant, samtidig med at Murmester Thrane forbeholdt sig Brugen af Mezzaninetagen i For-, Side- og Baghus i 5 Aar for 260 Rdlr. aarlig Leje. Ret længe var Gaarden ikke i Kiersings Eje. Allerede ved Skøde af 27. December 1805, læst 6. Januar 1806²⁾, solgte han den til Fru *Anna Cicilia Brabrand*, Major *Helmichs Enke*, for 28,500 Rdlr. dansk

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 37 p. 488.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 41 p. 31.

Courant. Hun havde ligeledes kun Gaarden i faa Aar. Ved Købekontrakt af 25. Marts 1807 og Skøde af 21. Juni 1808, læst 27. Juni 1808, afhændede hun den for 31,000 Rdlr. dansk Courant til det Ørholmske Interessentskab, repræsenteret ved Justitsraad *Ludvig Manthey* og Sekretær *Hans Schmidth*¹⁾. Det Ørholmske Interessentskab havde i 1803 overtaget de af de indvandrede Englændere *Henry Nellthrop* og *John Joseph Harris* anlagte Papirfabrikker i Ørholm og Nymølle og Læderfabrik i Retraite ved Skodsborg samt Kobberfabrik i Brede.

Hovedinteressenterne var Statsminister Grev *Heinrich Ernst Schimmelmann*, hans nære Ven Grev *Herman Wedel-Jarlsberg*, den siden saa bekendte norske Patriot, og dennes Broder Ritmester Baron *Ferdinand Carl Wedel-Jarlsberg*. De engelske Sælgere vedblev at lede Fabrikationen, og Justitsraad *Manthey*, som var Professor i Kemi ved Universitetet, havde Overledelsen, men nogen lukrativ Forretning blev det ikke. Allerede i 1811 trak Professoren sig tilbage, og ved Købekontrakt af 8. Marts 1811 og Skøde af 31. December 1812 overdrog Brødrene *Wedel-Jarlsberg* og Professor *Ludvig Manthey* Gaarden paa Amagertorv til Kammerraad *Hans Schmidth* for 40,000 Rdlr. K. C.²⁾. Statsminister *Ernst Schimmelmann* nævnes ikke i Transaktionen, men han var fremdeles skjult Interessent i Foretagendet; ved Kontrakt af 21. Januar 1814 reguleredes Forholdet i retslige Former, og samtidig overtog Greven en Trediedel af Gaarden, hvilken Overtagelse tinglæses 14. Marts³⁾. Under samme Datum overdrog *Schmidth* en anden Trediedel af Gaarden til Fabrikant *John Bromley Nellthrop*, Søn af *Henry Nellthrop*, hvilken Overdragelse ogsaa tinglæstes 14.

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 43 p. 288.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 50 p. 385.

³⁾ Smstds. p. 389.

Marts 1814¹⁾). Gaarden var nu som før Oplag og Udsalg af Produktionen paa Ørholm, Nymølle og Brede. Dette Tremands Konsortium drev Virksomheden, utvivlsomt med rigelige kontante Tilskud fra Grev Schimmelmans Side, gennem de vanskelige Aar, der fulgte efter Statsbankerotten i 1813. Ved Skøde af 16. August 1822, tinglæst 19. August 1822²⁾) solgte de Gaarden til Grosserer *Christian Mathiesen* for 22,000 Rdlr. rede Sølv; Assuranceværdien var 34,200 Rdlr. Sølv. Fabrikkerne forbeholdt sig for en Leje af 300 Rdlr. Sedler indtil Paaske Flyttedag 1823 Brugen af de hidtidige Butiks- og Oplagslokaler i Kælder og Stue. Den nye Køber har derefter sikkert overtaget Forhandlingen for Fabrikkerne, thi da han ved Skøde af 27. Febr. 1828, læst 10. Marts 1828³⁾) paany afhænder Gaarden, er han foruden Grosserer og Kaptajn i det borgerlige Infanteri ogsaa Papirhandler.

Den nye Køber var Grosserer *Mogens Ipsen*, som betalte 20,125 Rdlr. Sedler og 2875 Rdlr. Sølv for Gaarden. Han beholdt den til sin Død.

7. Decbr. 1842 blev der holdt Dødsboauktion over Grosserer M. Ipsens og efterlevende Enkes Gaard Matr. Nr. 40 i Strand Kvarter⁴⁾). Det var Marskandiser *Christen Olsen Kædt*, som for 25,805 Rdlr. rede Sølv blev højestbydende, men han overlod sit Bud til Hofkobbersmedemester *Niels Daniel Kemp*, som fik Auktionsskøde 2. Juni 1843, læst 19. Juni 1843. Kobbersmedemester Kems Enke *Dorthea Christine Kemp*, født Schmidth, solgte ved Købekontrakt af 8. September 1854, læst 8. Januar 1855, og Skøde af 10. Juni 1856, læst 25. Juni 1856⁵⁾) Gaarden for 54,000 Rdlr. til Grosserer *Moritz*

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 50 p. 388.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 55 p. 423.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 58 p. 292.

⁴⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 65 p. 299.

⁵⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 72 p. 73.

Unna, og Executores testamenti i hans Dødsbo solgte ved Skøde af 20. Marts 1863, læst 23. Marts 1863¹⁾), for 70,000 Rdlr. Gaarden til Mægler *Ludvig Davidsen*, som atter transporterede Skøderetten for Halvdelen af Ejendommen til sin Broder Forvalter, senere Handelsbogholder, *Isaac Davidsen*.

Efter disse Ejere fulgte Hattemagermester *Frederik Moltke Møller*, som fik Skøde 27. Novbr. 1872, læst 2. Decbr. 1872, for en Købesum af 75,000 Rdlr.²⁾). Han døde 23. Decbr. 1888 og Enken Fru *Nathalie Vilhelmine Møller*, født *Hannecker*, lod Attest af 9. Januar 1889 for at hun sad i uskiftet Bo læse som Adkomst til Ejendommen³⁾). 23. Juli 1895 gav Fru Møller for 210,000 Kr. Skøde, læst 29. Juli⁴⁾), til Manufakturhandler *Bernhard Mossin*, som atter ved Skøde af 5. Marts 1898, læst 21. Marts 1898, for 370,000 Kr. solgte Ejendommen til Skrædermester *Brede Eriksen*, efter hvem Fru *Gunnel Christine Marie Olsen*, Fru *Alma Mathilde Rasmussen*, Fru *Anne Petrea Heuer* og *Olga Frederikke Agerup* fik Arveudlægs-skøde, hver for en Fjerdedel, 17. Maj 1916, læst 29. Maj 1916⁵⁾). Disse 4 Fællesejere skødede ved Skøde af 17. Oktbr. 1916, læst 30. Oktober 1916, for 425,000 Kr. Gaarden Matr. Nr. 40 i Strand Kvarter til den nuværende Ejer. Grosserer *Hans Angell Kopp*.

Matr. Nr. 27.

Vi har tidligere omtalt, at *Christine Mohr, sal. Johan Alsteens* ved Købekontrakt af 16. Januar 1684, tinglæst 23. Januar 1684, skødede denne Gaard til Skræder *Johannes*

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 75 p. 379.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 80 p. 394.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 101 p. 393.

⁴⁾ Skb. 105, p. 411.

⁵⁾ Skb. 130, p. 27.

*Christensen*¹⁾). Skødet siger, at Huset blev solgt med Kælder, Stald og alt andet nagelfast Tilbehør, men nævner ikke andre Detailler, heller ikke Købesummen. Københavns Panteprotokol²⁾ meddeler, at samme Dag, som Salget skete, udstedte Johannes Christensen en Prioritetsobligation til Brygger Morten Munch stor 900 Slettedalere (= 600 Rdl.). Denne Obligation blev fremvist og kasteret 13. Juni 1685. 27. Marts 1690 blev der holdt Skifte³⁾ efter Johannes Christensen, og Sønnen Jørgen fik 109 Slettedalere 11 Skill. i Fædrearv. Enken *Maren Christensdatter* havde giftet sig snart efter Mandens Død og hendes anden Mand, Skræder *Morten Schuur*, gav nu sin Stifsøn Prioritet i Huset for Arven. 4. April 1701 var Jørgen Johansen fyldt 18 Aar og myndig samt i »Mesterlektien« (øverste Klasse) i Vor Frue Skole, og han gav »Afkald«, o: Kvittering for Modtagelsen af Arven.

Morten Schuur og Maren (Marie) Christensdatter døde begge i Pesten 1711 i deres »iboende og tilhørte Huus beliggende udi Læderstræde«, og Magistraten holdt Skifte efter dem 23. Juli 1715. Det efter Dødsfaldene forseglede Hus, Gods og Midler var atter bleven aabnet 21. Marts 1712. Der var ingen andre Arvinger end Marens Søn af første Ægteskab, Jørgen Johansen.

Efter at Huset, som vurderedes til 500 Rdlr., var bleven solgt paa Auktion 25. April 1713 til Skræder *Johan Friederich Kramer* for 734 Rdlr., og Gods og Løsøre ved Auktion 7. Febr. 1713 var bleven udbragt til 78 Rdlr. 1 Mk. 11 Skill., balancerede Boets Indtægt og Udgift saaledes, at der udover de endnu indestaaende 80 Rdlr. af Fædrearven intet blev for Jørgen Johansen at arve⁴⁾).

Efter Auktionen 25. April 1713 udstedtes der 22. Juni

¹⁾ Kbh. Skødepr. II. fol. 99.

²⁾ Kbh. Pantep. 1680—87 fol. 75.

³⁾ Overformynderiets Hvide Bog fol. 204. jfr. Brune Bog fol. 122.

⁴⁾ Skifte i L. A. S.

1713 Auktionsskøde, læst 7. August 1713¹⁾), til Skrædermester *Johan Friederich Kramer* for 1101 Slettedaler Croner. I Skødet beskrives Huset i Læderstræde saaledes: Bygningen til Gaden bestaar af 4 Fag forneden og 6 Fag foroven, idet den er 2 Etager høj, alt af Mur og Bindingsværk. Huset har 3 Bilæggerjernkakkelovne. I det lille brolagte Gaardsrum staar et Fjælelokum, og til østre Side i Gaarden findes der et smalt 6 Fags Halvtags Hus paa 2 Etager. Der er grundmuret Kælder under de 4 Fag. Forskellen i Fagantallet i Forhusets Stueetage og øverste Etage skyldes, at der i den førstnævnte er et Portrum, tilhørende den gamle Hovedgaard, Matr. Nr. 40, ud mod Amagertorv. Skræder Kramer døde i 1727, og ved Skiftet blev efter Raadstuens Skrivelse af 29. Marts 1727 Huset vurderet 15. Maj 1727, da det overgik i hans Enkes *Maria Lorentzdatters* Eje²⁾).

Det bestod som i 1713 forneden af 4 Fag, foroven af 6 Fag med Kvist over 1 Fag. Indgangen i Stueetagen er paa 1 Fag og ved Siden af den er en Stue med Bilæggerovn. 2. Etage er afdelt i 4 Rum, nemlig Trapperum og Forstue, 2 Værelser, det ene med Vindovn, det andet med Bilæggerovn og et Køkken med aaben Skorsten. Trapperum og alle Stuer har bare Vægge. Trappen fører op til Loftsrømmet, der er delt i 2 Rum.

I det 6 Fags Sidehus, der er paa 2 Etager, er ligeledes en 1 Fags Kvist. Kælderen paa 4 Fag har Nedgang fra Stuen. Den er delt i 2 Rum og 1 Køkken med aaben Skorsten. I Stueetagen er foruden Trapperum og Forstue 1 Værelse med Bilæggerovn og 1 Køkken med aaben Skorsten. 2. Etage som Stueetagen. Overalt bare Vægge. Loftet er delt i 2 Dele.

Ved Skøde af 17. Juni 1741, læst 19. Juni 1741³⁾) solgte

¹⁾ Kbh. Skødepr. IX. fol. 715.

²⁾ Vurdering af Matr. Nr. 27, Strand Kvarter. Raadst. A.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 5. fol. 323.

Maria Lorentzdatter Huset til Ejerinden af Matr. Nr. 40, *Octavi Hollmans Enke, Marie Conradsdatter* for 590 Rdlr. Courant.

Derefter forblev Ejendommen under Hovedgaarden indtil 1802.

Da Murmester Lauritz Thrane i 1802 havde fraskilt Gaarden mod Læderstræde, nuværende Matr. Nr. 27, fra Hovedejendommen, lykkedes det ham ved Købekontrakt af 24. Marts 1802 og Skøde af 18. Decbr. 1802, tinglæst 20. Decbr. 1802¹⁾, at afhænde den for 10,500 Rdlr. Dansk Courant til Vognmand og Hyrekusk *Anker Wiif*, der atter ved Skøde af 30. Decbr. 1809, læst 8. Januar 1810²⁾ for 15,000 Rdlr. D. C. solgte den til Købmand *Bendix Salomon*. Derefter skiftede Gaarden hurtigt Ejer. Alle-rede ved Skøde af 29. Novbr. 1810, læst 3. Decbr. 1810, videresolgte Bendix Salomon den for 19,000 Rdlr. D. C. til Snedker *Peder Espersen Holm*, som skulde holde sig efterrettelig, at Porten i Tværbygningen, gennem hvilken der var Gennemkørsel til Matr. Nr. 40, skulde holdes af-laaset og kun maatte aabnes i Ildebrandstilfælde. Men Snedker Holm lod allerede ved Skøde af 24. Novbr. 1811, læst 6. Januar 1812³⁾, Handelen gaa tilbage, idet han for 21,000 Rdlr. paany overdrog Gaarden til Købmand *Bendix Salomon*, som ved Skøde af 18. Oktober 1815, læst 30. Oktober 1815⁴⁾, solgte den til Snedkermester *Christian Jacob Andreas Nøtzell* for 23,400 Rdlr., dels i Sølv, dels i Navneværdier, idet Køberen paatog sig at indfri 1. Prioriteten, som indehavdes af Creditcassen for Hus-ejere i Staden, stor 2400 Rdlr. Sølvværdi, hvilken Sølv-værdi svarede til 2100 Rdlr., hvorved den hele Købesum blev 25,500 Rdlr. Navneværdi.

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 37. p. 493.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 44. p. 586.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 47 p. 442.

⁴⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 51. p. 213.

24. Juli 1837 tinglæste Christian J. A. Nøtzels Enke *Louise Christiane Nøtzell*, født *Henning*, et kongelig konfirmeret Testamente, i Følge hvilket hun var uindskrænket Ejer af Fællesboet. Hun solgte ved Købekontrakt af 9. Januar 1840, læst 13. Januar 1840, Gaarden til Marskandiser *Søren Ranch* for 14,100 Rdlr. rede Sølv, men han solgte den videre for 15,000 Rdlr. rede Sølv til Kleinsmedemester *Christian Diderich Schæbel*, som efter Overenskomst 30. Novbr. 1843 fik Skøde udstedt af Enkemadam Nøtzell; Skødet læstes 12. Februar 1844¹⁾.

Ved Skøde af 30. Decbr. 1859, læst 2. Januar 1860²⁾, solgte Kleinsmedemester Schæbels Enke *Anne Sophie Mariager* Gaarden til Blikkenslagermester *Christian Lorentz Pers* for 20,500 Rdlr., og efter at saavel han som Enken *Margrethe Pers*, født *Steffensen*, var døde, overdrog Executorerne i hendes Bo Gaarden til Sønnen Blikkenslagermester *Hans Pers* ved Skøde af 10. Oktober 1910, læst 24. Oktober 1910; Fru Margrethe Pers havde Adkomst til Ejendommen af 5. August 1867³⁾.

Ved Skøde, læst 11. Septbr. 1922, blev Ejendommen for 92,500 Kr. tilskødet Grosserer *Hans Angell Kopp*⁴⁾.

M a t r. N r. 2 8.

Den anden Parcel, som *Christine Mohr sal. Johan Alsteens* frasolgte ved Købekontrakt af 30. Novbr. 1863, læst 23. Juni 1684, til Renteskriver Johan Nielsen⁵⁾, havde foruden Forhuset et Baghus og fersk Pumpevand i Gaarden. Den laa mellem Christine Mohrs to Bagporte, af hvilke den østlige gik igennem Stueetagen saavel i dette

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 65. p. 594.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 74. p. 234.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 125. p. 245.

⁴⁾ Panteregistret.

⁵⁾ Kbh. Skødepr. II. fol. 102.

Hus som i Nabohuset i Matr. Nr. 27 og den vestlige blev frasolgt sammen med Matr. Nr. 29.

Johan Nielsen havde Huset til 4. August 1701, da det ved Hofetats-Auktionsskøde, læst 19. Decbr. 1701¹⁾ for 1890 Rdlr. blev solgt til Skomager *Hein Michelsen*. Skødet indeholder en nøjere Beskrivelse af Huset. Det var grundmuret saavel til Gaarden som til Gaden og nedentil 4, oventil 5 Fag med Jordkælder under hele Huset. I Stueetagen var der til Gaden en Stue betrukket med Tirumtej og med stor Jernkakkellovn, samt en daglig Stue til Gaarden, betrukket med malet Sejldug og med Jernkakkellovn; derefter fulgte et Køkken og ved det en grundmuret Vindeltrappe fra Gaarden og op til Loftet. Salen ovenpaa til Gaden var betrukket med malet Sejldug og med en stor Jernvindovn, som opvarmede saavel Salen som to tilliggende Værelser. Derefter fulgte, ligeledes til Gaden, et Sengekammer og næst ved det et Spisekammer. Til Gaarden en Ammestue og et andet Sengekammer, begge betrukne med Sejldug. Baghuset i Gaarden var af 6 Fag Bindingsværk. Nedentil havde det en Stue paa 3 Fag og et Køkken, ligeles paa 3 Fag og oventil 3 Kamre med tilhørende udbygget Svale. I Gaarden stod endnu en nybygget Stald til 2 Heste, og der fandtes fersk Pumpevand.

Hein Michelsen ejede Huset i mange Aar, men 28 Marts 1741 blev det solgt ved Tvangsauktion af Etatsraad *Helt* og tilskødet Billedhugger *Christian Suckow* for 2012 Rdlr. Huset var i Følge Auktionsbetingelserne assureret i Brandkassen for 2400 Rdlr., og af Købesummen kunde 1600 Rdlr. forblive staaende paa 1. Prioritet. Ejendommen synes at have været omtrent i samme Stand som i 1701, men Baghuset var dog bleven forhøjet med 1 Etage til ialt 3 Etager. Det tog trods de gunstige Betalingsvilkaar og den lave Købesum lang Tid for Suckow

¹⁾ Kbh. Skødepr. IV. fol. 465.

at udrede Pengene og først 28. Sept. 1750 fik han Skøde, der læstes 26. Oktbr. 1750¹). Snart efter solgte han Huset; ved Købehrev af 11. Decbr. 1752, læst 18. Decbr. 1752, købte Brændevinsbrænder *Peder Sørensen Hammeløw* Ejendommen for 2500 Rdlr. Courant. Den var i Suckows Tid undergaaet en Ombygning. Forhuset var nu bleven 3-Etages og Jordkælderens grundmuret. I Stedet for Baghuset fandtes nu til den ene Side i Gaarden et 2 Etages Sidehus paa 4 Fag og paa den anden Side et Trappehus, ligeledes paa 4 Fag²). Peder Sørensen Hammeløw anlagde et Brændevinsbrænderi i Gaarden.

Ved Skøde af 15. Decbr. 1792, læst 17. Decbr. 1792³), afhændede Peder Hammeløw sit Hus med Brændevinsværk til Brændevinsbrænder *Hans Nørregaard* for 5200 Rdlr. Courant. Faa Aar efter, i 1795, indtraf den store Ildebrand, der ogsaa lagde dette Hus i Aske. Det lykkedes Hans Nørregaard at beholde Ejendommen og at faa genopført et nyt Hus. Til Udvidelse af Læderstræde blev der inden Opførelsen af dette afgivet en smal Strimmel, ialt 20 Kvadrat Alen.

En Vurdering til Brandforsikring af 9. Septbr. 1802⁴), hvoraf efterfølgende er et Uddrag, giver en Beskrivelse af, hvorledes Huset, der er det, som endnu staar paa Grunden, saa ud ved sin Opførelse. Der fandtes et Forhus, et Sidehus og et Baghus, samt Gaardsplads.

Det grundmurede Forhus er inddelt i 4 Fag, 3 Etagers højt og med Heltag, hvori der til Gaden er 2 halvrunde Tagvinduer, dækkede med Sten og et ovalt rundt, dækket med Blik og til Gaarden 2 simple Tagvinduer. Der er Kælder under hele Huset. Over 1. Etage er muret en

¹) Kbh. Skødepr. Nr. 10. fol. 220.

²) Kbh. Skødepr. Nr. 11. fol. 316.

³) Kbh. Skødepr. Nr. 29. p. 586.

⁴) Vurdering til Brandforsikr. $\frac{9}{10}$ 1802 for Matr. Nr. 30, nyt Nr. 28. L. A. S.

Cordongesims og over 2. Etages Vinduer en Fordybning over 2 Fag, hvori der er anbragt Stukkaturarbejde.

Kælderen har Nedgang fra Gaden ad en Trappe med 5 Stentrin og fra Gaarden ad en lignende Trappe paa 7 Trin med skraa Lemme over. Kælderen er delt i 3 Rum med brolagt Gulv; i det ene er en aaben Skorsten, i det andet en Sump med Opstander og Jernpumpe. Kældervinduerne har Jernstænger.

Stueetagen har en gennemgaaende Forstue, delt ved en Mellemdør. I den forreste Del, til hvilken der er Opgang fra Gaden ad en 5 Trins Trappe, er en Yderdør med Vindue over, hvide Vægge og marmorerede Fodpaneler. I den bageste Del, hvor der ad 2 Trin er Nedgang til Gaarden, er Husets Trappe i to Løb med Sprosgelænder og udkilet Haandgreb; under Trappen er et Kammer. Til Gaden ligger en 2 Fags Stue med Bryst- og Pillepanel paa Ydervæggen og iøvrigt betrukket med Lærred, malet i Løvværk og indfattet i Friser, hvorom der er malede Lister. Over Dørene er der særlige Dørstykker. Loftet er, som overalt i Huset, gibset. Der er en toetages Vindovn. Under Vinduerne er Skab og Slagbænk og Vinduerne har udvendige Skodder. Dernæst følger endnu et 1 Fags Værelse, afskildret fra Salen ved et Bræddeskillerum. Det har Bryst- og Pillepanel og iøvrigt Papirtapet paa Lærred, indbefattet i Friser med malede Lister og udvendige Skodder for Vinduet. Til Gaarden ligger et tilsvarende 1 Fags Værelse med Vægskab og Bilæggerovn og et 1 Fags Køkken med aaben Skorsten, Jernplader i Fyrstedet og en indmuret Destillerkedel paa 45 Potter. Køkkenet har Retterbænk med Skab under, Hylde og Rækker; med malede Brædder er afskildret et Spisekammer med Hylde.

2. Etage har til Gaden to 2 Fags Sale med Bryst- og Pillepanel paa Ydervæggene og iøvrigt med Papirtapeter paa Lærred og Vindovne. Til Gaarden ligger et

lignende 1 Fags Værelse med fast Skab og et 1 Fags Køkken med aaben Skorsten, Retterbænk m. v. samt Spisekammer som i Stueetagen, dog er der her en Slagbænk, altsaa en Soveplads, under Retterbænken.

3. Etage er som 2. Etage.

Loftet er til Gaden med malede Brædder delt i 4 Dele, hvoraf de 2 har gibset Loft. Til Gaardsiden er der ligeledes 4 Loftsrums. Desuden er der Loft over Hanebjælkerne.

Sidehuset er en 3 Fags grundmuret Bygning i 2 Etager og med gebrokkent Halvtag, hvori et Tagvindue.

I Stueetagen, der har Indgang fra Gaarden gennem Halvdøre, er indrettet et Brændevinsbrænderi. Her findes en aaben Skorsten, og der er en indmuret Kobbepande paa $6\frac{1}{2}$ Tønder med behørig Hat og Piber, indrettet til Stenkulsfyling. Indfyryngsstedet har Jerndøre og Spjæld. Paa det brolagte Gulv staar 2 Egetræs Mæskekar og 1 Fyrretræs Svaletønde, alle omlagte med Jernbaand.

2. Etage har i 1 Fag et Køkken med Loftet gibset mellem Bjælkerne og med aaben Skorsten, Retterbænk med Skab, Hylder og Rækker, samt tilhørende Spisekammer og endvidere et 2 Fags Værelse med Loftet gibset mellem Bjælkerne, hvide Vægge og Vindovn.

Det gebrokkne Tag er delt i 2 Rum og ovenover Mansardbjælkerne er et øverste Loftsrums.

Baghuset har 2 frie Fag mod Gaarden og strækker sig iøvrigt bag Sidehuset; ligesom dette er det i 2 Etager med gebrokkent Halvtag og har i dette en 1 Fags Kvist.

Stueetagen er med et Bræddeskillerums delt i 2 Dele. I den ene er Stald for 8 Køer med behørige Baase; Gulvet er brolagt og i Baasene lagt med Mursten. I den anden Del er et Blandingskammer.

2. Etage er delt i 3 Rum, hvoraf det ene er Spisekammer.

Det gebrokne Tag er i et Rum, men med fast øverste Loft over Mansardbjælkerne. I dette øverste Loft er der en opstaaende Vinde med Tov og Jærnudligger.

Gaardspladsen er brolagt. Her findes et aabent teglhængt Skur, hvorunder et dobbelt Lokum af Mur og Bindingsværk og med muret Kasse i Jorden. Endvidere en muret Skarnkasse med Lemme over, samt en i Jorden nedgravet Bærmegrube paa 24 Tønder. Der er i Gaarden en Portion Pumpevand med Opstander og Jernpumpe.

Forhuset takseredes til 3800 Rdlr., Sidehuset til 1400 Rdlr., heri beregnet 500 Rdlr. for Brændevinsværket, Baghuset til 1100 Rdlr. og Gaardsrummet med Udhuset til 200 Rdlr., ialt 6500 Rdlr.

Efter *Hans Nørregaards* Død hensad hans Enke *Anne Marie Tofte* i uskiftet Bo i Følge kgl. Bevilling af 20. Marts 1811, forevist Skifteretten 2. Maj 1816¹⁾, og hun tilskødede ved Skøde af 5. Juni 1816, læst 1. Juli 1816²⁾, Huset til Brændevinsbrænder *Niels Jensen Korning* for 4000 Rdlr. Sølvværdi og 14,500 Rdlr. Navneværdi ialt i Navneværdi 22,000 Rdlr. Ogsaa *Niels Korning* efterlod Huset til sin Enke, *Kirstine Korning* født *Christensen*, i Følge sin kgl. konfirmerede Sidstevillie, tinglæst 23. December 1844. Da hun døde, blev Huset solgt paa Auktion 14. December 1846. Højstbydende var Tapetmager *Sally Salomon*, som fik Tilslag for 9051 Rdlr. og Skøde 31. Januar 1848, læst 6. Marts 1848³⁾. Han opførte en ny Etage paa Forhuset og nedlagde Brændevinsbrænderiet og Kostalden⁴⁾.

Ved Auktion 31. August 1883 solgte Arvingerne efter afdøde Sadelmager *Joel Salomon* og hans ligeledes afdøde Hustru, *Nella* født *Davidson*, Ejendommen for

¹⁾ Panteregistret.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 51. p. 473.

³⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 68. p. 91.

⁴⁾ Vurdering af Matr. Nr. 28. L. A. S.

35,050 Kr. til Symaskinefabrikant *Hans Martin Christensen*. Skødet blev udstedt 6. August 1883 og læst 24. December 1883¹⁾). Denne tilskødede atter ved Skøde 15. Juli 1898, læst 25. Juli 1898²⁾), Huset for 40,000 Kr. til Fabrikant *Carl Frederik Christian Lassen*. Ved Skifteudskrift og Testamente, læst 4. Februar 1901, fik hans Enke, *Hansine Josephine Nathalia Lassen* født *Gleich*, Tilladelse til at hensidde i uskiftet Bo. 31. Maj 1926 læstes Skøde til Grosserer *Hans Angell Kopp* paa Ejendommen³⁾).

SLUTNING.

For første Gang, efter at *Christine Mohr* sal. *Johan Alsteens* i 1684 splittede den gamle Ejendom, er dens enkelte Dele atter kommen i een Ejers, Grosserer *Hans Angell Kops*, Besiddelse.

De tre Forhuse, som endnu i Hovedsagen er bevarede, som de blev opført efter Ildebranden i 1795, er selvfølgelig i Tidens Løb undergaaede mindre Ændringer i Detailler, navnlig i de nederste Etager, hvor Butiksindretningerne har maattet følge Tidens Krav.

Hovedbygningen mod Amagertorv er sluttelig under Ledelse af Arkitekt *Valdemar H. Hammer* undergaaet en omfattende Ombygning og Restaurering, saaledes at den med nænsom Bevarelse af den gamle Arkitektur fyldestgør de Fordringer, der stilles til den moderne Forretningsbygning, og Firmaet *Julius Kopp*, der har haft til Huse her siden Købet i 1916, har nu i det væsentlige inddraget Lokalerne i det samlede Bygningskompleks ogsaa ud til Læderstræde til Forretningens Brug.

¹⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 91. p. 226.

²⁾ Kbh. Skødepr. Nr. 110. p. 57.

³⁾ Panteregistret.

DE FØRSTE SCHWEIZERKONDITORIER I KØBENHAVN.

FRA JOHAN SOLTANI TIL JACOB MINI.

Af CARL C. CHRISTENSEN.

Det egentlige Konditori- og Kafévæsen i København tog sin Begyndelse i 1788 og skyldes hovedsagelig indvandrede Schweizere, der slog sig ned herhjemme som Konditorer. En tidligere, desværre unævnt, Forfatter har skildret disse som »flittige stræbsomme Mennesker, der selv i Forening med deres hjemmefra medbragte Medhjælpere rørte deres Dejj, slæbte Ved til Ovn og bagte deres Kager, som de derpaa, iførte deres hvide Konditordragt, solgte i deres Bod«¹⁾.

Inden den første Schweizerkonditor kom til København for over 140 Aar siden og etablerede sig, havde vi ganske vist Konditorier i Hovedstaden, dog ikke i moderne Forstand, som offentlige Lokaler, hvor Damer og Herrer til enhver Tid paa Dagen kan gaa ind og nyde en Forfriskning, en Kop Chokolade, Kaffe eller The med Kager til. De københavnske Konditorier før 1788 var

¹⁾ »Illustreret Tidende«, 25. Bind Nr. 1287 den 25. Maj 1884 S. 415. Den paagældende anonyme Artikel er fejlagtig paa væsentlige Punkter, som vil blive rettet i nærværende Afhandling.

hverken beregnet til eller indrettet paa at have siddende Gæster, og Fortidens Konditorer holdt kun en aaben Bod, hvor de Købelystne kunde forsyne sig til Hjemmets Behov, men slet ikke »nyde paa Stedet«.

Der var dengang en Næringsstand, der hed S u k k e r b a g e r n e, som sammen med Krydenererne (d. v. s. Urtekræmmerne) og Isenkræmmerne den 10. Juni 1693¹⁾ var bleven forenet i et fælles Laug, og disse Sukkerbagerer eller Kukkenbagerer, som de ogsaa kaldtes, havde, hvor mærkeligt det nu end ser ud, fælles Interesser med Urtekræmmerne, idet Sukkerbagerne foruden med Bagværk og sukrede Sager tillige handlede med Urtekramvarer, da en stor Del af dem ikke kunde leve alene af Sukkerbageriet. Desuden handlede Sukkerbagerne tillige med Akvaviter, hvortil i Datiden henregnedes destillerede Drikke af Kommen, Annis, Enebær, Fennikel, Malurt, Pommerans, Rosmarin, Citron m. m., altsaa de Drikke, man senere kunde købe hos de saakaldte Destillatører, et Næringsfag, som nu ikke mere eksisterer. Endvidere tilvirkede og solgte Sukkerbagerne al Slags Sukkergodt, Konfekt, Marcipan og Marmelade samt Geléer. Det maa dog bemærkes, at Konfekt, hvorved vi nu forbinder Begrebet Konfiterer, heller ikke ganske havde samme Betydning som nu; ved Konfekt forstod man i Datiden de Sager, som ved Gæstebud eller lignende fremsattes paa det dækkede Bord foruden de almindelige Retter, og til Konfekt regnedes Sukkerbrød samt andre med Sukker indbagte Sager, syltede Frugter etc. Som en lille Reminiscens om Fortidens »Konfekt« benytter vi endnu Udtrykkene Konfektfigner og Konfektrosiner²⁾.

Af kendte Sukkerbagerer for ca. 150 Aar siden skal her

¹⁾ Jfr. O. Nielsen: »Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlavet 1693—1861«, Pag. 70 o. fl.

²⁾ Jfr. »Videnskabernes Selskabs Ordbog«, 1. Bind, Kbhvn. 1793, Pag. 569.

blot nævnes nogle enkelte, mere fremragende: Hofkonditor *S. C. Kaalund* i Klædeboderne¹⁾, hos hvem man tillige kunde leje Sølvservice, Porcelæn og Dækketøj til Brug ved Festiviteter²⁾; endvidere Stadskonditorerne *Svend Købke* i Store Færgestræde³⁾ og *Chr. Schlichtkrull* paa Østergade, Konditorerne *Hans Jørgensen* i Gothersgade samt *Just Michael Aagaard*, hvilken sidste var Major i Borgervæbningen og en af Stadens 32 Mænd. Alle de her nævnte Konditorer havde Borgerskab som Urtekræmmere (henholdsvis 3. Novbr. 1755, 3. Juli 1741, 10. April 1758, 18. Maj 1761 og 30. Avgust 1779⁴⁾).

Som en lille Prøve paa, hvad Datidens Konditorer forhandlede i deres Boder, skal her gengives et Avertissement fra 1788⁵⁾:

Hos Conditor Kønig i Pilestræde Nr. 85 ere alle Slags fine Confecturer at bekomme for 3 Mk. Pd.; Ribs- og Hindbær Chele, og syltede Kirsebær 3 Mk. Pd., franske Frugter 4 Mk. Pd., Frugter i Brændevin 5 Mk. Glasset,, brændte Mandler, hvide Mandler, bittere Makroner 3 Mk. Pd., Bonbon, Trachee à Pd. 1 Rdlr., Pirimiteller med fin Confect, à Talerken 1 Mk. 8 Sk., strøede Spejle 3 Mk., og med Decorationer 4 Mk., Spise- og Kaffe-Bryllupper til billigste Pris.

Foruden de egentlige Konditorer og Kukkenbagere var der andre Personer, som (vistnok uden Borgerskab) gav sig af med at sælge Forfriskninger, bl. a. Kvarterkommissær *Stephen Lemvig* i Gothersgade 192, Hj. af St. Brøndstræde, der den 10. Juni 1772 meddelte, at han »for honette Personer« udkænkede Chokolade og Kaffe

¹⁾ Klædeboderne er nu den Del af Skindergade, der gaar fra Skovbogade til Gammeltoiv.

²⁾ Vejviseren 1777 Pag. 92 og 1778 Pag. 103.

³⁾ Nu den Side af Højbroplads, hvor de ulige Numre er.

⁴⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁵⁾ »Adresseavisen« Nr. 34 den 13/2 1788, Spalte 12.

à 3 Sk. pr. Kop, samt The med Mælk à 1 Sk., uden do.
½ Sk. pr. Kop¹⁾).

Om Konditornæringen i Datiden skriver Lægen, Prof. H. Callisen i 1807²⁾:

En Næringsvej, som i de senere Tider har meget udbredt sig iblandt os, finder man i de saakaldte Conditori- og Restaurationsbutiker. — — — De falholder i tillokkende Butiker: Chocolate, Orangeade, Punch, Is, Gelé, Krème, Kager, Postejer, mange Slags Likører, nedlagte Frugter og den hele Mængde af Sukkerblandinger, hvormed den nyere raffinerede Sylte-, Koge- og Bagekunst har beriget vor forfængelige Tidsalder.

Men samtidig giver Callisen følgende interessante Oplysning³⁾ om disse »Conditori- og Restaurationsbutiker«:

I Begyndelsen besøgte disse Steder af mange, endog af Damerne; nu derimod da Nyhedens Tillokkelser ere forsvundne, kun for det meste af unge Mennesker.

Hidtil har man været af den Mening, at Damers Besøg paa Konditorier og lignende offentlige Steder først tager deres Begyndelse efter Midten af det 19. Aarhundrede; efter den af Callisen givne Oplysning har det altsaa været Skik og Brug allerede omkring forrige Aarhundredskifte.

Callisen er dog ikke ene om at bringe denne Meddelelse, thi allerede i 1802 skriver Datidens frygtede Blad »Politivennen«⁴⁾, at

siden fremmede Konditorers Etablering i København blev saa almindelig, er det blevet Brug her, som i andre store Stæder, at Fruentimmerne komme paa offentlige Trakterhuse. Man maa undres over, at dette ikke har anlediget Spiseværterne til at gøre slige Indretninger, at de kunde

¹⁾ »Adresseavisen« 10/6 1772 — Vejviseren 1772.

²⁾ H. Callisen: »Physisk medizinske Betragtninger over København«, 1. Bind, Kbhvn. 1807, Pag. 483.

³⁾ Smstds. Pag. 484.

⁴⁾ »Politivennen« Nr. 202 den 6. Marts 1802, Pag. 3226.

ogsaa blive deres Gæster. — — — Det vilde derfor være nyttigt, om en af Hovedstadens Restauratører etablerede sig dertil.

Ansvaret for, at de københavnske Damer begyndte at besøge offentlige Steder, in casu Konditorierne, har de indvandrede »Schweizerkonditorer«, som saaledes er Foregangsmændene for de nuværende københavnske Konditorier og Kaféer.

Den allerførste »Schweizerkonditor« (selv om de var fra Italien, benævnedes de dog saaledes) i København var den i Schweiz omkring 1765 fødte *Johan Soltani*, og om denne, Grundlæggeren af Københavns Konditori- og Kafévæsen, hedder det andetsteds¹⁾:

Strax herefter nedsatte sig her to Italienerne: Soltani og Gregori, der i et indskrænket Locale paa Østergaden anlagde en saakaldet Restauration, der, som den første i sit Slags og noget ganske Nyt, tiltrak sig Opmærksomhed.

Soltani var kommet til København i 1787, og fra sit Logis i »Avlsgaarden«, Landemærket Nr. 101 tilskriver han Magistraten²⁾, at han ønskede at vinde Borgerskab paa Tilvirkning af »Conditorie og Bagværk, det, jeg haver lært«. To Maaneder senere var Sagen i Orden, og den 13. Februar 1788 fik han Borgerskab som Kukkensbager; hans originale Borgerskab eksisterer endnu³⁾.

Soltani drev Konditoriet sammen med sin Landsmand *Hartman Gregori*⁴⁾ og den 25. April 1788 stod første Gang i »Adresseavisen«, at

Hos Sveitseren Sultane paa Østergade Nr. 36 opvartes daglig med allehaanden Bagværker efter italiensk Maade,

¹⁾ »Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn«. Nr. 45, den 5. Juni 1819, Spalte 709.

²⁾ Magistratens Resolutionsprotokol. ¹²/₃ 1787—²⁸/₅ 1788 Pag. 411 og Bilag (Raadstueark.)

³⁾ Borgerskabsprotokollen og Bilag til Borgerskabsprotokollen ¹³/₂ 1788 (Raadstuearkivet).

⁴⁾ Se Pag. 451.

tilligemed adskillige Liqueurs, Aquaviter, Punsch, Biskop, Limonade og Chocolate — — — — —

Det daværende Østergade Nr. 36 er det senere Gade Nr. 50, nu en Del af Illums Forretningskompleks. Herfra flytter han i 1793¹⁾ til Kongens Nytorv Nr. 141 (det nuv. Nr. 17), der da ejedes af Boghandler *Claude Philibert*, og hvor der inden Soltanis Indflytning ikke havde været noget Konditori eller lignende²⁾.

Siden Soltanis Indflytning har der stadig været drevet Konditorivirksomhed paa dette Sted, og han er saaledes at betragte som Grundlæggeren af det senere under Navnet *Jacob Mini* og nu under Navnet *Stephan à Porta & Comp.* eksisterende Konditori.

Naar det andetsteds³⁾ har været meddelt, at det skulde være grundlagt i 1774 af *Comestabili*, er dette urigtigt, thi Konditor *Louis Comestabili* var nævnte Aar kun 4 Aar gammel og saaledes for ung til at kunne etablere noget Konditori⁴⁾; tilmed har han slet ikke været knyttet til Nr. 17 paa Kongens Nytorv.

Soltanis Landsmand, *Hartman Gregori*, var født ca. 1756 og fik Borgerskab som Kukkenbager den 6. April 1791⁵⁾, og han slog sig ned som »Akvavithandler og Tærtebager«⁶⁾ i den nyanlagte Kronprinsensgade, men i Aaret 1801⁷⁾ træffer vi ham som Kompagnon med og

¹⁾ Skattemandtal 1794, Øster Kvt. 141 (Raadstueark.)

²⁾ I Vejviseren for 1798 anføres Pag. 1: »Æbleskiver bages hos Sultane«. — Vejviserne fra 1796 (Pag. 229) til 1809 har Navnevarianterne: Sulthan, Sulthane og Soltane, medens han kaldes Sultane i Skattemandtallene for 1794 og 1807 over Øster Kvarter Nr. 141 (Raadstuearkivet).

³⁾ Knud Bokkenheuser: »Kafé Stephan à Porta & Co. Et Tilbageblik paa Kaféens Historie fra 1774—1928«, Pag. 3.

⁴⁾ Om *Comestabili* se Pag. 456 ff.

⁵⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁶⁾ I Vejviseren 1796 og følgende Aar kaldes han »Aquavitskiænker og Tærtebager«.

⁷⁾ Folketælling af 1/2 1801 over Øster Kvarter Nr. 141 paa Kongens Nytorv (Rigsarkivet).

boende hos Soltani paa Kongens Nytorv 17. Hvorvidt dette Kompagniskab har været af længere Varighed, kan nu ikke oplyses.

Der er bevaret en Beskrivelse fra 1796, som viser, hvorledes Soltanis Lokale var indrettet¹⁾:

1ste Etage [d. v. s. Stueetagen], hvortil er Opgang af 6 hugne Sandstens Trin til en Stue; for samme en dobbelt Glasdør, hvide Vægge, gibset Loft og under Vinduerne Brystpanel. — — En Hjørnestue paa 3 Fag, i Væggen et dobbelt fast Skab med Hylder, en stor enkelt Vindovn. Til venstre en Stue paa 4 Fag, en 2 Etages Vindovn med Tromle og Rør. — — For alle Vinduerne er udvendige Skodder.

Interiøret hos Soltani maa have været ganske hyggeligt, og hans Konditori spillede en ikke lille Rolle i Datidens spidsborgerlige København, hvor det har været en Attraktion paa en Tid, da de indendørs offentlige Fornøjelser indskrænkede sig til det kgl. Teater og Klubballerne.

Man kan godt tænke sig, at de københavnske Damer har fundet Behag i — selvfølgelig under behørig mandlig Eskorte — at gaa ind til den »italienske Konditor« Soltani, hvor de samtidig med at delikater sig med en Kop veltillavet Chokolade med tilhørende Kager tillige kunde nyde Udsigten over Kongens Nytorv fra Hovedvagten til Teatret, som dengang laa Konditoriet betydelig nærmere end nu.

I Datidens Memoirer vil man ofte finde Soltanis Konditori nævnet. Saaledes skriver den daværende teologiske Student *Christopher Nannestad*²⁾ i sin Dagbog for

¹⁾ Brandassurance-Vurdering af ¹²/₁₂ 1796 over Øster Kvarter 141 (Landsarkivet).

²⁾ Nannestad var født 1765, blev Student 1787, og døde 1805 som person. Kapellan i Faaborg. (Stamtavle over Slægten Nannestad, udarb. af Fr. Nannestad og Garl Chr. Nannestad. Trondhjem 1904). Det var denne Nannestad, der efter eget Ønske fik sine skrevne Prædikener med sig i Kisten.

1793¹⁾ om adskillige Besøg, han har aflagt i det paagældende Konditori: Hos Sultani drak jeg et Glas Punds, som kostede 8 Sk. — — — Derfra igjen Troil og jeg ned paa Kongens Nytorv ind hos Sultani og tog atter Frokost, som kostede mig 12 Sk. — — vendte tilbage til Sultani paa Kongens Nytorv, drak et Glas Punds for 8 Sk. Hørte lidet paa nogle Musikanter, som kom derind, gav dem 5 Sk.

Da *Adam Oehlschlæger* var et ungt Menneske paa 17 Aar, har han ligeledes hørt til Konditoriets Gæster, thi han noterer meget omhyggeligt i sin Dagbog for den 4. Marts 1796²⁾, da han havde været til Byen for at bytte Bøger: Derfra gik jeg op til Sultan og drak et Par Kopper Chocolate.

Og den senere københavnske Grosserer *Marcus Christian Bech* meddeler i sine Optegnelser fra 1803³⁾ om, hvad han og hans Venner morede sig med: Vi gik imellemstunder til Conditorerne for at drikke Chocolate og drikke Likører som Ratafia, Osqvebad og Anisette. Der var dengang kun trende: Comestabili paa Østergade, Gregory i Kronprinsensgade og Sultani paa Kongens Nytorv.

Oprettelsen af disse Schweizerkonditorier med Servering af Chokolade og Likører for siddende Gæster viste sig imidlertid at rumme en vis Fare for den alleryngste Ungdom. Man hører jo, at den 17-aarige Adam Oehlschlæger drikker Chokolade hos Soltani, men det var ikke alle, der nøjedes med saa uskyldige Drikke, og det ser ud, som om Skoledisciple o. l. har faaet Smag for at gaa

¹⁾ »Af de Nannestadske Slægts-Papirer« ved Julius Clausen (»Vor Fortid«, 3. Aarg. Kbhvn. 1919, Pag. 232, 235 og 238).

²⁾ »Knud Lyhne Rahbek—Jens Baggesen—Adam Oehlschlæger« (»Gemt og Glemmt, Minder fra gamle Dage«, udg. af Louis Bobé og Carl Dumreicher, II, Kbhvn. 1916, Pag. 168).

³⁾ »En københavnsk Grosserers Ungdomserindringer 1787—1816« (»Memoirer og Breve«, udg. af Jul. Clausen og P. Fr. Rist, Kbhvn. 1910, Pag. 60).

paa Konditori. Lovgivningsmagten maatte træde til, og den 22. Januar 1811 udstedtes et Reskript til Politimesteren i København, efterfulgt af en Politiplakat af 28. Januar s. A.¹⁾, ved hvilken det forbødes samtlige Værtshusholdere, Billardholdere, Konditorer og Restauratører i København at tillade »Skole-Disciple og Elever af de her værende civile og militaire Instituter Adgang i deres Huse eller at sælge noget til disse af deres Boutiqver med mindre saadanne unge Mennesker ere i Følge med ældre, som for deres Handlinger kunne være ansvarlige«. Overtrædelse heraf medførte en Mulkt paa fra 5—10 Rdlr. til lige Deling mellem Angiveren og Politikassen.

Soltanis Konditori dreves under dette Navn henved 30 Aar, og fra Kukkenbager var han den 9. April 1813 blevet Konditor, idet han havde faaet sit Borgerskab ombyttet hertil²⁾; samme Dag blev forøvrigt Hartman Gregori Konditor.

I de senere Aar havde Soltani som Kompagnon haft en anden Schweizer, *Johan Capretz*, der var bleven Kukkenbager den 20. Maj 1808³⁾ og Konditor samme Dag som Soltani og Gregori.

Der var imidlertid lidt efter lidt kommet nye Konditorer frem, og da Magistraten var kommet under Vejr med, at adskillige af disse, navnlig de fremmede, ikke havde deres Borgerskab i Orden, blev det paalagt Byens Rodemestre at undersøge, hvorledes denne Sag forholdt sig. Da Resultatet af Undersøgelsen forelaa, sendte Magistraten den 16. Oktober 1818⁴⁾ en Skrivelse til Politidirektør Hvidberg med Anmodning om at undersøge de uberetigede Konditorers Forhold. De af Rodemestrene op-

¹⁾ Schous Forordninger.

²⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

³⁾ Sammesteds.

⁴⁾ Københavns Magistrats 2. Sekretariats Kopibog Sag Nr. 2634 af 16. Oktober 1818 med tilhørende Bilag (Raadstuearkivet).

tagne Lister over de i Byens forskellige Kvarterer boende Konditorer samt Oplysninger om disse medsendtes.

Om »Konditoriet i Øster Kvarter Nr. 3« (d. v. s. Kongens Nytorv 17) oplyste Rodemesteren:

J. Capretz, Conditor, bortrejst med Borgerbrev; hans Comp. ligeledes, J. Sultani fraværende siden 1814 og forventes tilbage om 2 Aar.

I den samme Rodemester-Indberetning hedder det om Gianellis Konditori paa Hjørnet af Kongens Nytorv og Østergade (se nedenfor):

Jeremias Miny, uberrettiget Conditor, som driver bemeldte Handel i Comp. med fraværende berettigede Lorentz Gianelli, som ifjor bortrejste til Schweiz og forventes tilbage næste Aar.

For Soltanis Vedkommende ser det ud til, at han overhovedet slet ikke mere er vendt tilbage til Danmark, men er blevet i sin Hjemstavn, Schweiz, thi sidste Gang hans Navn findes i Vejviseren er 1817—18, og en nærmere Bekræftelse paa denne Antagelse giver *Just Mathias Thiele*¹⁾. Denne var i 1819 paa en Fødtur til Italien og kom paa Vejen »ind i Graubünden, det fattige Land, hvorfra Europa og Amerika har sine Conditore. — — I Campoferri talte vi Dansk med Hr. Sultani, som havde sit Landsted og Fabrikker der paa Egnen«. Der er al mulig Grund til at antage, at den Soltani, som Thiele taler Dansk med, netop er den Kongens Nytorvske Konditor, Johan Soltani, der har anbragt sin i Danmark tjente Kapital i sit Fødeland.

Da de første Schweizerkonditorer havde faaet Fodfæste indenfor Københavns Volde, varede det ikke længe, inden andre af deres udenlandske Kolleger fulgte det givne Eksempel og drog til København.

Schweizeren *Nicolai Pleisch* fik saaledes den 19. August 1799 Borgerskab som Kukkenbager (ombyttet til

¹⁾ J. M. Thiele: »Af mit Livs Aarbøger«, Kbhvn. 1873, Pag. 174—75.

Konditor den 15. Januar 1813¹⁾, og indrettede et »Kaffe-hus« ved Holmens Kanal 402 (nuv. Nr. 6 og 8)²⁾, hvorfra han allerede i Aaret 1800 er flyttet til Amagertorv 2 (nuv. Nr. 4) som »Konditor«³⁾. Det Konditori, som han og senere hans Søn drev her, var i Fortiden saa almen kendt og søgt, at det om samme hedder i Erik Bøghs Vise »De gyldne Dage« fra 1850⁴⁾:

Ak, mindes Du endnu de glade Dage,
Da vi som Byens skønne Lander skred
Fra Mini og til Pleisch og saa tilbage:
Beständig Østergade op og ned!

Et halvt Aarstid efter Pleisch dukkede en anden udenlandsk Konditor frem paa Arenaen i København: *Louis (Luigi) Comestabili*, født i Rom ca. 1770⁵⁾. I en ung Alder var han kommet til Danmark, havde giftet sig med en dansk Pige ved Navn Bente Johanne⁶⁾, med hvem han havde 3 Børn, og var blevet ansat som Konditor hos *Arveprins Frederik*, Christian den 7des Halvbroder.

Da Comestabili saa, hvor godt det gik de andre udenlandske Konditorer i København, fik han Lyst til ogsaa at blive selvstændig, og den 1. April 1799 indgav han Ansøgning til Majestæten om at »faa kongelig Bevilling til

¹⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

²⁾ Vejviseren 1800 — R. Nyerup: »Beskrivelse over Kjøbenhavn«, Kbhvn. 1800, Pag. 656.

³⁾ Vejviseren 1801.

⁴⁾ Erik Bøgh: »Halvandet Hundrede Viser«, Kbhvn. 1881, Pag. 247.

⁵⁾ I Borgerskabsprotokollen for ¹⁷/₁ 1800 (Raadstueark.) angives hans Fødested at være Rom, og i Folketælling af ¹/₂ 1801 (Rigsark.) opgiver han sin Alder at være 31 Aar. Yderligere kan oplyses, at i Stambogen over Københavns Borgervæbning (Hærens Arkiv) anføres ligeledes hans Fødeby som Rom og hans Alder i 1808 at være 37 Aar.

⁶⁾ Folketælling af ¹/₂ 1801 over Kjøbmager Kvarter Nr. 54 paa Østergade (Rigsark.). Comestabili var ialt 3 Gange gift: 2. G. ⁴/₆ 1803 med Jfr. Anne Marie Elisabeth Møller (Frederiksberg Kirkebog, Landsark.) og 3. G. ²⁴/₇ 1807 med Jfr. Anna Elisabeth Baggesen (Frederiksberg Kirkebog, Landsarkivet).

at maatte nedsætte sig som Konditor i København og derpaa vinde Borgerskab¹). Gode anbefalinger kunde han præstere, bl. a. en af 27. Marts 1799 fra Arveprinsens Hofchef, Kammerherre Bülow, samt en, der var undertegnet af ikkke mindre end 15 Borgere. Helt glat gik det nu ikke med de Sager, hvor det drejede sig om Borgerskab til Udlændinge, og i den foreliggende var der noget, der hed »Urte-, Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget«, der i 1799 havde en meget nidkær Oldermænd, Urtekræmmer *Jens Friborg*²). Da Comestabili havde indsendt sin Ansøgning, blev denne videresendt til Laugets Erklæring, og den 22. April forelaa Oldermændens Svar³). Friborg erklærer kort og godt, at Supplikanten »ikke har lært hos nogen Conditor her i Staden, hvortil kommer endnu, at han staar i Hans kgl. Højhed Arveprinsens Tjeneste, hvor han er saa vel aflagt, at han har sit rigelige Udkomme, og følgelig ikke behøver at trænge sig ind i Laugets Rettigheder. — — — Af alle de, som have ansøgt at faa Del i Laugets Rettigheder, er der ingen, som er mindre competent end Supplikanten«.

Den gode Oldermænd fraraadede, at Comestabili fik den ansøgte Bevilling, men Magistraten tog intet Hensyn til Lauget, da det jo her drejede sig om Arveprinsens Konditor, og den 29. April indstillede den til Kongen, at Supplikanten fik Bevilling »som »Conditor og [til] at udsælge de dertil hørende Varer, men ikke at befatte sig med Handel med andre Urtekræmmerlauget forbeholdne Varer«⁴). I Indstillingen desavouerer Magistraten fuldstændig Oldermændens Erklæring, idet den udtalte: »det kan ikke sættes i Tvivl, at han er Conditor«.

¹) Sjællandske Tegnelser 1799 Nr. 442 med tilhørende Bilag (Rigsarkivet).

²) Om Friborg se Pag. 462 f.

³) Raadstueskriverens Kopibog fra 1mo April til ult. Juni 1799 Sag Nr. 153 (Raadstuearkivet).

⁴) Sammesteds.

Den 10. Maj 1799 udstedtes den kgl. Bevilling, og den 17. Januar 1800 fik Comestabili Borgerskab som Konditor i København¹⁾, hvor han altsaa ikke har grundlagt noget Konditori e. l. i 1774. Han etablerede sig paa Østergade 54 (det senere Nr. 72, nu Gadenr. 16), hvorfra han nogle Aar efter flyttede til samme Gade Nr. 11 (nuv. Nr. 13), hvilken Ejendom han købte²⁾.

Samtidig med Comestabili var Tyskeren *Johan Carl Kromeyer* (*Kromayer*), som ifølge Bevilling fik Konditorborgerskab den 29. Oktober 1798³⁾; han boede først paa Hjørnet af Nygade og Knabrostræde, men flyttede senere til Vimmelskafte 24 (nuv. Nr. 46, 48).

Endvidere var der *Antoin* (*Antoni*) *Courtin*, der var født ca. 1774 i Sils⁴⁾ i Kanton Graubünden. Den 20. Juni 1800 fik han Borgerskab som Kukkenbager (ombyttet til Konditor 18. December 1812)⁵⁾ og slog sig ned paa Nytorv 134 (det senere Nr. 89, nu Gadenr. 3), hvor han forblev indtil sin Død den 19. Juni 1813⁶⁾. I Begyndelsen havde han en Medinteressent ved Navn *Jean Josty*⁷⁾, der kaldes Konditor, men som ikke har haft Borgerskab. Hvorvidt denne Jean Josty er beslægtet med den endnu eksisterende københavnske Konditorfamilie Josty, har ikke kunnet oplyses⁸⁾.

¹⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

²⁾ Comestabili, der senere gik fallit, blev den 2. Juni 1808 Premierløjtnant ved det borgerlige Artilleri, fra hvilket han den 28. April 1812 efter Ansøgning fik »Afsked i Naade« (»Danske og norske Militæretat 1801—13, Kbhvns. Borgervæbnings Artilleri«, Pag. 389, 393 og 403. Hærens Arkiv).

³⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁴⁾ I Graubünden findes flere Smaabyer af Navnet Sils.

⁵⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁶⁾ Hvide Bog ²⁵/₅ 1812—¹⁷/₁₁ 1813, Pag. 371 (Landsarkivet).

⁷⁾ Folketælling af ¹/₂ 1801 over Snarens Kvarter Nr. 134 paa Nytorv (Rigsarkivet).

⁸⁾ Meddelelse af Indehaveren af Jostys Konditori i Frederiksberg Have, Kunstmaler Sophus Jürgensen, hvis Hustru er født Josty.

Courtins Konditori fortsattes af hans Enke og overtoges derefter af Schweizeren *Heinrich Secchi*, der fik Borgerskab som Konditor den 10. August 1818¹⁾; senere flyttedes det til Hjørnet af Gammeltorv og Nygade, hvor det endnu eksisterer som *Peter à Portas Konditori*.

I Aaret 1801 indgav *Lorenzo Gianelli*, ligeledes født i Graubünden, Ansøgning til Magistraten om at maatte blive Konditor, og han vedlagde fra fornævnte Antoin Courtin en anbefaling for, at han »er en ærlig og retskaffen Mand«; den 18. November s. A. fik han da udstedt Borgerskab som Kukkenbager²⁾. Naar det andet steds er medelt³⁾, at Gianelli anlagde sin Forretning paa Hj. af Kongens Nytorv og Østergade (hvor nu Café Continental er), er dette urigtigt; han aabnede sit Konditori den 16. Februar 1802 paa Østergade Nr. 9 (det senere Nr. 11, nu en Del af Brødrene Andersens Ejendom Nr. 7 & 9), hvorfra han den 22. April⁴⁾ 1804 flyttede til ovenomtalte Hjørne, det daværende Matr. Nr. 4⁵⁾.

Af andre af Datidens kendte Konditorer kan nævnes: Tyskeren *Heinrich Cornelius Firmenich* (Konditor 31. August 1804⁶⁾, Schweizeren *Francisco Pozzy* (Kukkenbager 20. April 1807)⁷⁾, *Carl Johan Apitz*, der var født i Leipzig (Konditor 29. Januar 1810)⁸⁾, samt Schweizerne *Andreas (André) Pedrin* og *Francisco Semadeno* (begge Kukkenbagere den 13. Juli 1807 og Konditor

¹⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstueark.). — Om H. Secchi se Pag. 473.

²⁾ Borgerskabsprotokollen med Bilag af 18/11 1801 (Raadstueark.).

³⁾ Bl. a. i »Illustreret Tidende« den 25. Maj 1884, Pag. 415.

⁴⁾ »Adresseavisen« den 15. Febr. 1802, Spalte 4, og den 20. April 1804, Spalte 6.

⁵⁾ Ejendommen Nr. 4 i Øster Kvarter fik ved Matriklen af 1806 nyt Nr. 6.

⁶⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet). — Firmenich var Lejer af Konditorpavillonen i Rosenborg Have.

⁷⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁸⁾ Sammesteds.

henholdsvis 1. Januar og 15. Februar 1813)¹⁾. Apitz fik ifl. Kancelliets Resolution Tilladelse til i Sommeren 1817 at have en Udsalgsbod ved det Kuhnske (Priceske) Teater paa Vesterbro²⁾.

Pedrin etablerede sig paa Østergade 72 (nuv. Nr. 16), hvor tidligere Comestabili havde boet, og flyttede senere til Courtins gamle Konditori paa Nytorv 89 (nuv. Nr. 3)³⁾, hvor han i 1847 fik en Konditoribestyrer, ligeledes Schweizer, ved Navn *Stephan à Porta*⁴⁾, der dog ikke maa forveksles med den senere Konditor af samme Navn paa Kongens Nytorv 17; det er to forskellige Personer. Pedrins Konditori overtoges senere af *Peter à Porta*, der i 1867 flyttede det til dets nuværende Sted, Hjørnet af Nygade og Gammeltorv.

Blandt Schweizerkonditorerne maa særlig nævnes *Anton Josty*, der var født 1790 i Avers-Cresta i Graubünden, og som i sin tidligste Ungdom var kommet til København, hvor han bl. a. var Svend hos Pedrin. Den 4. Juli 1814 fik han Konditorborgerskab⁵⁾ og etablerede sig Maaneden efter i Nybørs 63 (nu en Del af Privatbankens Bygning i Børsgade, tidligere kaldet »De seks Søstre«), paa Hjørnet af nuværende Christiansgade⁶⁾.

Ude i Frederiksberg Have var der imidlertid den 20. Juni 1813 blevet aabnet en Konditorpavillon i Form af

¹⁾ Borgerskabsprot. (Raadstueark.)

²⁾ Magistratens 2. Sekretariats Kopibog for ¹⁶/₁₀ 1818, Sag Nr. 2634 med tilhørende Bilag (Raadstueark.). — Jfr. Ejler Nystrom: »Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid«, I, Pag. 99.

³⁾ Pedrins Konditori var i 1845 saa stort, at han havde 4 Svende, 5 Lærlinge, 1 Opvarter, 2 Karle og 2 Piger (Folketælling ¹/₂ 1845, Rigsarkivet).

⁴⁾ Ifølge Folketælling ¹/₂ 1845 over Snarens Kvarter Nr. 89 paa Nytorv var Stephan à Porta da 40 Aar og hans Hustru, Dorthea à Porta, 32 Aar.

⁵⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁶⁾ »Adresseavisen« den 2. og 9. August 1814.

et Tempel af to italienske Billedhuggere *Bernardo Brilly* og *Agostino Taddey*, der omkring 1807 var kommet til København for at arbejde med ved Genopførelsen af det i 1794 afbrændte Christiansborg Slot. Da det kun gik smaat med Billedhuggernes Fortjeneste ved Slottet, havde de den 15. Maj 1813 faaet Tilladelse af Kongen til at indrette det omtalte Konditori¹). Ingen af dem var Fagmænd paa Konditoriets Omraade, og de allierede sig derfor med en faglært Konditor *Giovanni (Johan) Caber Monigatti*, der var døbt i Graubünden den 2. Marts 1792, og som blev den egentlige Leder af Foretagendet. Efter et Par Aars Forløb udtraadte Brilly af Kompagniskabet, og da Taddey²) døde den 21. August 1818 og hans Enke, Francisca Taddey, den 6. Juli 1824, havde Monigatti grundet Haab om at overtage Konditoriet for egen Regning, men han havde neppe tænkt sig Muligheden af, at en anden kunde komme ham i Forkøbet hos Overhofmarskal Hauch, under hvem Frederiksberg Have sorterede.

Da Monigatti havde indsendt sit Andragende til Hauch, fik han den bedrøvelige Besked, at Bevillingen paa Konditorpavillonen var blevet givet Konditor Anton Josty den 22. Juli 1824. Som Ækvivalent fik Monigatti imidlertid Tilladelse til for egen Regning at drive Pavillonen indtil Foraaret 1825, og endvidere fik han den 27. Oktober 1824 kgl. Bevilling som Konditor. Som saadan nedsatte han sig i Comestabilis tidligere Lokale paa Østergade 72 (nuv. Nr. 16), og 2 Aar efter, den 26. Juli 1826,

¹) Om Jostys Konditori: Carl C. Christensen »Fra Værnedamsvejen til Jostys Pavillon«, Kbhvn. 1925, Pag. 51 ff.

²) I Upsala eksisterede omkring 1850 og endnu i 1870-erne et Schweizerkonditori, hvis Indehaver var en Konditor Taddey (jfr. L. Dietrichson: »Svundne Tider« II, Kristiania 1899, Pag. 60 og 133. — M. Galschiøt »Skandinaver i Rom for Halvhundred Aar siden«, Kbhvn. 1923, Pag. 139). — Agostino Taddey havde dog ingen Børn, kun 2 Brødre, Joseph og Luigi Taddey, der i 1818 boede i Lugano.

gav Hauch ham Tilladelse til at opføre en Konditorpavillon i den første Runddel i Frederiksberg Allé, hvor »Monigattis Pavillon« indtil 1854 indtog en fremragende Plads blandt Hovedstadens Forlystelsessteder¹⁾.

Den 1. Maj 1825 aabnedes Pavillonen i Frederiksberg Have under Anton Jostys Ægide, og siden den Dag har dette Schweizerkonditori uafbrudt været i denne Families Besiddelse, men den oprindelige Pavillon fra 1813 er forlængst nedbrudt, og dens Afløser, der blev aabnet den 26. Juli 1834, gav for en Del Aar siden Plads for den nuværende moderne Pavillon.

Som tidligere omtalt serveredes hos Konditorerne hovedsagelig Kager i alle Sorter samt Akvaviter, Likører, Kaffe, The og Chokolade, men omkring 1770 kommer der noget nyt frem paa Konditoriets Omraade: den tillavede Is.

Hvis man kan fæste Lid til en ældre Beretning²⁾, skal det have været en fransk Konditor eller Kaffe vært ved Navn *Dubuisson*, der levede paa Ludvig den XIV's eller XV's Tid, som fik det geniale Indfald at sælge tilberedt Is paa enhver Tid af Aaret. Forøvrigt kendte man allerede i Oldtidens Grækenland og Rom Is som Nydelsesmiddel, ligesom den ogsaa har været kendt i Norden i det 16. Aarhundrede, men det er først omkring 1770, den kommer paa Mode og slaar igennem i København.

Første Gang, der i Fortidens Memoirer berettes om den tillavede Is, er i Omtalen af Urtekræmmer *Jens Friborgs* Bryllup den 3. September 1777 med Jfr. *Sophie Horn*. Herom meddeler Friborg³⁾, at det holdtes hos Traktør

¹⁾ Om Monigatti og hans Pavillon se nærmere: Carl C. Christensen: »Fra Værnedamsvejen til Jostys Pavillon«, Pag. 124 ff.

²⁾ »Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn« Nr. 80 den 19. Juli 1806, Spalte 1261.

³⁾ »En kjøbenhavnsk Urtekræmmer Levnetsløb«, meddelt ved Sofus Elvius og P. Fr. Rist (»Museum« 1891, I, Pag. 21). — Sofus Elvius: »En Urtekræmmer Oplevelser og Optegnelser af Jens Christopher Friborg«, Aarhus 1893, Pag. 45.

Winther paa Hjørnet af Lille Kongensgade og Kongens Nytorv, og han tilføjer: »Ved dette Brudebord spiste jeg første Gang Is, men var nær bleven fixeret med den første Skefuld; thi jeg troede, at den skulde spises som anden almindelig Mad; havde jeg ikke havt min Brud ved Siden, var jeg næppe kommen godt derfra«.

Naar Urtekræmmer Friborg skriver, at Brylluppet holdtes »paa Hjørnet« af Kongens Nytorv, er dette ikke helt korrekt; der burde have staaet »ved Hjørnet«, thi Højtideligheden foregik nemlig i nuv. Nr. 21 paa Kongens Nytorv, hvor der indtil vore Dage har været Selskabslokaler, bl. a. under Ledelse af *J. E. Vincent* (Fader til 1870-ernes bekendte Restauratør og Hotelforpagter *Alexandre Vincent*) og *S. Simon*.

Paa Hjørnet af Kongens Nytorv og Lille Kongensgade laa der indtil hen mod Midten af 1760-erne en større Ejendom, Matr. Nr. 1, 2, 3 & 78, som havde tilhørt to Jøder, *Bernt Jacob* og *Meyer Levi Jacob*. Denne store Gaard tilskødedes den 27. Juni 1763 Grovsmed *Michael Nitze*¹⁾, som rev den ned og udparcellerede den i flere Dele. Den ene Parcel, der omfattede Matr. Nr. 1 og et Stykke af Nr. 2, var han ikke saa heldig med, thi vel blev samme den 9. Januar 1769 tilskødet Traktør *Herman Dreyer*²⁾, men Handelen gik tilbage, og denne Parcellering blev aldrig til noget. Bedre Held havde Nitze imidlertid med sin 2den Parcellering. Ved denne blev den store Grund delt i 3 Dele: den 1ste kom til at hedde Matr. Nr. 1 (nuv. Nr. 19 paa Kongens Nytorv), den 2den blev Matr. Nr. 2 & 3 (nuv. Nr. 21 paa Kongens Nytorv), og den 3die blev Matr. Nr. 78 (nuv. Nr. 4 i Lille Kongensgade).

Traktør *Jesper Frederik Winther*, der fik Traktørborgerskab den 3. April 1769³⁾, flyttede ind i Nitzes Ejen-

¹⁾ Panteregistret (Landsarkivet).

²⁾ Sammesteds.

³⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

dom Nr. 2 & 3, hvor han anføres som boende baade i Vejviseren for 1777 og i »Fremmedes og Reysendes Haand-Lexicon i Kjøbenhavn«, udgivet 1777 af Hans Holck. Winther købte den paagældende Ejendom i 1777 (Skøde læst 5. Januar 1778)¹⁾, og allerede den 2. August s. A. lod han den vurdere til Prioritetsefterretning²⁾. Ogsaa i Skattemandtallet for 1778³⁾ anføres han som boende i Ejendommen.

Urtekræmmer Friborgs misvisende Udtalelse »paa Hjørnet« har været Skyld i, at adskillige Forfattere (bl. a. nærværende) har antaget, at der mentes Ejendommen Nr. 19 paa Kongens Nytorv, hvor nu »Grand Café« er, men det er altsaa nuv. Nr. 21, som var Skuepladsen for Friborgs Spisen Is.

Den tilberedte Is i dens forskellige Anretninger blev efterhaanden en yndet Spise, og *P. F. Suhm*, der i sine »Blandede Tanker«⁴⁾ giver adskillige interessante Oplysninger, er saa begejstret for Is, at han som en Beklagelse noterer, »at Kong Christian den Sjette døde bort uden at smage Is«.

Der var imidlertid nogle, der saa med alt andet end blide Øjne paa den velmagende Is, og blandt disse var det af Werfel udgivne »Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn«, som den 17. Oktober 1803⁵⁾ bragte en meget moraliserende Artikel mod det om sig gribende Forbrug af Is:

Det er lige saa latterligt som ynkeligt at see endog Børn dagligen at fylde hele Glasse af Iis i sig. ... Fra en anden Side betragtet ere disse saa kaldte Restaurateurer tildeels Aarsag i, at Priserne paa Meel, Smør, Æg og Sukker dag-

¹⁾ Panteregistret over Øster Kvarter, Matr. Nr. 2 & 3, nyt Nr. 5 (Landsarkivet).

²⁾ Vurderingsforretninger over Øster Kvarter Matr. Nr. 5 (Raadstuearkivet).

³⁾ Raadstuearkivet.

⁴⁾ *P. F. Suhm*: »Samlede Skrifter« 10. Bind, Kbhvn. 1793, Pag. 153.

⁵⁾ Bladets Pag. 18.

ligen stige. Det er næsten utroligt, hvad der ugentligen forbruges heraf alleene til Slikkerie. En af mine Venner, som veed det, har forsikret mig, at alleene en af disse Folk kjøber hver Uge 80 Snese Æg: et Antal af 1600 Stykker. Kun for at forsyne een af disse Folk med Æg maa der altsaa holdes og fødes 6—700 Høns Aar ud og Aar ind! Og hvem er det, der egentlig maa undgjælde det? — Ingen uden den Fattige. Den Fattige maa saaledes stundom lide Mangel paa Livets første Fornødenheder, fordi den virkelige eller indbildte Rige paa hans Bekostning vil kildre sin lækkre Gane.

Isspisningen etc. er Skyld i, at den fattige maa lide Mangel paa de vigtigste Livsfornødenheder; mindre kunde ikke gøre det! Men »Skilderiets« anonyme Jacobiner holdt sig ikke i længere Tid end knapt 3 Aar, da sadlede Bladet med journalistisk Behændighed om og gik i 1806 til den modsatte Yderlighed med en Lovprisning af Isen¹⁾:

.... Smaafolk lo af fuld Hals, naar man fortalte dem, at Iis kunde spises som en Forfriskning. Nuomstunder ere Menneskene saavel heri, som i saa meget andet, blevne meget klogere. Der gives intet Barselgilde fra den dybeste Kielder til den høieste Quiststue, hvor man ikke finder i det mindste to Sorter Iis paa Bordet. . . . Her finder man Iis af Hindbær, Chokolade, Vanille og Jordbær. Hvor lidet vort kolde, fugtige og stormende Clima end trænger til en saadan svalende Forfriskelse, er den dog vore Damers Yndlingsnydelse. I den senere Tid kan den kun faaes paa et eneste offentlig Sted i Kjøbenhavn, nemlig hos Konditor Courtin²⁾.

Med Hensyn til Priserne i Konditorierne i ældre Tider kan henvises til nogle Avertissementer i »Adresseavisen« for 1828. Hos Konditor A. T. Faith i St. Kirkestræde³⁾ kostede saaledes Chokolade 8 Sk.⁴⁾, The 6 Sk.

¹⁾ »Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn« Nr. 80 den 29. Juli 1806, Spalte 1261.

²⁾ Om Courtin se Pag. 458.

³⁾ »Adresseavisen« den 4. Marts 1828, Spalte 8.

⁴⁾ Samme Pris betaltes hos Traktør R. T. Kehlet baade i dennes Etablissement »Rosenlund« paa Værnedamsvejen og i hans Kafé paa

og Kaffe 6 Sk. pr. Kop, Punch 10 Sk., Arrakspunch 16 Sk. og Limonade 8 Sk. og Likører 4 à 8 Sk. pr. Glas, medens Vanilleis kostede 1 Mk. Portionen. Konditor *L. Nutly* i Lille Kongensgade¹⁾ serverede desuden smaa varme Dyrepostejer à 4 Sk., Æble-, Krème og Linsekager à 2 og 4 Sk.; endvidere udskænkede han Limonade, Punch, Biskop og Likører.

I disse Avertissementer støder man paa Ordet Punch, en Drik, som nu næsten ikke mere nydes undtagen ved de højtidelige Lejligheder, hvor hævdvunden Skik og Brug kræver, at den gammeldags, hyggelige Punchebolle skal paa Bordet. I gamle Dage, det 18. og en stor Del af det 19. Aarhundrede, var Punchen den Drik, som Mandfolkene nød paa Konditorierne, Vinstuerne og i festligt Lag, men hvad drak Damerne, naar de var paa Konditori eller til en Festivitet? Nøjedes de med Chokolade og Kaffe eller Limonade, medens de kastede et lille skjult Sideblik til Biskoppen, Arraks- eller Rompunchen?

Skal man fæste Lid til, hvad en Tidende²⁾ skrev i 1806, var det nok navnlig de sidstnævnte Drikke, som Damerne gouterede:

.... Blandt alle Drikke er i det mindste i Kjøbenhavn Punch den, som er mest skikket til en Dame-Drik. Aquavitter og andre skarpe Drikke stride mod Delicatessen, og en kjøbenhavnsk Dame vilde tage sin Chapeau³⁾ det meget ilde op, dersom han paa et offentligt Sted vovede at præsentere hende et Glas Aquavit, var det end af den allerfineste Slags, som koster 16 Sk. Glasset. Af Punch derimod kan hun drikke saa mange Glas, hun vil, i hele Ver-

Hjørnet af Gothersgade og Grønnegade (jfr. »Nær og Fjern« Nr. 125 den 22/11 1874, Pag. 8).

¹⁾ »Adresseavisen« den 22. Februar 1828, Spalte 8.

²⁾ »Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn« Nr. 80 den 19. Juli 1806, Spalte 1263.

³⁾ d. v. s. den hende ledsagende Herre.

dens Paasyn, uden at nogen finder det udelicat. I Kjøbenhavn er denne Drik i den senere Tid bleven særdeles almindelig. Man kan uden Overdrivelse paastaae, at der dagligen drikkes 1000 Glas Punch i Hovedstaden.

Denne Drik har dog neppe været synderlig stærk, siden den anbefales Damerne saa varmt, og man maa jo ogsaa vel erindre, at en af Ingredienserne i Punch, Vandet, var en ikke uvæsentlig Faktor her, thi, som det hedder i det gamle Vers¹⁾:

Af fire Ting vor Punch bestaar:
 Rom, Sukker, Vand, Citroner —
 Af Sukkeret den Sødme faar,
 men Rommen Værket kroner.

Man tør formode, at Damerne for ca. 125 Aar siden sammen med deres »Chapeau'er« paa offentlige Steder har siddet med et lille — maaske flere — Glas svag Punch foran sig.

Rundt omkring i Udlandets større Stæder var der i den første Fjerdedel af forrige Aarhundrede opstaaet Kaffe-huse eller Kaféer, hvor baade Damer og Herrer kom i Fællesskab, og et af de mest bekendte var det i »*Palais Royal*« i Paris, til hvilket J. L. Heiberg har henlagt Scenen for 2. Akt af sin Vaudeville »De danske i Paris«, der foregaar i Aaret 1816²⁾). Det var kun et Tidsspørgsmaal, hvornaar disse Kaffe-huse eller Kaféer skulde omplantes paa dansk Grund af en eller anden entreprenant Mand; man havde ganske vist haft Kaffe-huse i København tidligere, f. Eks. *Neergaards*, senere *Stadius'*, i Badstuestræde og *Juuls* i Sværtegade, men de Kaffe-huse var vidt forskellige fra dem, som danske Rejsende, der havde været i Udlandet, berømmede i saa høje Toner.

Den entreprenante Mand, der vilde skabe noget nyt i Danmarks Hovedstad, var allerede paa Trapperne, thi

¹⁾ Erik Bøgh: »Dit og Dat fra 1872«, Kbhvn. 1873, Pag. 226.

²⁾ Jfr. Julius Clausen »Kulturhistoriske Studier over Heibergs Vaudeviller«, Kbhvn. 1891, Pag. 150.

den 1. August 1818 modtog Magistraten¹⁾ fra en Mand med det ganske almindelige jævne og borgerlige Navn *Peter Larsen* en Ansøgning om at maatte faa »Tilladelse til at begynde et Slags Vertskab — et Kaffehus — for den galantere og fornemmere Klasse, der i flere Henseender skulde udmærke sig fra de mange simplere Beværtningssteder«.

Peter Larsen, som var en ganske ukendt Mand, oplyste, at han var 31 Aar gammel og havde været Opsynsbetjent ved Holmen, hvorfra han paa Grund af Svagelighed havde taget sin Afsked; nogen Relation til Kafé- eller Beværterfaget synes det ikke, han har haft, og hvorfra han, den ukendte Mand, har faaet Ideen til at ville indrette »et Slags Vertskab« i København, vides nu ikke.

Magistraten grundede lidt over hans Ansøgning, som den rimeligvis har fundet anbefalelsesværdig, thi den 12. Oktober 1818 indsendte den til Kongen »en allerunderdanigst Erklæring og Anbefaling for Peter Larsen heraf Staden om at maatte vinde Borgerskab som Kaffevært«. I sin Erklæring bemærker Magistraten udtrykkelig, at der »her i Staden savnes en Indretning, som kan sættes ved Siden af de saakaldte Kaffehuse, der udenlands forefindes i betydelige Stæder, og hvis Bestemmelse er at være Samlingssted for Personer af den cultiverede Classe«.

Tilladelsen fik Peter Larsen, men han kom aldrig til at føre den ud i Livet, thi hans »Vertskab — et Kaffehus —« kom ikke længere end paa Papiret, uvist af hvilken Grund, og det blev en anden Mand, der kom til at udnytte hans gode Idé.

Peter Larsen gled ganske stille ud af Sagaen og ind i Forglemmelsen, men da meldte der sig en ny Ansøger, en Udlænding, med den samme Plan; om han har været vidende om Peter Larsens gamle Andragende, eller om

¹⁾ Magistratens 2. Sekretariats Kopibog for 12. Oktober 1818, Sag Nr. 2952 med tilhørende Bilag (Raadstuearkivet).

han selv, uafhængig af den anden, har faaet Idéen, kan nu ikke oplyses. Den nye Mand, der rykkede frem paa Arenaen, var en Konditorsvend ved Navn *Jacob Mini*, som var født i Poschiavo i Graubünden den 18. November 1787¹). I Februar Maaned 1819 indsender han Ansøgning til Kongen²) om at maatte etablere »et Kaffehus for galante Folk, indrettet paa fransk og italiensk Maade, hvor enhver anstændig og velklædt Person paa enhver Tid af Dagen kan erholde Kaffe, The, Chocolate og særdeles fine Liqueurer, hvilke stedse i Frankrig og Italien nydes ovenpaa Kaffe og Chocolate i smaa Glas«. Mini bemærker, at han har lært Chocladefabrikation og Destillation af fine Likører i sit Fødeland Schweiz, og at han i 6 Aar har arbejdet som Konditorsvend hos Konditor *Lorenzo Gianelli* samt forestaaet dennes Konditori, naar Indehaveren var fraværende. Endvidere udtaler han, at »der findes faa eller ingen Steder her i Staden, hvor galante Folk kunne erholde The og Kaffe og være sikker paa at træffe passende Selskab«. Yderligere vedlægger han Anbefalinger fra Major og Vinhandler *Wegener* (Ejer af den Ejendom, hvor *Gianellis* Konditori var), Grosserer *Joh. H. Brandt* og Konditor *A. Pedrin*. Saa vis paa at faa Bevillingen er Mini, at han drister sig til at spille en Trumf ud, idet han bemærker, at han sammen med en af sine Venner (vistnok Konditor *Heinrich Secchi*) har afkøbt Grosserer *J. N. David* dennes Pantebrev paa 16,000 Mk. Banko for at hjælpe sammes Udsteder, deres fælles Bekendt, Urtekrammer *Hans Hansen* (der var i finansielle Vanskeligheder), som ejede Ejendommen Nr. 3 (nuv. Nr. 17) paa

¹) P. B. Grandjean: »Gravskrifter fra Kbhvns nedlagte Kirkegaarde indenfor de gamle Volde« (Personalthist. Tidsskr. 5. R. 4. Bd.).

²) Danske Kancellis 2. Departements Brevbog for 1. Halvaar 1819 af 11. Marts, Sag Nr. 953 med tilhørende Bilag (Rigsarkivet).

Kongens Nytorv, hvis Stueetage Mini allerede havde lejet paa 5 Aar.

Kancelliet funderede over Sagen, der var indsendt med Magistratens Anbefaling, og den 11. Marts 1819 tilskrev Kancelliet da Magistraten, at man ikke havde noget at erindre mod, at Mini fik det ønskede Borgerskab, men man knyttede dog den Betingelse dertil, at Tilladelsen skulde være forbrudt, saafremt Mini »maatte befindes at drive Værtskab i et Locale, der ej kan ansees at være anstændigt for Personer af Dannelsen«. Den 29. Marts fik da Mini af Magistraten Borgerskab »paa at holde Kaffe- hus efter Cancelliets Resolution af 11. Marts«¹⁾, og fra 1819 maa man saaledes kunne regne, at den første egentlige Kafé eller Kaffe- hus efter udenlandsk Mønster holder sit Indtog i København.

Lørdag den 18. September 1819 aabnede Jacob Mini sit Kaffe- hus »efter fransk Indretning«²⁾, men selvfølgelig maa man ikke sammenligne en Kafé i 1819 med en i 1931, thi der er himmelvid Forskel mellem disse, baade hvad Indretning og Komfort angaar.

Orla Lehmann, der var født i København 1810, har givet en Skildring³⁾ af, hvordan en københavnsk Kafé saa ud i hans Studenteraar⁴⁾, og det er just ikke noget flatterende Billede, han giver.

Konditorierne, som tildels bare ret europæiske Navne, saasom Mini, Pleisch, Pedrin, Gianelli o. s. v. Men hvorledes saa det dengang ud hos dem? Man kom ind i et meget utækkeligt, halvmørkt Lokale; paa en Række Smaaborde stod der Tællelys i Messingstager, hver med en lille Jern- lysesax; de tændtes først, naar en Gjæst satte sig ved Bor- det og slukkedes, saasomt han gik, og Gjæsterne sade da

¹⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

²⁾ »Adresseavisen« den 17. Septbr. 1819 Spalte 7.

³⁾ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter I, Kbhvn. 1872, Pag. 229—30.

⁴⁾ Lehmann blev Student 1827.

med et Glas Punch — Stamgjæsterne tillige med en hos Opvarteren beroende Pibe — med en Avis i Haanden eller i en, ofte pauserende, halv hviskende Samtale.

Hyggeligt har der ikke været paa en Kafé for 100 Aar siden, efter Orla Lehmanns Skildring at dømme, og der er al Grund til at antage, at det af ham opridsede Billede har holdt sig uforandret indtil Aaret 1831, da Hovedstaden faar sit første elegante Kaféløale.

Den, der indrettede dette, var Traktør *Carl Joseph Knirsch*, Ejeren af »Hotel d'Angleterre« paa Kongens Nytorv. I Hotellets Stueetage havde »Det Harmoniske Selskab« haft sine daglige Sammenkomster med fuld Dispositionsret over disse Lokaler, men i 1830 opløste Selskabet sig, og Knirsch inddrog da dettes tidligere Lokale under Hotellets daglige Drift, idet Stueetagen blev indrettet til en Kafé, der blev den første i sin Slags herhjemme, og som langt overstraaede, hvad man hidtil havde kendt paa Kaféomraadet¹⁾. Det nye Kaféløale aabnedes i Sommeren 1831.

Samme Aar udsendte den da 23-aarige *A. L. Arnesen*²⁾ en lille harmløs dramatisk Bagatel, »En Aften paa Billardet«, der foregaar i et københavnsk Kaféløale. I Anledning af denne Udsendelse skrev *P. V. Jacobsen*³⁾ i et Brev⁴⁾ til sin Ven, *Peter Christian Adler*, Skolemand i Ribe, følgende om sit personlige Syn paa Minis Kafé og Livet der: Den unge Poet Arnesen har udgivet 2 smaa Stykker: »En Aften paa Billardet« og »Tak for Ballet«. — — Det første er, saavidt jeg kan skønne, en yderst livlig Fremstilling af det Liv, disse ørkesløse, halvlider-

¹⁾ Carl C. Christensen: »Hotel d'Angleterre i København, grundlagt 1755«, Kbhvn. 1915, Pag. 65.

²⁾ Var sammen med Th. Overskou Forfatter til »Capriciosa«.

³⁾ Forfatteren til Skuespillet »Trolddom«.

⁴⁾ »Breve fra P. V. Jacobsen«, udg. af Julius Clausen, Kbhvn. 1899, Pag. 152.

lige og heldovne gode Hoveder føre paa Minis Kaffe-hus.

Aaret efter, at Mini havde aabnet sin Kafé, udstedtes en Forordning, som nær var blevet skæbnessvanger for Schweizerkonditorierne. Det var »Forordningen af 18. Oktober til Indskrænkning af Conditiorer og Restaurationer«¹⁾, og dens Hensigt var at indskrænke »den skadelige Mængde af Conditiorer og Restaurationer af det Slags, der vedligeholdes fornemmelig ved Fremmede«. Loven var rettet mod de mange Udlændinge, der havde slaaet sig ned i København og Købstæderne som Konditorer og Restauratører, og det blev nu fremtidig forbudt disse, baade danske og fremmede, at antage Opvartere, oplære Drengene eller holde Svende, som ikke var indfødte, dem undtagne, som allerede ved Forordningens Publikation bevislig i Danmark var anbragt ved ovennævnte Næringer. Ligeledes bestemte Forordningen, at ingen Udlænding herefter vilde kunne erholde Bevilling til Konditori eller Restauration.

Det har rimeligvis været Laugskonditorerne, de indfødte Kukkenbagere, der har arbejdet paa at faa den paa-gældende Forordning udstedt, saa der kunde blive sat en Stopper for yderligere Tilgang af Udlændinge til deres Næringsfag.

Der blev dog set en Del gennem Fingre med Forordningens Haandhævelse, og der blev ikke saa sjældent givet Dispensation, naar Forholdene talte derfor; saaledes fik, som før omtalt, den fremmede Monigatti Konditorbevilling i 1824.

I det store og hele gav Loven af 18. Oktober 1820 dog Stødet til, at det fremtidig blev de Indfødte, der gik i Lære hos og tog Lære af de indvandrede Schweizere, saaledes at den senere københavnske Konditorstand i Virke-

¹⁾ »Kong Frederik den Siettes Forordninger for 1820«, Pag. 136.
— Schous Forordninger.

ligheden skylder de fremmede, de indvandrede Konditorer, Grundlaget for sit nuværende høje faglige Standpunkt.

I sin Forretning havde Jacob Mini i henved 30 Aar, dels som Svend, dels som Faktor, en Schweizer ved Navn *Johan (Jean) à Porta*, der paa Grund af en Legemssvaghed ikke kunde udholde det opslidende Arbejde ved Konditorovnen, hvorfor han tog sin Afsked hos Mini og blev Værtshusholder den 13. Juli 1844¹⁾. Ret længe kom han dog ikke til at virke som saadan, thi da et Aktieselskab i 1846 havde købt og sammenbygget de to Hoteller »Stadt Hamborg« og »Det svenske Hotel« i Bredgade og Dronningens Tværgade under Fællesnavnet »Hotel Phoenix«²⁾, blev Jean à Porta dettes Bestyrer og fik under Henvi- ning hertil sit Værtshusholderborgerskab ombyttet med en Gæstgivers den 18. Juli 1846³⁾; i de paafølgende Aars Vejvisere anføres J. à Porta derfor som »Bestyrer af Hotel Phønix«⁴⁾.

Minis Kaffehus var slaaet saa godt an blandt Publikum, at han i Forening med den før omtalte Konditor *Heinrich Secchi*, der havde Forretning paa Nytorv Nr. 89 (nuv. Nr. 3)⁵⁾, kunde købe Ejendommen paa Kongens Nytorv, den, de fik tilskødet den 11. Februar 1822⁶⁾. Ved Jacob Minis Død den 26. Maj 1847 overgik Ejendommen

¹⁾ Borgerskabsprotokollen og Bilag til 2. Sekr. Nr. 1847 for 13/7 1844 (Raadstuearkivet).

²⁾ Dette Navn fastsloges ved Aktieselskabets Generalforsamling den 15. Februar 1847.

³⁾ Borgerskabsprotokollen og Bilag til 2. Sekr. Nr. 1230/1846 (Raadstuearkivet).

⁴⁾ Vejviseren 1848 og 1849. — I Knud Bokkenheusers »Hotel Phoenix og dets Historie igennem 80 Aar«, Kbhvn. 1926, anføres, at Stephan à Porta blev Hotellets første Bestyrer, men dette er, som ovenfor meddelt, urigtigt. Stephan à Porta var dengang kun 17 Aar gammel; han var født den 17. April 1829 i Schweiz.

⁵⁾ Se Pag. 458.

⁶⁾ Panteregistret (Byrettens Tinglysningskontor).

til den før nævnte *Jeremias Mini*, der fik den tilskødet den 1. November s. A.¹⁾.

Det Konditori, som den første Schweizerkonditor, Johan Soltani, anlagde 1788 i København, eksisterer endnu den Dag i Dag, og hvor fristende det end kunde være at skildre dets senere Historie, ligger det dog udenfor nærværende Afhandlings Ramme. Konditoriet har gennem de mange forløbne Aar spillet en ikke saa ganske ringe Rolle i Hovedstadens offentlige Liv. I H. C. Andersens Eventyrkomedie »Ole Lukøje« er der en Person, »Dagdriveren«, der siger:

En Dagdriver var jeg i tredive Aar,
Drev Dag og Aften paa Østergade,
og han kendte udmærket godt Vejen
Fra Mini og til Pleisch og saa tilbage;
Beständig Østergade op og ned!

For ham var de to Kaféer, den ene paa Kongens Nytorv, den anden paa Amagertorv, de faste Stationer paa hans daglige Vandren »Østergade op og ned«, de var Polerne, hvorom al hans Færden drejede sig, og derfor lader H. C. Andersen ham ogsaa »gaa igen« den samme Vej efter Døden.

¹⁾ Panteregistret (Byrettens Tinglysningskontor).

SMAA BIDRAG TIL DEN KØBENHAVNSKE SKIBSFARTS HISTORIE I SLUTNINGEN AF DET 17. AARHUNDREDE.

AF H. D. LIND (†).

I. ISLANDSFARERE 1673—77.

Christian IV's Islandske Kompagni af 1602 i København var blevet ophævet 1662; men straks efter dannedes der et nyt, der for 20 Aar fik Eneret til Farten og Handelen paa Island. 1670 blev det dog Kompagniet forment at bruge udenlandske Fartøjer dertil, hvad vel paa Grund af den danske Skibsfarts daværende ringe Udvikling hidtil havde været en Nødvendighed. Vistnok i den Hensigt at bane Vejen for den længe imødesete Opgangsperiode paabød Kongen nemlig (30. Septbr.), at Interessenternes egne Skibe alene maatte sættes ind i Farten, og at andre danske og norske Skibe kun i Nødsfald maatte erstatte dem. Forbudet kunde dog ikke fuldt overholdes af Regeringen, som i Tidens Løb nødtes til at udstede en Række formildende Dispensationer. Derimod fastholdtes fremdeles den gamle Bestemmelse om, at al Udredning af disse Islandsfarere i ethvert Tilfælde skulde gaa for sig i Hovedstaden.

I Danske Kancellis Sjællandske Registre for Aarene 1673—75 findes indført en Række i Reglen latinske Søpasser for disse Handelsskibe, der giver os et godt Billede af, hvor stort og omfattende et Foretagende Udsendelsen af Islandsfarerne under de for Haanden værende

smaa Forhold i Virkeligheden var. I alt drejede det sig om en aarlig Ekvipering og Bestuvning af Koffardifarerer paa omtrent 1100 Læsters Drægtighed. Nedenfor opregnes Skibene, ordnede for hvert Aar og efter Drægtighed. Kun naar det udtrykkelig siges i Passerne selv eller i Registrantens Overskrifter, at Island er Maalet, medtages Skibene i Opregningen. En enkelt Gang findes Bestemelsesstedet nævnet som »septentrio«, hvorved der vel kan forstaas de nordlige og islandske Faryande; men som oftest træffer man Benævnelsen »oceanus occidentalis«, der ligesom Ordet »Vestersø« er et omfattende og derfor meget ubestemt Begreb¹⁾.

I Maj 1673 fik kgl. Skibskaptajn Roluf Petersen Ordre til med Orlogsskibet Delmenhorst, 46 Kanoner, at ledsage Købmandsskibene, der skulde til Island, et Stykke paa Vej gennem Vestersøen. Han har taget følgende Fartøjer under sin Beskyttelse:

Caritas, Defensionsskib fra Kbhvn. med 24 Kanoner (97 Læster). — St. Johannes Evangelist (92 Læster). — Emanuel, københ. Def. Skib, 12 Kan. (90 Læster). — Concordia (83 Læster). — St. Johannes, Def. Skib fra Aalborg, 12 Kan. (78 Læster). — Mercurius, Def. Skib fra Kbhvn., 12 Kan. (60 Læster). — St. Jørgen, Def. Skib fra Kbhvn., 6 Kan. (60 Læster). — St. Johannes (52 Læster). — Fortuna (47 Læster). — Fortuna (42 Læster). — Sorte Ørn (38 Læster). — Forgyldte Pogge (37 Læster). — Tobias (32 Læster). — Fortuna (31 Læster). — Maria (30 Læster). — Fortuna (27 Læster). — St. Johannes (27 Læster). — Salvator (26 Læster). — St. Maria (22 Læster). — Patientia (22 Læster).

1674. Da nogle af Islandske Kompagnis Skibe var forulykkede i sidste (svenske?) Fejde, og skotske Kapere havde røbet andre af Kompagniskibene, og da Vinterens Strenghed i foregaaende Aar havde hindret andre i igen at komme tilbage til København til den Tid, »som de burde«, tillader et Kongebrev af 31. Marts Kompagniet for denne Gang at fragte 7 eller 8 holstenske eller sles-

¹⁾ Dansk hist. Tidsskr. 9. R. 1. Bd. 294 f.

vigske Skibe, dog mod Revers om, at det ellers kun vil bruge dansk og norske Fartøjer, som »vintrer« og indtager Fragt i København. Hvis der alligevel skulde mangle 5 eller 6 Skibe i at opnaa fuldt Tal, kan der dog dispenseres, naar fuldkommen Bevis herfor fremlægges for Kommercekollegiet. Maaske paa Grund af disse anførte Vanskeligheder, eller ogsaa fordi den paagældende Kopist dette Aar ikke har været saa heldig at kunne samle og indregistrere samtlige Søpasser (ét Pas, af 26. Febr., kan paavises at være forbigaaet), kan der af Registranten kun uddrages følgende korte Liste over Aarets Islandsfarere:

Jomfrulandet (140 Læster). — St. Maria, Def. Skib af Bergen, 12 Kan. (90 Læster). — St. Jørgen, Def. Skib af Kbhvn., 6 Kan. (58 Læster). — Mercurius, Def. Skib af Kbhvn., 12 Kan. (50 Læster). — Fides (26 Læster). — Duen (23 Læster).

Uagtet 1 6 7 5 tegnede til at skulle blive meget krigersk, tyder Oplysningerne i Registranten paa, at Islandsflaaden dette Aar var ret fuldtallig. I Oktbr. var den kommet tilbage til Flekkerø i Norge og skulde derfra konvojerer hjem:

Christianus V, Def. Skib af Kbhvn., 34 Kan. (150 Læster). — St. Anna (101 Læster). — Spes, Def. Skib af Kbhvn., 34 Kan. (100 Læster). — St. Johannes Evangelist (92 Læster). — Emanuel, Def. Skib, 12 Kan. (90 Læster). — Concordia (83 Læster). — St. Johannes, Def. Skib, 12 Kan. (78 Læster). — St. Jørgen, Def. Skib, 6 Kan. (60 Læster). — St. Peder (56 Læster). — Fortuna (47 Læster). — Fortuna (42 Læster). — Justitia (32 Læster). — Patientia (29 Læster). — Haabet eller Spes (28 Læster). — Fortuna (27 Læster). — Fides (26 Læster). — St. Peder (24 Læster). — Haabet (23 Læster). — [Hvide] Due (23 Læster). — St. Maria (22 Læster). — Patientia (22 Læster).

Endskønt Islandsfarten paaviselig ogsaa har været i fuld Gang i 1 6 7 6, svigter Registranten os helt med Oplysninger derom. Heldigvis melder en anden Kilde sig med forskellige gode Meddelelser. Det er Krigskollegiets udgaaede Skrivelser af 26. Febr. og 26. Juni. Den halvt maskerede Krig i det foregaaende Aar var nu blevet en

aabenbar, erklæret Fejde, og den danske Hær forberedte en Landgang i Skaane. I Febr. undersøgte man derfor, om der i Københavns Havn kunde findes tilstrækkeligt Skibsrum til at befordre 2000 Heste. Der fandtes da i den »nye Havn« ved Kongetorvet 38 Koffardimænd, som kunde rumme 978 Heste; bag Børsen (i den nu tilkastede Kanal i Slotsholmsgade) 22 Fartøjer til 582 Heste; mellem »den ny Bro« (Nybro, »den røde Bro« for Fodgængere ud for Knagbrostræde) og Højbro 3 til 40, mellem Højbro og Holmens Bro kun 1 til 14 og mellem sidstnævnte Bro og Christianshavn 17 til 392, ialt 81 smaa og store Skibe, der mentes i Gennemsnit at kunne føre c. 25 Heste hver¹⁾. Islandsfarerne havde omtrent samtidig faaet kgl. Ordre til at holde sig hjemme for ogsaa at assistere; de indgav i April med Admiralitetets Anbefaling en Ansøgning om at blive frie herfor og om Konvojering af to Defensionsskibe paa deres Oprejse; men det blev dem nægtet, og da Søslagene 25.—26. Maj og 1. Juni havde gjort de Danske til Herrer over Østersøen og Sundet, og Passagen saaledes var fri for Hærens Transport, beordredes Københavns Præsident Peder Resen til at foretage en Optælling af de paa Reden og ved Toldboden inden Bommen liggende Islandsfarere, hvorefter Statholder Jørgen Bjelke 26. Juni udstedte den Befaling, at de saaledes indregistrerede Skibe ufortøvet skulde begive sig af Sted for efter Kongens nærmere Ordre at gøre Tjeneste ved Hærens Transport. Denne Flaade bestod af:

De Thiger, Def. Skib af Kbhvn., 34 Kan. (176 Læster). — Prins Frederik, Def. Skib af Kbhvn., 34 Kan. (140 Læster). — De Barsse (94 Læster). — De Ølifant (80 Læster). — St. Johannes, Def. Skib, 12 Kan. (78 Læster). — St. Jørgen, Def. Skib, 6 Kan. (60 Læster). — De Islandsfisher (70 [90?] Læster). — Forgylde Sol af Vlie-land (60 Læster). — De Haab (60 Læster). — St. Peder (56 Læ-

¹⁾ Om en Opgørelse af Koffardiflaaden i København for 1678 se O. Nielsen: Kbhns. Hist. og Beskr. 5. Bd. S. 35.

ster). — Peder Madsens Skude (49 Læster). — De suorte Adeler (38 Læster). — Justitia (32 Læster). — Rafael Engel (30 Læster). — Fortuna (27 Læster). — Matthias Mortensens Skude (22 Læster). — Ole Jonassens Skude (23 Læster). — St. Maria (22 Læster).

Ved Hærens Overførelse, der gik for sig 29. Juni, optraadte bl. a. de nævnte Defensionsskibe Tiger og Prins Frederik sammen med danske og hollandske Krigsskibe som militær Dækning af Transportflaaden. Denne Virksomhed i Kongens Tjeneste maa have forsinket Kompagniskibenes Afsejling Nord paa i det mindste en Maanedstid; Passerne udstedtes i Reglen i Løbet af April og Maj, og Flaaden plejede ordinært at lette i Juni. Ogsaa ved selve Udredningen havde der vist sig Vanskeligheder. I Begyndelsen af Maj var det blevet Participanterne forbudt at hyre Søfolk i København, da Kongen selv kunde bruge alle dem, der fandtes der, til sin Orlogsflaade. I Forvejen havde Kongen givet Kompagniet Tilladelse »for denne ene Gang« at benytte udenlandske Skibe. Kompagniet maatte derfor ansøge om Tilladelse til at hverve og forskrive udenlandske Sømænd, ikke alene til de fremmede Skibe, men ogsaa til dets egne og de andre danske og norske. Dette bifaldt Kongen, som forordnede, at ingen skulde have Ret til at lægge slige Baadsfolk nogen Hindring i Vejen, hverken ved deres Indrejse her i Landet eller deres Udsejling med Islandsskibene¹⁾.

I Aaret 1677 mødte Kompagniet atter Hindringer ved dets Skibes Udrustning, hvilket de ikke faa kgl. Dispensationer antyder; men i Juni havde dog ret talrige til Island og Færøerne bestemte Fartøjer efter Haanden samlet sig paa Københavns Red. Her fik de udførlig Ordre og Instruktion tildelt af Admiralitetet²⁾. De skulde i Sundet vælge et Skib til at være det førende paa Tog-

¹⁾ Sjæll. Reg. 6. og 12. Maj 1676.

²⁾ Kollegiets Kopibog 11. Juni 1677.

tet eller, som det hed: gøre Admiralskab med hinanden; og de skulde uddele »Teignebrev«, som gav hvert enkelt Skib Anvisning paa, hvorledes det skulde forholde sig i Flaaden. I Søen havde denne vedblivende at holde sig samlet og assistere hinanden under mulige fjendtlige Angreb; men til de Skibe, som var armerede og derfor havde kunnet yde Modstand, skulde de andre billigvis erlægge Konvojpenge som Tak for ydet Forsvar. Admiralskabet omfattede følgende Skibe:

Tigeren, Def. Skib, 34 Kan. (176 Læster). — Prins Frederik, Def. Skib, 34 Kan. (140 Læster). — (Ny) Københavns Vaaben, Def. Skib af Kbhvn., 34 Kan. — De Baers (94 Læster). — St. Maria, Def. Skib, 13 Kan. (90 Læster). — Olifant (80 Læster). — Pelicanen, Def. Skib af Kbhvn., 12 Kan. — St. Johannes, Def. Skib, 12 Kan. (78 Læster). — De islandse Vischer (70 Læster). — Mercurius, Def. Skib, 12 Kan. (61 Læster). — St. Johannes (52 Læster). — Rafael Engel (30 Læster). — De Vreede. — Hvide Fortuna (27 Læster). — Fides (26 Læster). — Abraham. — De Hoop (23 Læster).

II. REDERE 1673—77.

Benævnelsen »Skibsreder« var i det 17de Aarhundrede ikke ensbetydende med »Enejer af et Skib«. Dattiden frembød kun ganske faa Pengemænd, hvis Formue tillod dem at overtage Udgifterne ved et større Handelskibs Ekspedition. Paa den anden Side var der baade Borgere og Embedsmænd, som ønskede at prøve, hvad Fordel Skibsfarten kunde bringe, men maatte nøjes med at komme i Besiddelse af enkelte Parter i et Skib og derfor indgik som Medlemmer i mindre Konsortier med Udredningen af et Koffardiskib som Maal; Grundlæggeren af Konsortiet eller et andet dertil skikket Medlem overtog da Stillingen som Hovedreder.

Et enkelt Skibs Historie kan anføres som Eksempel: Skibet Spes blev 1674 bygget færdigt for Konsortiet Generaladmiral Cort Adeler og Viceadmiral Jens Rodsten;

det anerkendtes som Defensionsskib af 1ste Sarter (Klasse), der kunde føre 34 Kanoner og nyde godt af de Privilegier, som var tilstaaet saadanne Skibe (Kbhvn. Diplom. 6. Bd. S. 653). Admiralerne beholdt dog ikke Skibet, men overlod det straks til et nyt Konsortium, bestaaende af en Del af »Kongens Undersaatter«, deriblandt Abel Cathrine, Proviansskriver Hans Hansens Efterleverse, Købmand, senere Borgmester Hans Pedersen Bladt, Kammerraad Andreas Søbødker, Fabrikant, senere Assessor i Kommercekollegiet Hans Nielsen o. fl., som hver deltog med en Tyvendedel à 300 Dlr. Participanterne sendte derpaa Skibet til Island (1675), men lod omtrent samtidig Hans Nielsen paa deres Vegne tilbyde Kongen det til Købs; det maalte »90 à 100 Læster«. Uagtet Regeringen kun bød 5500 Dlr., kom Salget i Stand, hvorefter Navnet ændredes til »Havmanden«. Interessenterne fik iøvrigt en Del Vanskeligheder med at komme til de Penge, de havde sat i Skibet.

Islandske Kompagni var ligeledes et Interessentskab¹). 1662 havde Rentemester Henrik Müller og ovennævnte Hans Pedersen Bladt faaet Paalæg om at danne det nye Kompagni og deri optage andre Participanter; disse to »Hovedparticipanter« blev til fire, og om disse dannede der sig nye Kredse, der fik Del i Privilegierne. Af de oprindelige Parthavere fra 1662 levede ved Aar 1673 endnu de ovenfor nævnte Henrik Müller (død 1692) og Hans Pedersen Bladt (død 1677) og desuden Assessor i Kommercekollegiet og Admiralitetet, senere Københavns Præsident Hans Nansen (død 1713) og Borgmester Christoffer Hansen (død 1679). Ligeledes levede endnu Storpekulanten Jonas Jensen Trellund, fra 1669 dog kun som Fallent og senest 1672 som borttrejst fra Hovedstaden;

¹) Forordninger til Island udgaaede, 3. Bd. S. 99. O. Nielsen: Anf. Arb. 5. Bd. S. 125.

han døde i Firserne og, som det angives, i Husum¹). Endelig havde Cort Adeler 1670 faaet kgl. Bevilling til at besejle og handle paa de islandske Havne, hvortil Jonas Trelund hidtil havde haft Privilegium. Derved fik Generaladmiralen Interesser at varetage paa Island og man anses for den største af alle de nedenfor nævnte Redere.

Efter de Kilder, som har staaet til Raadighed, opregnes nedenfor de mere bekendte »Redere« og de Skibe, disse har sendt til Island; andre Fartøjer, som de samme Mænd vides at have udredet til andre Havne, er dog ogsaa medtagne²).

Henrik Müller: Patientia (22 Læster) — Prins Frederik (140 Læster) — St. Jørgen (60 Læster) — Den forgyldte Sol (60 Læster).

Hans Nansen fik 1662 sammen med sine Interessenter Pas til at besejle visse Havne paa Island, og han selv maatte desuden lade drive Handel med et Skib, hvor han vilde³): St. Johannes (78 Læster) — St. Peder (56 Læster).

Hans Pedersen Bladt fik 30. Marts 1677 Tilladelse til dette ene Aar at fragte hollandske, hamburgske eller lybske Skibe til Islandsfarten mod som sædvanlig at udrede dem i København: De Baerss (94 Læster) — Ole Jonassens Skude (23 Læster) — Matthias Mørtensens Skude (24 Læster).

Christoffer Hansen fik 30. Marts 1677 samme Dispensation som H. P. Bladt: Rafael Engel (30 Læster) — Peder Madsens Skude (49 Læster) — De Haab (60 Læster).

Borgmester *Peder Pedersens* Efterleverske *Margrethe* fik 8. Juni 1677 og ligeledes 13. Maj 1679 Dispensation

¹) Personalh. Tidsskr. 6. Rk., 5. Bd., S. 147 og 7. Rk., 4. Bd., S. 204.

²) O. Nielsen: Anf. Arb. 5. Bd. S. 137, omtaler flere Redere.

³) Forordn. til Island, 3. Bd. S. 147—148.

til at fragte ét enkelt Hamborgskib til Island: De Thiger (176 Læster). (Jvnf. M. Rodsten).

Hans Nielsen: Spes (90 à 100 Læster). Se ovenfor Side 481.

Købmand, senere Raadmand og Stadskaptajn *Hans Knudsen Leegaard*: St. Peder (56 Læster).

Admiral *Jens Rodsten* til Hovedstrup og Lerbæk (død 1706): Concordia til Frankrig (11 Læster) — Den forgyldte Ørn, Defensionsskib af Kbhvn., 6 Kanoner (50 Læster), 1675 til Guinea — Sammen med Cort Adeler og M. Rodsten¹⁾: Spes (90—100 Læster).

Oberst ved Tøjhuset, siden Admiral *Markvard Rodsten* til Lerbæk og Nørre Elkær (død 1681): Haabet (28 Læster — Norske Løve (16 Læster) — Københavns Slot, Defensionsskib af Kbhvn., 24 Kanoner (123 Læster) — Tigeren (176 Læster) (jvnf. Peder Pedersens Efterlevereske) — Norske Løve (30 Læster) 1675 til Guinea — Den forgyldte Ørn (50 Læster) 1675 til Guinea (jvnf. M. Rodsten) — 1675 byggedes for M. Rodsten og Cort Adeler i Holland: Den islandske Fisker (70 Læster) og Den norske Klep (120 Læster).

Generaladmiral *Cort Sivertsen Adeler* (død 1675)²⁾: Den sorte Ørn eller Adler (30 Læster) — Spes (90—100 Læster) — St. Jørgen (60 Læster) — Jomfru Anna (60 Læster); sammen med Broderen, Viceamtmand i Bratsberg Amt, Niels Søfrensen Adeler — Færø (24 Læster) — Jomfrulandet (140 Læster) — Forgyldte Ørn (50 Læster) til Guinea (jvnf. J. Rodsten) — Den islandske Fisker (70 Læster) og Den norske Klep (120 Læster), begge byggede 1675 i Holland (jvnf. M. Rodsten) — Ølifiant (80 Læster) — Justitia (32 Læster) — St. Maria (22 Læster). I 1676 anføres Cort Adeler's Efterlevereske Fru Anna Pelt som Reder for de tre sidstnævnte Skibe. Allerede deraf

¹⁾ Se Kay Larsen: De Danske i Guinea, S. 23.

²⁾ Jvf. Bruun: C. S. Adelaer, S. 296.

fremgaar det, at hun har fortsat sin Ægtefælles Forretning, hvortil hun som Købmandsdatter vel heller ikke har savnet gode Forudsætninger.

III. EN AVKTION OVER SKIBSPARTER 1692—93.

Inden Cort Adeler i 1675 paabegyndte sit sidste Togt med den danske Østersøflaade, havde han (7. Avg.) opnaaet Bevilling til at gøre Testamente, »som ham selv lystede«, idet han »af kongelig Myndighed« blev dispenseret for, hvad der i hans sidste Vilje kunde stride mod Loven, Recessen og udgangne Forordninger. Der er ingen Tvivl om, at denne hans »Forskrivning«, som det den Gang kaldtes, gik ud paa at lade hans eventuelle Enke sidde i uskiftet Bo. Da Fru Anna Pelt døde (1692), maa det, som det synes, have vist sig, at Boet under hendes Styrelse ikke i nogen væsenlig Grad var blevet forringet i Værdi, men at hun kunde overgive det til Arvingerne omtrent i samme Stand, hvori Cort Adeler havde efterladt det til hende. En Auktion blev holdt paa Børsen i Kommercekollegiets »forrige Cantor«, som Kollegiet havde maattet fraflytte, fordi Købmændene, som havde deres Vareoplæg i Bygningen, i en Klage havde udtalt Frygt for Brandfaren, der kunde true, hvis Kollegiehererne fyrede for stærkt i Kakkellovnene i deres Lokaler¹⁾.

Det var ingenlunde smaa Værdier, som ved denne Lejlighed blev omsatte paa Auktionsbordet. Det var kostbare Sølv- og Guldsager (der dog blev udbudte som »Pantegods«, altsaa ikke som den afdødes Brugsgenstande); ogsaa en ny Karet, udvendig forgyldt paa sort Bund, med Spejlglasruder og »dobbelt Svanehal«, og indeni »omdraget med fint sort Fløjel og Silke-Crepiner«. Men Boets Hovedmasse var aabenbart store Mængder af Handelsvarer: Salt, islandsk Fisk, Silketøj, Uld og Vin;

¹⁾ Medd. om Kbhvn. 1. Rk. 5. Bd. S. 433.

af den sidste Vare solgtes ikke mindre end 207 Oksehoveder. En stor »Jærnbalds« (∴ Vægt) med Kæder og Skaaler samt justerede Jærnlodder havde ikke mangel i Enkens Forretning.

Anna Pelt havde kun været Eneejer af ét Skib; derimod besad hun Andele i henimod en Snes andre, hvoraf hun vel havde arvet nogle efter Cort Adeler; men andre og nyere var komne til.

Salget af Skibsparter omfattede følgende Numre:

$\frac{1}{8}$ i *Sorte Adeler*, ligger paa Strømmen, solgtes for 705 Dlr. til Kammerjunker Frederik Christian Adeler, Søn af Cort A. og Anna Pelt, senere Gehejmerraad og Stiftsbefalingsmand, død 1726.

$\frac{1}{16}$ i *Fischeren*, paa Rejse til Langesund og London, solgt for 256 Dlr. til Cancelliraad (senere Justitsraad) Jakob Hjort til Nørager.

$\frac{1}{8}$ i *Den forgyldte Pelikan*, ligger paa Strømmen, er befragtet til Island, solgt for 427 Dlr. til Assessor Peder Lemvig.

$\frac{1}{16}$ i *København* (vist: Defensionsskibet Københavns Slot fra o. 1674, 24 Kanoner), ligger for Königsberg, fragtet til Amsterdam. Solgt for 387 Dlr. til Vinhandler Abraham Lehn i Dyrkøb, en af Københavns 32 Mænd.

$\frac{1}{8}$ i *Den blaa Due*, med Deler fra Langesund ankommen til St. Martin i Frankrig med den kgl. Konvoj (under Kaptajn Christen Thomesen Sehested paa Svenske Falk, 44 Kan., og med Hvide Falk, 26 Kan. og Maagen, 18 Kan.); der indtages Salt for samtlige Redere. Hvad der forefalder paa Returen, sker paa Køberens Risiko. Solgt for 405 Dlr. til Købmand Lyder Stiefken.

$\frac{1}{16}$ i Galiot *Patientia*, hjemkommen fra Skotland med smaat Salt, nu paa Reden; solgt for 200 Dlr. til Kammerjunker Adeler.

Fortuna (50 Læster), paa Rejse fra Zeeland til Lange-

sund efter Deler og derpaa hid; solgt uden Ladning for 775 Dlr. til Købmand Jens Hersløf.

$\frac{1}{8}$ i *Graa Ulf*, paa Rejse fra Königsberg til Amsterdam; solgt for 678 Dlr. til Kammerjunker Adeler.

$\frac{1}{8}$ i *Madame Span*, paa Rejse fra Königsberg til Amsterdam; solgt for 1026 Dlr. til Holmens Admiral Henrik Span (død 1694).

$\frac{1}{32}$ i *Jomfrue Else Margrethe*, kommen fra Bordeaux; solgt for 340 Dlr. til Vilhelm Edinger, Storkøbmand, Ejer af nuværende Prinsens Palæ.

$\frac{1}{8}$ i *Admiral Span*, paa Rejse herfra til Island; solgt for 888 Dlr. til Vilhelm Edinger.

$\frac{1}{16}$ i *Haabet*, paa Strømmen; solgt for 146 Dlr. til Cancelliraad Hjort.

$\frac{1}{32}$ i *Hoffnung*, paa Strømmen; solgt for 146 Dlr. til Cancelliraad Hjort.

$\frac{1}{8}$ i Krejerten *Kong Salomon*, her for København; solgt for 193 Dlr. til Købmand Johan Syeling i Skindergade.

$\frac{3}{4}$ i *Adelaer*, 6 Aar gammelt, 12 Jærnstykker; af Søn hjemkommen; $\frac{2}{4}$ solgt til Kammerjunker Adeler for 2430 Dlr., $\frac{1}{4}$ for 1200 Dlr. til Oberst Adam Frederik Trampe, Cort Adelters Svigersøn (død 1704).

$\frac{1}{8}$ i *Jomfrue Gabel*, 1 Aar gammelt, her i Havnen; solgt for 702 Dlr. til Jens Hersløf.

$\frac{1}{8}$ i *Den kronede Hjort*, ganske nyt, med Konvojen til St. Martin (se Den blaa Due), indtager Salt for alle Rederes Regning. Solgt for 800 Dlr. til Kammerjunker Adeler.

$\frac{1}{16}$ i *Catharina*, ganske nyt, paa Rejse til St. Martin under Konvojen; solgt for 385 Dlr. til Hofsmed Detlof Møller.

$\frac{1}{4}$ i *Adelters Vaaben*, paa sin første Rejse fra Flekkerø til St. Martin under Konvojen. Hvis det indtil Dato (11. Juli 1692) allerede er opbragt, skal det være sket for Sælgerens Regning; Søskade og Opbringelse efter denne

Dag derimod for Køberens. Solgt for 3670 Dlr. til Kammerjunker Adeler.

$\frac{1}{8}$ i *Jomfrue Elisabeth*, ganske nyt, kommen til St. Martin med Konvojen og indtager Salt for samtlige Redere. Returen paa Køberens Risiko. Solgt for 1000 Dlr. til Kammerjunker Adeler.

Nogle af disse Skibe i udenrigs Fart var i Amsterdam blevet assurerede for Søskade.

Auktionen over Skibspartierne, som blev holdt 22. Juni, 11. Juli og 17. Aug. 1692 og 14. Febr. 1693, indbragte for disse i Bruttoindtægt c. 16,733 Dlr. (à 6 Mark) eller 25,099 Sletdaler (à 4 Mark) og 2 Mark. Totalsummen for Varer, Løsøre og Skibsparter var 47,279 Sldlr. $8\frac{1}{2}$ Skilling eller omtr. 31,519 Dlr., — i Købeværdi vistnok c. 300,000 Kroner i Nutidsmønt.

MEDDELELSER FRA RAADSTUEARKIVET 1929.

Af AXEL LINVALD.

I alle moderne Arkiver er Proveniens- (paa Dansk Hjemmehørs-) princippet for længst fastslaaet som ledende Synspunkt ved deres Ordning og Registrering. I ældre Tider blev Sagerne fordelt efter saglige, mere eller mindre vilkaarligt fastsatte Rubrikker. Nutildags overholder man Administrationens Kontorinddeling — Akter afleveret fra forskellige administrative Myndigheder maa ikke sammenblandes — og stræber indenfor det enkelte Arkivfond at give det muligt nøjagtige Billede af det paagældende Kontors Forretningsgang. Det første Led af Bestemmelsen, »le respect des fonds« er fastslaaet af Franskmændene i Instruks for Departementsarkivernes Ordning af 24. April 1841, det sidste er tidligst fremhævet i Regulativ af 1. Juli 1881 for Ordningsarbejder i det preussiske Geheime Statsarkiv og siden nærmere udformet af tyske, hollandske og skandinaviske Arkivmænd. I Danmark er Reglerne bleven formuleret af Rigsarkivar Secher i »Bestemmelser for Ordning, summarisk Registrering og Opstilling af Arkivalier« (Medd. fra Rigsark. I S. 241 ff.). I Sverige har de været bestemmende for Arkivernes Arbejde siden 1903. Næsten overalt er de i vore Dage anerkendt som en Arkivernes »Grundlov«.

Først for ganske nylig er Proveniensprincippet Al-

mengyldighed bleven anfægtet. I Scandia (III Bd. S. 52 ff.) har den svenske Landsarkivar *Carl Gustaf Weibull* i en Afhandling: »Arkivordningsprinciper. Historisk återblick och nyorientering« offentliggjort en Række arkivteoretiske Betragtninger. Rammen for disse Meddelelser forbyder at gaa i Enkelt-heder. Forfatterens Synspunkter har dog saa megen Interesse ogsaa for dansk Administration og Arkivvirk-somhed, at der er Anledning til at tage Stilling til hans Afhandling.

Forfatteren stiller to Systemer overfor hinanden: Se-riesystemet og Dossiersystemet. Det første kronologisk, med alle et Kontors Sager lagt i Nummer-orden som Bilag til Protokollrækker: Resolutionsproto-koller, Journaler, Kopibøger etc., det sidste med Sagerne fordelt efter deres saglige Indhold i Pakker eller Rækker spændende over et større eller mindre Aaremaal. Begge Systemer har deres Fordele og Mangler.

Det første giver et fast og ubrydeligt System, som ude-lukker det personlige Skøn. Det er rent mekanisk og rummer, gennemført i sin Konsekvens ingen Mulighed for af praktiske Grunde at udskille ensartede, særlig vig-tige eller omfangsrige Sager. Det sidste sætter Admini-strationen i Stand til at samle alle Akter vedr. det enkelte Spørgsmaal og kan derved lette Fremdragningen og Be-nyttelsen.

Trækkes Problemet op efter skarpe Linier — det kon-sekvente Seriesystem og det gennemførte Dossiersystem — vil Nedskriveren af disse Linier i Modsætning til hans svenske Kollega give det første Fortrinet.

Dossiersystemet rummer saa store Muligheder for Vil-kaarlighed, at det i en omfattende Administration (et stort Arkiv) ofte vil gøre det vanskeligt, næsten umuligt at finde en eftersøgt Sag. Talrige Skrivelser har forskelligartet Interesse. Snart det ene, snart det an-

det Synspunkt kan komme til at staa i Forgrunden. Hvilket der bliver bestemmende for Placeringen, afhænger af Journalføreren. Henvisninger kan i nogle, dog langt fra i alle, Tilfælde raade Bod paa de dermed forbundne Mangler. Værre er det, at kun den første Anbringer vil være klar over de Betragtninger, der har ledet Skønnet; hans Død eller Bortgang fra Kontoret — Arkivet — svækker dettes Viden og udvisker Erintringen. Hvad der for den første Anbringer var den naturligste Sag, kan for Efterfølgeren blive en Gaade, hvis Løsning han har vanskelig ved at finde. Ingenlunde, vil man svare, skal Dossiersystemet give Plads for Vilkaarlighed; det bør altid anvendes efter et omhyggeligt udarbejdet fastslaaet Skema, der anviser hver enkelt Sag dens nøjagtige Plads. Det lyder bestikkende, men slaar næppe til. Et Kontors Forretninger er i stadig Udvikling. Hele Arter af Sager forsvinder og nye dukker op. Stat og Kommune afvikler gamle Virksomheder og paatager sig nye. Følgen bliver, at Skemaet maa undergaa tilsvarende Forandringer. I Reglen vil det blive stadig mere nuanceret. Skal Systemet anvendes med Lethed, er det en Forudsætning, at Benytteren har det i Hovedet og altid er à jour med dets Ændringer. Maaske kan det være Tilfældet med dets Udarbejdere og første Benytttere. For Efterfølgerne vil det i adskillige Tilfælde være uoverkommeligt.

Til alt dette kommer andre Vanskeligheder. Utallige Skrivelser omhandler forskellige Forhold og kan derfor anbringes flere Steder. Kun ved en omfattende Afskrivning vil man kunne raade Bod paa dette Forhold. Dossiersystemet forudsætter, at de efterhaanden indkomne Sager fordeles paa mangfoldige Steder i Arkivgruppen. Dennes enkelte Dele er derfor i stadig — og uensartet — Vækst. Hvor stor, er det umuligt at beregne paa Forhaand. Stadige Omflytninger maa blive den nødvendige Følge.

Men nu det konsekvente Seriesystem. Lange Tiders Praksis har godtgjort dets Fortrin. Saa godt som enhver Sag vil kunne findes — hvad der dog altid bør være Hovedsagen. Ogsaa Mangler er der dog kommet for Dagen. Først og fremmest kræver det en overordentlig omhyggelig og udførlig Journalisering tilligemed Udarbejdelse af Person- og Sagregistre, »Visdomsbøger« etc. I ældre Tider, da Stats- og Kommunaladministrationen var forholdsvis lille og Arbejdskraften billig, kunde det gaa. I vore Dage, da den første er i rivende Vækst og den sidste stadig kostbarere, bliver det et Spørgsmaal, om man ikke bør have sin Opmærksomhed henvendt paa Midler til dens Simplificering.

Dossiersystemets større Anvendelse byder Muligheder i denne Retning.

Forfatteren af den svenske Afhandling kræver et Valg mellem Seriesystem og Dossiersystem. For Nedskriveren af disse Linier er det derimod et Spørgsmaal, om der for Nutidens og Fremtidens Administration vil blive Tale om et Enten-Eller. Langt snarere forekommer det mig, at den rette Løsning ligger i et Baade-Og.

I ældre Administrationer — og Arkiver — (i Dansk Centraladministration kan man sige indtil 1848, i Hovedstadens indtil 1857) findes baade Serier og Dossiers. De første er overvejende i Kancellierne og hos de fleste deraf udgaaede eller derunder sorterende Myndigheder, det sidste i Udenrigsstyrelsen. Rentekammeret, Finansstyrelsen og dermed beslægtede Institutioner har holdt en Mellemvej. Først i de sidste Par Menneskealdrer er Kløften bleven dybere. Medens Udenrigsstyrelsen i Danmark, Sverige o. a. St. har gennemført et fuldstændig Dossier-system, har de fleste andre Myndigheder foretrukket Seriesystemet med Journalen som det bærende Grundlag.

Vejen til at sammenarbejde de to Systemer er hist og her allerede bleven betraadt. Rimeligvis vil det i Frem-

tiden vise sig at være en praktisk Fremgangsmaade i endnu højere Grad end tidligere at udskille større eller mindre Mængder af individuelle Sager, udelukkende knyttet til og af Betydning for en enkelt Person. Lægger man for et større Tidsrum af fem, ti, tyve eller tredive Aar alle slige Sager i alfabetisk Orden og fører et Kartotek over dem, vil man sikkert i mangfoldige Tilfælde kunne nøjes dermed og spare yderligere Journalisering. Og desuden — det konsekvente Seriesystem forudsætter en fælles Journal. I adskillige Kontorer fører man allerede nu flere Journaler, hver for sin Hovedgruppe af Akter. Maaske bør man gaa videre i denne Retning eller — hvis man foretrækker en fælles Journal — indrette faste Numre med Undernumre for ensartede Sager. Journaliseringen vil derved kunne blive mere kortfattet, og der aabnes Muligheden for senere Kassation. Journaliseres alle Sager mellem hverandre, er det praktisk talt umuligt senere at udskille de betydningsløse som kan tilintetgøres.

Endelig, kan det tilføjes, vil det lette Administrationen og den senere historiske Forskning, om man i Tide sørger for at udskille i selvstændige Dossiers alle særlig vigtige Sager, Forarbejder til Love, Svar paa Cirkulærer etc.

Landsarkivar Weibull nøjes imidlertid ikke med teoretiske Betragtninger over Serie- og Dossiersystemernes større eller mindre Anvendelighed indenfor den moderne Administration. Ogsaa for Ordningen af Fortidens Arkiver lader han sine Anskuelser faa Konsekvenser.

At en Administrations Arkiv er et sluttet Hele, som ikke maa sammenblandes med Dele af andre Arkivfonds, staar fast ogsaa for Weibull. Ligeledes indrømmer han, at »ett efter seriesystem inrättat arkiv kan . . . svårligen helt omordnas efter dossiersystem«; »på samma sätt« —

tilføjes der betegnende nok i endnu bestemtere Vendinger — »lär det näppeligen falla någon in att förändra ett genomfört dossiersystem i ett äldre arkiv till seriesystem, även om detta skulle vara möjligt«.

Herfra, slutter han imidlertid, er der et stort Skridt til at indrømme, at det ved Ordningen af ældre Arkiver udelukkende drejer sig om at genindføre den oprindelige Ordning, hvor den er bleven forstyrret. Tværtimod ønsker han »en ingående oppdelning av handlingarna efter ämnen, i den mån en uppdelning är möjlig och lämplig att genomföra«.

Mod dette Program lader der sig adskilligt indvende. Næppe nogen praktisk Arkivmand vil indskrænke sin Opgave til den blotte Retten Fejl. Selvfølgelig findes der — og vil der ved enhver Administrationsordning være Grupper af Sager, som Arkivmanden vil finde det nyttigt at omlægge, maaske i alfabetisk, maaske i kronologisk Orden, oftest maaske som Bilag til en eller anden eksisterende Protokolrække. Ligesaa sikkert er det dog, at de fleste Arkivfolk vil underkende hans Udsættelser paa den i Reglen kronologiske Ordning, som han hævder kun har tilfældige Aarsager og navnlig mener ikke er formaalstjenlig for den historiske Forskning. Modstandere af hans Betragtning vil gøre gældende, at ethvert Arkiv har haft sin organiske Vækst og hver enkelt Sag ganske naturmæssigt fundet Plads i den Sammenhæng, hvor den hører hjemme. Enhver større Omlægning vil være uoverkommelig og tillige vilkaarlig. Før at gennemføre Dossiersystemet paa en Række kronologisk ordnede Akter maa Arkivmanden have det nøjeste Kendskab til Sagernes Indhold. Han maa have læst dem igennem fra Ende til anden og have gjort sig klart, i hvilke Forbindelser de kan tænkes at faa Betydning. De fleste Historikere har haft Lejlighed til at lide under den Langsomhed, hvormed Arkivordningsarbejder i Almindelighed skrider

frem. Gennemføres det Weibullske Program, vil deres Klager blive mangedoblet. Afgørende er det dog, at det selv med den største Flid og Omhyggelighed vil vise sig haabløst at opstille et logisk og praktisk System, som sætter Forskerne i Stand til at finde netop de Sager, de behøver. Til Nød lader det sig gøre i Administrationen, samtidig med Akternes Behandling; bagefter, i Arkiverne, vil det være en Umulighed.

Alligevel har det Weibullske Program sin Betydning. Forstaaet paa rette Maade kan det have Bud til mange moderne Arkivfolk. Ingen, skriver han, vil falde paa at forandre et Dossiersystem, som foreligger fra ældre Tid, til Seriesystem. Jeg er ikke vis paa, at han saa helt har Ret heri. I moderne Forretningsførelse spiller Journalerne, overhovedet Protokollerne, den alt overvejende Rolle ved Akternes Ordning. Som det fremgaar af ovenstaaende, maa det ogsaa efter mit Skøn nødvendigvis være saaledes. Imidlertid har man — tror jeg — i Ordningen af Fortidens Arkiver været for paavirket af moderne Administrationsprincipper og tilbøjelig til at samle de flest mulige Akter som Bilag til Protokolrækker og derfor opløse de saakaldte »diverse Pakker«. I Virkeligheden drejer det sig derved hyppigst om længe-løbende store Sager, som stadig er bleven »vist frem« i Kontorets Journal og tilsidst har faaet et saa stort Omfang, at Embedsmanden har fundet det upraktisk at indordne dem i den almindelige Række. Nu kender sikkert enhver Arkivmand Manglerne ved de »diverse Pakker«, og ved navnlig, at det for at tilvejebringe en smuk ydre Orden er fristende at skabe saa lange Rækker ensartede Bilag som muligt. Kan Weibulls Afhandling sætte en Grænse for denne Tilbøjelighed, har den gjort sin Nytte for den historiske Forskning. Alle disse lange Rækker af Journalsager eller henlagte Sager er som en evig graa Masse, hvor intet fanger Blikket. Historikeren, der arbejder i

et Arkiv, møder ganske vist i Reglen med sine bestemte Idéer om det Spørgsmaal, han vil undersøge. Ligesaa ofte bliver han imidlertid opmærksom paa et frugtbart Emne ved at se Titlen paa en særlig Aktpakke. Det er naturligt, at Arkiverne som en naturlig Reaktion har været tilbøjelige til at fjerne alt, hvad der smager af Fortidens Realsystemer. Weibulls Afhandling er et nyttigt Varsko om, at Pendulet har været ved at svinge for langt.

Som tidligere fremhævet i disse Meddelelser lider Raadstuearkivet — hvad der er Tilfælde med alle Arkiver — under Pladsmangel. Administrationens rivende Vækst i de sidste Par Aartier har ogsaa for Kommunens Vedkommende foranlediget en saadan Tilgang af de mest forskelligartede Sager, at man alle Kassationer til Trods kan forudse, at ikke ret mange Aar vil forløbe, inden Arkivet i sine nuværende Lokaler bliver ude af Stand til at modtage yderligere Arkivsager. Naar dette Tidspunkt — om ikke uforudsete og ekstraordinære Afleveringer finder Sted — er bleven i nogen Grad udskudt, skyldes det, at Raadstuearkivet i 1929 som Reservearkiv har faaet overladt 18 Enkelt- og 2 Dobbeltceller (med ialt 925 m Hyldelængde) i det tidligere Kvindefængsel paa Nytorv (cf. Medd. fra Raadstueark. 1927. Hist. Medd. om Kbhvn. 2. Rk. III Bd. S. 446 f.). I Begyndelsen af 1930 afsluttedes Overflytningen af de paagældende Arkivalier etc., væsentlig Tryksager, Akter og Regnskabsbilag, som efter et vist Antal Aars Forløb skal kasseres, og Sager, der foreløbig har ringe Interesse baade for Administrationen og for den historiske Forskning.

Afleveringerne fra Magistratens Kontorer, kommunale Institutioner og Huslejenævnene har i 1929 ud-

gjort 146 Protokoller og 2518 Aktpakker, samt af Tryksager 1750 Bd. og 50 Pkr. At Tallene sammenlignet med det foregaaende Aars er bleven saa meget større (1928: 198 Protokoller og 1640 Aktpakker) skyldes alene, at der i 1929 var baade Borgerrepræsentant- og Folketingsvalg, som fremkaldte ekstraordinære Afleveringer paa ikke mindre end 1057 Pkr. Da disse Sager kun opbevares et enkelt Aar, har Arkivets blivende Forøgelse saaledes i Virkeligheden været mindre end Aaret i Forvejen. Som tidligere bemærket, er Forklaringen for en stor Del, at Administrationen og ogsaa Private, der skriftlig henvender sig til den, i stigende Grad benytter Halvark. En Aktpakke rummer derfor nu adskilligt flere Sager end blot for faa Aar siden.

Dermed stemmer ogsaa, at Udlaanene saa langt fra formindskes. I 1928 udgjorde de 273 Bd. og 8663 Akter (foruden 232 Tryksager); i 1929 har Tallene været: 362 Bd. og Pakker, 11,169 Journalsager samt 225 Tryksager. Fra 1927 til 1928 udgjorde Stigningen 2219 Sager eller ca. 33 pCt.; fra 1928 til 1929 har den været 2588, d. v. s. ca. 28 pCt.

I Sammenligning med de regelmæssige Afleveringer betyder Tilvæksten, Arkivet modtager paa anden Maade, særlig gennem Gaver, kun lidet for dets Omfang. Til Gengæld findes jævnligt derimellem Sager, som har stor historisk Betydning og ofte før eller senere vilde være udsat for at gaa tilgrunde. Allerede tidligere har disse Meddelelser (for 1925. Hist. Medd. om Khbvn. 2. Rk. II. Bd. S. 412 f.) henledet Opmærksomheden paa de gamle Lavsarkiver. Desto mere Grund er der til at understrege, at Raadstuearkivet i 1929 fra Guldsmedelavet har modtaget dets gamle Lavsprotokol 1750—1863. En anden dermed beslægtet Nyerhvervelse, Strømpeværernes Lavsprotokol 1751—1871, som rent tilfældig blev fundet

hos en københavnsk Bogantikvar, er samtidig et talende Vidnesbyrd om den Skæbne, der i mangfoldige Tilfælde truer Lavsarkivalier, som beror i private Ejendomme hos de skiftende Oldermænd.

Endelig kan i denne Forbindelse tilføjes, at Raadstuearkivet i 1929 har modtaget fra Universitetsbiblioteket forskellige nyere Kort over København, fra Kunstakademiet V. H. Olafsens Samlinger vedr. Postgaarden paa Købmagergade, fra Forfatteren Hr. Carl C. Christensen et ældre Skøde paa Ejendommen Købmager Kv. Nr. 245 samt fra Hr. Læge F. B. Fabricius en Række Optegnelser vedr. hans Slægt.

Raadstuearkivets Læsestuer har i 1929 været besøgt af 1314 Personer. 1927 og 1928 var Tallet henholdsvis 1208 og 1475.

Da det faste Arkivpersonale i snart adskillige Aar har været uforandret, er det givet, at det stærkt forøgede Arbejde for Administrationen: Behandlingen af de afleverede Akter med dertil hørende Udarbejdelse af Mangelslister samt Fremtagning og Indsættelse af udlaante Sager i saa stor Udstrækning har maattet lægge Beslag paa dets Arbejde, at der efterhaanden bliver mindre Tid tilovers til den Revision af nyere Arkivafdelinger, som er nødvendig, fordi talrige af de udlaante Akter i Journalerne vises frem til og derfor varigt henlægges ved de Sager, som giver Anledning til deres Udtagning. Dette Arbejde har i 1929 omfattet Dele af Huslejenævnets Journalsager (563 Pkr.) 1. Afdelings Firmsager 1889—1915 (124 Pkr.) og 4. Afdelings Byggesager 1887—1919 (262 Pakker).

Nyordningen af Raadstuearkivets ældre Afdelinger med dertil hørende Undersøgelser vedr. Forretningsgangen og Udarbejdelsen af nye Registratureir

er ligeledes bleven fortsat. Adskillige Sager, væsentlig fra det 18. og første Halvdel af det 19. Aarh., som lige siden deres Aflevering til Arkivet har ligget gæmt og glemt, er derved bleven draget frem i Dagens Lys. Stigende Benyttelse af de nyordnede Akter er et Vidnesbyrd om, at Arbejdet ikke er bleven gjort forgæves.

Følgende Grupper er i 1929 bleven gennemgaaet:

A.

Af Raadstueskriverens Arkiv.

I Raadstueskriverens Arkiv har fra gammel Tid helliget adskillige meget forskelligartede »diverse Sager«. Blandt den Del af disse, som i Aarets Løb er bleven ordnet og registreret, kan særlig fremhæves:

1. Sager vedr. Børnehusets Kapitaler og Ejendomme 1646—1759.

Ved Frdn. 18. Marts 1662 genoprettedes Børnehuset og fik af Kongen skænket en Bygning paa Christianshavn og forskellige Indtægter, deriblandt Peder Oxes Legat til det københavnske Fattigvæsen. Da 1000 Rdlr. af dette var udlaant til Hofslagter Niels Olsen eller Olufsen, havde denne givet Pant i noget Jordegods i Benløse Sogn, Ringsted Herred. I Følge den gamle Matrikel beløb det sig til 42 Tdr. 4 Skpr. 3 Fjdk. Hartkorn; ved den ny blev det omsat til 30 Tdr. 7 Skpr. 1 Fjdk. 1682 fik Børnehuset eller Magistraten det udlagt til Ejendom. I Kraft af den Kongen tilhørende Reluitions- eller Indløsningsret blev det 1718 indløst af Kongen imod Udbetaling af en Kapital, som 11. August 1721 blev fastsat til 1657 Rdlr., hvorefter der blev udstedt Skøde 28. August s. A. 11. Juni 1722 erkendte Magistraten at have laant de 1500 Rdlr.

2. Akter vedr. Københavns Arresthus 1688, 1722—51.
3. Sager vedr. Magistratens Foranstaltninger til Hjælp for de Skadelidte ved Branden 1795.

Størstedelen af de Brandlidte maatte i den første Tid søge Ly i Telte, som var udlaante fra Regimenterne og slaet op alle mulige Steder i Byen, paa Nørrefællad, paa Christianshavns Fællad og paa Slotspladsen under Ruinens Mure. Derimod varede det længe — for manges Vedkommende indtil Februar 1796 — før man kunde byde de Tusinder Husvilde taalelige Vinterboliger. Magistraten gjorde Begyndelsen ved at opføre 2 Længer ved Østerport paa en Fæstningen tilhørende Plads, hvor der var Bolig til 134 Familier. En lignende Bygning opførtes langs Østervold fra Østerport til Stokhuset (til 52 Familier), medens Istandsættelsen af Garderstalden ved Slottet skaffede Husly til 300 Familier; andre blev anbragt i det kgl. Ridehus og i Orlogsskibet »den norske Løve«, som var bleven udlagt ved Toldboden. Udgifterne afholdtes af Kollektfonden, der ydede 27,000 Rdlr.; Resten dækkedes af Lejen og Materialernes senere Salg.

4. Akter vedr. Kommissionen af 7. Jan. 1769 ang. Stridigheder mellem Vandtmagerlavet og Klædehallens Bestyrelse 1769.

I Anledning af Vandtmagerlavets (Dugmagernes) Beskyldninger mod Kommissionen for Klædehallen blev det ved Skrivelse fra Kommercekollegiet af 7. Jan. 1769 overdraget Magistraten af sin Midte at udpege 2 Medlemmer — valgte blev Borgmester Chr. Fædder og Raadmand J. C. Willebrandt — som skulde undersøge Klagernes Berettigelse.

5. Indberetninger om Ind- og Udførsel af Levnedsmidler og Brænde 1784—1801.

Ved kgl. Reskript 17. Marts 1784 ang. Forebyggelse af Mangel og overdrevne Priser paa Levnedsmidler i København blev det bl. a. paalagt Magistraten at indhente Oplysninger om Byens Ind- og Udførsel. Københavns Toldkammer maatte derfor tilstille den maanedlige Oversigter

over ind- og udført Korn, Fedevarer og Slagtekvæg samt Brænde.

Lignende Sager findes ogsaa for Aarene 1801—05 (i 4. Hovedfags Arkiv) og 1805—44 (i 2. Sekretariats Arkiv).

B.

Den bestandige Provideringskommission 1789—1845.

Allerede ved Reskript af 17. Marts 1784 var det bleven paalagt Magistraten at tilvejebringe en paalidelig Oversigt over Stadens Trang til Korntilførsel og derfor hvert Efteraar at indsamle Oplysninger om Byens Folketal, om Antallet af Heste og andre Kreaturer, om de tilstedeværende Kornforraad hos Bagerne, Bryggerne, Brændevinsbrænderne, Vognmændene, Hyrekuskene, Grossererne o. a. Tillige skulde den sørge for, at Købmændene var forsynede med Varer, som krævedes til de Fattiges Føde, Salt, Sild og tør Fisk, og at Spækhøkerne laa inde med et nærmere angivet Forraad af Smør, Flæsk, Ost etc.

Alle disse Opgaver gik ved kgl. Befaling 13. Nov. 1789 over til en særlig nedsat Kommission, der skulde overveje, hvorledes Hovedstadens Mangel paa Levnedsmidler bedst kunde afhjælpes. Kommissionens Medlemmer var til at begynde med: Overpræsident A. S. v. d. Osten, Borgmester Morten Hiorthoy, de Deputerede Chr. Schow, W. Hansen, Christian Colbjørnsen og Ove R. Sehested, de Kommitterede Peter Wormskiold og Ove Malling, Raadmændene Svenning Lange og Jørgen Thulstrup, Generalavditør Politimester Joh. Th. Flindt, Kancelliraad C. A. Fabritius, Agent J. L. Zinn og Stadskaptajn Jens Mylius. I den lange Tid, Kommissionen bestod, skiftede Medlemmerne. Ifølge Instruks fra Magistraten af 28. April 1795 skulde dog Overpræsidenten altid have Sæde i Kommissionen, efter Reskriptet af 28. Sept. 1815 tillige

Politidirektøren. Sekretærer var efter hinanden: Kancellisekretær Mandix, O. Jespersen og senest Fuldmægtig ved Raadstueskriverkontoret Frantz Müller.

Provideringskommissionen fik stadig nye Opgaver. Alerede ved Reskript af 31. Dec. 1789 blev det overdraget den at tage under Overvejelse, ved hvilke Foranstaltninger man i Fremtiden kunde forebygge Mangel paa Brænde og Stenkul. I de følgende Aar fik den Lejlighed til at øve Indflydelse paa saa godt som alle lovgivende og administrative Foranstaltninger vedr. Kornhandlen, Brændemagasinet's Forhold etc.

I Krigsaarene 1807—14 blev der — 12. August og 25. November 1807 — nedsat nye Kommissioner, der skulde sørge for Hovedstadens, Sjællands, Møens og Lolland-Falsters Proviantering. Kommissionen af 1789 blev dog ikke derfor ophævet, men standsede sit Arbejde. Fra 2. Dec. 1809—19. Aug. 1814 holdt den ingen Møder. Efter Fredsslutningen genoptog den sin Virksomhed, fik gennem Magistraten Oplysninger om Hovedstadens Forraad af Levnedsmidler og Brænde og udtalte sig om, hvorvidt man burde træffe særlige Foranstaltninger. Først ved Reskript af 4. April 1845 ophævedes Kommissionen.

Dens efterladte Arkiv er omfattende og paa mange Maader af Betydning for Kendskabet til Næringsforhold i Hovedstaden og dens Borgeres daglige Liv.

C.

Kommissionen til Næringssskattens Ansættelse i København 1816—61.

Ifølge Anordningen 21. April 1812 vedr. Københavns Udgifters Ligning paa Grund og Næring § 4 ff. skulde der 2 Gange om Aaret ske Ansættelse til Næringssskat ved en dertil nedsat Kommission, bestaaende af 2 Magistratsmedlemmer, Oldermænd for Rodemestrene samt 2 af

Stadens 32 Mænd, som udnævntes af Magistraten. Paa Grundlag af Oplysninger, som Kvarterernes Rodemestre tilvejebragte, fastsatte derefter Kommissionen, hvor mange Portioner hver enkelt næringsdrivende Borger skulde svare, men skulde 14 Dage, før Indkrævningen fandt Sted, underrette Skatteborgerne om Beløbenes Størrelse.

14. April 1855 afløstes denne Anordning af Lov om Næringsskat og Hjælpeskat, der havde Gyldighed indtil 31. December 1858. Hjælpeskatten skulde paalignes samtlige Borgere efter deres Formue og Lejlighed, de næringsdrivende dog kun, hvis de havde saadan Formue, at de kunde give Bidrag udover deres Næringsskat. Mandtalslisterne udfærdigedes af en Ligningskommission, bestaaende af 2 Magistratsmedlemmer, 2 Borgerrepræsentanter samt 3 Borgere fra hvert af Stadens Kvarterer. Fortegnelsen over Skatterne skulde fremlægges til Eftersyn i 3 Uger, og skriftlige Klager til Kommissionen eller Indenrigsministeriet modtages indtil 14 Dage efter Terminens Udløb. 19. Febr. 1861 ophævedes Næringsskatten, og der skulde derefter kun svares Indkomstskat (ifølge Lov om Københavns kommunale Skatter).

Ved Forordning 5. Juni 1848 var der desuden bleven udskrevet en særlig Krigsskat, dels paa faste Ejendomme, paa Obligationer, Aktier og Embedsmænds Gager, dels som et Tillæg til Næringsskatten, dog saaledes at dette ligeledes skulde svares af Sagførere, Læger, Apotekere og Præster. Ogsaa Sager vedr. denne Skat behandlede Kommissionen.

D.

Formanden for Rodemestrenes Arkiv
1732—1861.

Rodemestrene (tidligere Fjerdingsmænd), to i hver af Byens Kvarterer, dannede et særskilt Lav under en Ol-

dermand, fik deres eget Signet i 1584 og en formelig Lavskraa 16. Jan. 1632. De valgtes af Magistraten blandt Byens Borgere for et Tidsrum af 2 Aar. Nye Artikler udstedt af Magistraten 12. Marts 1732, fastslog, at Oldermændene skulde rette sig efter dennes skriftlige eller mundtlige Befalinger og straks lade disse forkynde for samtlige Rodemestre, som skulde være deres Oldermænd »hørig og lydige«. Det var deres Hovedopgave at opkræve Skatter, men adskillige andre Hverv blev dem efterhaanden overdraget. En Plakat af 9. Jan. 1798 paalagde dem saaledes at kontrollere, at de dertil pligtige havde løst Borgerbrev og endydermere at føre Tilsyn med alle Borgernes Vandel, for at de kunde staa til Raadighed for Magistraten med alle Slags Oplysninger.

Ifølge kgl. Reskript af 31. Maj 1814 blev der udarbejdet en Instruktion, som i alle Enkeltheder fastsatte Rodemestrenes Rettigheder og Pligter, forandrede Oldermændens Titel til »Formand« og tildelte ham en Gage paa 900 Rbd. Et Reskript af 12. Okt. 1742 § 6 havde fastsat Rodemestrenes Antal til 24 foruden Formanden; Vedtægten af 30. Dec 1857 forøgede det til 28, Indenrigsministeriets Skrivelse 21. Okt. 1859 til 34.

Posten som Formand for Rodemestrene bortfaldt ved Skrivelse fra sidstnævnte Ministerium af 9. Nov. 1851.

Som i alle de forudgaaende Meddelelser kan det ogsaa i Aar noteres, at Raadstuearkivet ved en særlig Bevilling er bleven sat i Stand til at fortsætte Ny i n d b i n d i n g e n af en Række gamle Protokoller med dertil knyttet Reparation af beskadigede Blade.

Af »Historiske Meddelelser om København« er udsendt 2. Rk. II Bd. Hefte 8 og IV Bd. 1.—4. Hefte.

REGISTER.

(Skibsnavne S. 475 ff. er ikke medtaget).

- Aachen, Francke v., Kandestøber, 402.
Aagaard, Just Michael, Konditor, 448.
Aaskov, Hjeronymus Larsen, Præst, 120.
Abel Cathrine, 36, 481. — Stiftelse, 36.
Absalon, 282, 394.
Ackerman, Gert, Vinhandler, 88.
Adamson, James, Mekaniker, 103.
Adeler, Cort Sivertsen, Generaladmiral, 482—485. — Frederik Christian, Kammerjunker, 485—487.
Adler, Peter Christian, Skolemand, 247, 471.
Admiralsgaarden, 151, 298.
Adzersen, Hans, 181.
Afrengningskommission, den kommunale (1795—99), 142. — (1809—17), 144.
Agerup, Olga Frederikke, 435.
Ahlefeldt, Kammerherre, 41. — Claus, General, 13. — Fr., Oberst, 61—63, 67. — Fr., Storkansler, 50, 195, 196. — Hans, General-løjtnant, 195.
Akershus, 190.
Akvavit, 447.
Allert, Hugo, Kobberstikker, 223, 239.
Als, Ivar, Skuespiller og Instruktør, 110, 112, 384 f. — Peder, Maler, 111.
Alsing, Christian, Drabantfører, 55. — Matthis, Drabantfører, 54—55.
Alsteen, Johan, 417.
Alten, Simon Ludvig v., Hofjunker, 50.
Amager, 159, 331, 332.
Amagerbrogade, 332.
Amagergade, 219, 323.
Amagerport, 159.
Amagertorv, 298, 393—98.
Amalienborg, 8, 14. — Have, 332.
Anchersen, Joh. Joachim, Assessor i Højesteret, 113, 114.
Andersdatter, Karen, 411, 412.
Andersen, Anders fra Fejø, 82. — Christoffer, Herbergerer, 315. — Eskild, 102. — H. C., Digter, 474. — Jens, Bonde i Brønshøj, 74. — Jens, 80. — Lars, 81. — Peter, O. Baadhs Svigersøn, 424.
Andreæ, Christopher, Kontrollør, 74.
Angleterre, Hotel d', 471.
Anna Sophie, Kurfyrstinde af Sachsen, Fr. III's Datter, 6, 44.
Apitz, Carl Johan, Konditor, 459, 460.
Applebys Plads, 100.

- Arbin, E. N., Sekretær, 389—92.
- Arenfeld, Hans, Hofjunker, 20. — Mogens, Stiftamtmand, 20.
- Arenstorf, Kammerherre, 41. — Carl, svensk Officer, 64. — Frederik, Oberst, 64, 66.
- Arnesen, A. L., Forfatter, 471.
- Arresthus, Københavns, 498.
- Augusta, Hertuginde af Slesvig-Holsten-Glücksborg, 6.
- Avedøre, 310. — Planteskole, 362.
- »Avlsgaarden« (i Landemærket), 450.
- Axelsen, Hans, Underfoged, 314.
- Baadh, Octavius Hollman, Isenkræmmer, 423, 424. — Olaus, Brygger, 423. — Peter, Isenkræmmer, 421, 422.**
- Bagger, Hans, Biskop, 70. — Politimester, 141.
- Baggesen, Anna Elisabeth, g. m. Louis Comestabili, 456.
- Ballerup, 326. — Kro, 329.
- Bang, Jfr., Skuespillerinde, 386 f. — Ambrosius Alex., 387. — Børge Larsen, Sekondløjtnant, 386, 387. — Hans Jørgen, Slotspræst, 387. — Hans Olsen, Kaptajnløjtnant, 387. — Mette Malene Larsen, 387. — Oluf, 387. — Ulrikke Helene, 387.
- Banner, Niels, 7.
- Bartholin, Johan Frederik, Højetsassessor, 114.
- Basse, Erik, 52.
- Beaufort, Toussaint de Colombe de, Fægtemester, 58, 60.
- Bech, Grosserer, 139. — Jochum, 155. — Marcus Christian, Grosserer, 453.
- Becher, Andreas, Raadmand, 88.
- Beck, H. C., Raadmand, 114.
- Bellehøj, 83.
- Beltgade, 219, 323.
- Bendix, Bygningsinspektør, 13.
- Bentivoglio, Kardinal, 14.
- Berentz, Baltzer, 403.
- Bergen, 167.
- Berndtz, Hørkræmmer, 382.
- Berner, Henrik, 405.
- Berntsen, Arent, Raadmand, Forfatter, 72, 208.
- Besel, Staldmester, 41.
- Beständig borgerlige Selskab, det københavnske Forening, 276.
- Beyer, Prokurator, 391. — Andreas Frederik, Sukkerraffinadør, 83, 84. — Elise, f. Høst, 84. — Sille Henrikke Christine, Forfatterinde, 84.
- Bielfeldt, Hans Mathiasen, 89.
- Bille, Anders, Rigsmarsk, 189. — Jørgen, Hofjunker, 50. — Steen Andersen, Avditør, 105.
- Billeshave, 60.
- Bircherod, Jens, Præst, 4.
- Bischof, Agnete, g. m. Johan Smidt, 419. — Bertel Hendrich, Isenkræmmer, 413—417. — Eii-sabeth Christine, g. m. Octavi Hollman, 417, 419. — Hendrich, Brygger, 413. — Marie Sophie, g. m. 1) Hans Jochim Rohde, 2) Nicolai Hauschildt, 417, 420, 421.
- Bispeengen, 278, 284.
- Bistrup Gods, 141.
- Bjelke, Henrik, Admiral, 9, 50. — Jørgen, Statholder, 478.
- Bjørnebrosgade, se Købmagergade.
- Bjørnsgaard, Henrik Svendsen, Brændevinsbrænder, 97.

- Bladt, Hans Pedersen, Borgmester, 481, 482.
- Blasen, Vinhus, 388.
- Bleghuset, 305.
- Blokhuset, 222.
- Bocelmann, dansk Gesandt i Hamborg, 241.
- Bokkenheuser, Knud, Forfatter, 473.
- Boldhuset, 151.
- Boltens Gaard, 94.
- Bomhaven (ved Frederiksberg Slot), 336.
- Borgergade, 216.
- Borgerlige Enighed, den, københavnsk Forening, 276.
- Borgerlige Selskab, det, københavnsk Forening, 276.
- Borgersamfundet, københavnsk Forening, 276.
- Borgmesters Blegdam, 286, 287.
- Bornemann, Henrik, Biskop, 252.
- Bornholmegade, 219.
- Borri, Francesco Giuseppe, Kemi-ker, 49.
- Bothmer, Gesandt, 118.
- Brabrand, Anna Cicilia, g. m. Major Helmich, 432.
- Braem, Johan, 410.
- Branddammen (Brønshøj), 76.
- Branden 1795, 498 f.
- Brandt, Joh. H., Grosserer, 469.
- Breda, Joakim v., Generalmajor, 193, 197, 198.
- Brede Kobberfabrik, 433. — Krudtmølle, 409, 411.
- Bremer, Johan Henrik, Øltapper, 92—96.
- Bremerholm, 148, 152, 157, 378.
- Bremmer, Mag., tysk Hofpræst, 31, 45.
- Brilly, Bernardo, Billedhugger, 461.
- Brochmand, Jesper, Erkedegn, 401. — Rasmus Sørensen, Borgmester, 402.
- Brochdorf, Friderich von, Friherre til Scheelenborg, 89. — Hinrich Augustus, Hofjunker, 50.
- Brock, Eske, 407.
- Brockenhuus, Frands, til Sebber, 17.
- Brogade, 332.
- Brune Dyrehave, 336—44, 357—74.
- Bruun, J. J., Tegner, 415.
- Bryssel, 241.
- Brændemagasinet, 501.
- Brændselsrulle, 48.
- Bræstrup, C., Politidirektør, 243, 244.
- Brønshøj Bakkegaard, 82. — By, 70—91, 226, 229, 230, 235, 325, 328. — Gaard, 89. — Holm, se Præsteholmen. — Kro, 85, 87—91. — Tivoli, 82. — Vej, 77.
- Bukier, Anna Cathrine, g. m. Digteren Wessel, 389.
- Bundgaard, Morten Christensen, 85, 90.
- Busser se Bysser.
- Buus, Anna Maria, g. m. Chr. Davidsen, 381. — Chr., 381. — Jochum Fr., Brygger, 381.
- Byens Mølle, 282.
- Bülche, Peter, Livlæge, 18.
- Bülow, Engelke Henrik, Hofchef hos Arveprins Frederik, 457.
- Bülowsvej, 294, 327.
- Bysser (Bussier, Buysser), Paulus, Voldmester, 167, 289, 290, 319. — Peter, Militæringenør, 182, 194.
- Bærner, Overlandinspektør, 74.
- Bøcker, Adam, 404.
- Bøegh, Erik, Viseforfatter, 456.

- Bøffke, Jørgen, 417.
- Bøj, Jens Jensen, Skomagermester, 82.
- Bølle, Erik Madsen, 285.
- Børnehuset, 498.
- Børsen, 158.
- Bøstrup, Rasmus, Brændevinsbrænder, 82.
- Callisen, H., Læge, Professor, 449.
- Capretz, Johan, Kukkenbager, 454, 455.
- Carl X Gustav, svensk Konge, 1, 6, 64, 194, 197, 226, 379. — XI, svensk Konge, 12.
- Carlisle, Greve, engelsk Ambassadør, 6.
- Carlsen, Peder, Raadmand, 410.
- Caroc, Herm. Alex v., Kaptajn, 271.
- Carstens, Lambert Daniel, Orgelbygger, 89.
- Casse, Mathias, Brygger, 81, 82.
- Castberg, Professor, 141.
- Chapeau, 466.
- Charisius, Ambrosius, Amtmand, 19, 50. — Peder, til Palstrup, Amtmand, 18.
- Charlotte Amalie, Chr. V's Dronning, 6.
- Childern, Jenny, Frk., 118.
- Christen Sanger, 316, 317.
- Christensdatter, Karen, g. m. H. J. Schou, 90. — Maren, g. m. 1) Johs. Christensen, 2) Morten Schuur, 436.
- Christensen, Hans Martin, Symaskinefabrikant, 445. — Johs., Skræder, 418, 436. — Niels, 80.
- Christian I, 397. — III, 2, 330. — IV, 3, 14, 52, 53, 69, 150, 156, 160, 163, 166, 169, 178, 181, 187, 191, 201, 202, 302, 307, 311, 324, 328, 330, 378, 402, 407, 411—12, 475. — V, 6, 17, 24, 50. — Prins, Søn af Chr. IV, 23. — Albrecht, Hertug af Gottorp, 12.
- Christiansborg, 256, 261, 461.
- Christiansen, Carl, Arkivar, 3. — Metaline Marie Magdale, Værts-husholderske, 109. — Rasmus, Sognefoged, 80, 85. — Søren, Væver, 87.
- Christiernsen, Marine, 396, 398. — Peder, 396, 398.
- Christianshavn, 61, 148, 152, 167, 187, 189, 190, 201, 222, 378.
- Christianspris, 179.
- Christianssand, 170.
- Christiansstad, 167.
- Clio, københavnsk Forening, 276.
- Clodius, Johan, Gartner, 30.
- Coeworden, By i Holland, 201.
- Colbjørnsen, Justitsraadinde, 389. — Christian, Deputeret, 111, 112, 500. — J. E., Deputeret, 141, 142.
- Comestabili, Bente Johanne, g. m. Louis C., 456. — Louis, Konditor, 451, 453, 456—61.
- Como, Dansemester, 383.
- Conradsdatter, Marie, g. m. Octavi Hollman, 421, 422, 438.
- Constantia, københavnsk Forening, 276.
- Continental, Kafé, 459.
- Cormailon, Charles Damas de, General, 252, 257.
- Cortsen, Stephan Hofgaard, Højesteretsassessor, 114.
- Courtin, Antoin, Konditor, 458, 459, 460, 465.
- Coyett, svensk Gesandt, 196.

- Dahlberg, Erik**, svensk General-kvartermester, 191, 194, 195, 197, 198, 214, 222, 227, 231, 232, 233, 239, 379.
- Damhussø**, 279, 302, 303, 304, 307.
- Danchel, Madame**, g. m. Gødert Terchelsen, 382.
- Dancklib, Eberhardt**, Drabantfører, 54.
- Danefær, Jacob**, 387. — **Mette Margrethe**, g. m. Ambrosius Larsen, 387.
- Danielsen, Jørgen**, Borgmester, 298.
- Danske Kancelli**, 50.
- David, C. N.**, Professor, 140. — **J. N.**, Grosserer, 469.
- Davidson, Anna Malene**, 381. — **Carl Gødert**, 381. — **Charlotte Antonette**, 381. — **Christian**, Prokurator, 92, 381. — **Christiane**, 381. — **David Vilhelm**, 381. — **Frederik Christian**, 381. — **Isaac**, Handelsbogholder, 435. — **Ludvig, Mægler**, 435. — **Peter Ludvig**, 381. — **Sophie Hedvig**, Skuespillerinde, 381 f.
- Dagnetraven (i Brønshøj)**, 120.
- Delden, Antoni Bøcker van**, 405. — **Herman van**, 405. — **Johan Bøcker van**, Købmand, 402, 405, 407—11. — **Jørgen Bøcker van**, 405, 407, 409. — **Vendele van**, g. m. 1) **Adam Bøcker**, 2) **Mathias Hansen**, 404, 405, 406.
- Deventer, Jacob v.**, hollandsk Kortegner, 146. — **Johan**, 406.
- Dewitz, Ulrich v.**, Major, 57.
- Diezkau, Hans v.**, Ingeniør, 297.
- Dossiersystem**, 489—95.
- Douchet, Ingeniør**, 167.
- Drabantgarden**, 52.
- Dragør**, 323, 332.
- Dramatiske litteraire Selskab**, det, københavnsk Forening, 276.
- Dreyer, Herman**, Traktør, 463.
- Dringenberg, Helle**, g. m. Axel Tellesen, 399, 400. — **Henrik d. æ.**, Møntmester i Malmø, 396—99. — **Henrik d. y.**, 400. — **Henrik, Peder D.'s Søn**, 401. — **Johan**, Præst i Malmø, 399—400. — **Kirstine**, g. m. **Henrik D. d. y.**, 400. — **Peder**, Præst, 401. — **Staffen**, Præst, 400.
- Dronningens Dam**, 211. — **Gade**, 211. — **Kanal**, 211. — **Gaard**, 7.
- Dronning Louisesbro**, 330.
- Dubuisson**, Konditor, 462.
- Due, Mad.**, f. **Buus**, 382.
- Dugmagerlavet**, 499.
- Duntzfelt, Direktør**, 140.
- Durel, Magnus**, svensk Gesandt, 1, 59.
- Dyregade**, 56.
- Edinger, Vilhelm**, Storkøbmand, 486.
- Effuerth Bødker**, 400.
- Egberg, Poul**, Sognepræst, 78, 128.
- Egby**, 328.
- Eigendorf, Johan**, 403.
- Elefantstræde**, 56.
- Elsdyrsgade**, 271.
- Emdrup**, 285. — **Mølle**, 285. — **Sø**, 279, 284—86, 291, 298, 303—07.
- Engelsen, Johan**, Tømrmester, 96.
- Englandsvej**, 332.
- Enigheden**, københavnsk Forening, 276.
- Enrum**, 374.
- Erichsen, Etatsraad**, 354. — **Lars**, Murmester, 285. — **Poul**, 82.

- Eriksen, Brede, Skrædermester, 435. — Christian, 406. — Herluf, 406.
- Erlandsen, Knud, 155.
- Erlanger, C., Assistent, 134.
- Ernst Günther, Hertug af Slesvig-Holsten, 6.
- Ernst, Johan Conrad, Generalbygmester, 261.
- Erstatningsfondskommissionen (1796—1814), 141.
- Eskilsen, Laurids, 311, 314.
- Esromgaard, 34.
- Fabritius, C. A., Kancelliraad, 500.
- Faith, A. T., Konditor, 465.
- Farimagsvej, 305.
- Farvergade, 318.
- Favnsættene, 137.
- Feddersen, Peter, Fuldmægtig, 142.
- Ferskvandsfiskerier, Kongens, 30.
- Fieldsted, Stadshauptmand, 381.
- Firmenich, Heinrich Cornelius, Konditor, 459.
- Fischer, Christen Frandsen, 88. — Christian, Hofvinhandler, 32, 37.
- Fisketorggaden, se Amagertorv.
- Flaskekroen, 310, 311.
- Fleischer, Essayas, Sognepræst, 38.
- Flindt, Politimester, 141, 142, 143, 500.
- Folskenk, Niels Hansen, Raadmand, 321.
- Fontainens Rende, 302.
- Forenede Venner, de, københavnsk Forening, 276.
- Frankrigsgade, 332.
- Frantzatter, Giertrud, g. m. Anders Michelsen, 406.
- Fredensborg, 254, 255.
- Fredericia, 217.
- Fredericiagade, 330.
- Frederik I, 284, 330. — II, 2, 298, 302, 324, 328, 402. — III, 1—69, 181, 189, 190, 213, 221, 225, 226. — Arveprins, 456.
- Frederikke Amalie, Hertuginde af Gottorp, Fr. III's Datter, 6, 12.
- Frederiksberg Bakke se Valby Bakke. — Bredegade, 295. — Have, 338—40, 344, 460, 461. — Slot, 255, 261.
- Frederiksborg, 17, 329. — Ladegaard, 34. — Vej, 327, 329.
- Frederiksdals Slot, 6—9.
- Frederiksgaard (i Brønshøj), 74, 83, 84.
- Frederiksodde, 60.
- Frederiksstad, i Sønderjylland, 203.
- Frederikssundsvej, 77, 328.
- Freudenstadt, By i Tyskland, 203.
- Friberg, Jens, Urtekræmmer, 457, 462, 463.
- Friis, Christian til Lyngbygaard, Feltbygmester, 213. — Hans, Oberst, 65. — Kristian, Kansler, 333.
- Frijman, Hans Pedersen, Guldsmed, 397, 399.
- Frimands Kvarter, 397.
- Frisenette, Handeltgartner, 363.
- Frue Kirke, 276, 388 f., 395.
- Fuchs, Adolf, Oberst, 59.
- Fuglevad Kornmølle, 409, 411.
- Fuiren, Henrik, 403, 405.
- Funck, Johan, Fiskemester, 31.
- Fædder, Chr., Politimester, 116, 383.
- Fægade, 211.
- Færgebro, 332.
- Førende musikalske Selskab, det, københavnsk Forening, 276.
- Førslev, Jens Olsen, 89.

- Førster, Casparo, kgl. Kapelmester, 5.
- Gabel, Christopher, Statholder, 1, 21, 31, 38, 50, 67.
- Gadereguleringskommissionen (1807—13), 143.
- Gammel Torvs Apotek, 394.
- Gamle Kongevej, 318, 319. — Køgevej, 310.
- Gamst, Herman, 89.
- Gantzel, Christian, Møller, 312.
- Garderstalden, 499.
- Gardie, Jacob de la, Greve, 193.
- Garnisons Kirke, 254.
- Gedde, Christopher, Kaptajn, 62. — S. C., 262.
- Geelkerck, Isaac van, Militæringeniør, 181. — Jan van, Militæringeniør, 181.
- Gelleman, Gerhard, Billedhugger, 38.
- Gentofte, 285, 289. — Mark, 291. — Sø, 279, 304, 307.
- German, Jfr., Skuespillerinde, 383—86. — Antonetta, 383. — Friederik, 383. — Henrik, Kunstmeister, 383. — Paul, 383.
- Gersdorff, Friederich, Hofjunker, 50. — Henrich, Hofjunker, 50.
- Gianelli, Lorenzo, Konditor, 455, 469.
- Gillespie, James Colquhoun, Kaptajn, 107. — John, Jernstøber, 103—108. — John, Løjtnant, 107. — Mary, 107.
- Gjedde, Ove, Rigsadmiral, 59, 63.
- Gjeveholm, se Bispeengen.
- Gjøe, Falk, Hofmester, 20. — Marcus, Kammerherre, 18, 41. — Mogens, Hofjunker, 50.
- Gjøngekompagniet, 57—59.
- Glarmesterlavet, 135.
- Glücksstadt, 167, 201.
- Glyksborg, 345.
- Godske, Frantz, 406.
- Godthaab (Brønshøj), 85.
- Godthaabsvej, 295.
- Goess, Johan v., Friherre, tysk Gesandt, 23.
- Goldzier, Nathan Aaron, 245.
- Gothersgade, 217, 218.
- Gottorp Slot, 345.
- Gram, Mads Jørgensen, 311, 312.
- Grand Café, 464.
- Grant, Elisabeth, g. m. J. Gillespie, 104—107.
- Gregori, Hartman, Akvavithandler og Tærtébager, 450, 451, 453, 454.
- Griffenfeld, Peder, 266, 410.
- Grot, Hofmester, 41.
- Grovbrød, 29.
- Grubbe, Kammerpage, 42. — Marie, 41, 44. — Sivert, 155.
- Grækenlandsvej, 332.
- Grøn, Niels, Fisker, 31.
- Grøndalsaa, 279, 303, 308. — bro, 325.
- Gullænderhuset, 11.
- Gundesen, Børge, Tømrer, 9.
- Gunnersdatter, Paule, 98.
- Gyldenløve, Christian Ulrik, Drabanthauptmand, 52. — Hans Ulrik, 412. — Ulrik Christian, Generalløjtnant, 195. — Ulrik Frederik, Statholder, 38, 50, 59, 65.
- Gyldenstjerne, Henrik, Hofjunker, 20.
- Haelweg, A., Kobberstikker, 227.
- Hake, Arild, 401. — Helle Arildsdatter, 401.
- Halkier, Peder Rasmussen, 56.

- Hallager, M., Bogtrykker, 391.
- Halle, Caroline, Skuespillerinde, 110, 114—17. — Wulf Levin von, Grosserer, 81.
- Hallesen, Maria Elisabeth, f. Martin, Skuespillerinde, 110—14. — Nic., Billetkasserer, 110, 112.
- Halmstad, 167.
- Ham, Herman von, 404.
- Hamb, Jacob v., Borger, 213.
- Hamburg, 241, 242.
- Hammeløw, Peder Sørensen, Brændevinsbrænder, 441.
- Hammer, Hieronymus, 94. — Valdemar H., Arkitekt, 445.
- Hammerich, Raadmand, 141, 144.
- Hammermølleskoven, 99.
- Hanebasion, 158.
- Hanevadsvej, 326.
- Haning, Peder, Skolelærer, 384—86.
- Hansen, Bankdirektør, 140. — Abel Cathrine, se Abel Cathrine. — Anders, Skriver, 411. — Christoffer, Borgmester, 481. — Hans, 83. — Hans, Plantør, 353—63. — Hans, Proviantskriver, 36, 481. — Hans, Urtekræmmer, 469. — Hans Andreas, Gartner, 354, 356, 365, 366. — Jørgen, Slotsskriver, 412. — Kirstine, 405. — Lars, Opsynsmand, 354. — Mathias, Raadmand, 405, 407, 410. — Ole, 82. — Reinholdt, Borgmester, 298. — Thomas, Regimentskriver, 88, 90. — Thomas, Voldmester, 311, 319. — V. A., Deputeret, 142, 500.
- Harmonien, københavnsk Forening, 276.
- Harrestrupaa, 278, 279, 310, 323.
- Harris, John Joseph, Fabrikant, 433.
- Harsdorff, Caspar Frederik, Justitsraad, kgl. Hofbygmester, 86.
- Hauch, Overhofmarskal, 461.
- Hauschildt, Nicolai, Guldtrækker, 420, 421.
- Havnen, 158, 393.
- Haxthausen, Kammerjomfru, 41. — Overhofmarschal, 360. — Anthonius Wulf von, Hofjunker, 51. — Heinrich v., til Tienhausen, 17. — Marie Elisabeth, Hofmesterinde, 17, 21. — Maximilian Vilhelm von, Baron, 89.
- Haye, Abraham de la, Ingeniør, Voldmester, 167, 290.
- Hector, Christian Ditlev, Gartner, 94.
- Hederiderhuset, 296.
- Heer, Christoffer, Ingeniør, 229.
- Hegelund, Jens Jacobsen, Stiftsprovst, 124.
- Heiberg, J. L., Forfatter, 467.
- Heldt, Lars, Skræddermester, 91.
- Hellekande, Rasmus Jensen, Borger, 218.
- Helligaandshus, 404. — Kirke 405. — Mølle, 315.
- Helmer, Johan Daniel, Fabrikør, 97.
- Helmers Bastion, 176.
- Helsingørporten, 211.
- Helsingørgade, 219, 221.
- Helsingørsvej, se Strandvej.
- Helt, Etatsraad, 440.
- Helvad, N., Skribent, 160.
- Hendriksen, F., Xylograf, 377.
- Hermansen, Hans, Hofslagter, 27.
- Hersleb, H. C., Borgmester, 325, 332, 384. — P. L. J., Præst, 123, 126.
- Hersløf, Jens, Købmand, 486.
- Herstedøster, 324, 328.

- Hertz, Inger, Dorothea, g. m. Thomas Potter, 102.
- Hess, Marcus, 315, 318.
- Hestegade, 211.
- Hestgarden 63, 64.
- Heuer, Anne Petrea, 435.
- Heyder, Otto, Korttegner, 172, 181, 182, 189, 217, 319.
- Heye, Jep, Kannik, 285.
- Heyermans, Abraham, 408.
- Hielmstjerne, Henrik, Højesterets-assessor, 114.
- Hjort, Jakob, Justitsraad, 485, 486.
- Hjortholm, 8.
- Hiorthøy, Morten, Borgmester, 142, 143, 500.
- Hjælpeskat, 502.
- Hoffanen, 51.
- Hoffman, Georg, Militæringenør, 182, 193, 194. — Gottfred, Voldmester, 194, 226.
- Holberg, Ludvig, 194.
- Holck, Generalmajor, 32. — Christian Christoffer Ditlev, Greve, 55. — Ejler, Oberstløjtnant, 196. — Hans, 464. — Knud, Hofjunker, 20.
- Holgensen, Hack, se Ulfstand.
- Hollman, Elisabeth Magdalene, g. m. Peter Baadh, 421, 422, 423. — Octavi, Guldtrækker, 417, 419, 420, 421, 423, 424.
- Holm, Overauditor, 140. — Magnus, Stolemagermester, 81. — Peder Espersen, Snedker, 438. — Rasmus, 96.
- Holmen, 151.
- Holmens Kanal, 309.
- Holst, Lorentz Pedersen, Sogne-egn, 119—29. — Peder, Hospitalsforstander, 283.
- Holstein, Fr., Oberstløjtnant, Overfiskemester, 31.
- Holtermann, Knud, Højesterets-assessor, 114.
- Hoppe, Peter, Højesteretsassessor, 114.
- Horn, Fr., Justitiarius, 111. — Sophie, g. m. Jens Friborg, 462.
- Hovedvagten, 67.
- Huadson (Watzøn), Johan, eng. Konditor, 32, 34, 35.
- Husman, J., Korttegner, 151, 222, 223, 237.
- Husum, 73, 328. — Slot (i Slesvig), 345.
- Hven, 412.
- Hvidberg, Politidirektør, 454.
- Hvidovre, 308, 310, 324.
- Hvissinge, 328.
- Hvørf, Mattes, Præst, 285.
- Hyltebro, 328.
- Häusser, Elias David, Oberst, Generalbygmester, 256, 257, 258, 260, 261, 262.
- Høeg, Just, Kansler, 20.
- Højbro, 393.
- Hørsholm Slot, 12, 17.
- Høst, Elise, g. m. A. F. Beyer, 84. — I. Kragh, Litterat, 117.
- Ibsen, Peder, Fiskemester, 31.
- Ibstrup, 304. — Ladegaard, 34.
- Illum, Firma, 451.
- Indkomstskat, 502.
- Ingemar fra Roskilde, 395.
- Inselin (?), C., Korttegner, 234.
- Ipsen, Mogens, Grosserer, 434.
- Irgens, Johannes, Blikkenslagermester, 105.
- Islandske Kompagni, 475, 481.
- Islegaard, 84.
- Islev, 325, 326.
- Islevbro, 328.
- Iversen, Lucas, Kaptajn, 62. — Peder, 403.

- Jacob, Bernt, 463. — Meyer Levi, 463.
- Jacobsdatter, Bodil, g. m. Rasmus Sørensen Brochmand, 402. — Dorete, g. m. Jacob Johansen, 402.
- Jacobsen, Jacob, Kromand, 87. — P. V., Forfatter, 247, 471. — Rasmus, 84, 85.
- Jantzen, Korttegnér, 273.
- Jatho, Dorothea, 89.
- Jensen, Anders, 82. — Anders, Degn, 119. — Christen, 80. — Gudmand, 84. — Hans, Købmand, 143. — Jens, 80. — Mathias, 80. — Niels, 83. — Ole, Bødker, 101. — Oluf, Drabant, 56. — Peder, 80.
- Jermers Bastion, 158, 228.
- Jespersen, Jens, 81. — O., Kancelisekretær, 501. — Svend, 81, 82.
- Johannshaab, se Frederiksgaard.
- Johansen, Jacob, Skipper, 402. — Jørgen, 436. — Thies, Skipper, 403.
- Jonassøn, Jonas, 92.
- Jordskyldskvarteret, 395.
- Josty, Anton, Konditor, 460, 461, 462. — Jean, Konditor, 458.
- Judicæerhuset, 11.
- Juel, Christian, Hofjunker, 50. — Frederik Ludvig, Højesteretsassessor, 114. — Jens, Lensmand, 17, 19. — Margrete, Hofdame, 17. — Ove, Vicestatholder, 20. — Peder, til Hundsbæk, 17. — Peder, Hofjunker, 19, 20.
- Julianehøj, 83.
- Junkerbrød, 29.
- Juul, Kaffe vært, 467.
- Jyllandsgade, 219.
- Jürgensen, Sophus, Kunstmaler, 458.
- Jørgen, Prins, Frederik III's Søn, 6, 19, 41.
- Jørgensdatter, Willemcke, g. m. Johan van Delden, 402, 403, 404.
- Jørgensen, Hans, Konditor, 448. — Knud, Ridefoged i Københavns Len, 290. — Peder, 83.
- Kaalund, S. C., Hofkonditor, 448.
- Kaas, Mogens, Lensmand, 326.
- Kaasbøll, Aage, Raadmand, 143.
- Kalthof, Peter, Tøjmaster, 305.
- Kalthuset, 305, 308.
- Kalvebod Sluse, 282. — Strand, 168, 173, 176, 219, 323, 393.
- Kalvehaven, 287, 289, 290, 291, 293, 295, 312.
- Kanter, Christian Friderich, 88.
- Karlsen, Peder, 396, 397, 398, 406.
- Kastellet Frederikshavn, 36, 68, 156, 164—199, 222, 249—75, 379.
- Kastrupvej, 332.
- Kehlet, R. T., Traktør, 465.
- Kemp, Dorthea Christine, f. Schmidh, 434. — Niels Daniel, Hofkobbersmedemester, 434.
- Keyser, Nanning, nederlandsk Gesandt, 6.
- Kiel Slot, 345.
- Kiersing, Berend Rasmus, Bogholder, 432.
- Kinderbier, 33.
- Kitzerow, Jacob, Sølvsmed, 50.
- Kivsnæs, 332.
- Kjærbølling, Magister, 374.
- Klovmand, Werner, Borger, 223.
- Klüffer, Hinrich, Hofjunker, 51.
- Klædehallen, 499.
- Knip, Hans, Raadmand, 332.
- Knippelsbro, 158, 332.
- Knirsch, Carl Joseph, Traktør, 471.

- Knudsdatter, Boel, g. m. Anders Hansen, 411.
- Knudsen, Morten, kgl. Herold, 411.
- Kolding, Aage Svendsen, 89.
- Koldinghus, 17.
- Kollektkommissionen (1795—99), 143.
- Kommissionen til Københavns Næringsvejcs Forlæggelse, 140.
- Konfekt, 447.
- Kongens Bryghus, 158. — Dam, 211. — Enghave, 322. — Have, 343. — Kanal, 211. — Klub, københavnsk Forening, 276. — Nytorv, 332.
- Konsumtionsafgift, 27.
- Kopp, Hans Angell, Grosserer, 395, 435, 439, 445. — Julius, Firma, 445.
- Koren, Vilhelm Frimann, Højesteretsassessor, 114.
- Korning, Kirstine, f. Christensen, 444. — Niels Jensen, Brændevinsbrænder, 444.
- Koss, v., østrigsk Gesandt, 248.
- Krabbe, Kammerpige, 42. — Claus, Hofjunker, 50. — F. C., Generalmajor, 265. — Gregers, Vicesatholder, 20. — Niels, Hofjunker, 50.
- Krabbesholmvej, 77.
- Krackow, Carl v., hollandsk Resident, 168, 170.
- Krag, Otto, Rigsraad, 59, 61.
- Kramer, Johan, Friederich, Skræder, 436, 437.
- Kratz, Hieronymus, Oberst, 58.
- Krause, Gartner, 354.
- Kreyes Gaard, 35.
- Krieger, J. C., Overlandbygmester, 258, 261.
- Krigsskat, 502.
- Krohn, Victor, Oversergent, 250, 257.
- Kromeyer, Johan Carl, Konditor, 458.
- Kronborg Ladegaard, 32. — Slot, 403.
- Kronprinsessegade, 94.
- Kruse, Christian, Amtmand, 19, 50.
- Kruuse, Envold, 403.
- Krydenerer (Urtekræmmer), 447.
- Kuhla, Arent von der, Lensmand paa Kronborg, 58, 304.
- Kuhnske Teater, 460.
- Kukkenbager (Sukkerbager), 447.
- Kæden, Dansesalon, 94.
- Københavns Slot, 17, 151, 158, 254, 403.
- Købke, Svend, Stadskonditor, 448.
- Købmagergade, 298, 309.
- Købmannegade, se Vimmelskaftet.
- Køedt, Christen Olsen, Marskandiser, 434.
- Køge Barfred, 310. — vejen, 310, 324.
- Køhler, Johan, Forpagter, 85.
- Kønig, Konditor, 448.
- Kørbitz, Johan Christoph v., Rigmarskal, 18, 50, 56.
- Ladbrostræde, se Læderstræde.
- Ladegaarden, 168, 219, 222, 223, 290, 291, 293, 305, 318.
- Ladegaardsaa, 278, 280, 282, 283, 284, 287, 308, 393.
- Land, Peder, Hestehandler, 85.
- »Landgreven«, Ølhavc i Gothersgade, 94.
- Lange, F., Raaadmand, 144. — Fr., Skrivclærer, 107. — Kjeld, Oberst, 54. — Michael, Overpræsident, 140. — Philip, Raadmand, 86. — Rasmus, Justits-

- raad, Raadmand, 141, 142, 143.
 — Svenning, Raadmand, 500.
- Langebrogade, 100.
- Langvaddam, se Damhussø.
- Lars Bomslutter, 316, 317.
- Larsen, Ambrosius, Løjtnant, 387.
 — Bankdirektør, 141, 142. —
 Hans, Opsynsmand, 367. — Jens,
 Kromand, 91. — Josua E., Gros-
 serer, 134. — Ole, Murmester,
 96. — Peder, 81. — Peter, Op-
 synsbetjent v. Holmen, 468.
- La Salle, Philippe Boudon de,
 fransk Dagbogsforfatter, 15, 22,
 32.
- Lasaller (Lascelles?), Frk., 118.
- Lassen, Carl Frederik Christian,
 Fabrikant, 445. — Hansine Jose-
 phine Nathalia, f. Gleich, 445.
- Later, Claus, 398, 406.
- Lauritzen, Grosserer, 141, 142. —
 Frantz, Bager, 402. — Jacob, 402.
- Laursen, Peder, 81.
- Ledøje Planteskole, 346—57.
- Leegaard, Hans Knudsen, Raad-
 mand, 483.
- Lehmann, Orla, Politiker, 470.
- Lehn, Abraham, Vinhandler, 485.
- Lemvig, Peder, Assessor, 485. —
 Stephen, Kvarterkommissær, 448.
 — Vilhelm, Schoubynacht, 93.
- Lersøen, 31, 279, 284, 285, 286, 287,
 303, 306, 307, 329.
- Lever, Jfr., Skuespillerinde, 386.
- Leyel, Dorete Sandersdatter, g. m.
 Hans Olufsen, 403.
- Liehr, Christopher, Bundtmager,
 82.
- Lier, Jan van, 408.
- Lille Magleby, 235, 332.
- Lilliencrona, svensk Resident, 12.
- Lind, H. D., Præst, 217.
- Lindegaard, Gartner, 354. — Sa-
 lomon, 84.
- Lindenov, Kammerherre, 41. —
 Christian, Hofjunker, 50. — Hen-
 rik, Stiftamtmand, 20, 58, 59. —
 Laurids, Hofjunker, 20.
- Lindtmand, David, Drabant, 56.
- Linstow, Overførster, 351.
- Livgarden, 62.
- Livkompagni, Kongens, 57.
- Livregiment, Kongens, 61, 66.
- Loebrecht, William, Oberst, 194.
- Lorentzdatter, Maria, g. m. Johan
 Friederich Kramer, 437, 438.
- Lorenzen, Peter Christian, Sned-
 kersvend, 246. — Vilh., Dr. phil.,
 376—80.
- Lortie, fransk Kok, 12, 13.
- Lugge, Enevold Berregaard, As-
 sessor, 89.
- Lund, Agent, 140. — Raadmand,
 142. — Skovrider, 352. — Stads-
 fysikus, 141. — Andreas Budde,
 Kommissionær, 81. — Ane Marie,
 g. m. C. H. Schou, 91. — Jens,
 Degn og Skoleholder, 129. —
 Jens Jensen, Degn, 90.
- Lundehuset, 285, 291.
- Lundehusvej, 291.
- Lydke, Leder af Vandkunsten, 297.
- Lydstrup Gaard, 31. — Sø, 31.
- Lygteaa, 279, 284.
- Lygten, 328.
- Lühe, V. A. v. d., Overpræsident,
 383, 384.
- Lykke, Cay, Oberst, 17, 22. —
 Christence, Hofdame, 17. —
 Niels, til Søgaard, 58, 59.
- Lynghye, N., Landmaaler, 78.
- Lynghyvej, 327.
- Lyngø, Abraham Hermansen, Skibs-
 tømmemand, 98.

- Lützow, Hugo, Staldmester, 17, 18.
 — Matthis, Godsejer, Staldmester, 19, 50.
 Læderstræde, 395, 397, 441.
 Lækkerbidsken, Stadens Gæsthus, 298.
 Læssere, 137.
 Løffler, Landmaaler, 74.
 Lønporten, 158.
- Madsen, Christen, 98. — Henning, 80. — Jens, 80.
 Magdalena Sybille, saksisk Kurfyrstinde, 6, 18, 27.
 Magstræde, 395.
 Malling, Justitsraad, 141. — Ove, Kommitteret, 500.
 Mandix, Kancellisekretær, 501.
 Mandixen, Hans, 311, 312, 320.
 Manthey, Ludvig, Justitsraad, 433.
 Marcher, Benjamin von, Generalmajor, 82.
 Marcusdatter, Anne, 312, 314, 315.
 Mariager, Anne Sophie, g. m. Chr. D. Schæbel, 439.
 Mariana, Madame, 42.
 Maribo, Moses Levin, Grosserer, 83.
 Marie Eleonora, svensk Dronning, 18.
 Markedspasser, 138.
 Marschalck, Johan, Kansler, 18.
 Materna, Anna Catharina, Skuespillerinde, 117 f.
 Matesius, Medikus, 42.
 Mathiasen, Peder, 80, 85.
 Mathiesen, Christian, Grosserer, 434. — Hans, 410.
 Meck, Niels Vilhelm, Major, 83.
 Meidell, Distriktsskytte, 365.
 Meisse, Hans, Ingeniør, 298, 299.
 Mellemdigsvej, 310.
- Meller, Johannes Christensen, Raadmand, 254.
 Merchell, Hans, Fiskemester, 31.
 Mercker, Curt Heinrich von, 412.
 Merling, Niels, Artillerist, 93, 109.
 Merselius, Constantinus, Hofjunker, 51.
 Mester Daniels Have, 94.
 Meulengracht, Anne, 405.
 Meyer, Konditor, 32. — David Amse, Hofraad, 242.
 Meyers Minde, jødisk Stiftelse, 242.
 Meyn, Stadsbygmester, 142, 143.
 Michelsen, Anders, Byfoged, 406. — Hein, Skomager, 440. — Jens, Bager, 89.
 Middelbrød, 29.
 Mikkelsen, Jacob, Kromand, 314.
 Mini, Jacob, Konditor, 451, 469, 470, 473. — Jeremias, Konditor, 455, 456, 474.
 Mitchel, Georg, Fuldmægtig, 102.
 Mogensen, Anna Dorthea, 108, 109. — Frederik Vilhelm, Maskinfabrikant, 108. — Jens Frederik, Jernstøber, 108. — Niels, Jernstøber, 108. — Niels, Smed, 107.
 Mohr, Christine, g. m. 1) Bertel Hendrich Bischof, 2) Johan Alsteen, 413, 414, 417, 418, 419. — David, Kræmmer, 414. — David, Økonom v. Børnehuset, 413. — Elisabeth, g. m. Wulf Petersen, 414, 419. — Lorenz, Kræmmer, 414.
 Mollerup, H. A., Borgmester, 140.
 Monigatti, Giovanni Caber, Konditor, 461, 462, 472.
 Moritz, C. G., Grosserer, 135.
 Mormand, Kaptajn, 62, 65.
 Mortensen, Jens, Raadmand, 400.

- Mortier, P., 234.
- Mossin, Bernhard, Manufakturhandler, 435.
- Motzfeld, Peter, Vinhandler, 410, 411.
- Munch, Morten, Brygger, 436.
- Mund, Pros, Admiral, 17, 20. — Tale, Hofdame, 17.
- Munk, Kirsten, 411. — Peder, Kap-
tajn, 181. — Rasmus Hansen,
Brygger, 321.
- Munte, Kammerjomfru, 41.
- Mustaffa Aga, tatarisk Gesandt, 6.
- Mylius, Jens, Stadskaptajn, 500.
- Müller, Frantz, Fuldmægtig, 501.
— Hans Henrik, Sognepræst,
127. — Heinrich, Rentemester,
8, 34, 35, 481, 482.
- Mølle(r)gade (Christianshavn), 101.
— (Nørrebro) 327.
- Møllengraff, Lorentz von, 407, 408,
409.
- Møller, Anders, 82. — Anne Marie
Elisabeth, g. m. Louis Comesta-
biti, 456. — Detlof, Hofsmid,
486. — Frederik Moltke, Hatte-
mager, 435. — Henrik Christian,
94, 95. — Jacob, Møller, 314,
315. — Jørgen, Brændevinsbræn-
der, 8. — Nathalie Vilhelmine,
f. Hannecker, 435. — Ole, Bræn-
devinsbrænder, 81. — Poul, Fuld-
mægtig, 93, 97.
- Nakskov, 60.
- Nannestad, Christopher, Kapellan,
452.
- Nansen, Hans, Præsident, 31, 481,
482.
- Nebbegaard, 74, 75, 84.
- Neergaard, Kaffevert, 467.
- Nellthrop, Henry, Fabrikant, 433.
— John Bromley, Fabrikant,
433.
- Neumann, Anna Maria, 97. — Lu-
cas, Fabrikør, 97.
- Nicolaisen, Chr., hist. Forfatter,
323.
- Nielsdatter, Helvig Elisabeth, g. m.
Chr. Davidsen, 381.
- Nielsen, Hans, Fabrikant, 481, 483.
— Johan, Rentskriver, 418, 439.
— Oluf, Raadstuearkivar, 256,
320. — Peder (1682), 81. — Pe-
der (død 1814), 80. — Rasmus,
Bonde i Ledøje, 346. — Søren,
Vognmand, 314, 315, 316. —
Thorsten, Bonde, 78.
- Nitze, Michael, Grovsmed, 463.
- Noel, Overkammertjener, 42.
- »Norske Løve«, 499.
- Norske Selskab, 391.
- Nutly, L., Konditor, 466.
- Nyboder, 56, 202, 203, 204, 206,
216, 222, 223.
- Nyby Ladegaard, 277, 294, 303,
308, 326. — Mark, 291.
- Nye Forening, den, københavnsk
Forening, 276.
- Nygaard Planteskole, 348.
- Ny Hollænderby, 296, 300—01, 319,
322.
- Ny Kongensgade, 211.
- Ny-København, 148, 162, 168, 183,
184, 185, 190, 200, 204, 206, 210,
212, 215, 235, 378, 379.
- Nykøbing Slot, 27.
- Nymølle Papirfabrik, 433.
- Næringsbevillinger, 137.
- Næringssskat, 501 f.
- Nørager, Regimentskriver, 336.
- Nørre Allé, 327.
- Nørrebrogade, 327.
- Nørregaard, Hans, Brændevins-

- brænder, 441, 444. — Anne Marie, f. Tofte, 444.
- Nørre Landevej, 159, 230, 235, 326, 327, 330.
- Nørreport, 157, 162, 170, 172, 393.
- Nørrevold, 182, 281.
- Nøtzell, Christian Jacob Andreas, Snedker, 438. — Lovise Christiane, f. Henning, 439.
- Odense Slot**, 261, 345.
- Ogier, Charles, fransk Gesandt, 14, 23, 26.
- Olsen, Christen, 80. — Gunnel Christine Marie, 435. — Peder, 82. — Peder, Degn, 70. — Poul, Tømmermester, 258.
- Olufsen, Christen, 80. — Hans, Borgmester, 403. — Niels, Hofslagter, 3, 27, 28, 45, 498.
- Ordrup Sø, 288.
- Orlogshavnen, 149.
- Osten, v., Kammerjunker, 41. — A. S. v. d., Overpræsident, 500.
- Overdrevsvej, se Frederiksberg Bredegade.
- Ovreaa, se Harrestrupaa.
- Oxe, Peder, 498.
- Palmaillegade**, 219.
- Palmanuovo, By i Italien, 201.
- Parsberg, Hofmester, 41. — Anna, 150. — Christoffer, til Jernit, 9. — Oluf, Rigsraad, 15.
- Passagepenge, 141.
- Passow, Chr. Albrecht, Kaptajn, 118.
- Pautre, I le, Kobberstikker, 227.
- Peblingedæmningen, 286. — Sø, 280, 282, 283, 286, 287, 293, 303, 304, 305, 308, 316, 321, 330.
- Pedersdatter, Christine, g. m. 1) Peder Karlsen, 2) Erik Olsen, 396, 398. — Eble, g. m. Jacob Rasmussen, 84. — Sitze, g. m. 1) Hans Trittefritz, 2) Claus Hansen, 396, 397.
- Pedersen, Claus, Præst, 71, 88. — Hans, 80. — Hans, Kromand, 90. — Jens, 82. — Jørgen, Borgmester, 287, 305. — Kirstine, g. m. Claus P., 71. — Margrethe, g. m. Peder Pedersen, 482. — Mette, 314. — Niels, 82. — Peder, Borgmester, 482. — Peder, Brygger, 312, 314, 315. — Peder, Slotsskriver, 412. — Rasmus, Bonde, 80. — Rasmus, Skriver, 88.
- Pedrin, Andreas, Konditor, 459, 460, 469.
- Pelli, Domenico, Entreprenør, 253, 258. — Marcantonio, Entreprenør, 254, 258.
- Pelt, Anna, g. m. Cort Adeler, 484, 485.
- Pentz, Adam Henrik v., Hofchef, 18, 24. — A. U., 217.
- Pero, Madame, 42.
- Pers, Christian Lorentz, Blikkenslagermester, 439. — Hans, Blikkenslagermester, 439. — Margrethe, f. Steffensen, 439.
- Petersen, C. L., Slotsgartner, 373. — Gorris, Sayanvæver, 407. — Jacob, Overkammertjener, 22, 42. — Johan Christopher, Snedkersvend, 245. — Knud, Ekspeditionssekretær, 135. — Peter, Slotsgartner, 338, 347, 353. — Roluf, Skibskaptajn, 476. — Wulf, Hørkræmmer, 414, 417, 419.

- Petersens Jomfrukloster, 421.
- Peterejus, Charlotta Maria, Skuc-spillerinde, 382 f., 386. — Elisabeth, 383. — Hatto Anton, Kommissiønær, 383.
- Philibert, Claude, Boghandler, 451.
- Phoenix, Hotel, 473.
- Pilegaard, Skoleholder, 124.
- Pinneberg Bolværk, 267.
- Pjaltensborg, 107.
- Platen, W. Fr. v., Overbygningsinspektør, 250, 254.
- Platfuss, Johan Friderich, Bager-svend, 90.
- Pleisch, Nicolai, Kukkenbager, 455, 456, 474.
- Ploug, Jørgen, 167.
- Pløenske Planteskole, 340, 344.
- Podevels, Cathrine Hedevig, Hofmesterinde, 17. — Dionysius, Hofmester, 17.
- Pontoppidan, Erik, Biskop, Forfatter, 146, 311.
- Porsemose, 304.
- Post, Maria Anne, 83.
- Potter, Thomas, Grosserer, 98—102.
- Poulsen, Overførster, 356. — Lars, 82. — Svend, »Gjøngehøvding«, 57.
- Powisch, Christian Friderich, Hofjunker, 50. — Otto, General-krigskommissær, 304.
- Pozzy, Francisco, Kukkenbager, 459.
- Porta, Johan à, Konditor, 473. — Peter à, Konditor, 459, 460. — Stephan à, 451, 460, 473.
- Pram, Chr., Forfatter, 117.
- Prinsensgade, 211.
- Prinsessegaarden, 296, 319.
- Priser, 136, 137, 139, 140.
- Proveniens (Hjemmehørs-) principet, 488—495.
- Proviantsgaarden, 36.
- Provideringskommission, den bestandige, 501 f.
- Præsteholmen (eller Brønshøjholm), 70, 71, 75, 77, 85, 88, 90.
- Pufendorf, Samuel, Historiograf, 231.
- Punch, 466 f.
- Puttekær, 77.
- Qualen, v., Kammerherre, 41.
- Quitlow, Henning, Oberst, 181, 193.
- Raadmandsvangen, 278.
- Raadstuearkivet, 495—503.
- Raadstuerne for Slottet, 50.
- Raadvaddam, 423.
- Raben, Kammerjomfru, 41. — Johan Otto, Forskærer, 50. — Johan Otto, Hofmarskal, Amtmand, 19.
- Radebant, Marcus, 312, 314, 315, 317.
- Ramel, Henrik til Bækkeskov, 406.
- Rampe, Henrich, 83.
- Ramsing, H. U., General, 217.
- Rantzau, Kammerherre, 41. — Bertram, Oberst, 195. — Frantz, Statholder, 155, 299. — Otto, 20. — Poul, Hofjunker, 51.
- Rasmussen, Alma Mathilde, 435. — Anders, Hofslagter, 27. — Anders Jørgen, Dannebrogsmænd, 81, 85. — Iver Bie, 91. — Jacob, 84. — Jacob, Bonde, 74. — Jens, 80. — Peter, 85.
- Rathlow, Gregorius, Overkammerherre, 13, 21.

- Rawert, Stadskonduktør, 142, 143.
 Ravensborg, 168, 173, 222, 223.
 Rebollo, Grev Bernardo de,
 spansk Gesandt, 6, 15, 23.
 Rebsdorff, Christoph Ernst v.,
 Hofjunker, 51.
 Recke, Adolph, Viseforfatter, 107.
 Reetz, Kansler, 50.
 Reiche, Johan Frederik, Højeste-
 retsassessor, 114.
 Reiersen, C., Assessor i Politiret-
 ten, 244.
 Reigelsen, Hans Jensen, Birkefo-
 ged, 88.
 Reinbek Slot, 345.
 Rensborg, Kammerjomfru, 41.
 Rentekammeret, 50, 151.
 Resen, Peder Hansen, Præsident,
 293, 298, 478.
 Retraite Læderfabrik, 433.
 Rettich, Jacob, Ingeniør, 191.
 Reventlow, Friederich, Hofjunker,
 51.
 Revshaleøen, 332.
 Rigensgade, 211, 330.
 Riise, Henrik, hollandsk Ingeniør,
 8, 63, 249, 256.
 Ringsted Kloster, 28.
 Ritter, Bartholomæus, Drabant, 56.
 Rode, Længdemaal, 208.
 Rodemestrene, 502 f.
 Roderigo, Diderich, Hofjunker, 50.
 Rodsten, Jens, Admiral, 483. —
 Markvard, Admiral, 483.
 Rohde, Hans Jochim, Guldtrækker,
 417, 419, 420, 421.
 Roland, Præceptor, 41.
 Rolighedsvej, 295.
 Rosbæk, 279, 284, 292, 329. — Mølle,
 284, 285, 330.
 Rosena, 308, 318, 319, 320.
 Rosenberg, Anna Marie, g. m. Oc-
 tavius Hollman Baadh, 423. —
 Christian, Klædekræmmer, 423.
 Rosenborg Have, 144, 159, 200, 217,
 339, 340, 459. — Slot, 204, 206,
 222.
 Rosenkjær, H. N., Arkæolog, 283,
 394, 395.
 Rosenkrantz, Ebbe, Hofjunker, 20.
 — Gunde, Rigsraad, 16, 37. —
 Ide, Hofdame, 17. — Jørgen, til
 Kjeldgaard, 17. — Niels, Major,
 60, 62.
 Rosenlund, 465.
 Roskildegade, 219, 320. — vej, 279,
 316, 323, 324.
 Rostgaard, Hans, Fiskemester, 31.
 Rostgaardsvej, 81.
 Rothe, Etatsraad, 389. — Rudolph,
 Slotsgartner, 364, 373.
 Ryvang, 291, 292, 294, 329.
 Rødovre, 324.
 Rømeling, Oberst, 140.
 Sally, J., Gartner, 373.
 Salomon, Bendix, Købmand, 438.
 — Joel, Sadelmager, 444. —
 Nella, f. Davidsen, 444. — Sally,
 Tapetmager, 444.
 Sankt Annæ Bro, 161, 163, 170,
 330.
 Sankt Anna Rotunda, 191, 204,
 206, 210, 222.
 Sankt Clemens Kirkes Grav, 280.
 Sankt Gertruds Bastion, 158.
 Sankt Jørgens Bæk, se Ladegaards-
 aaen.
 Sankt Jørgens Gaard, 283, 295,
 318. — Hospital, 322. — Mark,
 277, 289, 290, 295. — Sø, 31, 168,
 173, 278, 283, 284, 287, 288, 303,
 305, 308, 317, 321.
 Sankt Pederskirke i Malmø, 399.

- Schack, Hans, Feltherre, 50. —
 Hans Christian, General, 254. —
 Hartvig Asche, Hofjunker, 51.
- Schilder, Rabe, Major, 64.
- Schimmelmann, Heinrich Ernst,
 Greve, Statsminister, 141, 248,
 433.
- Schirmer, Murmester, 258.
- Schiønning, Peter, Søofficer, 386,
 387.
- Schiørt, Hans Jacobsen, Ingeniør,
 169, 180, 189.
- Schiøtt, Fr., Arkitekthistoriker,
 162.
- Schjøtt, Balthasar, Borgmester,
 143.
- Schlichtkrull, Chr., Stadskonditor,
 448.
- Schmidt, Christian Frantz, Slots-
 forvalter og Slotsgartner, 335—
 48.
- Schmidth, Hans, Kammerraad, 433.
- Schou, Christen Hansen, 90. —
 Hans Jørgensen, Kromand, 90.
- Schow, Chr., Deputeret, 500.
- Schuster, Murmester, 258.
- Schult, Anna Catharina, 7.
- Schultz, Kammerherre, 13.
- Schuur, Morten, Skræder, 436.
- Schæbel, Christian Diderich, Klejn-
 smedemester, 439.
- Schäffer, M. G., Plantageinspek-
 tør, 352, 355.
- Schønning, Jochum, Drabant, 56.
- Secchi, Heinrich, Konditor, 459,
 469, 473.
- Secher, Rigsarkivar, 488.
- Seefeldt, Christian, Hofjunker, 50.
- Sehested, Cathrine Caysdatter, g.
 m. Sigvard Urne, 21. — Chri-
 sten Thomesen, Rigskansler, 178,
 485. — Christopher, Gehejme-
 raad, Hofmarskal, 18, 25, 33, 38,
 39, 40, 67. — Friederich, Hof-
 junker, 51. — Hannibal, 20. —
 Ove R., Deputeret, 500.
- Seidelin, Hans Diderik Brinch,
 Højesteretsassessor, 114.
- Semadeno, Francisco, Konditor,
 459.
- Semp, Johan, Geometer og Inge-
 niør, 152, 154.
- Serridslev, 284, 285, 330. — Gaard,
 284, 330.
- Seriesystem, 489—95.
- Sigbrit, Mor, 322.
- Silkegade, 407.
- Simesen, Hans, kgl. Møntskriver,
 406.
- Simon, S., Restauratør, 463.
- Sjællandsgade, 219.
- Skaalsten, 394.
- Skaanegade, 219.
- Skaanemarked, 332.
- Skade, Offe, Rigsraad, 42.
- Skarnholmen, 157.
- Skattekammerkollegiet, 34.
- Skeel, Christen, Rigsraad, 1, 2, 59,
 61.
- Skibsholmen, 158.
- Skinkel, Overkammerherre, 50.
- Skjønnes muntre Dyrken, det, kø-
 benhavnsk Forening, 276.
- Skovlunde, 326.
- Skovriderhuset, se Hederiderhuset.
- Skræderkroen, 419.
- Slangerupvej, 328.
- Slotsholmen, 147, 148, 152, 157,
 167, 173, 190, 198, 378.
- Slotsvagten, 65, 66.
- Smediegade, se Vestergade.
- Smidt, Johan, Øltapper, 419.
- Smith, J. G.'s, Allé, 310.
- Snedstrup, 60.

- Snoghøj Planteskole, 345.
Snubbekorsset, 328.
Soelberg, Regissør, 116.
Sofie Amalie, Frederik III's Dronning, 2, 5.
Sohn, Claus, Køkkenskriver, 25, 36.
Solbjerg Bakke, se Valby Bakke.
— By, 277, 290, 294, 295, 296, 303, 322, 324. — Mark, 291.
Solitude, 327.
Soltani, Johan, Konditor, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 474.
Sonnin, Hans Christopher, Avdi-tør, 86.
Sophienberg Have, 340.
Sorte Christians Krog, 94.
Sortedamssø, 159, 168, 218, 286, 287, 303, 321, 322, 330.
Sorte Rende, 323.
Span, Henrik, Admiral, 486.
Spengler, Gertrud Maria, g. m. Thomas Potter, 102. — Lorenz, Kunstammerforvalter, 102.
Sperling, Otto, Doktor, 44.
Spiir, Hofskriver, 358.
Spisekammerøl, 33.
Spormand, Peder, Professor, 307, 324.
Stadius, Kaffevert, 467.
Stadskonduktøren, 214.
»Stadt Hamborg«, se Hotel Phoenix.
Stampe, M., Grosserer, 82.
Steenbock, Gustav Otto, General-guvernør, 195.
Steensen, Erik, Oberstløjtnant, 19.
Steenwinkel, Hans, 403. — Oluf, Militæringenør, 182, 194, 215.
Steffens, Major, 140.
Stenosgade, 318, 320.
Stenou, Erik, Forskærer, 50.
Stensen, Kammerpage, 42. — Hin-rich, Hofjunker, 50. — Johan Christoffer, Hofjunker, 50. — Stephansen, Johan, Skoleholder, 123.
Stiefken, Lyder, Købmand, 485.
Store Kongensgade, 216, 271, 330. — Magleby, 332. — Mariendal, 293. — Strandstræde, 332. — Torvegade, 332.
Strandgade, 219.
Strandvej, 159, 203, 330.
Strube (Struve), Olle, Konditor, 32.
Struckmand, Hendrich, 401.
Stuart, Linedanser, 383.
Støcken, Gerhard Christian v., Ge-neralmajor, 257, 260.
Suartze, Kammerjomfru, 41. — Helmar, Hofjunker, 50.
Suckow, Christian, Billedhugger, 440, 441.
Sukkerbager, 447.
Suhm, P. F., Historiker, 464.
Sundbo, Arne, Overretssagfører, 277—332.
Sundbyerne, 152, 229, 332.
Surbeck, Margrethe, g. m. Marcus Hess, 315. — Simon, Borgmester, 298, 315.
Svaning, Hans, Historiker, 322.
Svendsen, Jens, 84. — Jesper, 81.
Svenske Hotel, se Hotel Phoenix.
Swidde, W., Korttegner, 239.
Syeling, Johan, Købmand, 486.
Synnestved, Magnus Urhanus, Kap-tajn og Vandinspektør, 82.
Søjbjerg Sø, se Utterslevmose.
Søbødker, Andreas, Kammerraad, 481.
Søgade, 219.
Søndermarken, 343, 347.
Søndervangshallé, 310.

- Søren Bødker, 404. — Fisker, 303.
— Hjulmand, 316, 317, 321.
- Sørensen, Jens, 317, 323. — Niels, Opsynsmand, 367. — Søren, Murmester, 258.
- Taarnby, 332.
- Taddey, Agostino, Billedhugger, 461. — Francisca, 461. — Joseph, 461. — Luigi, 461.
- Tegneprev, 480.
- Tellesen, Axel, 399, 400.
- Terchelsen, Gødert, Præst, 381, 382.
- Terlon, fransk Ambassadør, 6, 15.
- Tessin, Nicodemus, Arkitekt, 262.
- Thaarup, Fr., Forfatter, 252.
- Thalia, københavnsk Forening, 276.
- Thiele, Joh. Rud., Bogtrykker, 116. — Just Mathias, Forfatter, 455.
- Thiesen van dem Boom, Karel, Kaffatvæver, Foged i Børnehuset, 312, 407, 409.
- Thome, Heinrich, Ingeniør, 156, 158, 162.
- Thomsen, Christen, Brændevinsbrænder, 81. — Emma, Skuespillerinde, 107.
- Thorsager, Jfr., Skuespillerinde, 386.
- Thrane, Lauritz, Murmester, 424, 438.
- Thulstrup, Jørgen, Raadmand, 500.
- Thuresen, Frederik, Stadsoberst, 67.
- Tibberup Mose, 304.
- Tidemand, Christian, Kancellisekretær, 90.
- Tillisch, Indenrigsminister, 368, 373.
- Tillmand, Christoffer, 401.
- Toft, Peter, 381.
- Tofte, Anne Marie, g. m. Hans Nørregaard, 444.
- Toldboden, 161, 222.
- Tollerup, 344.
- Tommerup, Knud, Garnisonspræst, 267.
- Trampe, Adam Frederik, Oberst, 486. — Philip Ditlev, Generalmajor, Greve, 97.
- Travendal Slot, 345.
- Trellund, Jonas Jensen, 481.
- Treschow, Michael, Højesterets-assessor, 114.
- Trinitatis Kirke, 222.
- Trittelfitz, Hans, 396, 397, 398.
- Trolle, Børge, Lensmand, 328.
- Trommesalen, 320.
- Truelsen, Jacob, 401, 406.
- Tscherning, A. F., Politiker, 369, 370, 373.
- Tuxen, Lorentz, Mønsterskriver, 33.
- Tyrgaard, Jørgen Christensen, 85.
- Tyske Kancelli, 50.
- Tyskemannegade, se Vimmelskaf-tet.
- Tøjhuset, 148, 151.
- Tønnerup Aas, 77.
- Uldall, Peter, Advokat, 112.
- Ulfeldt, Corfitz, Rigshofmester, 51, 169. — Eleonora Christine, 44, 59.
- Ulfstand, Hack Holgersen, til Hikebjerg, 150.
- Ulrica, Prinsesse, 41.
- Unna, Moritz, Grosserer, 435.
- Urne, Axel, Hofjunker, 50. — Chr., Overpræsident, 142, 143. — Dor-te, g. m. Kapt. Mormand, 62. — Eiler til Gunderslevholm, 410. — Jørgen, Hofjunker, 50. — Jørgen, Rigsraad, 20, 65. — Merete So-

- phie, g. m. Major Schilder, 65.
 — Sigvard, Rigsraad, 21.
- Urup, Axel til Belteberg, General-
 løjtnant, 167, 179, 180, 181, 182,
 185, 189, 190, 193, 199, 214, 215,
 221, 222, 225, 378.
- Utterslev, 73, 235, 284, 325. —
 Gaard, 285. — Mose (-sø), 74,
 279, 304, 307.
- Vagtceremoniel, 69.
- Vagtparade, 68.
- Valagre (i Solbjerg), 295.
- Valby, 159, 229, 291, 294, 310, 324.
 — Bakke, 321. — Langgade, 310.
 — Skolegade, 310.
- Waldemar, Andreas Buchwald, 246.
- Valdemar Christian, Greve, Chri-
 stian IV's Søn, 18.
- Valeur, Johannes, Borgmester, 383.
- Valkendorf, Christopher, Stathol-
 der, 298, 307, 401, 406. — Erik,
 406.
- Vandkompagnier, 264.
- Vandkunsten, 68, 281, 283, 296.
- Vandtmagerne, se Dugmagerne.
- Vanløse, 73, 325.
- Varberg, 167.
- Warberg, O., Professor, 103.
- Warnsted, Kammerherre, 389.
- Walter, Jørgen, 44.
- Vartov, 70, 72, 76, 81, 82, 168, 173,
 218, 222, 223, 281, 283, 288.
- Watzøn (Huadson), Johan, Sukker-
 bager, 32, 34, 35.
- Wedel-Jarlsberg, Ferdinand Carl,
 Baron, Ritmester. 433. — Her-
 man, Greve, 433.
- Wedell, Wilhelm, Kammerherre,
 20, 41.
- Wegener, Major og Vinhandler,
 469.
- Weibull, Carl Gustaf, Landsarki-
 var, 489—95.
- Weilbach, A., Gartner, 364, 373.
- Vejle Aa, 310. — Bro, 310.
- Weltkuglen, se Boltens Gaard.
- Vendsysselegade, 219.
- Venskabelige Selskab, det, køben-
 havnsk Forening, 276.
- Werdelman, Christian, Hofvin-
 handler, 32, 37. — Frederik,
 Handelsmand, 38, 46.
- Werfel, Litterat, 464.
- Werselius, Wilhelm von, Hofjun-
 ker, 50.
- Wessel, Johan Herman, 389—92.
 — Ole, 112, 114.
- Vester Adelvej, 312.
- Vesterbro, 221. — Gade, 312, 314,
 320, 321. — Torv, 318.
- Vester Farimagsgade, 320.
- Vester Fælled, 280, 294, 316.
- Vestergade, 281. — store Pumpe-
 vandkompagni, 302.
- Vestergrav, 280, 304, 306.
- Vester Landevej, 284, 288, 295, 310,
 315, 319, 321, 323.
- Vester Mølle, 280, 282, 304.
- Vesterport, 157, 158, 159, 173, 305,
 310.
- Vestersø, 476.
- Vestervold, 171, 172, 175, 182, 227,
 228.
- Veys, Ninive, Grydestøbermester,
 102.
- Vibe, Mikkell, Kromand, 314, 316,
 320.
- Vibenshus, 329.
- Viborg, Christian, Fodermarskal,
 29.
- Wibroe, Dorthe Sophie Christens-
 datter, g. m. Brygger Buus, 381.
- Wich, Jørgen, Bagersvend, 90.

- Wieses, Caspar, Drabanthauptmand, 53.
- Wiese (Weyse), Emanuel, Brændevinsbrænder, 97.
- Wiif, Anker, Vognmand, 438.
- Wilcken, Andreas, Stykhauptmand, 219.
- Wildorf, Kammerjomfru, 41.
- Vildpretgade, 211.
- Vilhelmine Ernestine, Prinsesse, Frederik III's Datter, 6. — Marie, Prinsesse, 358.
- Willum, Apotheker, 400. — Johande, 407, 408, 409. — Pofuell de, 408.
- Wilmann, Morten Pedersen, Møller, 90.
- Vimmelskafte, 398.
- Vincent, Alexandre, Hotelforpagter, 463. — J. E., Restauratør, 463.
- Vind, Hans, Hofjunker, 20. — Holger, Skatmester, 50.
- Vindbyholt, 310.
- Vinkælderø, 33.
- Winsløw, Frederik Christian, Professor, 271.
- Winterfeld, Helmuth Otto v., Overeskænk, 37.
- Winther, Jesper Frederik, Traktør, 463.
- Wisch, v. d., Kammerjomfru, 41. — Johan v. d., Hofjunker, 50.
- Vitinghof, Kammerherre, 41.
- Wodrof, Johan Conrad, Garnisonsauditor, 418.
- Vodrofgaard, 318, 322. — Vej, 319.
- Voehmann, Gartner, 334.
- Vogel, Grosserer, 139.
- Voigt, M. Fr., Slotsforvalter, 345 —55.
- Wolff, Slotsgartner, 358. — Jens Lauritsen, 319. — Nicolai Peter, Undergartner, 366, 373, 374.
- Vondel, Joost van den, hollandsk Digter, 239.
- Wonsfleth, Christian, 20.
- Wormskjold, Peder, Kommitteret, 141, 142, 500.
- Wright, Sara (Sally) Cecilie, g. m. John Gillespie, 107.
- Wulff, Mathias, Entreprenør, 258, 259, 262. — N., Raadmand, 142.
- Wüsten, Engel, Købmand i Solingen, 418, 419, 420.
- Værnedamsvej, 314, 320.
- Zinn, J. L., Agent, 500.
- Zoologisk Have, 374.
- Oehlschlæger**, Slotsforvalter, 355. — Adam, Digter, 453.
- Oehm, Claus, Voldmester, 194.
- Ølgaard, And., Voldmester, 194.
- Ørholm Papirfabrik, 433.
- Østerallé, 329.
- Østerbro, 221. — Gade, 330.
- Østergaard, Hans Hansen, 90.
- Østergrav, 280, 281.
- Østerport, 157, 159, 173, 206, 218, 332.
- Øster Torv, se Amagertorv.
- Østervold, 158, 169, 170, 175, 182, 185, 227, 281, 379.
- Østre Voldgrav, 148.

RETTELSER.

- S. 278 L. 9 f. o. 6 m læs 4,5 m.
 - S. 285 L. 12 f. n. Flademaal læs Flodemaal.
 - S. 304 L. 13 f. o. deres læs dens.
 - S. 306 L. 12 f. n. ved læs vel.
 - S. 322 L. 2 f. n. Ladegaarden læs Ladegaardens.
 - S. 326 L. 3 f. o. Magnus læs Mogens.
 - S. 326 og 327. Billedunderskrift: Vesterbrogade læs Roskilde Landevej.
-